

# AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

## HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK  
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 1367 Budapest 5. Pf. 129.  
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Estók János (főszerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Gheorghe Gorun [Románia],  
Kaposi Zoltán (szerkesztő), Orosz István (szerkesztő), Novák László Ferenc,  
Papp Klára (szerkesztő), Nigel Swain [Nagy-Britannia], Tóth Pál Péter,  
Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Lázár Éva

---

### TARTALOM

#### TANULMÁNYOK

PÓSÁN László: Zöldség- és gyümölcsstermesztés a középkori Poroszországban .....	1
VERES Tünde: A jobbágyság helyzete a Rákóczi család regéci uradalmában a 17. század végi források alapján .....	17
NOVÁK László Ferenc: Eredeti magyar tömény szeszeseital, az „égettbor” és a „pálinka” .....	55
FEHÉR György: Egy arisztokrata földbirtokos, gróf Károlyi Sándor .....	95

#### KÖZLEMÉNYEK

KOVÁCS-VERES Tamás Gergely: Négy borsodi mezőváros összeírása 1698-ban .....	117
GERENCSÉR Péter: A hátsó India: üzemszervezés a Nádasdyak kapuvári majorságában ...	157
BALLABÁS Dániel: A hitbizományi földbirtokokról szóló közéleti diskurzus kezdetei a reformkorban .....	181
ESTÓK János: Marketingkommunikáció és agrotechnika Magyarországon a 19. század közepén .....	195
UMBRAI Laura: A fővárosi tejmezéria, Budapest tejellátása az első világháborúig .....	213
SZÁVAI Ferenc: Tudás és digitalizáció kihívásai a mezőgazdasági termelésben .....	233

#### KRÓNKA

Emlékezés Szabó Ferenc könyvtáros-levéltáros-múzeumigazgatóra (1935–2021) (MOLNÁR M. Eszter) .....	245
Zimányi Vera emlékezete (J. ÚJVÁRY Zsuzsanna) .....	249
A Dél-Dunántúl agrártörténete: T. Mérey Klára (1927–2021) (KAPOSI Zoltán) .....	252

#### SZEMLE

Fehér György: <i>A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906.</i> (OROSZ István) ....	255
<i>Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.</i> (HORVÁTH Balázs) .....	260
Zoltán Kaposi – Virág Rab (ed.): <i>Economic and Social Changes: Historical Facts, Analyses and Interpretations.</i> (HORECZKI Réka) .....	264

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed  
in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE*  
A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült  
e-mail-cím: agrartortszemle@mmgm.hu

PÓSÁN LÁSZLÓ

## ZÖLDSÉG- ÉS GYÜMÖLCSTERMESZTÉS A KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN

ABSTRACT

LÁSZLÓ PÓSÁN: VEGETABLE AND FRUIT PRODUCTION IN MEDIAEVAL PRUSSIA

Vegetables and fruit played an important role in daily nourishment everywhere in mediaeval Europe. In Prussia, the state of the Teutonic Order, these products had a much more pronounced role as fruit and vegetables were consumed in significant numbers not just by the population, but also by the Order, the ecclesiastical organization that also controlled the state politically as an armed monastic community. The monastic rules strictly prescribed what and when the knights were allowed to consume, therefore every monastery strived to supply its own consumer demands. Close to the fortified monasteries of the Order vegetable gardens and orchards were established, and the locally produced crops were pickled, dried or other methods were used to conserve the produce for the winter months. The main vegetables grown in these gardens were primarily cabbages, onions, root vegetables, cucumbers, beetroot and watercress, while peas were grown mainly as horse fodder. In the orchards there were mainly apple, sour cherry, cherry and plum trees, as well as walnut and hazel. The produce of the latter kept without preservation for a longer time. In mediaeval Prussia, particularly in the Lower Vistula valley, grapes were also grown in several areas and local wine was a significant commodity of internal trade.

**Keywords:** vegetable gardens and orchards, Gartenmeister, vine-dresser, Thorn wine, census

Függetlenül attól, hogy ki milyen társadalmi helyzetű volt, a zöldségek és gyümölcsök fontos szerepet töltek be a középkori táplálkozásban, a mindennapi étkezésben. Ebből következően szinte mindenhol voltak zöldséges- és gyümölcsöskertek (*pomarium*, *hortus olerum*, *hortus arborum fructiferorum*). A paraszti gazdaságok esetében az udvarhoz tartozó belső telek általában kertet vagy kerteket jelentett, és a városi polgárok is rendelkeztek a város falain belül és kívül egyaránt veteményeskerttel, gyümölcsösrel vagy szőlővel. A kolostorokhoz, várakhoz, nemesi udvarházakhoz szintén tartoztak kertek.<sup>1</sup> A paraszti, városi, kolostori és nemesi konyhaker-

1 Sabine LORENZ-SCHMIDT: *Vom Wert und Wandel weiblicher Arbeit. Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung in der Landwirtschaft in Bildern des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit*. Stuttgart 1998. 124.; SZABÓ István: *A középkori magyar falu*. Budapest 1969. 46.

tek és gyümölcsösök alapvetően saját szükségletek kielégítésére szolgáltak (kivéve a szőlőskerteket), és egymástól lényegében csak nagyságuk alapján különböztek.<sup>2</sup> A szállítás és a tárolás nehézségeiből adódóan a középkorban friss zöldséghez és gyümölcshöz a legtöbb esetben csak úgy juthattak az emberek, ha maguknak megtermelték. A városok piacain ugyan árultak kerti terményeket, de csak kis mennyiségben, rendszertelenül, és nagyon szűk vásárlói körnek.<sup>3</sup> A világi társadalom étkezésében a zöldségek és gyümölcsök mennyisége, aránya elsősorban a többi rendelkezésre álló élelmiszer (és az évszakok) függvényében változott. A kolostorokban viszont a szerzetesek táplálkozását – a szerzetesrendek sajátosságai alapján némi hangsúlyeltolódásokkal – a regula szabályozta, amely a laikusokhoz képest jóval nagyobb mértékben írta elő a növényi eredetű ételek fogyasztását. Ebből következően a veteményes- és gyümölcsöskertek kitüntetett helyen szerepeltek a kolostorok életében, de a szerzeteseknek a zöldségek és gyümölcsök tárolására, eltarthatóságára, tartósítására is nagy gondot kellett fordítani.<sup>4</sup>

A középkori veteményeskertekben leginkább káposztát termeltek. A káposztának minden társadalmi rétegben a mainál sokkal nagyobb szerepe volt a mindennapi étrendben. Ez összefüggésben állt azzal, hogy a káposzta sok vizet, de kevés meleget és napfényt igényel, így a hűvösebb és csapadékosabb területeken is jól tudták termeszteni. A már beérett termés leszedve, hűvös, száraz helyen viszonylag sokáig eltartható, de savanyítással az eltarthatósága jelentős mértékben megnövelhető, így a téli és tavaszi időszakokban éppúgy fogyasztható, mint nyáron vagy ősszel. Vitamintartalma a savanyítás során nem bomlik le, ezért késő ősztől kora nyárig a káposzta jelentette a középkori étkezésben a vitamin-utánpótlást.<sup>5</sup> A káposzta savanyítása a középkorban az Alpoktól északra eső területeken terjedt el legjobban, és ezeken a vidékeken a savanyított káposzta volt a téli időszak jellegzetes étele.<sup>6</sup> A káposzta mellett a hagyma és a fokhagyma, valamint a bab, borsó és a lencse is nagyon gyakran, szinte minden évszakban szerepelt a korabeli étrendben, mert száraz állapotban ezeket szintén sokáig tudták tárolni, de száraz, hűvös helyen a hagyma is viszonylag hosszú ideig elállt.<sup>7</sup> A keményítőben gazdag pasztinák némileg olyan szerepet játszott a középkori étkezésben, mint az újkorban a krumpli. Az Alpoktól északra például széles körben elterjedt étel volt a pasztinákkal elkészített szárított

2 Hermann FISCHER: *Mittelalterliche Pflanzenkunde*. München 1929. 150.; Anne SCHULZ: *Essen und Trinken im Mittelalter (1000–1300). Literarische, Kunsthistorische und Archäologische Quellen*. Berlin–Boston 2011. 659.; SZ. JÓNÁS Ilona: Középkori gyümölcsöskertek. In SZ. JÓNÁS Ilona: *Sokszínű középkor. Természet – társadalom – kultúra a középkori Európában*. Szerk. NAGY Balázs – NOVÁK Veronika. Budapest 2010. 69.

3 SCHULZ 2011. 659.

4 SZ. JÓNÁS 2010. 64.

5 TAKÁCSNÉ dr. HÁJOS Mária: *Szántóföldi zöldségtermesztés*. Debrecen 2014. 135.; TAKÁCSNÉ dr. HÁJOS Mária: *Zöldségtermesztés I*. Debrecen 2017. 20.

6 HOFFMANN Tamás: *Európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital*. Budapest 2001. 192.; Udelgard KÖRBER-GROHNE: *Nutzpflanzen in Deutschland. Von der Vorgeschichte bis heute*. Stuttgart 1995. 181.; SZABÓ 1969. 46.

7 TAKÁCSNÉ 2017. 154.

tőkehal.<sup>8</sup> Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a pasztinák az egyik leginkább hidegtűrő zöldségnövény. Lombja még  $-2\text{ °C}$  és  $-3\text{ °C}$  hőmérsékletet is kibír, a gyökér pedig károsodás nélkül áttelel a talajban,<sup>9</sup> így a középkori embereknek a pasztinák esetében a tárolással vagy tartósítással sem kellett bajlódni. De a torma is képes áttelelni a talajban,<sup>10</sup> ezért a középkori táplálkozásban ez a zöldség szintén gyakran szerepelt. A középkori veteményeskertekben mindezeket túl általában még répát, céklát, uborkát, retket, petrezselymet, zellert, salátát, mangoldot, spárgát is termeltek. A gyökérszöldségeket (répa, petrezselyem, zeller, retek) hűvös pincékben, vermekben ugyancsak hetekig, hónapokig lehetett tárolni, így a téli időszakban is felhasználhatták őket (leginkább sűrű levesekhez).<sup>11</sup> A konyhakertekben a zöldségek mellett az ételek ízesítéséhez szükséges fűszernövényeket szintén termesztettek. Az Alpoktól északra eső területeken a középkori konyha saját termesztésű fűszere volt a kömény, a kapor, a mustár, a zsálya, az ánizs, az izsóp, a menta, a kakukkfű és a koriander. A veteményeskertektől, amelyek többnyire a lakóház, a konyha közelében voltak, elkülönültek a komló, len vagy kender termesztésére szolgáló kertek, a gyümölcsösök és a szőlőskertek, de akármilyen kertről volt is szó, azokat valamilyen kerítés (deszka, sövény) vette körül.<sup>12</sup>

A zöldség- és gyümölcsstermesztés a középkori Poroszország mindennapi életében is kitüntetett szerepet játszott. A fálvakban és városokban ugyanúgy fogyasztották a kertekben termelt növényeket, gyümölcsöket, mint Európa többi részén. Az ország urának, a politikai hatalmat birtokló Német Lovagrendnek, mint egyházi intézménynek, fegyveres szerzetesi közösségnek a táplálkozásában legalább annyira hangsúlyos szerepet kaptak, mint más szerzetesrendeknél. A konyhakerti növényekből minden rendház igyekezett megtermelni a saját fogyasztási szükségletét, így mindegyik rendházhoz tartozott egy-egy zöldségkert, ami az adott szerzetesi közösség, a konvent valamelyik tisztségviselője felügyelt. A nagyobb konventekben, ahol több tucat lovag, és háromszor-négyszer annyi csatlós, szolgálótestvér, szolga élt, a zöldségekért és gyümölcsökért egy külön tisztségviselő, a kertész (*hortulanus*, *Gartenmeister*) felelt. (A kifejezetten ilyen feladatot ellátó szerzetesi tisztség leghamarabb a ciszterciáknál jelent meg, s feltételezhetően az ő példájukat követve jelent majd meg más rendeknél, így a lovagrendeknél is.)<sup>13</sup> A források szerint a Német Lovagrendben a nagymesteri székelyen, Marienburgban (Malbork) a 14. század végén már volt külön *Gartenmeister* tisztség, aki csak a zöldség- és gyümölcsstermesztésért és tárolásért, tartósításért felelt.<sup>14</sup>

8 Maria DEMBRIŃSKA: *Food and drink in medieval Poland. Rediscovering a cuisine of the past.* Philadelphia PA 1999. 130.

9 TAKÁCSNÉ 2017. 115.

10 Uo. 132.

11 LORENZ-SCHMIDT 1998. 125–126.

12 SZABÓ 1969. 14.

13 FISCHER 1929. 150.

14 Wiesław DLUGOŃCKI: Gemüse-, Obst-, Wein- und Hopfenanbau in der Komturei Marienburg am Ende des 14. und in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. In *Deutschordensgeschichte aus internationaler Perspektive. Festschrift für Udo Arnold zum 80. Geburtstag.* Hg. Roman CZAJA – Hubert HOUBEN. IImtal–Weinstraße 2020. 37–45., itt: 37. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 85.)

A marienburgi konvent feljegyzéseiben az 1390. esztendőnél szerepelt a *bruder Haynrich gartenmeister* bejegyzés.<sup>15</sup> A Gartenmeister a nagymesteri székhelyen tevékenykedő számos más, alacsonyabb rangú lovagrendi tisztség közé tartozott.<sup>16</sup> A lovagrend marienburgi kertészei közül Dieter Heckmann a források alapján összesen 12 főt tudott azonosítani, de így sem ismerjük mindegyiket név szerint. Három Gartenmeister, akik különböző időben töltötték be ezt a tisztséget, csupán N. N. monogrammal vagy jelzettel szerepelt csak a feljegyzésekben. Az első N. N. jelzetű kertész 1397–1398-ban töltötte be ezt a tisztséget, a második 1399 és 1400 között, a harmadik pedig 1409-ben, és akkor is csak egy negyedévig. Az a tény, hogy ezeknek a Gartenmeistereknek még a nevét sem jegyezték fel, és a többi között is volt négy olyan, akiket csak keresztnéven említettek (1390-ben *bruder Heynrich gartenmeister*, 1410-ben egy bizonyos Gentcze, 1416-ban Rorich, illetve 1416–1417-ben Rudolf)<sup>17</sup> még jobban megerősíti, hogy a zöldség- és gyümölcskertek felügyelete nem tartozott a lovagrenden belüli fontosabb tisztségekhez. Marienburgban a lovagrendi kertek a falakon kívül, a vár mellett helyezkedtek el, és palánkkal voltak körbekerítve.<sup>18</sup> 1410-ben, amikor a lengyel–litván csapatok ostrom alá vették a nagymesteri székhelyet, a litván egységek a Marienburgból Elbingbe vezető útnál, a falak előtti területen és az ottani kertekben („iacebat in pomerio et horto castris in via, qua itur Elbingum”) helyezkedtek el.<sup>19</sup> Az 1409–1411 közötti háborúban<sup>20</sup> az elpusztult kerteket a Német Lovagrend 1412-ben helyreállította, s ehhez anyagi segítségként a Gartenmeister a rendi kincstárból 10 márkát kapott.<sup>21</sup> A kertek háború utáni helyreállítása nem pusztán a kivágott gyümölcsfák és a szétdőlt zöldségágyások újratelepítését jelentette, hanem a gazdasági és egyéb épületek újbóli felépítését, sőt teljesen új építményeket is. Egy 1404-ből származó feljegyzés szerint például a lovagrend marienburgi kertésze nem a várban, hanem egy kerti házban lakott,<sup>22</sup> amit a háborúban viszont leromboltak. A nagymesteri székhely friss zöldségekkel történő ellátásához, az intenzív zöldségtermeléshez folyamatosan friss vízre volt szükség. 1397–1398 folyamán

15 *Das Marienburger Ämterbuch*. Hg. Walter ZIESEMER. Danzig 1916. (a továbbiakban: MÄB) 110.

16 Bernhard JÄHNIG: Organisation und Sachkultur des Deutschordensresidenz Marienburg. In *Vorträge und Forschungen zur Residenzfrage*. Hg. Peter JOHANEK. Sigmaringen 2011. 113–149.; DŁUGOKĘCKI 2020. 37.

17 HECKMANN 2020. 363.

18 DŁUGOKĘCKI 2020. 40.

19 Fortsetzung zu Peter von Dusburgs Chronik von Conrad Bitschin. In *Scriptores rerum Prussicarum III*. Hg. Theodor HIRSCH – Max TOEPPEN – Ernst STREHLKE. Leipzig 1866. (a továbbiakban: SRP III.) 472–506., itt: 485.

20 Erről lásd Christian KRÖLLMANN: *Die Schlacht bei Tannenberg. Ihre Ursachen und ihre Folgen*. Königsberg 1910.; Tomas BARANAUSKAS: Bitwa pod Grunwaldem w pracach historyków litewskich. In *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica XI wydanie specjalne. Bitwa pod Grunwaldem w historii i tradycji Polski i Litwy*. Wyd. Jerzy RAJMAN. Kraków 2011. 75–91.; PÓSÁN László: A Német Lovagrend és a lengyel–litván állam közötti „nagy háború” (1409–1411). *Hadtörténelmi Közlemények* 2011. 124. 3–30.

21 *Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412*. Hg. Walther ZIESEMER. Danzig 1913. (a továbbiakban: MKB) 282.

22 *Die Ausgabebuch des Marienburger Hauskomtur für die Jahre 1410–1420*. Hg. Walther ZIESEMER. Königsberg 1911. (a továbbiakban: AB) 462.

a Gartenmeister 14 márka 8 scot összeget fordított arra, hogy a lovagrend veteményeskertjében egy kis tavat ásasson, amelyből öntözni lehetett az ágyásokat. A tóba a malomárokából vezették be a vizet, amelynek a mennyiségét zsilippel szabályozták.<sup>23</sup> A kerti tavat az öntözés mellett halastónak is használták, amelyben döntően pontyot tartottak. A lovagrend főkincstárnokának (*thesaurarius*, *Treßler*) számadáskönyve szerint 1399-ben Marienburgban már készen volt a kerti öntöző- és halastó.<sup>24</sup> Veteményeskertjeikben a szerzetes lovagok legnagyobb mennyiségben káposztát termeltek. 1414-ben a források egy káposztasavanyítás céljára épített házat (*komposthus*) is említettek a kertben.<sup>25</sup> A káposzta tartósítására szolgáló építmény, ház egészen nagy lehetett, mert a befedéséhez 10000 darab cserépre volt szükség.<sup>26</sup> 1415-ben a marienburgi Gartenmeister bérbe vett egy helyi városi polgártól egy nagy üstöt az általa termesztett káposzta tartósításához.<sup>27</sup> A káposzta mellett a nagymesteri székhelyhez tartozó veteményeskert másik fő terménye, az ételekhez mindennap használt zöldsége a hagyma (és a fokhagyma) volt. Az 1410. év elején, még a kerti munkák megkezdése előtt a lovagrendi kertész 1 Tonne dughagymát tárolt a tavaszi ültetéshez.<sup>28</sup> A középkori Poroszországban 1 Tonne kb. 92 liter ürtartalmú tárolóedényt (hordót) jelentett.<sup>29</sup> 1430-ban a tisztségéből leköszönő Georg von Seckendorf Gartenmeister 17 Tonne (1564 liter) hagymát adott át utódjának, emellett 1-1 Tonne mennyiséget a nagymester és a konventkonyhák számára.<sup>30</sup> Az 1411. és 1414. évi számadáskönyvek tanúsága szerint a Német Lovagrend marienburgi kertésze évente 1-2 márka értékben szállított fokhagymát a rendház konyhájába.<sup>31</sup>

Marienburg mellett Elbing (Elbląg), Königsberg (Kalinyingrád) és Christburg (Dzierżoń) komturságokban említettek még a források külön Gartenmeister tisztséget. Elbingből, ami a nagymestert követően a Német Lovagrend hierarchiájában az öt legfőbb tisztségviselő közül a főispotályos (*summus hospitalarius*, *Oberste Spittler*) székhelye volt, összesen öt kertészt ismerünk, név szerint azonban csak hármat. A másik kettő itt is csak N. N. formában szerepelt a feljegyzésekben.<sup>32</sup> A név szerint ismertek közül kettő, Sibolt Lowe és Werner von Overstolz hosszú ideig, több éven át töltötte be ezt a tisztséget. Sibolt Lowe 1404 és 1409,<sup>33</sup> Werner von Overstolz pedig 1441 és

23 AB 350.

24 *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399–1409*. Hg. Erich JOACHIM. Königsberg 1896. (a továbbiakban: MTB) 12–13., 19.

25 AB 80.

26 AB 181.

27 AB 191.

28 MÄB 147.

29 *Nowa księga rachunkowa starego miasta Elbląga 1404–1414, Część 1 (1404–1410) / Nova liber rationum veteris civitatis Elbingensis*. Wyd. Markian PELECH. Warszawa–Poznań–Toruń 1987. (a továbbiakban: NKRSME I.) XXXI. (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 72.); *Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430 / Liber memoriarum Colmensis civitatis*. Hg. Carl August LÜCKERATH – Friedrich BENNINGHOVEN. Köln–Weimar–Wien 1999. (a továbbiakban: KG) Nr. 273. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 44.)

30 MÄB 150.

31 AB 32., 81., 118., 150.

32 GÄB 78., 79., 102.

33 MTB 591.

1450 között volt Gartenmeister.<sup>34</sup> Christburgból, amely a lovagrend tagjainak ruházataért, felszereléséért felelős legfőbb tisztségviselőjének, az Oberste Trapier (*traperarius*) székhelye volt, csak egyetlen kertészt ismerünk, egy bizonyos Heynrich Kannenworfot, aki 1407 és 1410 között két alkalommal is adott kisebb kölcsönöket (10 és 4 márkát) a rendház más tisztségviselőjének.<sup>35</sup> A lovagrend katonai parancsnokának, a nagymarsallnak (*marschalcus*, *Oberste Marschall*) az udvarában, Königsbergben is volt Gartenmeister tisztség, de név szerint innen is csak egyet ismerünk, Georg von Eglingent.<sup>36</sup> Egy 1446. április 24-én kiállított oklevél tanúsága szerint a königsbergi kertész a rendház helyettesének, Albrecht Kalb Hauskomtur jóváhagyásával 8 márkáért eladott egy zöldségeskertet egy kis házzal együtt Königsberg város falai előtt egy bizonyos Simon Quednaw-nak, aki a kert és a ház után köteles cenzust fizetni.<sup>37</sup> Azokban a rendházakban, ahol nem volt külön Gartenmeister tisztség, valamelyik másik tisztségviselő feladatkörébe tartozott a veteményeskertek felügyelete és a konyha ellátása zöldségekkel. Egy 1410-ből származó feljegyzés szerint például Danzigban (Gdańsk) a rendház konyháját a malmokért felelős Mühlmeisternek kellett ellátnia káposztával, hagymával és fokhagymával („item koel, czippeln, knobelouch gipt der molemeister”).<sup>38</sup> Más rendházakban a konyhafőnök (*Küchenmeister*) vagy a háziállatokért felelős jószágigazgató (*Viehmeister*) felügyelte a veteményeskerteket.<sup>39</sup> A rendházaktól távolabb fekvő kertekben többnyire nem étkezési, hanem takarmányozási célra termeltek zöldségeket, elsősorban borsót a lovak számára. Katonai, teherszállítási és futárszolgálati célokra a Német Lovagrendnek igen sok lóra volt szüksége, olyannyira, hogy a saját kertjeiben termelt borsó nem is volt elég a lovak takarmányozására, még vásárolni is kellett. A lovagok Beister nevű majorjában például az 1441. évi inventárium szerint 188 lovat tartottak, és a leltár készítésekor 20 Scheffel (véka) borsó volt a raktárban (kb. 1100 liter).<sup>40</sup> Az elbingi rendházhoz 1396-ban 588 ló tartozott.<sup>41</sup> 1400 táján a Német Lovagrend majorjaiban és konventjeiben mintegy 16 000 lovat tartottak.<sup>42</sup> Borsót természetesen emberi fogyasztásra is termesztettek. A christburgi komturságból származó *Pfennigschuldbuch* feljegyzései arról tanúskodnak, a veteményeskertekben szinte mindenhol volt borsó,<sup>43</sup> és a kö-

34 Bernhard JÄHNIG: Der Danziger Deutschordenskonvent in der Mitte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Personengeschichte des Deutschen Ordens. In Bernhard JÄHNIG: *Vorträge und Forschungen zur Geschichte des Preußenlandes und des Deutschen Ordens im Mittelalter*. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 34.) Münster 2011. 246–286., itt: 261.

35 *Das Pfennigschuldbuch der Komturei Christburg*. Hg. Heide WUNDER. Köln–Berlin 1969. (a továbbiakban: PSB) 4aI, 6bI-II. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz 3.)

36 HECKMANN 2020. 337.

37 *Regesta Historico-Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525. Pars II.: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden*. Hg. Erich JOACHIM – Walther HUBATSCH. Göttingen 1949. (a továbbiakban: Regesta II.) Nr. 2672.

38 GÄB 691.

39 Jürgen SARNOWSKY: *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*. Köln–Weimar–Wien 1993. 162–173. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz 34.)

40 GÄB 171.

41 GÄB 78.

42 SARNOWSKY 1993. 278.

43 PSB 97a.

zékori Poroszországból még exportáltak is. Egy 1387-ből származó oklevélben, amely a Hanza-kereskedőknek Normandiában elszenvedett kártételeit tartalmazta, a 48. cikkely szerint a Német Lovagrend marienburgi fősáfárjának (*magnus procurator, Großschäffer*), valamint két danzigi kereskedőnek az áruik között igen nagy mennyiségű borsó is volt.<sup>44</sup>

A Német Lovagrend mellett a porosz városok polgárainak is voltak veteményeskertjei. Ezek vagy a városfalakon belül, vagy azokon kívül feküdtek. A kertek után évi cenzust kellett fizetni. A városfalakon belüli kertek általában nem voltak túl nagyok, de a saját szükségletre elegendő zöldségeket meg tudták bennük termelni. Jungstadt Danzig 1400 és 1455 közötti feljegyzéseiben számos ilyen, városon belüli veteményeskert szerepelt. Egy bizonyos Hannus Russenow például a 2 rúd széles és 8 rúd hosszú kertje után  $\frac{1}{2}$  márka cenzust fizetett.<sup>45</sup> A Poroszországban használt mértékegység, a rúd (Rute) körülbelül 4,32 méternek felelt meg, így a forrásban szereplő kert közel  $300 \text{ m}^2$  ( $298,6 \text{ m}^2$ ) volt.<sup>46</sup> Az 1 rúd széles és 8 rúd hosszú (kb.  $150 \text{ m}^2$ ) kertje után Hannus Rycwyn és Heinrich Kremer feleannyi cenzust fizetett.<sup>47</sup> A veteményeskerteket a városokban gyakran adták-vették, vagy adományozták. 1429. január 29-én például Rössel (Reszel) városa egy kertet adományozott a városban lévő Ágoston-rendi kolostornak. Az adományozott kert közvetlenül a kolostor mellett feküdt.<sup>48</sup> Neustadt Thorn (Toruń) városában 1396-ban azt jegyezték fel, hogy Lemke von der Lake megvásárolt egy kertet, ami után évente 1 márka cenzust kell fizetnie („man sal wissin, das Lemke von der Lake hat gekouft eynen garthen von Richel, davon sal her ceinsen... 1 marg phennyng alle iar”).<sup>49</sup> 1435-ben, szintén Neustadt Thornban, egy bizonyos Niclos Gebau vásárolt egy kertet.<sup>50</sup> 1470. február 23-án Hans Ditterich és sógora, Niclas Honigsfeld 2 Hufe szántó földet vásárolt egy házzal, és a hozzá tartozó kis kerttel.<sup>51</sup> A 14. század végén Neustadt Thornban egy bizonyos *Doctor Jeronimus* a veteményeskertje után  $\frac{1}{2}$  márka cenzust fizetett.<sup>52</sup> Kulm (Chełmno) városában még azt is feljegyezték, hogy a városfalakon belül kinek melyik utcában volt zöldségeskertje. Tylo Goethke például a Pfendegassén lévő kertje után 1 scot

44 *Hanserecesse, 1. Abt., Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430, Bd. 1.* Hg. Karl KOPPMANN. Leipzig 1870. (a továbbiakban: HR(1) I.) Nr. 343.

45 *Księgi Młodego Miasta Gdańska 1400–1455 / Libri Juvenis Civitatis Gedanensis.* Wyd. Krzysztof KOPIŃSKI – Piotr OLIŃSKI. Toruń 2008. (a továbbiakban: KMMG) Nr. 17. (Towarzystwo Naukowe Toruniu, Fontes 100.)

46 PÓŠÁN László: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban. *Agrártörténeti Szemle* 2004–2005. 46. 25–49., itt: 27.

47 KMMG Nr. 17.

48 *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands IV.* Hg. Viktor RÖHRICH – Franz LIEDTKE – Hans SCHMAUCH. Braunsberg 1935. (a továbbiakban: CDW IV.) Nr. 13.

49 *Księga Ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450).* Wyd. Karola CIESIELSKA. Warszawa–Poznań 1973. (a továbbiakban: KLNMT) Nr. 161. (Towarzystwo Naukowe Toruniu, Fontes 63.)

50 KLNMT Nr. 1685.

51 KLSMT Nr. 1020.

52 *Tablicki Woskowe Miasto Torunia ok. 1350–I. Pol. XVI w. / Tabulae cereae civitatis Torunensis.* Wyd. Karol GÓRSKI – Witold SZCZUCZKO. Warszawa–Poznań–Toruń 1980. (a továbbiakban: TWT) 114. (Towarzystwo Naukowe Toruniu, Fontes 69.)



cenzust fizetett, míg Hannus Renytcz, akinek ugyancsak itt volt a kertje, 10 scotot.<sup>53</sup> Lorenz Lupold vagy Nicolaus Gewynner, akiknek a Rorgassén volt kertje, 8 scotot, a takácmester, Ludwig Melczer pedig, akinek ugyanitt volt kertje, 11½ scotot, Niclos Tyncz viszont 1 márka cenzust fizetett.<sup>54</sup> Az eltérő összegű cenzusok azt jelzik, hogy az említett kertek különböző nagyságúak lehettek. Franczke Polan, Bauke Nebrow, idősebb Niclas Bertoldt, Hannos Symon, Gregor Lodewick vagy Lorenz Seydenhoer szintén rendelkezett a városon belül kerttel.<sup>55</sup> A feljegyzéseket készítő városi írnok fontosnak tartotta azt is papírra vetni, hogy az ifjabb Niclos Bertoldt, aki ½ márka cenzust fizetett, a kertjében is lakott egy kis házban.<sup>56</sup> Némelyik bejegyzés a cenzus összege mellett megnevezte a kert nagyságát is. Hannos Gruneberg például félholdnyi méretű veteményeskertje („von eyne garten eynis halben morgens in der Langegassen”) után fizetett 9 scotot.<sup>57</sup> Ugyanekkora kertje és cenzusfizetési kötelezettsége volt Niclos Menczilnek is a Stadgassén.<sup>58</sup> Hannos Doring viszont fél hold zöldségekert után nem 9, hanem csak 1 Vierdungot, azaz 6 scotot fizetett.<sup>59</sup> Mivel egyforma méretű veteményesekről volt szó, a cenzus vélhetően valamilyen módon összefüggthetett az ott termelt növényekkel. Egy káposztáskert nyilvánvalóan értékesebb volt, mint például egy répa- vagy tormaföld. A középkori Poroszországban a pénzrendszer a következőképpen nézett ki: 1 porosz márka = 4 Vierdung (*fertones*) = 24 scot = 60 Schilling = 180 Vierchen (*quarti*) = 720 Pfennig (*denarius*).<sup>60</sup> Veteményeskertek természetesen a városfalakon kívül is voltak. A kulmi Niclos Uneuerwerren kertje például, ami után ½ márka cenzust fizetett, a téglakészítéshez szükséges agyagkitermelő gödör közelében feküdt.<sup>61</sup> Az Althausen (Starogród) városából fennmaradt, 15. század közepéről származó cenzusösszeírásban is számos esetben szerepeltek a veteményeskertek után fizetendő összegek vagy természetbeni járadékok. A cenzus általában 3 scottól 3 márkáig terjedt, és gyakran még baromfiban fizetendő természetbeni tétel is tartozott hozzá. Így például Michael Nebraw a zöldségekertje után 7 scot 5 dénár mellett 1 tyúkot is köteles volt adni („item Michel Nebraw 7 sc. 5 den. und 1 hun von eynem garten”). Mattis Kuchte 2 márka 2 schillinget és 4 tyúkot fizetett („2 mr. 8 schill. vor 4 huner von eynem garten”).<sup>62</sup>

53 *Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496) / Liber censum parochiae culmensis*. Wyd. Zenon Hubert NOWAK – Janusz TANDECKI. Toruń 1994. (a továbbiakban: KCFC) Nr. 241. (Towarzystwo Naukowe Torunia, Fontes 78.)

54 KCFC Nr. 16, 27, 28, 60, 61.

55 KCFC Nr. 63, 64, 84, 85, 90, 94.

56 KCFC Nr. 86.

57 KCFC Nr. 206.

58 KCFC Nr. 103.

59 KCFC Nr. 101.

60 NKRSME I. XXXI.

61 KCFC Nr. 224.

62 Janusz TANDECKI – Krzysztof KOPIŃSKI: Ein Verzeichnis von Zinsen und Dienstleistungen im Gebiet Althausen aus der Mitte des 15. Jahrhunderts. In *Studies of the Military Orders, Prussia, and Urban History: Essays in Honour of Roman Czaja on the Occasion of his Sixtieth Birthday / Beiträge zur Ritterordens-, Preußen- und Städteforschung. Festschrift für Roman Czaja zum 60. Geburtstag*. Hg. Jürgen SARNOWSKY – Krzysztof KWIAKOWSKI – Hubert HOUBEN – PÓSÁN László – BARÁNY Attila. Debrecen 2020. 357–370., itt: 363–364.

A poroszországi forrásokban a „kert” megnevezés mindig veteményeskertet jelentett. Ha gyümölcsös- vagy szőlőskertekről volt szó, azt a feljegyzésekben külön hangsúlyozták. A gyümölcsstermelés a zöldségstermesztéssel párhuzamosan, szinte a lovagrendi állam létrejöttével együtt a legrégebbi időktől jelen volt a poroszföldi mezőgazdaságban. Erről tanúskodik Peter von Dusburg 1325 táján írt krónikája, amelyben a politikai és katonai események leírása mellett gyümölcsösökről is szó esik. 1323 kemény telével kapcsolatban, annak rendkívül hideg voltának érzékeltetésére fontosnak tartotta megjegyezni, hogy abban az évben Poroszország összes gyümölcsfája kifagyott, vagy ha nem, akkor annyira megsínylette a nagy hideget, hogy azt még évek múltán sem tudta kiheverni.<sup>63</sup> Egy 1344-ben kiállított oklevél szerint Johannes samlandi püspök három hű emberének adományozta azt a gyümölcsöst, amit korábban 5 márkáért vásárolt.<sup>64</sup> A vételár nagyságából, és abból, hogy korábban vásárolt gyümölcsöskertről volt szó, arra következtethetünk, hogy az eladományozott kertben már termő gyümölcsfák voltak. A gyümölcsösökben nagy károkat okozó kemény fagyokról később is megemlékeztek a krónikák vagy évkönyvek. Johann von Posilge krónikájából tudjuk, hogy 1389-ben a jég verte el a gyümölcsös kerteket.<sup>65</sup> 1430-ban és 1437-ben szintén a kemény tél okozott komoly károkat a gyümölcsfákban, szőlőkben.<sup>66</sup> 1482-ben a jégeső újból elverte a gyümölcsfákat.<sup>67</sup> A porosz városok könyveiben, összeírásaiban a gyümölcsösök általában „fás kert” (*bomgarten*, *baumgarten*) megnevezésben fordultak elő. Hannus Titcze thorni polgár például 1467. március 6-án 6 márkáért adta el a városfalakon kívül fekvő „fás kertjét”.<sup>68</sup> A következő évben 14 Hufe szántót és egy újabb gyümölcsös kertet adott el.<sup>69</sup> A Kulm óvárosában (tehát a falakon belül) lévő gyümölcsösök után általában ½–1 márka cenzust kellett fizetni.<sup>70</sup> Althausen cenzusösszeírásában 18 dénártól („Andris Tyntcze 8 den. von eynem bomgarten”) egészen 4 márkáig („Peter Muldener 4 mr. von eynem bomgarten”) terjedt a gyümölcsös kertek után fizetendő cenzus összege, ami nyilvánvalóan a kertek nagyságától, fekvésétől (mennyire napos és szélvédett) és a benne lévő fák termőképességétől függött.<sup>71</sup> Arra vonatkozóan, hogy a középkori Poroszországban milyen gyümölcsöket termeltek, a források sajnos nagyon kevés adatot tartal-

63 Peter von DUSBURG: *Chronica terrae Prussiae*. In *Scriptores rerum Prussicarum I*. Hg. Theodor HIRSCH – Max TOEPPEN – Ernst STRAHLKE. Leipzig 1861 (a továbbiakban: SRP I.) 21–269., itt: 186.

64 *Neues preussisches Urkundenbuch I*. Hg. Carl Peter WOELKY – Hans MENDTHAL. Leipzig 1891. (a továbbiakban: NPUB I.) Nr. 347.

65 Johann von POSILGE: *Chronik des Landes Preußen*. In SRP III. 79–316., itt: 158.

66 Die mittlere Chronik von Oliva. In *Scriptores rerum Prussicarum V*. Hg. Theodor HIRSCH – Max TOEPPEN – Ernst STRAHLKE. Leipzig 1874. (a továbbiakban: SRP V.) 624–644., itt: 630.

67 Caspar WEINREICH: *Danziger Chronik (1481–1495)*. In *Scriptores rerum Prussicarum IV*. Hg. Theodor HIRSCH – Max TOEPPEN – Ernst STRAHLKE. Leipzig 1870. (a továbbiakban: SRP IV.) 725–800., itt: 745.

68 *Księga Ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479.) / Liber Scabinorum Veteris Civitatis Torunensis*. Wyd. Krzysztof KOPÍŃSKI – Janusz TANDECKI. Toruń 2007. (a továbbiakban: KLSMT) Nr. 718. (Towarzystwo Naukowe Torunia, Fontes 99.)

69 KLSMT Nr. 891.

70 KCFC Nr. 95, 96, 98.

71 TANDECKI–KOPÍŃSKI 2020. 363–364.

maznak. Gregor Lodewig kulmi polgár például a zöldségeskertje mellett egy gyümölcsösrel is rendelkezett, amelyben leginkább cseresznye- vagy meggyfák voltak, ezért az összeírásban „cseresznyeskert” (*kyrsgarten*) megnevezésben szerepelt.<sup>72</sup> A Német Lovagrend marienburgi gyümölcsöskertjében a háború után 1412-ben újjáépítették az ún. „almásházat” (*appelhus*), azt az épületet, amelyben az almát (és vélhetően egyéb gyümölcsöket is) tárolták.<sup>73</sup> A lovagrendi gyümölcsösökben tehát almát biztosan termesztettek, mert hűvös, száraz helyen az is sokáig eltartható volt, de szárítással (aszalással) ugyancsak tartósítani lehetett. A források szerint a Poroszországgal szomszédos lengyel területeken voltak barackfák,<sup>74</sup> így elképzelhető, hogy a lovagrendi területeken szintén ültettek barackfákat, mert a porosz városok polgárai között számosan lengyel származásúak voltak.<sup>75</sup> Az Alpoktól északra elterülő vidékeken számos helyen termesztettek szilvát,<sup>76</sup> így feltételezhető, hogy Poroszországban is voltak szilvafák. Az almát, körtét, cseresznyét, meggyet és szilvát nemcsak hűvös helyen tárolva, valamint aszalva lehetett eltenni, hanem mézben elrakva is tudták tartósítani. A szilvából és meggyből lekvárt is főztek. A középkori gyümölcsöskertekben szinte mindenhol voltak diófák és mogyoróbokrok, mert ezek termését szintén sokáig tudták tárolni, így a téli hónapokban is fontos vitamin-utánpótlást jelentettek.<sup>77</sup> Berkenyét, csipkebogyót ugyancsak gyakran fogyasztottak, ezért ezek a növények a gyümölcsöskertekben is megtalálhatók voltak.<sup>78</sup>

Egy gyümölcsöskert telepítése minden korban befektetést, állandó gondozást és hozzáértést igényelt a tulajdonosától.<sup>79</sup> De még nagyobb odafigyelésre és szakértelemre volt szükség a szőlőskertek esetében, amelyeket a gyümölcsöskertektől mindig külön kezeltek.<sup>80</sup> A középkori Poroszországban az Alsó-Visztula vidékén sok helyen termeltek szőlőt, különösen Thorn és Kulm környékén, valamint a Visztula mentén végig nyugaton Danzig, keleten pedig Elbing városokig.<sup>81</sup> A porosz városok censusösszeírásaiban, számadáskönyveiben gyakran előfordultak a „szőlőskert” (*weyngarten*) vagy „borász” (*wynman*, *vinitor*) kifejezések. A különösen jó évjáratú szőlőtermésekről a korabeli krónikák külön megemlékeztek. Hermann von Wartberge

72 KCFC Nr. 225.

73 AB 16., 31., 61.

74 DEMBÍNSKA 1999. 130.

75 KLSMT Nr. 679.; *Księga Przyjęć do Prawa Miejskiego Młodego Miasta Gdańska 1400–1455 / Bürgerbuch der Jungstadt Danzig 1400–1455*. Wyd. Krzysztof KOPÍŃSKI – Piotr OLÍŃSKI. Toruń 2008. (a továbbiakban: KPPG) Nr. 572, 857, 905, 1003, 1257, 1280, 2020, 2476, 2625.; TWT 52, 56, 57, 62, 98, 121, 122, 123, 145, 164.

76 Karl-Ernst BEHRE: Die Ernährung im Mittelalter. In *Mensch und Umwelt im Mittelalter*. Hg. Bernd HERMANN. Frankfurt am Main 1989. 74–87., itt: 76–77.

77 Susanne JAHNS: Zum mittelalterlichen Obstbau in Brandenburg. In *Blütenstadt Werder (Havel). Heimatgeschichtliche Beiträge*. Hg. Klaus FROH. Werder (Havel) 2015. 4–9., itt: 5.

78 BEHRE 1989. 76–77.

79 SZ. JÓNÁS 2010. 72.

80 SZABÓ 1969. 48.

81 Maciej BADOWICZ: *Studium z dziejów wina w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIV–XV. wieku*. Gdańsk 2017; PÓSÁN László: Szőlőtermelés és borkereskedelem a Német Lovagrend államában. In *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Szerk. ANGI János – BARTA János. Debrecen 2005. 25–36., itt: 27.

például az 1348. esztendőhöz kapcsolódóan azt is feljegyezte, hogy a meleg időjárásnak köszönhetően a szokásosnál korábban beérett a termés, sok szőlő termett, így ebben az évben kimondottan sok bort készítettek.<sup>82</sup> Lucas David krónikája szerint 1362-ben és 1363-ban két egymást követő évben is nagyon elégedettek lehettek a szürettel.<sup>83</sup> Johann von Posilge a krónikájában az 1379. évet emelte ki különösen jó évjáratként.<sup>84</sup> 1416-ban ugyan sok szőlő termett, de a bor minősége sajnos már nem volt jónak mondható.<sup>85</sup> A jó vagy bő szőlőtermés mellett a krónikák általában azokat az esztendőket is feljegyezték, amikor az időjárás komoly károkat okozott a szőlőskertekben. Peter von Dusburg szerint 1323-ban a fagy a gyümölcsfákkal együtt a szőlőket is tönkretette Poroszországban.<sup>86</sup> 1430-ban a hideg tél szintén megviselte a szőlőket, az 1437/1438. évi rendkívül kemény tél miatt pedig újból elfagytak a Visztula környéki szőlőskertek.<sup>87</sup>

A Német Lovagrend, mint szerzetesi közösség és tartományúri hatalmat gyakorló lovagi szervezet, jelentős borfogyasztó volt. A rendházak számadáskönyveinek tanúsága szerint a kiadások között állandó tételként szerepeltek a konventek ellátásához szükséges bormennyiség beszerzésére fordított összegek. A főkinctárnok 1399–1409 közötti nyilvántartásaiból jól látszik, mekkora jelentősége volt a lovagrend minden napjaiban a bornak. A nagymesteri udvar például tíz év alatt 3847 márkát fordított borvásárlásra, többet, mint gabona- és lisztbeszerzésre (3645 márka). A hús- és halvásárlás együttes kiadása (5454 márka) ugyan felülmúlta a borra fordított kiadásokat, de külön-külön (2117 és 3337 márka) ezek is elmaradtak a borbeszerzés költségétől.<sup>88</sup> A lovagrend részéről megnyilvánuló nagy borkereslet az import jelentős növekedése mellett a poroszországi, és azon belül a lovagrendi szőlő- és bortermelésnek is komoly ösztönzést jelentett.<sup>89</sup> A Visztula melletti szőlőkultúra és borkészítés előmozdítására a 14. század második felében Winrich von Kniprode nagymester (1352–1382) még Itáliából is hívott országába vincelléreket.<sup>90</sup> A források szerint a Német Lovagrend számos rendházához tartoztak szőlőskertek: Kulm környékén,<sup>91</sup> a nagymesteri székhelynél, Marienburgnál,<sup>92</sup> Gollub (Golub-Dobrzyń) mellett,<sup>93</sup> vagy Schönsee

82 Hermann von WARTBERGE: *Chronicon Livoniae*. In *Scriptores rerum Prussicarum II*. Hg. Theodor HIRSCH – Max TOEPPEN – Ernst STRAHLKE. Leipzig 1863. (a továbbiakban: SRP II.) 9–116., itt: 77.

83 Idézi Janusz TANDECKI: *Uprawa winerośli handel winem w średniowiecznym Toruniu. Rocznik toruński* 1978. 13. 194–215., itt: 201.

84 POSILGE, SRP III. 112.

85 POSILGE, SRP III. 364.

86 DUSBURG, SRP I. 186.

87 *Mittlere Chronik von Oliva*, SRP V. 630.; GRUNAU, Simon: *Preussische Chronik I–II*. (Die preußischen Geschichtsschreiber des XVI und XVII. Jahrhunderts 1–2.) Hg. Max PERLBACH. Leipzig 1876–1889. (a továbbiakban: Grunau) itt: II. 116.

88 SARNOWSKY 1993. 333–335.

89 PÓSÁN 2005. 30–36.

90 Wilhelm ABEL: *Agrarkriesen und Agrarkonjunkturen. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. Hamburg–Berlin 1966. 74.

91 GÄB 505., 507., 513.

92 MÄB 147., 148., 150.

93 GÄB 402.

(Kowalewo Pomorskie) vidékén.<sup>94</sup> A lovagrendnek Thorn közelében volt a legtöbb szőlője.<sup>95</sup> A marienburgi fősfár számadáskönyvében a Thorn városához kapcsolódó bejegyzések között olyanok olvashatóak, mint például „wyr haben vor der Alden Stadt by eyne wyngarten, einen wyngarten czu Thoron”, vagy „Peter Cunrad, eyn wynman, tenetur 150 m. vor unsern wyngarten”.<sup>96</sup> 1440-ben Preußisch Holland (Pasłęk) mellett a lovagrendnek 2 Haken nagyságú (2 weynhacken) nagyságú szőlőskertje volt, amihez egy weyhoffe is tartozott, ami az itteni szőlőművelés gazdasági központja lehetett.<sup>97</sup> Ott tárolták a szükséges szerszámokat, a tőkékhez szükséges karókat, dézsákat, hordókat, puttonyokat, és ott lehetett a préház is. Poroszországban a Haken vagy uncus többféle területméretet jelentett, de a Visztula-vidéken 10 hold tett ki egy Hakent.<sup>98</sup> Egy 1447. évi inventárium szőlőműveléshez szükséges eszközöket sorolt fel Graudenz (Gmidziadz) rendházban,<sup>99</sup> amiből arra következtethetünk, hogy itt is lennie kellett egy lovagrendi szőlőnek. Stuhm (Sztum) és Leipe (Lipienek) rendházaknál szintén lehettek a lovagoknak szőlőskertjei.<sup>100</sup> Azokban a rendházakban, ahol volt Gartenmeister tisztség, a szőlőskertek felügyelete, az ottani munkák irányítása hozzá tartozott, máshol egyéb tisztségviselők feladatkörébe sorolták.<sup>101</sup>

A szőlőművelés jelentős számú, hozzáértő munkaerőt igényelt, ami csak akkor volt, ha megfizették. Amíg a zöldségeskerteket és a gyümölcsösöket a lovagok, de a városi polgárok is, képesek voltak maguk, esetleg néhány szolga vagy napszámos alkalmazásával ellátni, gondozni, a szőlőkhöz sokkal több, megfelelő szakértelemmel rendelkező emberre volt szükség. A lovagrendi szőlőket általában ún. részesművelési formában kezelték, ami azt jelentette, hogy a szőlőművelő wynmanok, vinitorok megkapták a szőlő, must vagy bor egy részét. A németországi rendházakhoz hasonlóan ez Poroszországban is  $\frac{1}{4} : \frac{1}{3}$  részesedési arányt jelentett.<sup>102</sup> 1438-ban például – amikor a források szerint a kemény tél okozta fagykárok miatt kevés szőlő termett – a lovagrend Kulpin nevű majorjában 12 hordó bort tudtak készíteni, ebből

94 GÄB 412., 415., 422., 424.

95 GÄB 443., 448., 452., 455.; *Die Handelsrechnungen des Deutschen Ordens*. Hg. Carl SATTLER. Leipzig 1887. (a továbbiakban: SHR) 101., 105., 308.

96 *Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen III.: Großschäfferei Marienburg*. Hg. Christina LINK – Jürgen SARNOWSKY. Köln–Weimar–Wien 2008. (a továbbiakban: *Schuldbücher*) Nr. 12, 272, 337.

97 GÄB 98.

98 PÓSÁN 2004–2005. 40.

99 GÄB 612.

100 Udo ARNOLD: Weinbau und Weinhandel des Deutschen Ordens im Mittelalter. In *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*. Hg. Udo ARNOLD. Marburg 1989. 71–102., itt: 97. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 38.); Lotar WEBER: *Preussen vor 500 Jahren in kulturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung nebst Special-Geographie*. Danzig 1878. 244–245.

101 Arthur SEMRAU: Der Wirtschaftsplan des Ordenshauses Elbing aus dem Jahre 1386. *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 1937. 45. 1–74., itt: 57.; DŁUGO-KEŹCKI 2020. 41.

102 Udo ARNOLD: Agrarwirtschaft im Deutschen Orden. Besitzverwaltung und Bewirtschaftungsformen des landwirtschaftlichen besitzes im Deutschen Reich bis zum Reformationszeitalter. In *Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens im Mittelalter I*. Hg. Udo ARNOLD. Marburg 1986. 47–70., itt: 62–63. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 36.)

a szőlőművesek 3 hordót kaptak, azaz  $\frac{1}{4}$  hányadot.<sup>103</sup> A németországi rendházaknál ara is volt példa, hogy a lovagok bérbé adták szőlőjüket, a bérlők pedig általában a termés felével fizettek.<sup>104</sup> Hogy hasonlóra volt-e példa Poroszországban, forrásadatok hiányában nem tudjuk megválaszolni, de nem tartjuk elképzelhetetlennek. Szüret idején, amikor jelentős számú munkaerőre volt szükség, a lovagrend fizetett idény-munkásokat alkalmazott, de bizonyos munkák esetében parasztjai munkaszolgálatát is igénybe vette. Ez alapvetően a leszüretelt szőlő présházba, illetve pincébe szállítását jelentette, s nem a tényleges szüretben való részvételt.<sup>105</sup> A lovagok németországi szőlőbirtokain ez a paraszti robot évente csak egyetlen napot tett ki.<sup>106</sup> Feltételezhetően Poroszországban sem lehetett ettől jelentősen eltérő mértékű.

A Német Lovagrend mellett a porosz városok polgárai közül is sokan foglalkoztak szőlőműveléssel. Voltak, akik ténylegesen ebből éltek, és olyanok is, akik a főfoglalkozásuk mellett termeltek szőlőt is. A városi könyvekben gyakran feljegyezték, hogy öröklés vagy adásvétel során hogyan változott meg egyes szőlőbirtokok tulajdonosa. Peter Hauwil thorni polgár, és lánya, Klára 1388-ban például 15 márkáért adta el azt a szőlőskertet, ami Klára anyai öröksége volt.<sup>107</sup> 1444-ben Niclos Jelin a saját fiától vásárolta meg 200 márkáért annak a szőlőnek az ötödét, ami a fia anyai örökségét képezte.<sup>108</sup> A vételárból arra következtethetünk, különösen, ha összehasonlítjuk a 15 márka áron eladott szőlőskert értékével, hogy ez esetben egy nagy, és vélhetően jó fekvésű, jól termő szőlőről volt szó. Ugyancsak egy nagyobb szőlő volt az is, amit 1444-ben egy bizonyos Elle asszony Thorn városában a bátyjától örökölt, mert a városi könyvekben az értékét 100 rajnai guldenre (50 porosz márka) taksálták.<sup>109</sup> Cenzust a szőlőskertek után is kellett fizetni. A városi feljegyzésekben, összeírásokban gyakran szerepeltek ezek a cenzustételek, amelyek függtek a kertek méretétől, fekvésétől, a bennük lévő szőlő termőképességétől. A 15. század közepén például a kulmi Hannos Leingrube, vagy Paul Hecht csak  $\frac{1}{2}$  Vierdung (3 scot) cenzust fizetett.<sup>110</sup> Mindkettőnek csak kis szőlőskertje lehetett. A thorni Jakob Zimmermann az általa vásárolt szőlő után viszont már évente 1 márkát fizetett,<sup>111</sup> ahogyan Niclos Leimgrute kulmi polgár is a tulajdonában álló *wyngarten* után.<sup>112</sup> A kulmi Niclos Glocknert a szőlőskertjének nagysága alapján 1,5 márka cenzus terhelte.<sup>113</sup> A thorni Woyteck Kursenyen viszont már jelentősebb összeget, 4 márkát fizetett a szőlője

103 *Geheimes Staatsarchiv Preußische Kulturbesitz, XX. Hauptabteilung, Historisches Staatsarchiv, Deutschordeubriefarchiv* (a továbbiakban: OBA) Nr. 7546.

104 PÓSÁN 2005. 34.

105 PÓSÁN László: A Német Lovagrend majorságai a 15. században. In *Memoria rerum: Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*. Szerk. OBORNI Teréz – Á. VARGA László. Eger 2008. 425–442., itt: 435.

106 ARNOLD 1989. 79.

107 KLNMT Nr. 16.

108 KLSMT Nr. 1070.

109 KLSMT Nr. 1096.

110 KCFC Nr. 89, 167.

111 TWT 118.

112 KCFC Nr. 34.

113 KCFC Nr. 25.

után úgy, hogy a cenzus egyik felét Pünkösdkor, a másik felét pedig Szent Mihály napján fizette be.<sup>114</sup> De arra is volt példa, hogy a szőlőskert cenzusát nem pénzben, hanem valamilyen termékben szabták meg. A kulmi Peter Freudenthal például évente 1 font viaszt fizetett a szőlője után.<sup>115</sup> Azok, akik szőlőművelésből éltek, ezzel foglalkoztak, általában *wynman* megnevezéssel szerepeltek a forrásokban. Kulm városa az ott üzött számos foglalkozás között külön, önálló mesterséggként tartotta számon a borkészítéssel foglalkozó vincelléreket (*vinitor*, *wyman*).<sup>116</sup> A borász Thornban is önálló foglalkozásnak számított, és a városi könyvekben olyan bejegyzésekkel találkozhatunk, mint például *Jacobus vinitor*, *Johannes vinitor*,<sup>117</sup> *Sigmund weyman*,<sup>118</sup> *Hans weyngertner*,<sup>119</sup> *Jekel, unser wynman*, *Peter Conrad, eyn wynman*.<sup>120</sup>

Annak ellenére, hogy a Poroszországban termelt szőlőből többnyire alacsony cukorfokú mustot nyertek, amiből gyenge minőségű bor készült, a középkorban a Visztula-vidéken viszonylag jelentős mennyiségű szőlőt termeltek. A korabeli források tanúsága szerint az innen származó bor, amit a legnagyobb termőterületről, a legdélebbre fekvő Thorn környéki szőlőskertekről thorni bornak neveztek, széles körben keresett áru volt Poroszországban, és a belkereskedelem jelentős tételét adta. 1401-ben például a lovagrend thorni rendházának alkomturja (*vicecommendator*, *der cleine commandur*, *Hauskomtur*) 245 márka értékben szállított helyben termelt bort Königsbergbe, a következő évben pedig 30 márkáért adott el mustot a königsbergi fősfárnak.<sup>121</sup> 1467-ben a Kurland földjén (Lettország) fekvő Windau (Ventspils) rendház elöljárója arra kérte a nagymestert, hogy küldjön az általa vezetett konventnek thorni bort.<sup>122</sup> A lovagrendi birtokokon termelt bor poroszországi forgalma elsősorban a rendházak szükségleteinek kielégítésére szolgált, azaz a szerzetesi közösségen belüli árumozgást jelentett. Ritkán ugyan, de előfordult, hogy a lovagok a saját borukból a piacon is értékesítettek. Egy levéltári adat szerint 1438-ban a lovagrend Danzigban eladott néhány hordóval a Kulpin majorban készített borából.<sup>123</sup> Ez volt az az esztendő, amikor nagyon rossz volt a gyümölcsstermés Poroszországban (és Európa más területein is), és ami bor mégis elkészült, akármilyen minőségű volt is, igen magas áron kelt el. Ez a körülmény készíthette a lovagokat arra, hogy bort adjanak el. A lovagrendi rendházak borszükségletét azonban a saját szőlőskertekben megtermelt bor a legtöbb esetben még azokon a területeken sem fedezte, ahol viszonylag sok szőlővel rendelkeztek. Konrad von Erlichshausen, a kulmi rendház komturja például 1436-ban (amikor nem volt rossz termésű év) a kulmi konvent számára egyszer 7 márka 5 scot áron vásárolt egy hordó helyi bort (a városi polgá-

114 TWT 121.

115 KCFC Nr. 21.

116 KG Nr. 309a, 312, 315b, 324b, 335.

117 Franz PROWE: Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn. *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 1931. 39. 155–174., itt: 173.

118 TWT 119.

119 TWT 42.

120 *Schuldbücher* Nr. 12, 272.

121 SHR 125., 127.

122 PÓSÁN 2005. 27.

123 OBA Nr. 7546.

roktól), majd 9 márka 1½ scot összegért vett még három másik hordóval („item 7 m. 5 sc. vor 1 fas lantweyn, item 9 m. 1½ sc. vor 3 fas lantweyn”).<sup>124</sup> Az eltérő ár nyilván minőségi különbséget jelentett a két vétel között. A lovagrendi államban a délebbi területeken, Thorn és Kulm környékén voltak a legjelentősebb szőlőtermelő vidékek, ezért magától értetődően Dietrich von Altenburg nagymester (1335–1341), amikor 1335-ben egész Poroszországban egységesítette a súlyokat és mértékeket, úgy rendelkezett, hogy a bor mérésére a thorni pintet (*mensura, Mass*) kell alkalmazni.<sup>125</sup> A marienburgi főséfár 1403. november 16-án 9 hordó, Kulm környékéről származó helyi borért 4¼ márkát fizetett („item 4 m. an 1 fird. vor 9 vas lantwys von Colmen ken Marienburg zu furen”).<sup>126</sup> De nemcsak a lovagok, hanem a porosz városok is gyakran vásároltak helyi borokat. 1405-ben például a Visztula-öböl mellett fekvő Elbing 16 márkáért vett poroszországi bort („item 16 mr. vor landwyn”).<sup>127</sup> 1407-ben az elbingi tanács összesen 47 márka 19 scot 6 dénár összeget fizetett import- és helyi borokért.<sup>128</sup> Az elbingi polgárok maguk is igyekeztek bort készíteni, és a város környéki kevés szőlőhöz általában máshonnan vásároltak szőlőt vagy mustot. A magisztrátus kiadásainak jegyzéke szerint a városi tanács ugyancsak vásárolt más vidékekről szőlőlét saját bor előállításához. 1411-ben például 20 Pfennig/Stof áron 30 Stoff mennyiségű kulmi mustot vett.<sup>129</sup> A következő bejegyzés arról árulkodik, hogy a Poroszországban termelt szőlő mustjának, vagy a belőle készült bornak az ára között nem volt jelentős különbség. Az elbingi városi tanács ugyanis ugyanabban az évben, 1411-ben 26 Pfennig/Stoff áron vásárolt helyi bort.<sup>130</sup> Két évvel később 8 Stof poroszországi borért 7 scot 14 Pfenniget, azaz összesen 224 dénárt kellett fizetni („vor 8 stop lantwys 7 sc. 14 den.”).<sup>131</sup> Ebben az évben tehát 28 Pfennig/Stof áron lehetett a piacon helyi bort venni. A kulmi vagy elbingi városkönyvek tanúsága szerint 1 Tonne (*tunne*) – ami körülbelül 92 litert jelentett – 92 Stofnak felelt meg, azaz 1 Stof közel 1 liter volt.<sup>132</sup> Egy 1395-ből származó adatból arra következtethetünk, hogy a Thorn vagy Kulm környékén termelt borból esetenként még exportáltak is a Poroszországtól északra fekvő skandináv területekre. 1395 szeptemberében ugyanis egy Hermann von der Halle nevű porosz kereskedő különböző árukat szállított Danzigból Stockholmba, köztük *1 last Thoronsch wynest*, azaz thorni bort.<sup>133</sup> 1 Last

124 OBA Nr. 7251.

125 *Hansisches Urkundenbuch II.* Hg. Konstantin HÖHLBAUM. Halle 1879. (a továbbiakban: HUB II.) Nr. 578.

126 MTB 272.

127 NKRSME I. 48.

128 NKRSME I. 95.

129 *Nova Księga Rachunkowa Starego Miasta Elbląga (1404–1414) Część 2 (1411–1414) / Novus liber rationum veteris civitatis Elbingensis.* Wyd. Markian PELECH. Warszawa–Poznań–Toruń 1989. (a továbbiakban: NKRSME II.) Nr. 1209.

130 NKRSME II. Nr. 1210.

131 NKRSME II. Nr. 1292.

132 KG Nr. 273; NKRSME I. XXXI.

133 *Hanserecesse, I. Abt. Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430. IV.* Hg. Karl KOPPMANN. Leipzig 1877. (a továbbiakban: HR(1) IV.) 292.



12 Tonne úrtartalomnak, azaz 1104 Stofnak felelt meg.<sup>134</sup> 1400 táján 1 akó porosz (thorni) bor 11 scot 23 dénárba (353 dénár) került.<sup>135</sup> A kulmi városkönyv szerint 1 akó (*omen*) 10 Stof, azaz körülbelül 10 liter volt.<sup>136</sup> A Stockholmba szállított mintegy 1104 liternyi thorni bor tehát egyáltalán nem volt csekély mennyiség. Egy akó thorni bor áráért egy disznót és 7 dénár híján még egy juhot is lehetett venni. Amikor tehát 1401-ben a thorni Hauskomtur 245 márka értékben szállított thorni bort Königsbergbe, akkor értékben és mennyiségben egyaránt jelentős tételről volt szó. Ez közel 497 akó (4970 liter) bort jelentett. Egy boroshordó 132 Stof úrtartalmú volt,<sup>137</sup> így a Königsbergbe szállított bor mintegy 38 hordóba (37,6 hordóba) fért bele. 1395-ben Stockholmba közel 8 és fél hordó bort szállított Hermann von der Halle danzigi kereskedő. Egy-egy lovagrendi szőlőskertben ennél kevesebb szőlő termelt, ami még inkább kiemeli a Visztula környékén termelt bor szerepét és fontosságát a poroszországi belkereskedelemben. Az 1438. évi számadáskönyv szerint Wenzlau majorban 8, Kulpin majorban pedig 9 hordó újbor készült (egy rossz termésű évben), összesen tehát 2244 Stof (vagy liter). Kiegyensúlyozottabb időjárási körülmények között a megtermelt bor mennyisége bizonyára magasabb volt, a 17 hordónak legalább a duplájával, azaz 34 hordóval számolhatunk. 1401-ben 38 hordó bor 245 márka értéket jelentett. Ha az előbb említett két lovagrendi szőlőskert 1438. évi terméseredményét nézzük, 1401. évi árakon számolva 6,4 márka/hordó értéket kapunk, azaz az itt termelt 17 hordó bor a 15. század elején 108,8 márkát ért volna. Feltételezhető, hogy más szőlőskertek is hasonló jövedelmezőséggel rendelkeztek.

A Poroszországban termelt bor nem fedezte a helyi szükségleteket, ezért nagyon jelentős volt a borbehozatal. A Német Lovagrend és a porosz városok kereskedői Európa számos szőlőtermelő térségéből vásároltak bort, de a legnagyobb arányban a Rajna-vidékről. Az importált és a helyben készített borok közötti minőségi különbségek egyértelműen kifejezésre jutottak az árakban. 1400-ban például Poroszországban 1 akó rajnai bor majdnem hússzor drágább volt, mint 1 akónyi helyi bor: az első 9,5 márka 24 dénárba (6864 dénár), a második 11 scot 23 dénárba (353 dénár) került.<sup>138</sup> A lovagrend, s különösen a nagymesteri székhely ellátását a piacról beszerzett külföldi borok mellett jelentős mértékben elősegítette az a körülmény, hogy a lovagok koblenzi (Németország) ún. kamarai rendtartományához tartozó szőlőbirtokról a lovagrendi állam kiadásaihoz és a központi konvent ellátásához történő hozzájárulásként évente 40 hordó bort szállítottak Marienburgba.<sup>139</sup>

134 NKRSME I. XXXI.

135 Werner BÖHNKE: Der Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehung zum Aussenhandel um 1400. *Hansische Geschichtsblätter* 1962. 80. 26–96., itt: 53.

136 KB Nr. 273.

137 SARNOWSKY 1993. 275.; Harald WITTHÖFT: *Umriss einer historischen Metrologie zum Nutzen der wirtschafts- und sozialgeschichtlichen Forschung II*. Göttingen 1979. 358.

138 BÖHNKE 1962. 53.

139 ARNOLD 1989. 95., 101.; PÓSÁN 2005. 36.

VERES TÜNDE

**A JOBBÁGYSÁG HELYZETE  
A RÁKÓCZI CSALÁD REGÉCI URADALMÁBAN  
A 17. SZÁZAD VÉGI FORRÁSOK ALAPJÁN**

ABSTRACT

**TÜNDE VERES: THE CONDITIONS OF SERFS ON THE REGÉC ESTATE  
OF THE RÁKÓCZI FAMILY BASED ON LATE 17TH CENTURY SOURCES**

The Regéc estate which forms the focus of this paper became a part of the Rákóczi holdings within the context of the Treaty of Linz in 1646, after lengthy litigation. György I Rákóczi was not surprisingly very keen on obtaining the property: it was located in the Hegyalja district and included valuable vineyards.

Though no significant wine trade associated with Regéc from the mid 17th century can be shown, the largest income of the estate came from innkeeping. This can be considered as proof that wine was a key element of the estate's economy. Though the use of paid workers in vineyards already began to spread in this period, most other branches of agriculture still relied on forced serf labour. Serfs played a primary role in several ways that led us to prove, based on our research so far, that the estate managers of the Rákóczi family ran a successful farm. The serfs living on the estate were the primary workforce due to *corvée* and day labour. At the same time they provided sources both financially and in kind through the taxation system.

The question is: could the serfs bear the burdens that this profitable estate placed on their shoulders? For the answer there was a need to examine surviving *urbarials*, letters and accounts. Based on these, the paper gives a survey of how the tax burdens and labour obligations of serfs changed during the 17th century, to what extent the estate needed to employ day labourers or hired workers, and what financial burden that meant for the estate and finally, what aspects lie behind the complaints of serfs and the changes of taxation, and whether all these are connected to the trends in serf society.

## BEVEZETÉS

„...sokan közülünk meg fizethetetlen adósságba keverték magokat, noha mint hogy igen megnyomorodtunk s el is fogytunk, épületre való pihenést is kívánhatnánk, mindazonáltal ahhoz kevés remétségünk levén”.<sup>1</sup> Ez az idézet igencsak beszédes számunkra, amennyiben a 17. századi regéci uradalom jobbágyságainak helyzetét szeretnénk feltárni. Ez az egy mondat magába foglalja, mi jelentette a legnagyobb problémát a lakosság számára; így a csökkenő népességszám, ami egyre több munkát eredményezett, s a fokozódó adósságok, amelyek mind több embert rántottak magukkal a jobbágyság alsóbb rétegeibe. Jelen tanulmány célja, hogy elsősorban a 17. század végi viszonyokra fókuszálva, annak forrásait előtérbe helyezve, ezeket a problémákat sorra vegye, megvizsgálja a jobbágyságok sújtó terheit és azok nagyságát.

A magyarországi jobbágyság kora újkori helyzetének feltárásához nagyon sok és sokféle forrás áll rendelkezésünkre. Már a téma is igen tág a maga nemében, hisz többféleképpen, több oldalról lehetséges elkezdeni egy ilyen vizsgálatot, így például az adózás, szolgáltatások, telektípusok és megoszlások, jobbági állatállomány, ezek külön-külön, vagy egyszerre is képezhetik egy ilyen kutatás alapját.<sup>2</sup> A regéci uradalom vonatkozásában is születtek olyan művek, amelyek az egykori Rákóczi-birtok gazdaságával, s így érintőlegesen a jobbágysággal is foglalkoznak, igaz, a 18. és a 19. századi viszonyokat véve górcső alá.<sup>3</sup> Ami eddig feltáratlan maradt, az a 17. század, s mindez annak ellenére, hogy feldolgozandó forrásokban nem éppen szűkölködő évszázadról van szó. Már a Rákóczi család levéltára is több ilyen dokumentumot foglal magába, s emellett említhetjük még Thököly Szepesi Kamarájának iratait, illetve a regéci uradalom urbáriumait, amelyek egyes esetekben szintén közvetítik az akkori emberek panaszait.

A regéci uradalom 1646 és 1711 között gyarapította a Rákóczi család felsőmagyarországi birtokainak sorát. 1712-ben, miután a szabadságharc leverését követően II. Rákóczi Ferencet rebellisnek nyilvánították, a király a birtokot a sárospataki uradalommal együtt Falkenstein grófjának, Trautsohn Donát Lipótnak adományozta.

- 1 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) E 554 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Vegyes iratok, ügyviteli segédletek, pecsétnyomók, Városi és kamarai iratok (1527–1894) (a továbbiakban: E 554) Szalay Gyűjtemény 1701. t. sz. Szántói jobbágyságok supplicatja, fol. 93r.
- 2 Hosszan lehetne sorolni azokat a műveket, amelyek a kora újkori jobbágysággal foglalkoznak, de mivel a tanulmány középpontjában nem ezek ismertetése áll, így csak néhány fontosabbat emelnék ki ebből a körből. MAKKAI László: Robot – summa – taxa. *Történelmi Szemle* 1964. 2. 330–337.; OROSZ István: Parasztsors a XVII–XVIII. század fordulóján Magyarországon. In *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. BENDA Kálmán. Budapest 1980. 159–163.; R. VÁRKONYI Ágnes: Gazdaság és társadalom a XVII. század második felében. *Történelmi Szemle* 1979. 1. 109–127.; SZABÓ István: *Jobbágyságok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest 1976; VARGA János: *Jobbágyságrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest 1969.
- 3 OLÁH József: A sárospataki és regéci uradalmak a XIX. század első felében. *Agrártörténelmi Szemle* 1965. 4. 506–516.; OLÁH József: Föld- és szőlőművelés a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében. *Agrártörténelmi Szemle* 1964. 1–2. 189–223.; JÁRMAY Edit: *A Regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Budapest 1930.

Miután kifizette a 150 000 Rft-ot kitevő kegydíjat, már 1711-ben hozzálátott az uradalom megreformálásához.<sup>4</sup> A pestistől és a szabadságharc alatti/utáni helyzetben ez nem volt egyszerű. Bár ő maga sosem tekintette meg a birtokot, első intézkedései közé tartozott bevezetni, hogy a jobbágyság sanyargatását büntessék.<sup>5</sup> Ezen instrukciója az ott élő lakosság kevés számára, s folyamatos csökkenésére hívhatja fel a figyelmünket, hiszen az egész uradalom gazdasága, annak jövedelmezősége, működése attól függött, él-e ott megfelelő számú jobbágyság ennek az egykor jól működő üzemnek a fenntartásához. Mert hajdanán valóban ez volt a jellemző a regéci uradalomra – prosperáló gazdaság, magas jövedelmezőség, értékes mezővárosok, nagy és jól termő szőlőterületek. Ezek pedig nem is voltak túlságosan régen. Sőt, az Alaghy Menyhért 1631-ben bekövetkezett halála után megindult pereskedések, és a királynál való lobbizások fő irányítója éppen ez a virágzó és jövedelmező gazdaság volt. Ez a pereskedés olyan hosszú és szövevényes, több évet felölelő ügyben csúcsosodott ki, hogy részletezése jelen tanulmány terjedelmi keretét szétfeszítené.

Trautsohn Donát idejére az egykor – ha nem is tökéletesen, de mindenképpen – működő gazdaságot megtépázta a Rákóczi-szabadságharc. Számos probléma azonban már ezt megelőzően is felmerült. Ennek nyoma az az 1670-es évekből származó kamarai leirat, amely szerint a regéci uradalom gazdaságát úgy lehetne hatékonyabbá tenni, ha a juhászatot fejlesztenék, más birtokokról is hívnának aratókat – ezzel felhíva a figyelmet a kevés munkaerőre –, árkokat az árvíz, vermeket pedig a takarmány elhelyezése miatt kellene építeni, több tehenet és kecskét kellene tartani, amelyeket az erdőbe is be lehetne engedni legeltetés céljából.<sup>6</sup> Mivel az előterjesztés egyáltalán nem különleges, mint inkább alapvető feladatokat ír le egy gazdaság működésében, már ez az egy forrás is jelzi, hogy a 17. század harmadik harmadára jelentős hiányosságok jellemezték az uradalom gazdálkodását, amelyet még inkább megerősítene az inventáriumokban, vagy az urbáriumokban, becslésekben foglaltak.<sup>7</sup>

A kérdés – a jobbágyság helyzetével kapcsolatban – jelen esetben az, hogy a pénzmozgási adatokban milyen arányban jelennek meg a jobbági bevételek, az uradalom lakosságát milyen és legfőképpen mekkora mértékű adók terhelték. A provizori számadásokban olvasható jobbági és allodiális terméseredmények milyen viszonyban állnak egymással – vagyis mekkora volt a terményjáradék mértéke? Mi jellemzi a jobbági társadalom összetételét? A 17. század végi leírások, amelyek egy olyan korszakban keletkeztek, amelyben a háborúk felkelések játszották a főszerepet, nagyon sok helyen a lakosság nehezedő terheiről, elbujdosásáról, s a falvak el-

4 OROSZ István: Sárospatak úrbéri pere a Trautsohnokkal. In *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. ERDÉLYI Gabriella – TUSOR Péter. Budapest 2007. 1003.

5 JÁRMAY 1930. 66.

6 MNL OL E 156 Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptioes (a továbbiakban: E 156) a. Fasc. 024. No. 006.

7 Ezekben a forrástípusokban részletesen kitérnek a majorságok s a majorsági épületek leírására. Az 1686-os inventárium, amely amiatt készült, mert Szeredszeghy Imrét Czirjáky Mihály váltotta a provizori tisztben, 3 településen – Regéc, Fony és Szántó – ír le romos, dűledezőfélben lévő épületeket, a szántói majorháznak akkor már csak a kőfala állt. MNL OL E 156 a. Fasc. 153. No. 027.; Uo. Fasc. 039. No. 025.

néptelenedéséről szólnak. De mennyiben igaz ez a regéci uradalom esetében? Mennyire igazak azok az állítások, amelyeket a jobbágyok saját elmondásai, panaszaik tárnak elénk az urbáriumok által a saját helyzetükkel kapcsolatban?

### PÉNZJÁRADÉK ÉS ROBOT

A jobbágyságra nehezedő terheket három részre lehet osztani. Ezek: pénzjáradék, terményjáradék és munkajáradék. Pénzadó esetében kétféle szerepel a forrásokban – a census és a taxa. A census vagy másképpen földadó a jobbágyszolgáltatások egyik országosan elterjedt fajtája volt. A 17. század végére azonban már sok helyen nem fizették, s a regéci uradalom esetében is ez tapasztalható. A teleknagyság méretéhez igazodó adófajtánál az egykori Rákóczi-birtokoknál két határidő volt. Egyes településeken hol Szent Mihály, hol pedig Szent Márton napján kellett az adott összeget beszo­l­gáltatniuk, a forrásokban is többször is találkozunk a „Szent Márton adó” kifejezéssel, mint magával a census szóval.<sup>8</sup> Ez abból fakad, hogy az írni-olvasni nem tudó jobbágyság számára kellett egy jól megjegyezhető határnap. Amiket pedig a társadalom e rétege követett, azok az egyházi ünnepek voltak, amelyek nemcsak az adófizetési napot, hanem az egyes munkák kezdetét is jelölték számukra.<sup>9</sup> Így a régi szokás alapján Szent Márton vagy Szent Mihály napján beszédett census elnevezése először a köztudatban, majd a hivatalos dokumentumokban is összefonódott az adott egyházi ünnep nevével.

A járadékfizetések feltérképezése kapcsán sajnálatosmód nem áll sok forrás rendelkezésünkre. Ennek oka a nagyfokú forráshiány, amely az 1646–1680 közötti időszakot jellemzi. Pedig a szolgáló népesség rögzített terheinek felmérésére, annak változásaira az urbáriumok szolgálnak a legjobb információkkal.

Az évszázados szokásban lévő rendet ezek a dokumentumfajták rögzítették. Nem minden évben készítettek urbáriumokat, amely azok eredetére, kialakulására vezethető vissza, hiszen elsődleges feladatuk az adózási rend, a jobbágy–földesúr kapcsolatának írásba foglalása volt. Ezeket pedig tulajdonosváltás, vagy esetleg új rend bevezetése esetén volt szükséges újra dokumentálni.

Kezdetben elsősorban a jobbágyok kötelezettségeit, a census, munera, servitium rendjét rögzítették, majd az adott településen élők neveit felsorolták a dokumentumban. Ilyen módon készítették el egyébként az Eszterházy Miklós birtoklása alatti urbáriumokat is.<sup>10</sup> Majd ahogy országszerte nőtt a földesurak saját kezelésű földbirtoka, úgy volt szükség egyre több részlet feltüntetésére. Ezzel párhuzamosan a jobbá-

8 Az 1680. évi urbárium így ír Felsőnovaj adójáról: „Míg békességben laktak – s – ennire el nem pusztultak, töröknek is még nem hódoltak, Szent Márton adaját fizettek flor[enos] 50.” Mogyoróska taglalásánál pedig a Szent Mihály-adó kifejezés is megjelenik: „Szent Márton és Szent Mihály adaja itt ninczen semmi.” MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 041/b.

9 SZIRÁCSIK Éva: A földesúri járadékok egyházi ünnepekhez kötött határnapjai. In *Egyházi és világi uradalmak. Dominium II.* Szerk. SZIRÁCSIK Éva. Budapest 2016. 53.

10 MNL OL P 108 Magánlevéltárak, Eszterházy család hercegi ága (1527–1942), Repositorium (1527–1936) (a továbbiakban: P 108 Rep.) Rep. 34. Fasc. D. Nro. 119.

gyok nevei mellett is több adat kezdett feltűnni. Először természetesen csak az igásállatokat vették számba, majd beírták a teleknagyságot, a sort pedig a jobbágy többi ingósága követte, mire a 17. század közepére kialakult a jól ismert összeírásforma. A változtatásokra azért volt szükség, mert a jobbágyok szolgálatait az általuk lakott telek nagysága, illetve igásállataik száma határozta meg. Ezt pedig számon kellett tartani, már csak azért is, mert befolyásolta a robot, cenzus, munera rendjét. De az urbáriumok a földesúr számára azért voltak fontosak, mert írásban rögzítették a közte és jobbágyai között fennálló viszonyrendszert. S mivel ez hosszú ideig – évekig – állandó volt, nem volt szükség az urbáriumok minden egymást követő évben való elkészítésére. Új urbáriumok írására akkor került sor, ha a földesúr ezt meg akarta erősíteni, vagy éppen változtatni akart rajta.<sup>11</sup>

Nem tudjuk, hogy az említett időszak feljegyzései 1697-ben még meglehettek-e, az azonban látszik, hogy az az évi urbárium írásakor a legelső, 1646-os dokumentumra utalnak vissza: „...hittel referállyák, hogy illyent, vagy pedigh telek adaját soha nem fizettek, mindazonáltal in urbaris anni 1646 világossan extall Sz[en]t Márton adajában esztendőnkint tartoznak fizetni flor[enos]12.”<sup>12</sup> Az Alsóvadász településénél olvasható megjegyzésből arra lehet következtetni, hogy bár eleinte tartoztak adófizetéssel, ennek beszédése az idők folyamán sok évre elmaradt. Így amikor 1680-tól újból elkezdték feljegyezni a jobbágyságot és kötelességeiket, a lakosok az összeírókat arról tájékoztatták, hogy sosem fizettek Szent Márton-adót, s ez a szokás immár rögzítve is lett, ami az 1680 után készített urbáriumokba is belekerült. 1697-ben az összeírást már az 1646-os adatokkal összehasonlítva végezték. Így a fentebb közölt idézet a következőképp folytatódik: „Ezt a réghi adaja simpliciter nem találhatik, ezért a lakosok suplicáyanak, engedetik-é nékiek ad feliciora tempora a Földes úr determinatiójában.”<sup>13</sup> Ha az összeíró, név szerint Hagara Mátyás nem az 1646. évben készített, hanem az 1680. évihez hasonlítja a falusiak által elmondottakat, akkor minden bizonnyal ez a mondat ma nem szerepelne forrásunkban. Az említett urbárium ugyanis megadja a választ, 1697-ben – és az előtt – miért nem szolgáltak az alsóvadásziak a Szent Márton-adóval. Mióta „hódnak”, Lorántffy Zsuzsanna retaxálta nekik az adót, sajnos azonban a retaxálás évszámát nem tüntették fel.<sup>14</sup> Az 1697. év urbáriumát olvasva pedig sorra találkozhatunk az Alsóvadász esetéhez hasonló, 1646. évi viszonyokra hivatkozó megjegyzésekkel, pedig a telekadó fizetésének majd fél évszázados kihagyása, ha nem is túlságosan nagy, de valamennyi terhet mindenképp levett a jobbágyok válláról, amelyet egyébként több kötelesség is nyomott. Miért a fél évszázaddal korábbi feljegyzés szolgált kiindulási alapként? Figye-

11 MAKSAY Ferenc: Urbáriumok. In *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. KOVACSICS József. Budapest 1957. 122–125.

12 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 054.

13 Uo.

14 Alsóvadász 1582-ben már a töröknek is fizetett adót. A 16. század végén Abauj megye 13 töröknek adózó települése évente összesen 1817 Ft 30 dénárt tartozott átadni. Ebből 209 Ft 28 dénár Alsóvadászra esett – amely összeg a harmadik legmagasabb volt Szikszó (500 Ft) és Selyeb (300 Ft) után –, ezenfelül pedig még további 10 forint értékű vaj és méz beszolgáltatására is kötelezve volt a falu. MNL OL E 156 a. Fasc. 059. No. 013.

lembe véve az uradalom pénzmozgásait és a csökkenő terméseredményeket, a szándék minden bizonnyal magasabb kötelezettség kirovása lehetett, visszafordulás a régi rendtartás felé, amelyet az 1696-os, gazdasági szempontból katasztrofális év indokolhatott. Azzal pedig, hogy régi kötelezettségeiket ismételen belefoglalták a földesúr és jobbágyok viszonyát, illetve utóbbiak feladatait rögzítő dokumentumba, megadták a lehetőséget arra, hogy szükség esetén több munkát követelhessenek a jobbágyokon.

De magukat a jobbágyokat sem kellett féltetni, ha földadói kötelezettségeik lerázásáról volt szó. Az egész regéci uradalomban elterjedt az a szokás, hogy a jobbágy elhagyta telkét, s gyümölcsöskertben vagy félreeső helyen, a falu közös földjén épített magának házat, azon okból, hogy a Szent Márton- vagy Szent Mihály-adó, illetve az ajándék alól mentesüljön. De a faluban álló elhagyott telkét, az ahhoz tartozó kertet továbbra is használta. Az 1693-as urbáriumban Komlóskán és Baskón külön is felsorolják azokat, akik „szemeten” laknak.<sup>15</sup> Baskón 7, Komlóskán pedig 19 házhelyet írtak össze. A két település példája egyértelműen azt mutatja, hogy nem csak azokat a házakat nevezték szemétre épült házaknak, amelyek a falutól félreesőbb helyen épültek. Komlóskán a legtöbb ilyen, szám szerint 17 ház a falu úgynevezett „Napnyugat felől való sor felső végén” épült, vagyis a település képéből nem szakadtak ki az ott élők. A különbséget az adta, hogy a megjelölt épületekhez nem tartozott sem földterület, sem pedig rét, hanem a ház udvarán kerítettek el egy kis részt, s abból alakítottak ki kertet, mint ahogy tette azt Kecskés János baskói lakos is.

A mezővárosokban, és a falvak módosabb nemesei vagy éppen jobbágyai között azonban egyes esetekben ennek éppen ellentétje, a telekelhagyás helyett a telekfoglalás valósult meg. A tehetősebb jobbágyok nyilvánvalóan a még több haszon, tökefelhalmozás s a későbbi szabadság- vagy nemeslevél megváltása reményében vállalkoztak arra, hogy a puszta telkeket „usuállyák”. Tar György egykori fonyi jobbágy esete talán a legjobb példa erre. 1678-ban Zrínyi Ilona pecsétjével kapta meg nemeslevelét, amelynek révén az általa birtokolt 17 szántó (!) eximáltatott, vagyis minden tehertől mentessé vált.<sup>16</sup> A nemesek – hasonlóan a jobbágyokhoz – lehetőséget láttak a puszta telkek hasznosításában. Mivel ezek a deserta telkek a földesúr tulajdonát képezték, bérleti díjat, vagyis cenzust kellett használatukért fizetni. De zálogba is lehetett akár váltani, ahogy tette azt Jantó János is. Az ő esetéből tudjuk, hogy ez a zálogdíj elérhette a 852 Ft-ot is.<sup>17</sup> Egy idő után azonban a nemesség nem kívánt többet fizetni a használt telkekért, ezért – amint azt az 1689-es urbárium részletesen dekla-

15 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 052. Komlóskával kapcsolatban a következőt vetették papírra: „A lakosok, kiket meg eskettünk: főbíró Tót István, öreg hites ember Üveges János, ismét Görbe Sándor, ő n[a]g[yság]ok hites korcsmárosa, hitek után fateáltak, hogy az edgy soltészok telkenél több egész telek ez[en] faluban csak edgy sincse[n], a többi mind fél telek, és szemeten való.”

16 „Maga posteritássi nobilitáltatták, úgy háza, és háro[m] nyomásra való 17 szántó földje eximáltattak. Minden urbáriális [...] és contributiók alól, sub his conditionis, a midőn eő Felségétül armálist impetralis eő Nag[ysá]gok ellen ne élhessenek vele. Míg él (amikor kívántatik) illendő fizetésért tartozik szolgálni. Extant sub dato 30. Januar[is] 1678 et nominis subscriptione sigillo[rum] – Cel[sissimae] D[ominiae] Pri[ncipi]ssae Helenae Zrínyi.” MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

17 MNL OL E 156 a. Fasc. 011. No. 011.

rálja – a nemesi telkek mellett lévő puszta telket foglalták el, és arra is kiterjesztették nemeslevelük mentességét.<sup>18</sup>

Összegezve azt, hogy a szegényebb jobbágyság elhagyta jobbágy sessióját, hogy ne fizesse a cenzust és munerát, a nemesség pedig az elfoglalt jobbágytelkeikre mind nagyobb arányban terjesztette ki mentességét, könnyen elképzelhető, milyen negatívan érintette ez a tendencia a Rákócziak adóalapját. A jelenségre az uradalom gazdaságának connumerátora, Bajoni János is felfigyelt, s az összeírás során benne felvetült aggodalmaknak nemcsak a dokumentum bevezetőjében adott hangot, hanem az urbáriumban számos helyen olvashatunk megjegyzéseiről.<sup>19</sup> E dokumentumok vizsgálatából a pénzben fizetett adótípus változása, a census fokozatos mérséklése, elhagyása, s a taxafizetésre<sup>20</sup> való áttérés olvasható ki.

A taxára engedés és summás adózás nyilvánvaló oka abban keresendő, hogy ebben a formában jobban megérte a földbirtokosnak. A kérdés, miért? Az egyik ok a készpénz szükségességében rejtőzhetne, a taxára engedés mögött azonban nem feltétlenül az keresendő, hogy a Rákóczi családnak nagyobb szüksége lett volna pénzre, mint terményjáradékra, még akár a 17. század háborús viszonyai között sem. A másik érv sokkal racionálisabb, a gazdaságot jobban szem előtt tartó elgondolást sejtet. Érdeemes megnézni a summás taxára engedett települések listáját – Tállya, Szántó Marcinfalvával együtt, és Alsóvadász. Tállya és Szántó esete rögtön érthető, hisz az uradalom két hegyaljai mezővárosáról lévén szó, a leghetesebb lakosokat tömörítette, akik elég tőkével rendelkeztek a robot megváltására. Alsóvadász ellenben nem a Zempléni-hegység szőlőtermelésre kiváló lankái alatt feküdt, sőt az uradalom központjától legtávolabb eső település volt. Ennek ellenére minden háztartás rendelkezett 2–3 szőlővel és 2–6 szarvasmarhával, amely összehasonlításban a többi regéci településsel, kirívónak számított.<sup>21</sup> Mindez azt mutatja, hogy csakúgy, mint Tállya-Szántó esetében, az alsóvadásziak is rendelkeztek a robot megváltásához szükséges tőkeerővel. Viszont a kérdés még ezt követően is fennáll. Miért érthette meg *igazán* a földbirtokos családnak a taxára engedés? Véleményünk szerint – és ezen a ponton fedezhetjük fel a gazdasági érdeket – ez úgymond befektetésként is értelmezhető. Hegyaljai uradalomként a birtokkomplexum fő „termékét” a szőlő és a bor jelentette, s ebbe nemcsak a majorsági, de a jobbágyi szőlő, a tized, a kilencedből származó bor is belefoglaltatik. A 17. század közepétől a majorsági szőlőkben egyre inkább átérttek a bérmunkások alkalmazására, sőt a század végére a tállya-szántói szőlők

18 Uo.

19 „Vendégi Mátyás nemes ember, a sessiot exempt[án]ak hallották, korcsmája nincs[en]. Az ablaka alatt a paraszt helybül kéretett egy darabot kertnek, reá kell vigyázni, ez is szabaddá ne vallyék.” MNL OL E 156 a. Fasc. 011. No. 011.

20 Taxán ekkoriban két dolgot értettek. Jelentette egyfelől a földesúri szolgáltatás, tehát például a robot alóli megváltást, másrészt pedig különböző, földesúr felé fizetendő bérleti díjakat is takart. MAKKA László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Budapest 1954. 650. Ezért találkozunk Fonyónál a vágóbaromért fizetett 6 Ft-os összeggel, amely összeg biztosította számukra azt, hogy a mészárszék továbbra is a falu használatában maradjon. Tállyán kivételes módon a robotmegváltás címen fizetett összeget következetesen árendaként jegyzik. MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 054.

21 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 054.



szinte minden munkáját fizetségért végeztették el. Egyrésztől a szőlők így jobb művelésben részesültek – több feljegyzésekből is kitűnik, hogy gyakorta panaszkodtak a tisztak a jobbágyok hanyag munkájára, a szőlők tönkretételére –, másrésztől a taxált települések lakosainak több idejük jutott a saját szőlőjük művelésére, építésére, amiből természetesen a földesúr is profitált a tized révén. Másképpen, a Rákócziaknak is szüksége volt arra, hogy jobbágyaik a saját szőlőiket minél jobb rendben tartsák, s a robot elengedése előtt ezt a „saját módszereikkel” próbálták elérni: nem véletlenül rendelkezett olyan kevés igásállattal a mezővárosok lakossága – a marhás jobbágyokat ugyanis többször hajtották robotra.

Ez viszont elvezet a harmadik érvhez. A summára és taxára engedéssel a földesúr a jobbágyok másik „módszerének” igyekezett elejét venni, ami a szökés volt.<sup>22</sup> A befizetett taxa ugyan nem volt ekvivalens a robot értékével, mégis még ez a kényszer szülte megoldás is jobban megérte. Így legalább jobbágyait nagyobb eséllyel tarthatta meg, s még annak is megvolt a lehetősége, hogy a pénzbeli fizetség helyét ismételtelen átvegye a robotmunka. Ez történt Tállya és Szántó esetében is.<sup>23</sup> Ebből is látszik, hogy a summás-taxás adózás kiváltása egyáltalán nem a gazdasági fejlődéshez köthető, hanem olyan külső tényezőkhöz – háborúk, járványok, pusztasodás, rossz időjárás okozta kevés termés –, amelyek a szolgáló népesség erejére voltak ráhatással. Ebből kifolyólag a robot elengedése mindenképpen csak ideiglenes lehetett, s az nem volt összefüggésben a feudális rendszer lazulásával.

Hogy mennyire nem érte meg a gazdálkodás szempontjából a taxára engedés, annak a tisztartók is tudatában voltak. Mivel a summás adózás nem volt egyedülálló jelenség, sőt a 17. század közepére egyre elterjedtebbé vált, így, ha a regéci uradalomból nem is, más birtokokról őszinte beszámoló áll rendelkezésünkre a korabeli taxa megítélésével kapcsolatban. Lorántffy Zsuzsanna több településen is különböző mértékű engedményeket biztosított jobbágyai számára, a csetneki uradalom major-sági földjeit jobbágyainak adta bérbe, a királyhalmecieknek pedig a heti szerjárnak évi 400 Ft-ban történő megváltását engedélyezte.<sup>24</sup> A summás adózás az 1680-as évekre a csetneki uradalom több falvát is jellemezte, amelynek hasznáról az 1686. évi udvarbíró a következőképp vélekedett: „Ha különféle munkák teljesítésére köteleznék őket, akkor ettől a múltbéli és jelenleg is szedett censustól szabadoknak és menteseknek kellene lenniök, egyébként többet érne munkájuk ő szent felsége hasznára, mint ez a census.”<sup>25</sup>

De mégis mennyire nem érthette meg a summás adózás? 1689-ben Szántó és Marcinfalva – mivel ekkorra már az egykor két különálló település egybeépült, s adminisztrációját közösen végezték – 100 Ft summát fizetett a heti szer elengedéséért, amely összeget két terminuson kellett befizetniük. A mezőváros és a falu együttesen 63 exempta, 18 taxás, és 25 jobbágy sessiót foglalt magába, s további 140 db pusztá telket. Így a jobbágytelken ülőknek évi 4 Ft-ot kellett fizetni, a 18 taxás

22 1689-ben 80, 1697-ben 99 szökevény jobbágyot tartottak nyilván. MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.; Uo. Fasc. 066. No. 054.

23 MNL OL E 554. I. Szalay Gyűjtemény 1701. t. sz. Szántói lakosok supplicációjára válasz, fol. 94r.

24 MAKKAI 1964. 331.

25 MAKKAI 1964. 332.

együttesen pedig 47 Ft 46 dénárral tartozott. Mivel a colonus munkaereje a heti szerből kiesett, természetes, hogy ezt a hiányzó munkaerőt igyekeztek pótolni, mégpedig egyre gyakrabban béresekkel. Ahhoz, hogy lássuk a robotmegváltás és bér-munka értéke közti pénzbeli különbséget, a béresek fizetségét kell ismernünk. 1689-ben 5 fizetett alkalmazott állt a regéci uradalom rendelkezésére. Éves fizetésük összesen a következőkből állt: 90 Ft készpénz, 90 köböl gabona, 10 db szűr, 10 db daróc, 10 db aba nadrág, 10 db süveg, 30 pár saru, 2,5 köböl lencse, 2,5 köböl borsó, 2,5 köböl kása, 5 db verő disznó – 15 Ft értékben, 150 font turo, 25 icce vaj, 10 db kósó és 80 sing vászon.<sup>26</sup> Emellett pedig még a béresek eszközeikkel – ekék, szekerek, láncok stb. –, továbbá állatokkal, ökrökkel is el kellett látni, amelyek mind a majorság tulajdonai voltak, a földesúrnak azokat is finanszírozni kellett, nem is beszélve az uradalom többi, fizetett alkalmazottjáról. A béresek fizetése tehát jóval meghaladta a szántóiak robotváltását, s erre utal a csetneki udvarbíró fentebb közölt idézete is. Makkai László számításai szerint egy béresekének 20 jobbágyekét kellett volna helyettesíteni, hogy kifizetődő legyen alkalmazásuk.<sup>27</sup>

Béresek és napszámosokat pedig nemcsak a föld- és szőlőművelés területén, hanem építkezéseknél is felfogadtak. Mind szélesebb körű alkalmazásuk pedig az uradalom kiadásait is megemelte. Hogy mennyi készpénzt költöttek pontosan az állandó és a bizonyos munkákra felfogadott munkások fizetségére, azt Szilvássy István regéci provizor 1701-ben készült számadása tárja elénk. Az adott évben 5 állandó mercenarius volt az uradalomnak, akik összesen évi 125,92 Ft-ot kaptak. A különböző építkezések munkásainak 58,98 Ft, a majorsági földek kaszálóinak, szántóinak pedig 20,32 Ft járt. Ezek az összegek azonban messze elmaradnak a szőlőművelésre fordított kiadásoktól. A provizor számadásában nem részletezik, hogy a „szőlőművelésre” címszó alatt mennyi jutott eszközbeszerzésre (metszőkések, esetleg kapák vásárlására), de bizonyosan nem egy jelentős összeg. Így a Szilvássy által lejegyzett 2124,63 Ft nagyobb része a szőlőmunkások fizetését takarja. Túróchi Szabó János tállyai-szántói vincellér 1700-as számadása viszont részletesen mutatja a kiadásokat, amelynek alapján 1041 Ft 59 dénárba került az az évben a majorsági szőlőben dolgozó emberek kifizetése, s 94 dénárt fordítottak kosarak és metszőkések vételére.<sup>28</sup> 1703-ban viszont, mikor már Csetneki György volt a vincellér, a szőlőkre fordított éves 869,33 Ft-ból 865,58 ment a napszámosok járandóságára.<sup>29</sup> Az uradalom béresekre, napszámosokra fordított készpénzkiadásai azonban nem reprezentálják ezeknek a munkásoknak az összköltségeit. A készpénz mellett ugyanis természetben is fizettek, illetve szintén a fizetett munkásokra fordított költségekhez számolandó napi élelemmel való ellátásuk. Így a lista igencsak kibővül, amely búzát, lisztet, kenyeret, borsót, lencsét is magába foglalt.

26 MNL OL E 554. I. Szalay Gyűjtemény 1701. t. sz. Fonyi béresek fizetése, fol. 141r–143r.

27 MAKKAI 1964. 335.

28 MNL OL E 554 I. Szalay Gyűjtemény 1703. t. sz. A tállyai vincellér számadása, fol. 111r–115r.

29 MNL OL G 29 A Thököly- és Rákóczi szabadságharcok levéltárai, Rákóczi-szabadságharc levéltára. Gyűjteményes rész, Gazdasági iratok 1694–1712. (a továbbiakban: G 29) Rákóczi birtokok iratai V.3.C/G 82. cs. 96. d. 163–174.

## 1. TÁBLÁZAT

		Fizetett munkások bére (csak Ft) az összes uradalmi kiadásokhoz viszonyítva		
		Ft	dénár	%
1695	Összes kiadás	4754	53	
	Béresek/napszámások fizetsége	2144	61	45
1696	Összes kiadás	4559	61	
	Béresek/napszámások fizetsége	1591	97	34,91
1701	Összes kiadás	7005	38	
	Béresek/napszámások fizetsége	2124	63	30,32
1710	Összes kiadás	4935	18	
	Béresek/napszámások fizetsége	2724	42	55,2
1711	Összes kiadás	6776	83	
	Béresek/napszámások fizetsége	3227	20	47,62

A robot elengedésének azonban megvoltak a maga feltételei. Bár a „lengyel járás-kor” elveszett Alsóvadásznak a Jósa Miklóstól kapott taxalevele, a kikérdezett falusiak elmondása alapján 1689-ben két feltételt szabott számukra. Az egyik, hogy minden nemes – éljen az jobbágy helyen is – évi 100 Ft-tal tartozik. A másik, hogy a búza és bordézma esetében a tisztek parancsa szerint kellett az adott helyre szállítaniuk a terményeiket.<sup>30</sup> 1693-ban, amikor már megkapták az új taxalevelüket, a következő ponttal egészítették ki a feltételeket. Ha a településen új házakat építenek, abban az esetben három évig mentesülnek a fizetési kötelesség alól.<sup>31</sup> Ez a kondíció felhívja a figyelmet, hogyan próbálta a Rákóczi család elejét venni a településen élők fogyatkozásának, s hogyan próbált új jövevényeket csábítani birtokára. Az elnéptelenedés pedig csak úgy, mint az uradalom többi helységére, Alsóvadásra is igaz volt. Annak ellenére, hogy az 1680. évi urbárium adatai azt mutatták, hogy az összes regéci település közül Alsóvadász volt az, amelyik a legjobb mutatókkal rendelkezett – legyen az az alacsony desertaszám, vagy a kiemelkedően magas fiúgyermek száma<sup>32</sup> –, 1693-ra az egész település elnéptelenedett, s azon „lakossi a kik mégh vadnak, Szikszon lagnak.”<sup>33</sup> Mindezek ismeretében érdemes összevetni, hogy mennyire ért célt 1697-re a 3 éves taxafelmentés. Az 1693-ban jegyzett 74 db pusztá telek száma 4 év alatt 47-re csökkent. A településre két jövevény is érkezett, illetve 3 taksás nemes, 9 marhával, 13 gyalog szolgáló ember lakta. Továbbá a Vadászhoz bejegyzett lakosok állatállománya is jelentősen növekedett.<sup>34</sup>

30 MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

31 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 052.

32 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 041/b.

33 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 052.

34 Alsóvadászon összesen 32 ökröt, 27 tehenet, 57 sertést, 15 méhrajt irtak össze. Ezenfelül a lakosok összesen 40 szőlőt birtokoltak, amely a legnagyobb szám az egész uradalmat tekintve – még Tállyán is csak 22 szőlőt tudtak összeírni. MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 054. Ezzel szemben 1689-ben csak 14 ökor, 2 tehén, 4 sertés, méhraj és 31 szőlő feljegyzése áll Alsóvadász adatainak összesítésénél. Uo. Fasc. 061. No. 012.

Horváton is feltételhez kötötték a summás taxa fizetését. Öt részletes pontban definiálták ezeket a kondíciókat, továbbá meghatározták azokat, akik a szolgálat alól nem mentesültek, így a „molnárok, halászok, kerékgyártók, székelyek nem exemáltak [...] hanem azokat praestalni tartoz[na]k,<sup>35</sup> továbbá elrendelték azt is, hogy milyen munkával tartoznak érte.

Ezzel párhuzamosan a taxalevélben foglalt kondíciók nem mentesítették a horváti lakosokat minden munkakötelezettség alól, mivel csupán a summára vétel nem jelentett teljes mentességet. Az adott település pusztán a heti szerjársát válthatta meg általa. A szolgálat további része ugyanúgy megmaradt a jobbágyok kötelességének, ami rendszerint az aratási, szüreti munkákat jelentette. Horváti lakosságának továbbra is művelnie kellett a helyi promontóriumon fekvő Tatarin nevű szőlőt, szüret idején pedig két hetet tartoztak ott dolgozni, ezenkívül pedig a Horváthoz tartozó majorságrét teljes munkája is rájuk hárult. Tállyán a 100 forintos summa mellett tartoztak a Borkút szőlő minden munkájával, s csakúgy, mint Szántón, a kaszálás, aratás és szüret alatt a tisztek rendelkezése szerint kellett dolgozniuk. A teljes servitium alóli mentességhez külön taxalevelet kellett váltani.

A királyhalmeci uradalomból, de már Zrínyi Ilona idejéből értesülünk arról, hogy az uradalomban egyre több a taxalevelet váltott, tehát szolgálatát pénzben megváltó ember, aminek hatását Bajomi János pontosan összefoglalja: „Ha az értékes jobbágyok valami kevés taxa által exemáltaknak, mit tud mívelni a számadó szolgálta a tehetetlen szegény jobbágyal?”<sup>36</sup>

A heti szer vagy a servitium ilyen mód való megváltása felvet egy fontos kérdést. Nem okozott-e problémát a majorságok művelése a megfogyatkozott munkaerő mellett? Hogyan tudták problémamentesen fenntartani a gazdaság működését? A vizsgált forrásokból kitűnik, hogy a tisztek a megfogyatkozott lakosság miatt panaszkodtak leginkább, mivel nem volt, aki művelje az uradalom földjeit. Így a gazdaságot irányító tiszteknek is gondokat okozott a gazdaságok működtetése. A megoldást itt is a bérmunka, napszám jelentette, amelyet gyakran éppen az uradalom jobbágyai teljesítettek.

Hiába alkalmaztak azonban akár bérmunkásokat is munkavégzés céljából, azokra a jobbágyokra, akik nem tudtak élni a megváltás lehetőségével, a források tanúbizonysága alapján valamivel több teher hárult, mivel a fennmaradó munkát nekik kellett elvégezniük, s a munka rájuk maradt mennyiségén nem sokat változtathatott a fizetett munkaerő alkalmazása. Szolgálatukat szintén az urbáriumok örítették meg.

Az 1680–1697 közötti feljegyzések s az azokban foglalt korábbi időkre vonatkozó visszaemlékezések élénk tárják a robotkötelezettség változásait. Egyértelműen kitűnik ugyanis, hogy a szerjársi rend többször is változott. A 17. század legvégére a pontosan, részletesen meghatározott robot leírása helyett több helyen a „tisztek parancsolata szerint”, illetve az „amint bírják” megjelölésekkel találkozhatunk – mellette rendszerint többféle panasszal is. „A tisztek parancsolata szerint” vagy a „szükség szerint” azonban nem valódi kitétel – kutatási szempontból alapvetően nem határoz

35 MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

36 MAKKAI 1964. 334.

meg semmit. Jelenthet ez valóban nem kevés kötelezettséget, de ugyanúgy ennek az ellentéte is igaz lehet, még annak ellenére is, hogy a kiszabott munka mennyiségére való panasz fogalmazódik meg vele kapcsolatban. Hiszen nem szabad elfelejteni, hogy ezek az urbáriumok a jobbágság elmondásai alapján készültek, amely urbáriumokat aztán a földesúrnak adták át. Jól tudták ezt maguk a lakosok is, így abban, hogy adott esetben magának az udvarbírónak – mint 1680-ban Bányai Istvánnak, vagy éppen a számtartónak – mondhatták el vélt vagy valós sérelmeiket, eszközt láthattak azok orvoslására, amire a fonyiak következő elmondása is utal: „Most penigh esztendőt által minden nap hajtatnak az Úr dolgára, a mint mondják, ez pusztítja el őket, ha ő Nag[ysá]gok másként ne[m] deponálnak felőlök.”<sup>37</sup> Hasonlóan nem volt időbeli és térbeli korlátja a robotnak Koháry István divényi uradalmában sem. Ezt a szabadosságot pedig Szirácsik Éva rugalmasnak, s a major művelése szempontjából kedvezőnek értékelte.<sup>38</sup> Ezzel szemben R. Várkonyi Ágnes inkább korlátlan mértékű robotoltatást sejt a különböző megfogalmazásokban.<sup>39</sup> Rugalmasnak bizonyosan rugalmas lehetett, s a tiszteknek is nagyobb teret engedett, így sok esetben azok nem végezték el munkájukat, nem követeltek, nem tudtak megkövetelni a jobbágyokon egyes szolgálatokat. A horváti lakosok kötelessége volt – vagy inkább csak lett volna – a településhez tartozó Maros csépele elnevezésű rét, amelyről már 1697-ben azt írják, hogy felnötte a gaz, s nem emlékeznek, mikor kaszálták volna.<sup>40</sup> De hasonlóak olvashatóak több település majorsági földjeinek esetében is. Vagyis azt, hogy a tisztek akarata, illetve a lakosok lehetősége szerint hajtják a jobbágyokat szolgálatra,

37 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 052. A települések felmérésekor viszont nemcsak szolgáltatások enyhítését helyezhették kilátásba, hanem mintegy kompenzálásként más kötelességek emelését is, ahogy azt az 1697-es összeírás alapján fontolgatták Szántón is. Az uradalom második legnagyobb mezővárosában a summás taxára vétel után nem finanszírozták tovább a várbéli cirkáló ellátását évi 19 forintban, ahogy tették azt korábban. Ez viszont a jelek szerint Hagara Mátyás rosszállását váltotta ki, amelynek teret is engedett az urbárium hasábján: „Eddigh mind hogy sum[m]ás taxájok volt, hihető, azért nem praestáltak, ezért vagy ezt [a virrasztót], vagy valami munus[t] kellene nékiek fizetni, álljon a Földes úr determinatiójában.” Uo. Fasc. 066. No. 054. Bár urbáriumainkban feltűnnek panaszok, megjegyzések, ezek a fajta dokumentumok nem keverendők össze a kontraktusokkal! Utóbbiak ugyanis a szabadmenetelűek és a földesúr között létrejött viszony rögzítésére szolgáltak. Elkészítésükben a parasztság említett része szervesen részt vett, mivel a kontraktusban szereplő kötelezettségek az adott földesúrral való egyeztetés, megállapodás keretében születtek. Ezzel szemben az összeírások, urbáriumok jobbágsága passzív szereplő a dokumentumban, az abban szereplő, rájuk háruló feladatokat egyedül a földesúr határozza meg tisztviselőin keresztül, a jobbágság így nem vett részt a dokumentum elkészítésében, vagy másképpen, az nem az alávetett réteg beleegyezésével, jóváhagyásával, közreműködésével készült. A regéci urbáriumok panaszok viszont nem számítanak kivételesnek abban a tekintetben, hogy hasonló panaszok más helyek feljegyzéseiben is szerepelnek. (MAKKAI László: *Urbáriumok. In A történeti statisztika forrásai.* Szerk. KOVACSICS József. Budapest 1957. 122.) A vizsgált összeírások mindig az előző évben készült alapján, azt felhasználva íródtak. Amellett azonban, hogy megvolt ez az alap, a jobbágyok kikérdezése is megtörtént szolgálataikról, amelynek során az említett panaszok bekerülhettek a dokumentumba. Viszont semmilyen forrásunk nem támasztja alá azt, hogy a regéci uradalom területén az ezekben a forrásokba bevezetett panaszok bármilyen pozitív elbírálást (teherenyhítést) eredményeztek volna a földesúr részéről.

38 SZIRÁCSIK Éva: *A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787)*. Salgótarján 2005. 102.

39 R. VÁRKONYI 1979. 112.

40 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 054.

nem feltétlenül a korlátlan robotoltatás megfelelőjeként kell értelmeznünk. Hogy a „korlátlan” robotnak is volt egy határa, s azt nem használhatták a tisztek felelőtlenül, az 1680-as urbárium, Regéc településénél olvasható bejegyzése erősíti meg. „Aratást, kaszállást, takarást, kapállást, s egyéb heti szer járást lehetőségek szerint tartoznak praesztálni, mind azonáltal bizonyos jó rendet, s ordinantiában kell őket tartani, venni, hogy annál is inkább el ne pusztulljanak. Mivel ők lévén közeleb a várhoz, minden órában őket érik eléb.”<sup>41</sup>

Ezzel kapcsolatban érdemes kisebb kitekintést tennünk a 18–19. századi viszonyokra. 1807-ben Tállya és Szántó pénzen váltotta meg teljes robotkötelezettségeit. A mezővárosok mellett Rátka is fizetett a servitiumért. Ekkor a település földesúrhoz való viszonyát szerződés szabályozta, míg a többi faluban az urbáriumok voltak érvényben. Horváti képviseli azt a rendszert, amely az általunk vizsgált időszakban is feltűnik. Míg példának okáért az 1689. évben azt láthatjuk, hogy a szántói jobbágyok fizettek a regéci Szilvás rét kaszálásáért 40 Ft-ot, addig 1807-ben már megváltott robotnapokkal találkozunk. Horvátiban 1807-ben Oláh József számítása szerint 4580 gyalognapot váltottak meg pénzen, míg 212-t természetben teljesítettek.<sup>42</sup> Ez a szám igencsak megközelíti az 1760-ban, a robotosokról készített kimutatás végösszegét. Ekkor ismételten pontos meghatározásokkal találkozhatunk. A gyalogszereseknek évi 52, a marhával szolgáló jobbágyoknak pedig 15 napot kellett robotolniuk. Jármay megállapítása szerint ezek összesítve 2635 ígás és 3255 gyalogrobotot tesznek ki. Ez már a megnövekedett kötelezettségeket mutatja, amelyen néhány évvel korábban változtattak. Mivel Trautsohn herceg kifogásolta az uradalom szolgáltatában álló béresek munkavégzésének hatékonyságát, 1742-ben maga rendelte el, hogy az allodiumok béres ökreit kiadják a marhátlan jobbágyoknak, akiknek ezt követően heti két napot ígában kellett robotolniuk.<sup>43</sup> Munkaerejüket az uradalom gyakorlatilag tavasztól egészen télig felhasználta a mezőgazdasági munkák különböző területein. Az azonban, hogy egyes településeken mikor küldték szerbe a lakosságot, változó lehetett, annak függvényében, hogy hol miben határozták meg köteleységüket, s ez az általunk vizsgált korszakban sem volt másképp. Hiszen a rétek betakarítása sem esett egybe a gabonáéval vagy a szőlőszürettel. Viszont hiába értek véget a mezőgazdasági munkák a tél beálltával, a jobbágyokat ekkor is robotra, elsősorban fuvarozásra alkalmazták. A herceg 1742-es rendelkezése első jele volt az uradalmat érintő változásnak, illetve az arra való törekvésnek. A 18. század közepére ellentétes irányt vett az előző század közepétől érvényben lévő felfogás, miszerint a munkaerő értéke meghaladta a földét. Ez a korszakot jellemző népességfogyásból eredeztethető, s több földesúri engedménynek is ez adott táptalajt. Így a taxára engedésnek is. Trautsohn idejében viszont már nem beszélhetünk munkaerőhiányról, így a föld értéke ismét magasabb lett, ami a földesúr szemében a robotot előtérbe helyezte, s ehhez köthető az 1742-es változás. Az osztrák származású földbirtokos, illetve annak

41 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 041/b.

42 OLÁH József: A robotmunka a sárospataki és a regéci uradalmakban a XIX. sz. első felében. In *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1960. 280.

43 JÁRMAY 1930. 102–103.

jószágkormányzója azonban nem érte be ennyivel. Pintér Fülöp volt az, aki a sárospatak-regéci uradalom szolgálati rendszerén gyökeres változtatásokat kívánt végrehajtani. Ennek részeként 1765-ban a tállyai adózási rendszerben eszközölt nem csekély átalakítást. A mezővárosban addig minden lakos a teleknagysága után megállapított taxát fizetett, így az egész telkes 3 forintot. Pintér jószágkormányzó e taxán felül további járadékot követelt robotmegváltás címen, amelynek összege egy egész telkes esetében 6 Ft volt. Az eredetileg a sárospataki uradalomhoz tartozó Nagy- és Kispatakon pedig a robot intézményét állította vissza, amely ellen sikertelenül tiltakoztak a jobbágyok. Esetükben is már pontos meghatározásra került a szolgálat ideje, így Nagypatakon a gyalogszeresek évi 16, a marhások 8 napot robotoltak.<sup>44</sup>

A 17. század végére azonban a regéci uradalomban a servitium pontos meghatározása – heti hány napot és mit köteles szolgálni a jobbágy, legyen az marhás vagy gyalogszeres – átkerült az „amint lehet”, „amint bírják” és a „tiszték parancsolata szerint” megfogalmazás alá, amely mögött nem feltétlenül a servitium növelését, mint inkább bizonyos mértékű csökkentését lehet érteni.

A szolgálat csökkentése részben kényszerű lépés volt a Rákóczi család részéről, amögött csak másodsorban lehet keresni a jobbágyságot védő, megsegítő intézkedést. Ez a szükségszerűség pedig a szolgáló jobbágyság számának csökkenésével, s egyben három település – Rátka, Legyesbénye, Alsóvadász – elnéptelenedésével állhat kapcsolatban. Éppen ennek a népességfogyásnak a hatása nyomán kezdett el mind jobban terjedni a bérmunka nemcsak a szőlő-, hanem a szántóföldi művelésben is. A kérdés ezzel kapcsolatban pedig kevésbé az, hogy mekkora, milyen arányú volt a szóban forgó népességcsökkenés, mint inkább hogy mely társadalmi réteget érintette leginkább. Ennek feltárásához négy urbárium – 1646, 1680, 1689, 1697 – adatait vettük alapul. A vizsgálat eredményére az alábbi táblázat mutat rá.

## 2. TÁBLÁZAT

Év	1646	1680	1689	1697	1714
Marhával szolgálók	87	33	24	26	22
Gyalogszeresek	264	118	144	108	31
Szabad és mentes nemesek	171	267	212	284	212

A táblázatból a gyalogszeres jobbágyok számának fokozatos csökkenése, s ezzel párhuzamosan a szabad, illetve taksás nemesség, s taxás jobbágyság rétegének növekedése olvasható ki. A marhával szolgáló jobbágyság számában is nagy eltérés látható az 1646 és 1680-as adatok között, amely egyértelműen a fentebb már említett tendenciára vezethető vissza, vagyis hogy a jobbágyok igyekeztek megszabadulni igrásállataiktól, amihez szolgálati rendszerük nagysága kötődött, s inkább a szőlőművelés felé fordultak. Hasonló okot sejtethünk a taksás nemesek számának emelkedé-

44 OROSZ István: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. In *Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből*. Sorozatszerk. L. NAGY Zsuzsa – BARTA János. Debrecen 1995. 130–131.

se mögött is. Érdeemes külön kiemelni az 1689. év adatait, amely a Thököly-felkelés és a Caprara vezette német hadjárat hatásait tükrözi. Ez idő tájt több nemes is elmenekült, de szembe tünő az iparos vagy mesterséggel szolgáló és gyalogjobbágyok foglalkozása, amelynek egy része katonának szegődhetett a harcok során – mint ahogy az összeírásokban több helyen is kiemelik, hogy az illető labancként vagy kurucként „jár” –, nagyobb része pedig elbujdosott. Az uradalom lakossága 1697-re mutat ismételt növekedést, a gyalogjobbágyok száma azonban továbbra is folyamatosan csökkent. Mindez azt mutatja, hogy összességében népességcsökkenésen a jobbágyok, s azon belül is a legszegényebb, alsóbb réteghez tartozók foglalkozását kell érteni.

1646-hoz viszonyítva 1697-re 60%-kal csökkent a gyalogszeresek száma, a marhával szolgálóké pedig 77%-kal. Ezzel pedig a szolgáló jobbágyok ilyen módon való csökkenése olyan szintet ért el, amellyel már az uradalom gazdaságában is kiütözték az általa okozott problémák. Immár nem csak arról volt szó, hogy egyes falvak jobbágyai nehezebben végezték el a munkát. Az összeírások hosszan sorolják azokat a szőlőket, amelyek elparlagosodtak a műveléshiány következtében, de hasonló jelenséggel találkozunk a szántók vagy a rétek esetében is.<sup>45</sup> A népességfogyás vagy a taxafizető nemesek, jobbágyok megszaporodása már uradalmakban is megfigyelhető. Viszont ez máshol is ugyanazt eredményezte: kevesebb robotoló jobbágynak ugyanakkora – vagy még nagyobb – majorsági földterületet kellett művelnie. Láthattuk, hogy ez egyes területek parlagosodásához vezetett, amelyhez a tisztek is hozzájárultak, hisz emlékezzünk, az alsóvadászai rétet is 1689-ben már minimum 12 éve nem kaszáltatták. Sokkal szorgalmasabbak voltak ilyen tekintetben a rohonc-szalonaki uradalom tisztviselői. A szolgáló népesség megfogyatkozása e birtokot is érintette, ami a robotkötelezettségek elvégzését nehezítette. Sőt, nem is tudtak minden munkát elvégezni abban az évben. Viszont ahelyett, hogy a regéciek példáját követve veszni hagyták volna a területet, a rohonci tisztek listát vezettek a hátralékos munkákról, amelyek után súlyos büntetést szedtek.<sup>46</sup>

Ismerve, hogy Regéc jelentőségét éppen a szőlőterületek tették ki, ha az uradalom gazdaságában hanyatlást nem is idézett elő, bizonyosan változtatásokra késztetett. A 17. század végére a birtokos család is érzékelte allodiális szőlőinek romlását és az ebből következő veszteségeket. A majorsági szőlők művelésével és az azzal járó kiadásokkal foglalkozó források, illetve magának a majorsági szőlők átrendezésének a vizsgálata is azt mutatja, hogy ezen igyekeztek változtatni. A parlag szőlőket kiadták művelésre, vagy pedig zálogba adták, viszont a jól termő, rendben tartott szőlőket megtartották, és mind többet fordítottak a kezelésükre, hasznosítva a korszakban egyre elterjedtebb, modernebb művelési technikákat, mint a verem- és árokásást, illetve a trágyázást.

45 „Szántó föld itt egy táblában vagy[on] p[er] cub[ulus] 10, de mint hogy eszt nem colaltak a tisztek és csak veszni hattak (kiválképpen ab a[nno] 1680.) már a héjában való gaz és tövisek, bokrok ighen el nyomták.” Horváth majorsági szántóföldjének leírása 1697-ből. MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 054.

46 ZIMÁNYI Vera: *A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágyága a XVI–XVII. században*. Budapest 1968. 69–71.



Ezeknek a rossz, műveletlen, a természet által újra birtokba vett földeknek a leírásai mellett ott állnak a jobbágyok beszámolóí is.<sup>47</sup> Saját szavuk pedig tükröt állít elének a szolgáló jobbágyság fogyatkozása miatti saját személyes, de az egész uradalmat érintő problémákról is. A legtöbb ilyen jellegű panaszt nem meglepő módon az 1689. évi urbárium tartalmazza. Fony, Regéc, Komlóska és Szántó lakosai mind egy problémát jelölnek meg „nyomorúságuk” miatt – a népességfogyást. Ezek közül a komlóskaiai beszámolója fejezi ki talán a legjobban a legszegényebbek helyzetét. „Mondják, hogy már magokat is csak alig táplálhatták, és úgy is láttyák, hogy innen el kell pusztuniuk.”<sup>48</sup> Igaz ugyan, hogy a tisztek a jobbágyság számának csökkenése miatt nem a korábban megszokott rendszer szerint tudták műveltetni a majorsági földeket, s az elparlagosodás alapján valóban nem is kellett akkora számú majorsági földterületet művelni, mint korábban, viszont ez önmagában még nem jelenti a megművelendő terület *kiterjedésének* csökkenését. Az aestimatiók és urbáriumok adatai alapján összeállított táblázat kimutatja, hogy a szolgáló népesség csökkenésével párhuzamosan nőtt a majorsági földterületek nagysága. Vagyis éppen ez a népességfogyás volt az, amely miatt a megmaradt colonusokra arányaiban több teher hárult. Ez az ellentmondás két okból adódik. Egyrésztől azok a földterületek, amelyek pusztán maradtak, miután jobbágyi jogállású művelőjük örökös nélkül hunyt el vagy elszökött, visszakerültek a földesúr saját kezelésébe majorsági földként. Másrésztől pedig, ahogy ilyen mód gyarapodott az allodiális földállomány, úgy kívánt egyre több művelőt.

## 3. TÁBLÁZAT

Település	Befogadóképesség (kassai köbölben mérve)		
	1646	1680	1712
Fony	32 – 32 – 32	(1689) 94 – 56 – 56	305
Szántó	80 – 63 – 80	90 – 60	270
Alsóvadász	60 – 45 – 60	40 – 40 – 40	–
Tállya	40 – 70	60 – 60	80
Baskó	10 – 10	–	–
Horvát	10 – 10	–	–
Regéc	13 – 25~	50~	–
Rátka	–	80 – 80	300
<b>Összesen</b>	<b>672~</b>	<b>806~</b>	<b>955</b>

47 Egyes feljegyzésekben azonban nemcsak a jobbágyok, hanem az összeírók is megszólalnak. Ezek legtöbbször olyan megjegyzések, amelyek a többi hivatalnok figyelmét hívják fel egy-egy ügy kivizsgálására (például deserta telek elfoglalása esetében). Ritkán pedig az összeíró saját gondolatait takarják, ahogy az 1689. évi urbáriumban is olvasható az összeíró, Bajoni János szarkasztikus megjegyzése a regéci szántóföldek kapcsán. „A Kobzoska nevű majors[ági] földet a Nadas tónál valót, a 12 köblöset a Kereszt útnál valót is, ighen réghen nem szántyák, okát aszt mondiák: mert ighen el soványodott. (N[ota] B[ene]: Lám, másszor jók volt, migh a gazdák curáltak?)” MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

48 Regéc lakosai „most penigh valamint es valamikor a tisztek parancsollyák, a szerint kell szolgálniok, mellyet felette nagy és elviselhetetlen tehernek tartnak, mivel ighen el szegényedtek, fogytak.” MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

Egyes esetekben a jobbágyok igyekeztek panaszainknak, teherenyhítési kérelmeiknek más csatornákat is találni az általuk ezt a célt is szolgáló urbáriumokon kívül, aminek a legáltalánosabb formája a supplicációs levél volt.

Az egyik ilyen könyörgő levél 1691-ből maradt fenn és a fonyi lakosok elmondásait tartalmazza.<sup>49</sup> 1691-ben az uradalom lakosaira a kvártélyozás terhe is hárult, amely Fonyban 13 Ft volt havonta, ezenfelül ellátmányt is kellett biztosítani, meghatározott mennyiségű abrakot, szénát és búzát. Ez viszont – a településen élők elmondásai alapján – a már eleve meglévő jobbágyi szolgáltatási rendszer mellett olyan terhet jelentett, amelyet a falu lakosai nem tudtak megadni. Ezért „bizony mi közölünk a ki kevesen vagyunk, azok közöl el akarnak menni, mert nem győzik a rettenets sok fizetést...” – írják.<sup>50</sup> Mérlegelve, hogy a leírtak csak az uradalom kárára lehetnek, enyhítettek terhükön, így ezt követően már csak az úrbéri terhek harmadát szedték be rajtuk. Az erről szóló feljegyzést maga Klobusiczky Ferenc szignózta.<sup>51</sup>

Két évvel korábban a szántói jobbágyok közvetlen Klobusiczkynek címezték szintén supplicációs levelüket. Problémáik hasonlóak voltak a fonyiakéihoz, amelyekről már írtak egyszer egy hasonló levelet, de akkor ügyük intézésében nem jártak sikerrel. 1689-ben így ugyanazokkal a panaszokkal éltek, többek között, hogy „tehetetlenek és tellyességgel elégtelenek vagyunk a béres ökröknek tartására, s mellette való béreseknek fizetésére”. Az ökrök vásárlásakor pedig sokan „megfizethetetlen adósságban keverték magokat”.<sup>52</sup> Mint írják, mivel kevesen vannak, így „épületre való pihenést” is kérhetnének, Szántó jobbágyai azonban mégsem erre kérték földesurukat, hanem – bizonyára tudva az elutasító választ – a régi mód szerinti taxálás visszavezetését, mivel nem rendelkeznek elég pénzzel arra, hogy kényszerből marhákat vásároljanak és emellett mindennap robotra járjanak. Érvüket a taxa mellett azzal is alátámasztják, hogy ha csökkentenék a terheiket, akkor bizonyára jönnének új jövevények a mezővárosba. Ugyanis lennének olyanok, akik letelepednének, de megtapasztalva a súlyos járadékrendszert, nem maradnak, így a város lakossága egyre fogy, ami pedig az uradalom gazdaságára is negatív hatással bír. Talán éppen érvelésük hatására küldött nekik pozitív választ Klobusiczky. Levele szerint – amelynek szövege az 1689-es urbáriumba is bekerült – ezt követően két terminuson (Szent György és Szent Márton) tartoznak a szántóiak 100 Ft-ot adni, ez azonban az urbáriális taxán – tehát a mézár-széken – felüli összeg, s a szokott adójuk sem foglaltatik bele.<sup>53</sup>

Az ilyen könyörgő levelek nem voltak ritkák a korszakban, fennmaradásuk viszont annál inkább. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a Batthyány I. Ádám dunántúli uradalmából fennmaradt jobbágylevelek tartalma, de leginkább azok magas száma máig páratlan. A csak a rohonc-szalónaki uradalmakból fennmaradt mintegy 5000 kérvény jól példázza, hogy a lakosok igen gyakran fordultak földesuruk-

49 MNL OL E 554. I. Szalay Gyűjtemény 1701. t. sz. Fonyi lakosok supplicációja, fol. 175r.–176v.

50 MNL OL E 554. I. Szalay Gyűjtemény 1701. t. sz. Fonyi lakosok supplicációja, fol. 175r.

51 MNL OL E 554. I. Szalay Gyűjtemény 1701. t. sz. Fonyi lakosok supplicációja, fol. 176v.

52 MNL OL E 554. I. Szalay Gyűjtemény 1701. t. sz. Szántói lakosok supplicációja, fol. 93r.

53 MNL OL E 554. I. Szalay Gyűjtemény 1701. t. sz. Szántói lakosok supplicációjára válasz, fol. 94r.

hoz segítségért, és nemcsak adóelengedés, hanem egyéb ügyek terén is.<sup>54</sup> A regéci levelekhez hasonló módon a Batthyány-uradalmak esetében is fennmaradtak az azokra küldött válaszok, amelyek leggyakrabban igenlők a gazdasági tárgyú kérelmekre, mint a szolgáltatások enyhítése, elengedése, vagy éppen telekhányad leadása.<sup>55</sup>

A rohonc-szalonaki kérelmeket áttekintve megállapítható, hogy nagyon is hasonló dolgokban küldtek a jobbágyok levelet földesuruk felé. Így adóelengedés tárgyában a keresztúri jobbágyok a következőket vetették papírra. „...az elmúlt esztendőben az kő esső mindeneket elverte, azután az döghalál közikben esvén, felessen holtanak meg közülök, melyek temetésire ami kicsin pénzek és eledelek volt, elköltötték, és teljességgel elnyomorodtak, s az pombai [!] és egyéb adók megadására elégtelenk. Könyörögnek az Istenért Nagyságodnak [...] ez esztendőbeli adójokat engedje meg Nagyságod, hogy annyival jobban [...] lehessenek, [...]”<sup>56</sup> A keresztúri lakosok azonban – a hasonló levelet a Rákócziaknak küldő szántóiaktól eltérően – nem kaptak olyan választ, amelyet remélhettek. Batthyány Ádám viszont levelében elismeri ugyan kárukat és kérvényük jogosságát, de az uradalom adósságaira és magas költségeire hivatkozva elutasította jobbágyai kérelmét.

A németújváriak is a kvártélyozás nyomasztó rendszere ellen emelték fel szavukat. Hasonlóan a fonyiakhoz, a németújváriak is helyzetükhöz képest sokallták a kvártély címen beszolgáltatandó takarmány, azon belül is a zab mennyiségét. Batthyány kemény hangvétellű levelében igazította helyre jobbágyosságát, hogy véleménye szerint jogtalan, amit kérnek, s csak annyit tehetett ügyükben, hogy váltópénzt ajánlott fel helyette 1 köből zab/1 tallér értékben.<sup>57</sup>

## TERMÉNYJÁRADÉK

Mint ahogy a kora újkorban az megszokott volt, a regéci uradalom területén is tartoztak a jobbágyok egyes terményekből kilencedet, tizedet fizetni. Így az osztályföldbe került, mind az őszi, mint pedig a tavaszi vetések után kilenced járt a földesúrnak, tized pedig a király számára. Ezenfelül, amennyiben a településekhez tartozó irtványföldbe is vetettek, az ott megtermett gabona tizedrésze járt a Rákócziaknak. 1680 után a decima fejében több majorsági szántót átengedtek dézsmára a jobbágyoknak művelésre. Egyrésztől nagyobb haszna volt így a földesúrnak, mint ha hagyta

54 ZIMÁNYI Vera: Supplicatio nummerita. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai. *Történelmi Szemle* 1998. 3–4. 299–331. Lényeges forrásként említhető még a Hegedűs Antal szerkesztésében megjelent bácskai jobbágylevelek gyűjteménye is. HEGEDŰS Antal: *Bácskai és bánáti jobbágylevelek*. Újvidék 1984.

55 ZIMÁNYI 1998. 330.

56 ZIMÁNYI 1998. 319.

57 „Értem miről suplikáljatok, de ez nem az egész tartományt illeti, s így tinálatok maradjon valami, s másnak semmi sem, s ugyan quartélt tart az is, s hogy ennyi ideig gondviselőink elhallgatták, nem volt tudtonkra s ettől esett, s azt is köszönjétek, ha az elmúltat is meg nem kérjük rajtatok, hogy várakozzonk is, nincs mód benne, mert nálunk is szók a zab, ha penig zabot nem adhattok, adjatok pénzt, egy köbőlért tall. 1, tanálok én.” ZIMÁNYI 1998. 320.

volna a jobbágyhiány miatt esetleg elparlagosodni, másrésztől olcsóbb volt, mint ha bérmunkásokkal, béresekkel műveltette volna meg a szántókat, harmadrészt ezzel próbált a szolgáló jobbágyosság helyzetén javítani, a fogyasztás mértékét csökkenteni. Továbbá nemcsak a szántókat, hanem egyes majorsági réteket is átengedtek művelésre. Mindennek indokát talán jobban kifejezi a szántói deficiált telkekhez tartozó rétek leírása. „A deficiált puszták után való rétek, mivel azok az úrra szállnak, az úr szükségére is lehetnek, de az olyan réteket a jövevény lakosok, s azok között, akik szállót tartanak, város terhét viselik, a köz megmaradásáért szokták felosztani. [...] A parlagon maradt szántóföldeken is, amikor olyan idő jár, hogy a fű megnő, szoktak szénát csinálni, hogy a nyomorult várost megtarthassák.”<sup>58</sup>

A jobbágyokat terhelte még a bárányok és a méhrajok után fizetett decima, s a pázsittized. Sertések esetében a lakosoknak lehetőségük volt ezt a járadékot pénzen megváltani. Az ár az állatok életkorával változott, így az öreg sertés 18, a süldő pedig 9 dénárt ért. Ezen az összegben Szántó esetében a városhoz tartozó erdők léte okozott változást, amennyiben ott elegendő makk termett az állatok eltartására. Ha a jobbágyoknak nem volt lehetőségük az erdőben táplálni sertéseiket, az áruk öreg esetében 4 dénárt, fiatal esetében pedig 2 dénárt ért.<sup>59</sup> Viszont a kilenced-tized rendszere eltérő lehetett településenként, így az eddig általánosságban elmondottakat pontosítanunk kell. Ezt a 4. táblázat jeleníti meg, amely az 1680-as adatokat tükrözi.<sup>60</sup> A mondhatni megszokott tizedelési rend közül ki kell emelnünk egy tételt, amely eddigi ismereteink szerint kirívónak számít. Ez a Horvátiban szedett tizedpénz. Ez a fajta adónem szőlővásárlások alkalmával lépett életbe, s csak abban az esetben kellett fizetni, ha a vásárló a település határához tartozó szőlőt vásárolt. Zálogvétel esetén nem, csak az örökjogra vett területnél volt ez igaz. Az ügylet megkötése után a vevő az ár tizedrészének befizetésével tartozott, s „ha tíz vagy száz, s több forintokon veszik is meg, minden tíz forint után edgy forintot, száz forint után tíz forintot ad”.<sup>61</sup> Az összeg befizetése kétfelé történt. A kétharmadát a falunak, s csak egyharmadát kellett a földesúrnak szolgáltatni.

58 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 052.

59 MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

60 A táblázat jelmagyarázata: N. = kilenced; D. = tized; O. = nyolcad; F. = földesúr; K. = király; P. = prédikátor.

61 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 041/b.

## 4. TÁBLÁZAT

	Búza			Irtvány			Bor			Törköly		Sertés		Bárány		Méhraj		Tizedpénz		Lúd	
	N.	D.	O.	N.	D.	O.	N.	D.	O.	N.	D.	N.	D.	N.	D.	N.	D.	N.	D.	N.	D.
Tállya	F	K	P				F		P												
Szántó	F	K	P				F	K	P			F		K		K					
Marcinf.	F	K					F	K	P			F		K		K					
Kér	F	P																			
A. vadász	F	K					F	K		F		F				K					F
F. novaj	F	K										F									
Fony	F	K	F	F		P	F	K		F	F		F	F	K						
Vilmány	F	K											F		F		F				
Regéc		F											F		F		F				
Mogyor.		F											F		F		F				
Baskó		F											F		F		F				
Horváti		K					F	K					F	F	K				F		
Komlóska		F					F	K					F		F		F				

Az 1711. évből néhány település dézsmajegyzéke, s az ottani bírók által kiadott urbáriális adó megadását igazoló dokumentum is ránk maradt, amelyek segítségével rekonstruálni tudjuk nemcsak a jobbágyokon követelt termény-, állat- és pénzáradékok az évi pontos mennyiségét, de természetett növényeiket s a betakarítási mennyiséget is.

Az állattartás tekintetében Komlóska és Horváti települése szolgáltatja a példát. Mind a horváti, mind a komlóscai lakosok legnagyobb része váltót fizetett állataik után. A táblázatosan vezetett dokumentumból kiderül, hogy nagyon ritkán volt a jobbágyoknak egyszerre többfajta állatuk, s a legtöbben sertést tartottak. Komlósán összesen 14 ember tartott sertést – 30 öreget és 1 süldőt. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy ez a feljegyzés szerinti adat nem feltétlen tükrözheti a valóságot, hiszen a korszakban a jobbágyok úgy próbálták magukat kivonni a nagyobb dézsmakötelezettség alól, hogy a dézsmálás idejére – ez e két település esetében december 16. volt – állataikat a közeli erdőbe hajtották. A sertések mellett 4-4 embernél jегyeztek fel juhokat és kecskéket – összesen 74-et –, illetve 10 méhrajt. Mindösszesen 4 jobbágy rendelkezett nem csak sertésekkel, így Dér György, aki 4 disznaja mellett 17 bárányt s 22 kecskét birtokolt, Czombori Péter, akinek 5 kecskéje mellett 1 öreg sertése volt, Sidó János, aki szintén 1 öreg sertéssel rendelkezett, de emellett még 8 kecskét is tartott, illetve Varga István, akinek 3 disznó és 3 méhraj volt a birtokában. A komlóscai, 115 egyedből álló állatállomány tehát 18 ember kezén oszlott meg, akik mindezért 3,60 forintot fizettek.<sup>62</sup> Vegyük ehhez hozzá a jobbágyok többi adóját, amelyet „Petrahay János uram ki szedetvén rajtunk a mostani actualis és populosa sessiók[na]k száma szerént az urbáriomi adott [adót] ad[mini]stráltunk ez eő K[e]g[ye]lme kezéhez”. A komlóscai lakosok ezeket is, tehát a munerát váltópénzben adták meg, amely összesen 24,29 forintot tett ki, amely összeget a lakosság között osztották meg.<sup>63</sup>

Nézzük meg ezek mellett a horváti adatokat. Ott a 132 db-ra rúgó állatállomány 29 ember kezén oszlott meg, csak a Sajgó család, György és Mihály rendelkezett sertéseken kívül kecskékkal is. Tóth Palkó mellett ők voltak azok, akik állataikért nem váltót fizettek. Sajgó György 10 kecskéje után 1 gidát adott be, s ugyanígy tett rokona, Mihály is. Tóth Palkónak 20 juha volt, így neki már 2 bárányt kellett dézsma alatt beszołgáltatni. A többi lakos a megváltás eszközével élt. 73 sertés után 5,24, 18 juh után 0,72 Ft járt.<sup>64</sup> Az urbáriumukban lefektetett rend szerint 20 új hordó mel-

62 MNL OL E 197 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Családi és személyi fondok, Archivum Patakiense Rákócziano-Trautsonianum (a továbbiakban: E 197) Rationes Provisorales 50. cs. Domini Regéc 1711. 59. d. No. 106.

63 30 tyúkért 2,70, 15 lúdért 3,60, 150 tojásért 0,25, 11 icce vajért és mézért 3,30, őzért és nyulakért 4,44 forintos kötelezettség terhelte a jobbágyokat, amelyhez hozzájött még a 4 Ft-os pálinkaárrenda, és a 6 Ft-os, vágóbaromért fizetett díj. MNL OL E 197 Rationes Provisorales 50. cs. Domini Regéc 1711. 59. d. No. 69.

64 MNL OL E 197 Rationes Provisorales 50. cs. Domini Regéc 1711. 59. d. No. 106.

lett 135,12 Ft-ot adtak, amely a taxából, cenzusból, árendából és a megváltott mune-rából tevődött össze.<sup>65</sup>

## 5. TÁBLÁZAT

		Termett		Dézsmá		Kicsévelt	
		Kereszt	Kéve	Kereszt	Kéve	Köböl	Véka
Fony (23)	Őszi búza	351		44	4	20	
	Tavaszi búza	91		11	4	6	1
	Alakor	19	8	1	7		
	Zab	23	8	2		5	
	Árpa	28	6	2	7		
Mogyoróska (10)	Őszi búza	35		2	1	3	
	Tavaszi búza	83		9	1		
	Alakor	2			9		
	Árpa	8			12		
Tállya (24)	Őszi búza	324	13	31	3	21	3
	Tavaszi búza	65,5	12	8			
	Árpa	2	12				
Komlóska (8)	Abajdóc búza	82	8	5			
Regéc (14)	Őszi búza	91,5	9	9	4	4	2
	Tavaszi búza	55	10	5	12		
	Alakor	3			4	1	2
	Árpa	15	8	1	9		
Összesen (79)	Őszi búza	802,5	8	86	12	55	2
	Tavaszi búza	295,5	8	34	3		
	Alakor	24	8	2	6		
	Árpa	54	12	5			
	Zab	23	8	2			
	Abajdóc búza	82	8	5			

A szemes terményre vonatkozó dézsmálás részletes adatait öt településen tudjuk nyomon követni.<sup>66</sup> A települések neve mellett zárójelben jelölt szám azoknak a jobbágyoknak a számát jelölik, akiktől dézsmát szedtek. Bár nyilván ezek csak töredékes adatok az uradalom jobbágyi gazdaságára nézve, a rendelkezésünkre álló infor-

65 Az általuk fizetettek a következők voltak: taxa – 92,50; vágóbarom – 6; 57 tyúk – 5,13; 29,5 lúd – 6,84; 280 tojás – 1,43; 10 icce vaj – 3; pálinkaárenda – 6; őz és nyúl – 1,72; Szt. Márton-adó – 5; erdőárenda – 7,50. MNL OL E 197 Rationes Provisorales 50. cs. Dominii Regéc 1711. 59. d. No. 70.

66 Komlóska: MNL OL E 197 Rationes Provisorales 50. cs. Dominii Regéc 1711. 59. d. No. 106.; Regéc: Uo. No. 102.; Fony: Uo. No. 128.; Mogyoróska: Uo. No. 127., 105.; Tállya: Uo. No. 132.

mációk Fony falvának kiemelkedését jelzik, már ami a gabonatermelést illeti. Bár a dézsmajegyzekek nem szerepeltetik, a termésmennyiség alapján meg tudjuk állapítani azt a vetésterületi átlagszámot, amely egy-egy települést jellemzett. Ehhez a Makkai László által megadott két szélső értéket vesszük most figyelembe. Ő a magyarországi és erdélyi Rákóczi-birtokok terméseredményeit vizsgálva arra jutott, hogy a 17. század közepén a búza 3–5-szörös, az abajdóc 2–3-szoros, a zab pedig mintegy 3-szoros termést adott.<sup>67</sup> Ha elvégezzük az egyszerű műveleteket, a következő adatokat kapjuk:

## 6. TÁBLÁZAT

	Fony	Mogyoróska	Tálya	Komlóska	Regéc
Becsült vetésterület (kőből)	110–176	26,5–42,5	78,5–130,5	27,5–41,5	35–55
Becsült vetésterület/fő (kőből)	4,5–7,5	2,5–4	3–5,5	3,5–5	2,5–4

Ebben az esetben is azt láthatjuk, hogy a fonyi adatok ismét jobbakk, sőt az ottani lakosok rendelkeztek a legnagyobb szántóterületekkel. Hozzátesszük, a táblázatban a látható számok csak a pillanatnyi, 1711-es helyzetet rögzítik, s azok nem feltétlenül érvényesek az egész Rákóczi-korszakra, mivel értelemszerűen a vetésterületet a gazdálkodó jobbágyok száma befolyásolja. Viszont egy fontos dologra már ennek az öt településnek az adatai is rámutatnak. Tudjuk, hogy 1696-ban 225, 1701-ben 340 köblös földmennyiséget hasznosítottak allodiálisként, s figyelembe véve a Rákóczi-szabadságharc hatásait, valószínűsíthetjük, hogy 1711-ben a használt vetésterület inkább a 225 köblőhöz lehetett közelebb. Vagyis még szélső értékekkel – s csak öt településsel – számolva is a jobbágyok által használt földterület messze túlhaladta a majorságit.

Terményjáradékok tekintetében azonban minden bizonnyal a bordézsmá volt az, amely a legrosszabbul érintette a jobbágyokat. Magára a borra és a szőlőtermesztésre, -birtoklásra többfajta illetéket is kivetettek, amelynek beszolgáltatását szigorúan ellenőrizték.<sup>68</sup> Az egyes településekhez tartozó promontóriumokon meg volt határozva, hogy melyek azok a szőlők, amelyek csak dézsmás szőlők – tehát az azokból szűrt színbor tizedrésze csak a földesúrnak járt –, illetve melyek azok, amelyeknek tulajdonosa megtermelt bora után kilenceddel tartozott a király számára, tizeddel pe-

67 MAKKAI László: *Paraszi és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században*. Budapest–Gödöllő 1957. 20. (Agrártörténeti tanulmányok 2.)

68 Az 1680-as összeírásban Horváti esetében olvasható a törkölylátó tisztek feladatának pontos leírása. Munkájukra azért volt szükség, mert egyes esetekben a jobbágyok a dézsmálás során minél kevesebb veszteség elérésére törekedtek, amihez olykor változatos eszközöket is igénybe vettek, mint ahogy Szántón is aszott hordóban küldték a bort a dézsmaházba. MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 041/b. A kádszűrő vagy törkölylátó elsődleges feladata az volt, hogy ellenőrizze, hogy a hordó aljára nem raktak-e egész szőlőfürtöt, így növelve látszólag a beszállított bor mennyiségét. A dézsmaháznál aztán „megszűrták” a kádat, vagyis bottal vagy egyéb eszközökkel ellenőrizték, hogy nem található-e az alján töretlen szőlő. TAKÁTS Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Sajtó alá rend. BENDA Kálmán. Budapest 1961. 111.



dig a Rákóczi család részére.<sup>69</sup> Sőt, 1711-ben új adóként jelenik meg a kertszőlő után fizetett bér. A csak Fony települését érintő kötelezettség – amelynek összege 6,86 Ft volt<sup>70</sup> – azért érdekes, mert a szokásjog szerint a kertszőlők után semmilyen járadékfizetés nem terhelte a jobbágyokat. Ebben az esetben azért tehettek kitétel, mert Fonyban elterjedt, hogy a lakatlan telkeken szőlőt kezdtek el ültetni. Így próbálták meg magukat kivonni a dézsmakötelesség alól. Ami sikerült is, ezek után a kertszőlők után dézsma nem, viszont taxa járt. Azok sem mentesülhettek a bordézsma alól, akik szabad, vagy másképpen szabadalmas szőlővel<sup>71</sup> rendelkeztek a Hegyalján. Ezek a szőlők legtöbbször nem is az uradalom jobbágyainak, hanem az extraneusoknak, tehát olyan személyeknek a tulajdonában voltak, akik nem éltek azon a területen, amelyen birtokuk – jelen esetben szőlőföldjük – feküdt. A források mint „vidékiek” hivatkoznak rájuk,<sup>72</sup> s külön adót, úgynevezett fertont kellett fizetniük birtokukért cserébe. Ennek összege településenként eltért ugyan, de általánosan elmondható, hogy két részből tevődött össze. Előre meghatározott mennyiségű terményből, illetve készpénzből. A legjelentősebb szőlőterületekkel rendelkező két mezőváros, Tállya és Szántó példája mutat rá legjobban erre az adófajtára. Tállyán 1689-ben 1 szőlő birtoklásáért kellett fizetniük a vidékieknek 1 Ft 10 dénárt, illetve 1 köből zabot, amely megváltható volt 1 Ft értékben. Szántó esetében azonban másféle számítást alkalmaztak. A mezővárosban a szőlő kapában mért mérete után kel-

69 Tállyán 11 szőlő tartozott a dézsmás szőlők közé (Kede nyirjes, Őz hegy, Bojta, Fürtös, Hosszú nyirjes, Közep nyirjes, Sovány nyirjes, Vár oldal, Czek hegy, Ökör Táncz, Újfalú nevű hegy), 22 szőlő tulajdonosai pedig mind a királynak, mind az uradalom birtokosának tartoztak bort beszolgáltatói. Csak néhány a 22 db szőlő közül: Köves hegy, Pipiske, Bányász, Palánta, Fövényes, Hasznos, Kerek Domb, Remete. MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012. A szőlődézsmá intézményét kétszer is megszüntették. Először 1848 szeptemberében mondták ki, hogy a szőlőtulajdonosok nem tartoznak kilenceddel. Noha már az áprilisi törvényekben is olvasható a dézsma eltörlése, mivel a szőlőbirtoklás más jogi forma alá esett, mint például a jobbágyi szántók, így nem volt világos, a kitétel érvényes-e ugyanúgy a szőlőkre is. Ez a kétes megfogalmazás pedig szabad utat engedett a dézsma beszedésének, jobban mondva, az arra irányuló törekvésnek. A parasztok ugyanis ellenálltak, s különösen azokon a vidékeken volt ez jelentős, ahol a monokulturális szőlőtermelés volt jelen, így a Hegyalján is. A jobbágyok tiltakozása jogos volt, mivel míg az alföldi területeken szántóművelésből élők minden járadékfizetési kötelezettségét eltörlték, addig az északabbra fekvő területeken nem sok minden változott, az úrbériség eltörlésével nem nyertek sokat. Az áprilisi törvényeknek sok hiányossága volt, ez volt az egyik. Ezt a Batthyány-kormány is érzékelte, s év közbeni egyre fokozódó elégedetlenség orvoslására született meg az a szeptemberi határozat, amely a nonafizetést eltörlölte. A kérdés ismételt rendezését az 1853-ban kiadott úrbéri pátens hívta életre, amely ellentétes volt az említett szeptemberi határozattal. Ennek ellenére a kiegyezésig kellett várni ennek tisztázására, s a szőlődézsmá újbóli eltörlésére. Vö. OROSZ István: A szőlődézsmá megszüntetése 1848-ban és 1868-ban. In *Szabó István emlékkönyv*. Szerk. RÁCZ István. Debrecen 1998. 310–326.

70 MNL OL E 197 Rationes Provisorales 50. cs. Domini Regéc 1711. 59. d. No. 74.

71 Szabad szőlőnek nevezték azokat a területeket, amelyek a jobbágyszolgáltatások alól mentesítettek voltak. Az ilyen típusú szőlőket a földesúrtól lehetett megkapni valamilyen szolgálat fejében. A szabad szőlő birtokosának megvolt a lehetősége, hogy meghatározott összeg fejében liberáltassa, tehát örökjogon szabaddá tegye azt a tizedfizetés kötelessége alól. PÉTER Katalin: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. *Agrártörténeti Szemle* 1964. 1–2. 170–189.

72 MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 041/b.

lett annak megfelelő összeget fizetni. Így akinek 80 kapás szőlője volt, az 80 polturával tartozott.<sup>73</sup>

Nem mindenkit terhelt azonban a bordézsmá kötelessége. Kivételt képeztek az uradalom gazdaságát és életét irányító tisztek, mint a fő- és kisbírók, nótáriusok, a regéci udvarbíró, számtartó, illetve az egyházi személyek. Fele dézsmával tartoztak a székelyek<sup>74</sup> és a kerülők – akiknél ez nemcsak a bor, de a megtermelt búzájuk esetében is érvényes volt.

Továbbá azonfelül, hogy a jobbágyok bordézsmá jogcím alatt terményük egytized részét beszolgáltatták, a megmaradt borukból a főbírónak további 1 köből mennyiségű borral, a nótáriusnak 5 iccével, tehát hozzávetőlegesen 4–4,5 literrel tartoztak.<sup>75</sup> De „ez aránt a szegénységnek felette nagy panassza vagyon a dézmások ellen, kik is helytelen impositioval és abusussal nem kevésbé aggravallják a szegénységet instructiojok ellen”.<sup>76</sup> Az 1689. évi urbárium forrásrészlete jól példázza és egyben konkretizálja azt a Bakács János tanulmányában olvasható korabeli megfogalmazást, miszerint a regéci uradalmat a „tiszttviselők aranybányájának” tekintették.<sup>77</sup> Bár az adott idézet valamivel később íródott, mint az általunk vizsgált korszak – egészen pontosan 1769-ben –, elég valószínű, hogy hasonló visszaéléseket érthettek rajta. A tisztek bordézsmá visszaéléséről történő jobbágyi számadás nyomán el is rendeltek, hogy „Melly [visszaélés] ha ezután léssen, érdemeik szerint dejudicáltatnak érte, instructiojokhoz tarcsák magokat.”<sup>78</sup> Hogy a dézmások valóban tartották-e magukat ezt követően a leírtakhoz, az 1689 után következő urbáriumokból nem derül ki egyértelműen. Mind az 1693-as, mind pedig az 1697-es szó szerint megismétli a korábban leírtakat a jobbágyok dézsmálásával kapcsolatban. Ennélfogva pedig nem állítható minden kétséget kizáróan, hogy továbbra is folytatódott volna a jogtalanság, mivel a két urbárium teljes szövegazonossága magában rejtheti a másolók hanyagságát, pontatlanságát. Egyszerűbben szólva, azt is bemásolhatták, amely panasz már nem lehetett érvényes. A másik oldalról közelítve a kérdéshez viszont, akár alá is támaszthatja a folytatódó jogosulatlanságot, hiszen felmerülhet a kérdés – ha már nem élne a jobbágyi panasz a dézmások ellen, miért szerepelne továbbra is ugyanaz a kitétel az urbáriumban?

73 MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 01.

74 A regéci uradalom területén a székelyek feladata volt „mint hitek tartya, éjjel nappal igazán kerülni”, vagyis vigyázni, hogy abban fogyatkozás ne történhessen. MNL OL E 197 Acta radicalia 5. cs. 9. fasc. Urbáriumok, összeírások 1646–1756. Urbarium Regeciensis Domini Anni 1646. fol. 4r. Mivel abban az időszakban a farkasokkal, illetve medvékkel való találkozásnak nagy esélye volt egy-egy járás alkalmával, a székelyek rendelkezhetek lőfegyverrel. Ezzel, s azzal, hogy szolgálattkért nem tartoztak sem robottal, sem munerával, a jobbágyok között egy sajátos, kiváltságosabb réteget alkottak, élükön a székely tizedessel. 1646-ben számuk 40 volt, 1689-re viszont már csak 12-en szolgáltak az uradalom területén. Ekkorra további differenciálódás zajlott le köztük, s immár megkülönböztették az erdőkerülő (5 fő) és a levélhordó (6 fő) székelyeket.

75 MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

76 Uo.

77 BAKÁCS János: A regéc-sárospataki uradalom levéltára. *Levéltári Közlemények* 1935. 1–4. 6.

78 MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

Az 1711-es év forrásadottság tekintetében bőségesnek tekinthető, szerencsénkre ebből az évből 4 település bordézsmajegyzéke, vagy annak beadását igazoló dokumentum is fennmaradt. Ezekkel további adalékkal szolgálhatunk a jobbágygazdasághoz s jobbágyi adózáshoz (7. táblázat).

## 7. TÁBLÁZAT

		Termelt		Dézsmá	
Komlóska	icce	767		76,5	
	hordó/átalag	4	1		1
Horváti	icce	4957,5		652	
	hordó/átalag	35	1	4	1
Fony	liter	886,38		95,68	
	hordó/átalag	6	1		1,5
Tállya	hordó/átalag (jobbágyi)	355		35	1
	hordó/átalag (árrenda)	935		82	23

Az eredeti dokumentumokban a jobbágyok által termelt, illetve beszedett mennyiség is iccében van megadva.<sup>79</sup> Az átláthatóság kedvéért mi ezt átváltottuk hordókra is, amelyhez a térségben használatos 140 literes hordóméretet vettük alapul. Csupán Tállyán több hordó jobbágyi bor termelt, mint azon évben a teljes majorságban.

A jobbágyi adózás valódi értékeléséhez érdemes megvizsgálni, hogyan alakultak a jobbágyi terhek más Rákóczi-uradalmak esetében. Az összehasonlításához a sáros-pataki uradalom 1676. évi urbáriumát használtuk fel.<sup>80</sup> Ennek alapján elmondható, hogy census terén hasonló jelenséggel találkozunk, mint Regécen. Már a pataki birtokokon is leginkább egy összegben szedték a telekadót, vagy egyes esetekben nem is szedték.<sup>81</sup> A dézsmálás tekintetében viszont eltérés tapasztalható. Feltűnő, hogy a pataki uradalom jobbágyaitól legtöbb esetben csak tizedet szedtek a földesúr részére. Ez érvényes volt az őszi és tavaszi vetésekre, a bárány-, méh- és sertésváltásokra is, amelyeket lehetőség volt megváltani, egységesen 2 dénár értékben.<sup>82</sup> Hasonlóság a két uradalom adórendszerében, hogy mindkettőnél találkozhatunk a papok kvártélyozásával. Regécen ez a teher a tállyai és a szántói, a pataki uradalomban pedig az erdőbényei jobbágyokra hárult. A szőlődezmálás is hasonlóan zajlott, mint Regécen, viszont más rendszer működött a Sárospatakhoz tartozó, tized alá eső szőlőknél. Ott minden szőlőhegyből ötöd járt a földesúrnak, s a szín- és a törkölybor dézsmája

79 Komlóska: MNL OL E 197 Rationes Provisorales 50. cs. Domini Regéc 1711. 59. d. No. 59.; Horváti: Uo. No. 60. Fony: Uo. No. 61. Fony településénél a termésmennyiséget köbölben adták meg. Mi ezt átváltottuk literbe, amelyhez a kassai borköböl 13,43 literes értékét vettük figyelembe. BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest 1991. 226. (Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltár és történeti forrástudományok 7.); Tállya: MNL OL E 197 Rationes Provisorales 50. cs. Domini Regéc 1711. 59. d. No. 63.

80 MNL OL E 156 a. Fasc. 041. No. 011.

81 Kivételt képezett ez alól Petrahó települése, ahol a 25 dénáros Szent Mihály-adót telkenként szedték, s emellett kellett még további, összesen 8 Ft-ot befizetniük halászó pénz címen.

82 MNL OL E 156 a. Fasc. 041. No. 011.

is őt illette meg, míg a királynak semmit sem adtak. Első pillantásra talán megtévesztő lehet, de ha összességében nézzük, a sárospataki dézsmarendben is ugyanannyi bort vettek el a jobbágyoktól, mint a regéci jószágban, hisz a földesúri tized és a királyi kilenced mennyisége megegyezett a pataki ötöddel. Egyes tállyai szőlők viszont csak a nonafizetés kötelessége alá estek, ami a regéci bordézsmá kedvezőbb volta felé billenthetné a mérleget, kompenzálja azonban ezt az a tény, hogy – ellenben a regéci szokásokkal – a pataki uradalomban a törköly után csak decima járt a földesúrnak. Szántón a törköly után is kilencedet szedtek.

Természetesen a Rákócziak pataki uradalmában is találkozunk vidéki birtokosokkal (extraneusokkal), akiknek szintén 1 fertont kellett fizetni, függetlenül attól, hogy mekkora területtel rendelkeztek a szőlőhegyen.<sup>83</sup> Ennek értéke csak annyiban módosult, hogy rosszul termő év esetén csak a ferton felét kellett kifizetniük. E változtatást a vidékiek kérvényére eszközölték. A levelük mögötti okok érthetőek annak fényében, hogy ezekre a tulajdonosokra hárult még az ászokvám, amely egy hordó után 14 pénzt tett ki, s a hordóváltság is, amely további 24 dénár volt, csőbör esetében pedig negyede.<sup>84</sup>

Ha a servitium különbségeit és hasonlóságait vizsgáljuk a két Rákóczi-uradalom között, azt láthatjuk, hogy a pataki jobbágyoknak részletesebben voltak meghatározva ebbéli feladataik, s csak kevesebb helyen olvashatunk a tiszték „parancsolata szerinti” kitételrel. Együttal feltűnő, hogy sokkal kevesebb panasz is érkezett a patakiak részéről. Érdekes azonban kiemelni e tekintetben a petrahói és az ardói jobbágyok kifogását. Azok ugyanis lejegyeztették az urbárium összeírójával, hogy a majorsági földek művelése tekintetében inkább vállalnák a régi mód szerinti művelést, azaz egy olyan külön rész vetését, amelyet csak ők „collálnak”, ahelyett, hogy a jószág összes többi jobbágyával együtt művelnék a jószág összes majorsági földjét.

Az összehasonlítás alapján az látszik, hogy a pataki uradalom jobbágyainak válát sokkal kisebb robotteher nyomhatta. A majorsági földeknél is inkább a béresek foglalkoztatását vették igénybe, ahelyett hogy a „megfogyatkozott” jobbágyokat még több robotra küldjék. Hasonló volt a helyzet a szőlőgazdaság esetében, ahol nagyrészt a szakmányosok rendszere terjedt. Terményjáradék tekintetében is kevesebbet kellett beszoigáltatni, hisz míg a regéci birtokokon több esetben is kellett fizetniük mind a földesúr, mind pedig a király részére, addig Patakon leginkább csak a Rákóczi család számíthatott a jobbágyok termésére. Ezt a különbséget azonban némileg feloldja az a tény, hogy a pataki jószágban a munera elterjedtebb volt és mértéke is meghaladta a regécit, ezenfelül pedig még találkozzunk karácsonyfa adójával, amely 1680-tól már nincs jelen a regéci uradalomban.<sup>85</sup>

Mindezek fényében érdemes közelebről is megvizsgálni, hogy mennyit is kellett fizetnie egy-egy jobbágynek a sárospataki és a regéci uradalmon belül. Erre a célra Regécen 3 település – Tállya, Szántó és Fony – 3 jobbágyát választottuk ki az 1689-

83 Egy fertonon 2 köből zabot, 2 kappant és 4 kalácsot értettek.

84 MNL OL E 156 a. Fasc. 041. No. 011.

85 Tállyán említik egyedül ezt a munkajáradékot, a város taxára engedése óta azonban évente fizetnek érte 42 Ft-ot. MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 041/b.

re datált urbáriumból,<sup>86</sup> a sárospataki uradalomból pedig a petrahói Dusicza Mihály nevű marhás jobbágyot (8. táblázat).

## 8. TÁBLÁZAT

Település	Név	Telek	Fiú	Ló	Ökör	Marha	Juh	Disznó	Méhraj	Szőlő	Termő (hordó)	Cenzus
Tálya	Tót Mátyás	1/4	–	–	–	1	–	–	–	2	3	
Szántó	Ujvári János	1	1	–	–	1	6	–	–	2	4	
Fony	Rási István	1/2	1	–	–	1	–	2	–	4	10	
Petrahó	Dusicza Mihály	1/4	1	–	4	1	–	1	–	1		0,25

Az egykori tályiai lakos, Tót Mátyás marhás jobbágyként szolgált, negyed telken lakott, és rendelkezett 2 szőlővel, amelyekről körülbelül 3 hordó bort tudott szüretelni. Ez a 3 hordó 140 literrel számítva 420 litert tehetett ki, amelyből – feltételezve, hogy szőlője a tályiai tizedes szőlők egyikén volt – 1/9 járt tehát a földesúrnak. Ez azt jelentette, hogy nona címen lefoglaltak tőle 46 litert. Tályán nyolcadot fizettek a prédikátornak, majd a maradékból további 56-ot, amely a bírónak, a nótáriusnak járó bort fedezte, s magába foglalta még a kádkiszúrásnál a földesúrnak adandó 50 iccét is. Így Tót Mátyásnak 271 liter bora maradt az évre. Abban az esetben, ha ebből eladásra szánt, vagy esetleg el akarta volna szállítani máshova a dézsmálás helyéről, cédu-lapénz címen 3 dénárral tartozott a nótáriusnak. Munerakötelessége ekkor nem volt a tályiai lakosoknak, de az őszi és tavaszi vetés dézsma alá esett. Mivel nem tudjuk pontosan, hogy Tót negyed telke után mekkora szántó járt, így a 8. táblázat átlagszámával számolhatunk, amellyel egy 4 köblös földterületet kapunk. Ha valóban rendelkezett ekkora földdel, abban az esetben jó termés idején körülbelül 1024 kg búzatermesre számíthatott.<sup>87</sup> Ebből kellett fizetnie kilencedet a Rákóczi családnak, mintegy 110 kg körüli mennyiségben, s tizedet a király számára. Saját használatra

86 A választást indokolta, hogy Szántó és Tálya volt az uradalom két mezővárosa, így a legnagyobb lakosságszámmal is ez a két település rendelkezett. A falvak lakosait pedig Fony képviseli, mivel a régégi kistelepülések járadékfizetési rendszere legnagyobb részben megegyezik, így kézenfekvő volt a közelebbi vizsgálat érdekében a legnagyobb lakosságszámmal rendelkező falu, Fony egyik lakosát kiválasztani. A jobbágyok kijelölésénél a fő szempont a jobbágyi tulajdon magasabb száma volt, mivel ezen keresztül rajzolódik ki legjobban a fizetés rendszere. Hozzá kell azonban tenni, hogy nem az ingóságok magas aránya volt az általános a jobbágyság körében, így a kiválasztott jobbágyok általi fizetés nem az átlagot reprezentálja.

87 A korban köböllel mérték a szántók nagyságát. A köböl akkora területet jelentett, amelyet egy köböl gabonával lehetett vetetni. 64 kg-os értékkel számolva Tót Mátyás a 4 köblös földjébe 256 kg szemes terményt vethetett el. Figyelembe véve a korszak viszonyait, jó termés esetén körülbelül 4-szeres terméshozamra számíthatott. FATUSKA János: Elemi csapások és adózás a tatái uradalomban. In *Annales Tataienses V. Környezetváltozás, termelés, fogyasztás: a történeti ökológia kérdései*. Szerk. FATUSKA János – FÜLÖP Éva Mária – Ifj. GYÜSZI László. Tata 2006. 111.

ennek alapján 820 kg maradhatott. Mindezeket felül Tót Mátyás még a város felé is tartozott befizetéssel, mintegy 70 dénárral, mivel ekkorra Tállya mezővárosát 100 Ft taxafizetés kötelezte.<sup>88</sup>

Szántón ezzel szemben sokkal többet kellett a jobbágyoknak fizetni, ott 2 Ft 30 dénár esett egy telek után, amely magas összeg a szokatlanul kevés lakott teleknek és a magas puszta házhelyek számának volt köszönhető.<sup>89</sup> Így a vizsgálat szántói alanya, Ujvári János is ekkora összeg kifizetésére kényszerült. Az egész telken lakó Ujvári marhával szolgált, s rendelkezett 6 db juhval és 2, összesen 4 hordót termő szőlővel. A bordézsmas rendszere annyiban tért el a Tállyán tapasztaltakkal, hogy a nonán és az octáván kívül decima járt a királynak, így a megtermelt 560 liter borból a dézsmálás után 393 maradt csupán. Cédulapénz szedéséről a szántói források nem tájékoztatnak, de hídvám szedéséről igen. A Marcinfalvát és Szántót elválasztó kis hídon minden embernek fizetnie kellett, így ha Ujvári is át akart menni az ekkor már Szántóhoz tartozó Marcinfalvára, 1 dénárral tartozott, s ha marháját is áthajtotta, további 1 dénárt kellett fizetnie. Ha pedig szekérral fordult, 4 dénártól, terhes szekér esetén pedig 8 dénárától kellett megválnia.<sup>90</sup> Sajnos arról nincsen feljegyzés, hogy ekkor mekkora saját kezelésű földdel rendelkeztek a jobbágyok Szántón, csak hozzávetőlegesen lehet megbecsülni annak nagyságát a későbbi úrbéri tabellák alapján. Így ha feltételezzük, hogy Szántón az akkor átlagos 11 köblös nagyságú föld<sup>91</sup> az 1600-as évek végére is igaz volt, az azt jelenti, hogy jó termés idején akár 2800 kg búzatermést hozhatott. A dézsmas miatt azonban csak 20–22 mázsa maradhatott Ujvárinak saját használatra. Csakúgy, mint Tállyán, ekkoriban a szántói lakosok sem tartoztak munerával, így többi javukból nem szolgáltatottak be a földesúrnak.

Nem úgy Fony településén, ahol az ajándék mértéke egész telek esetében 6 tyúk és 30 tojás volt, s igazodva a teleknagysághoz, a féltelkes ennek csak felét fizette. Rási István ennek alapján saját baromfijából 3-at szolgáltatott be 15 „tyukmonnyal”, vagyis tojással együtt. Mivel udvarában még disznókat is tartott, így abból dézsmas alá esett, amelyet pénzben megválthatott attól függően, hogy mekkora állata volt. Viszont az is elképzelhető, hogy Rási Istvánnak egyáltalán nem is kellett fizetnie a sertései után. Erre akkor volt lehetősége, ha abban az évben vette az állatait. Fony településén ez a dézsmamentességi kitétel minden állat esetében érvényes volt, mégpedig oly célból, hogy a jobbágyok állatállománya növekedjen. Rási viszont semmiképpen nem vonhatta ki magát a bordézsmas alól. A négy szőlője utáni 10 hordó, mintegy 1400 liter igen tekintélyes mennyiségnek számított a faluban. Fonyban mind a kilenced, mind a tized – vagyis ötöd – a földesúrnak járt, viszont ezenfelül itt a mustért is dézsmáltak, mégpedig a következő módon. 10 iccét, azaz körülbelül 8,5 litert

88 Tállyán ekkor az exempta, tehát az adózástól mentes helyek nélkül 128 telket számoltak össze, ez alapján a város 100 Ft-os taxája 70 dénár/telekre eshetett. MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

89 1698-ban 43 olyan lakott telket jegyeztek fel, amely nem volt exempta, a deserta telkek száma pedig elérte a 140-et. MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

90 MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

91 Hungaricana, Szántó, <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/abauj-szanto/?document=1&pg=0&bbox=-2592%2C-4212%2C5152%2C147> (utolsó letöltés: 2021. március 8.).

kellett adni a helyi iskolamesternek, a 3 bírónak szintén ennyit, míg a negyedik csak 4 litert kapott. A kerülő és a dézsmás 1-1 iccét kapott, viszont, ha a dézsmások száma több volt, akkor ők fejenként kaptak még ugyanannyi iccét. Tehát Rási Istvánnak a 4 szőlője után még mintegy 21,6 liter mustot is kellett adnia. A bordézsmá végére 1080 liter körüli borra számíthatott. Saját terménye egy jó részét is be kellett szolgáltatnia. A fonyi átlagos szántóterület a 8. táblázat alapján 6 köböl körül mozgott, akkori viszonyok közt 1500 kg-os termés eredménnyel. Ebből pedig nona és decima címen lefoglalt Rásitól 300 kg-ot. Mivel Fony települése ekkor nem telkenként, hanem egész falutól fizette a Szent Márton-adót, amelynek összege 5 Ft volt, erre jött még a szintén falutól adandó vágóbaromért szedett telkenkénti 20 dénáros adó.

A sárospataki uradalom petrahói jobbágya, Dusicza Mihály rendelkezett 1 marhával és 4 ökörrrel, ezenfelül még szőlővel is bírt. Dusicza 25 dénáros Szent Mihály-adót tartozott fizetni telke után, amelyhez hozzájött még az a 8 forintos halászó pénz, amelyet a lakosok közt elosztva fizettek ki, s fejenkénti összege a lakosság száma szerint változott. Mivel sertéssel is rendelkezett, így hizott állata után tizeddel tartozott a várhoz, amely csakúgy, mint Regécen, megváltható volt 4 vagy 2 dénár értékben.<sup>92</sup> Mivel Petrahóhoz nem tartozott szőlőhegy, így a falubéli lakosok a szomszédos pataki hegyeken vásárolhattak szőlőt maguknak, s bizonyosan így tett Dusicza Mihály is. Ha feltételezzük, hogy 1 szőlőjén 2 hordó, azaz körülbelül 280 liter bor termett, abból csak 224 liter körül maradhatott számára a földesúri ötöd levonását követően, mással viszont nem tartozott. Elsőre úgy tűnhet, a pataki jobbágyok kevesebb borukat szolgáltathatták be, de ez a valóságban nem így volt. A Regécen jelen lévő musttizedet, és azt a kötelezettséget, hogy a városi vezetőknek is kellett adni, kompenzálta a pataki ötödölés, így mindkét uradalomban összességében a jobbágyoknak boruk 30%-át kellett beszolgáltatniuk. A vetés tizedének megbecsüléséhez szintén Mária Terézia tabellája szolgált alapul.<sup>93</sup> Így, ha valószínűsítjük, hogy a vizsgált petrahói jobbágy 6 holdon gazdálkodott, négyszeres termés eredmény mellett 1500 kg körüli hozama lehetett, amelyből a tized után még mindig maradt 12 mázsa gabonája. Ez az összeg pedig arányaiban jóval több, mint ami a regéci uradalom esetében volt tapasztalható – ott a jobbágyoknak őszi és tavaszi vetésük után mintegy 20%-ot kellett adózniuk.

A fentebb írt becsült termés eredmények a valóságban azonban alacsonyabb értéket értek el, tekintetbe véve, hogy a robotterhek miatt saját földjük és szőlőjük kellő megművelésére már nemigen lehetett idejük. Ehhez járultak még hozzá a korszak háborús eseményei, a jobbágyok elbujdosása, és az esetleges kedvezőtlen időjárási körülmények.

Az uradalmi szolgáltatási rendszer változásának megállapításához össze kell vetnünk a korszak eleji, illetve végi adatainkat (9–11. táblázat). A különbségek szembe-

92 MNL OL E 156 a. Fasc. 041. No. 011.

93 Mária Terézia Úrbéri Tabellák Hungaricana, Zemplén vármegye, Petrahó, <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/zemplen-petraho/?list=eyJkdWVyeSI6ICJwZXRYeYWhcdTAwZjMifQ> (a továbbiakban: Hungaricana, Petrahó) (utolsó letöltés: 2021. március 8.).

ötlők. Mielőtt ezekről bővebben szólnánk, néhány dologra érdemes felhívni a figyelmet. 1646-ban látszik a legjobban, hogy a térség gazdasági potenciálja, egyben földrajzi jellemzői jelennek meg az adókiivetésnél. Mit is kell ezen érteni? Amint látjuk, 6 település esetében tűnik elélni az új hordók készítésének kitétele. Mondanunk sem kell, hogy a szőlőtermesztés tűnik föl emögött. A 6 település kiválasztása viszont nem véletlen. Vilmány, Szántó – ekkor már Marcinfalvával – és Tállya a városok gazdasági ereje s a szőlőtermesztésben betöltött kiemelkedő szerepe miatt volt erre kötelezve. Baskót és Horvátit viszont elhelyezkedésük, így az azokat körülvevő erdőségek emelték erre a feladatra. Ugyanilyen tájegységi specializáció figyelhető meg a munerához tartozó öz-nyúl beszolgáltatás esetében. Ez szintén az erdőségekhez, illetve a jobbágyi vadászathoz kötődik. A vadak évenkénti beszolgáltatása eredetileg a székelyek feladata volt, majd a század végére ez eltűnt, s a falvak kötelezettségévé vált. Ezzel szemben a Rákócziak másik uradalmában, Ecseden hal-, gabona- és káposztabeadás tűnik elélni.<sup>94</sup> A Tisza és a Szamos halban bővelkedő vizei és a jobbágyi halászat tükröződik a kitétlen. De nemcsak ez, hanem az ecsedi uradalom gazdálkodási profilja, a gabona- és kerti növények termesztése. A sík vidék a szarvasmarha-tenyésztésnek is kedvez, s a jobbágytelkenként fizetett fél vagy egy icce vaj is azt mutatja, az ecsedi uradalom jobbágysai nem kevés tehénrel rendelkeztek. Ha a vaj iccáját ilyen mód mutatónak fogjuk fel, akkor a regéci jobbágyság állatállományának megállapítása nélkül is kijelenthetjük, hogy a hegyaljai jobbágyoknak kevés tehenük volt, mivel ők a vajat falutól szolgáltatták be. Egy kivétellel. Regéc falván fél icce beszolgáltatási mennyiség jutott minden egész helyesre. Azt hihetnénk, hogy a vár alatt elterülő piciny faluban többen is tartottak teheneket. A valóság azonban ettől messze áll. 1646-ban a szerrel szolgáló jobbágyok tulajdonaként csupán 5-öt jegyeztek fel. Viszont ekkor nem írták össze a szabadok, mesterséggel szolgálók és székelyek ingóságait, így a valós számot nem tudhatjuk. Ehhez csak az 1680-as adat vihet közelebb. Akkor 33 tehenet számoltak, ami pedig átlagos mennyiségnek számított.<sup>95</sup>

94 ULRICH Attila: Az ecsedi uradalom majorsági gazdálkodása és jobbágyi szolgálati rendszere a Rákóczi-család birtoklása idején. In *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 49.* Szerk. ALMÁSSY Katalin – ISTVÁNOVITS Eszter. Nyíregyháza 2007. 385.

95 Ebből kiindulva tehát nem tudjuk megállapítani, hogy Regéc esetében miért tettek ilyen különbséget, tekintve, hogy a nádori időszak alatt – mikor a jobbágyok sokkal több igásállattal is rendelkeztek – ilyenekkel nem találkozunk. Az 1630-as években egy egész helyes hasonlóan a későbbiekhez ünnepenként 2 tyúk-, 10 tojás- és 1 lúdadaással tartozott ajándék címen. A 10 icce vajat az egész falu kötelessége alatt találjuk. Azok alól a muneratételek alól, amelyeket falutól szolgáltattak be, így tehát a vágómarha és a méz, vaj „megh adásában penigh senki szabados nem lészen, az kik az helyben laknak”. MNL OL P 108 Rep. 34. Fasc. D. Nro. 121.



## 9. TÁBLÁZAT

1646	fő	cenzus	vágóbarom	lúd	tyúk	tojás	vaj <sup>96</sup>	tized
Regéc	20	–	1	1	2 <sup>97</sup>	10	10	van
Mogyoróska	18	–	1	1	2	10	10	van
Fony	49	8	1	1	2	10	10	van
Vilmány	28	40	1	1	2	10	10	van
Felsőnovaj	10	1,50	–	1	2	10	4	van
Szántó	126	50	1	1	2	10	20	van
Marcinfalva	16	3,50	–	1	2	10	5	van
Tállya	247	70	1	1	2	10	25	van
Alsóvadász	39	12	–	–	–	–	–	van
Baskó	30	7	1	1	2	10	10	van
Horváti	54	10	1	1	2	10	10	van
Komlóska	47	–	1	1	2	10	10	van

1646	méz	öz <sup>98</sup>	nyúl	borjú	bárány	komló	hordó
Regéc	10	1	2	–	–	–	–
Mogyoróska	10	1	2	–	–	–	–
Fony	10	1	1	–	–	–	–
Vilmány	10	–	–	2	1	8	40
Felsőnovaj	4	–	–	1	1	–	–
Szántó	20	1	2	–	–	–	100
Marcinfalva	5	1	2	1	–	–	20
Tállya	25	1	2	–	–	–	100
Alsóvadász	–	–	–	–	–	–	–
Baskó	10	1	2	–	–	–	40
Horváti	10	1	2	–	–	–	40
Komlóska	10	1	2	–	–	–	–

96 A vaj-méz esetében icce, a komlóéban kassai kőből értendő.

97 A dokumentum nem tartalmazza a jobbágytelek méretét, így a táblázatban csak az egész helyesek kötelezettségeit tüntettük fel. Rajtuk kívül a féltelkesek 1 tyúkkal, 5 tojással, 1 lúddal, a házas zselérek 1 tyúkkal, 5 tojással, a házatlanok 6 tojással tartoztak minden sátoros ünnepre, tehát húsvétra, Pünkösdre és karácsonyra. Ugyanez a rend Mogyorósán, Fonyban, Vilmányban, Felsőnovajon, Szántón, Marcinfalván, Tállyán, Baskón, Horváti és Komlósán. Az urbárium végén látható összesítés szerint azon évben 672 tyúk, 3170 tojás és 287 lúd került beszolgáltatásra. MNL OL E 197 Acta radicalia 5. cs. 9. fasc. Urbáriumok, összeírások 1646–1756. Urbarium Regeczensis Domini Anni 1646.

98 Egy ünnepre beszolgáltatott mennyiség, ugyanígy a nyulak és vágóbarom esetében.

## 10. TÁBLÁZAT

1697	fő	cenzus	vágóbarom	lúd	tyúk	tojás	vaj	tized
Regéc	28	–	6 Ft	1	2	10 <sup>99</sup>	–	van
Mogyoróska	31	–	6 Ft	1	2	10	–	van
Fony	62	5	6 Ft	1	2	10	10	van
Felsőnovaj	7	1,50	–	–	–	–	4	van
Szántó	93	–	–	–	–	–	–	van
Marcinfalva								
Tállya	196		125 Ft					van
Alsóvadász	27	12	–	–	–	–	–	van
Baskó	25	7	6 Ft	1	2	10	–	van
Horváti	64	–	1	1	2	10	10	van
Komlóska	28	–	6 Ft	1	2	10	10	van

1697	méz	öz	nyúl	borjú	bárány	komló	hordó
Regéc	–	–	–	–	–	–	–
Mogyoróska	–	–	–	–	–	–	–
Fony	10	1	2	–	–	–	–
Felsőnovaj	4	–	–	1	1	–	–
Szántó	–	–	–	–	–	–	–
Marcinfalva							
Tállya				–	–	–	100
Alsóvadász	–	–	–	–	–	–	–
Baskó	–	–	–	–	–	–	–
Horváti	10	1	2	–	–	–	40
Komlóska	10	1	2	–	–	–	–

99 Ezenkívül minden egész helyes tartozott fél icce vajjal, és ugyanennyi mézzel. A féltelkesek feleannyit szolgáltatottak be. MNL OL E 156 a. Fasc. 066. No. 054.

## 11. TÁBLÁZAT

1714 <sup>100</sup>	fő	cenzus	vágóbarom	lúd	tyúk	tojás	vaj	tized
Regéc	19	–	–	1	1	10	–	van
Mogyoróska	19	–	–	1	1	10	–	van
Fony	45	4	6 Ft	–	2	10	10	van
Felsőnovaj	8	–	–	–	–	–	–	van
Szántó	110	–	1	1	2	10	20	van
Marcinfalva								
Tállya	254	–	1	1	2	10	20	van
Baskó	19	–	–	1	1	10	–	van
Horváti	54	–	–	–	–	–	–	van
Komlócska	24	–	–	0,5	1	5	–	van

1714 <sup>100</sup>	méz	őz	nyúl	borjú	bárány	komló	hordó
Regéc	–	–	–	–	–	–	–
Mogyoróska	–	–	–	–	–	–	–
Fony	10	1	2	–	–	–	–
Felsőnovaj	–	–	–	–	–	–	–
Szántó	20	1	2	–	–	–	–
Marcinfalva							
Tállya	20	1	2	–	–	–	–
Baskó	–	–	–	–	–	–	–
Horváti	–	–	–	–	–	–	–
Komlócska	–	–	–	–	–	–	–

A három urbárium alapján elkészített táblázatok az uradalom egy pillanatnyi képét rögzítik. Az abban foglalt kötelezettségek vagy mentesítések ideiglenesek is lehetnek. Ezért találkozhatunk időnként más-más adatokkal. De ezek a rögzített képek együtt kiadják a szolgáltatások változásának vonalát is.

A cenzus fokozatos eltörlésének lehetünk szemtanúi, amely bár több uradalmat jellemzett ekkor, az északi területek e téren lemaradásban voltak. Az ecsedi uradalom 34 települése közül is 18 nem fizetett földadót a Rákóczi-szabadságharc idején.<sup>101</sup> Ellenben, ha a Wesselényi család elkobzott birtokára, Murányra vetünk egy pillantást, nemhogy a cenzus meglétével, de annak magas mértékével is szembesülünk. A hozzátartozó 21 település közül mindösszesen kettő esetében nem találkozzunk ezzel az adónemmel. Még így is évi szinten 1924 Ft folyt be Wesselényi, majd pedig a Szepesi Kamara kasszájába a cenzusfizetésből. Bár Ulrich ezen összeget alacsonynak ítéli meg – s az adott uradalom lehetőségeit, s jobbágyainak gazdasági erejét figyelembe véve talán így is van –, a regéci birtokokkal összehasonlításban a

100 MNL OL E 197 Acta radicalia 5. cs. 9. fasc. Urbáriumok, összeírások 1646–1756. Urbarium Domini Regez de Anni 1714.

101 ULRICH 2007. 394.

különbség óriási.<sup>102</sup> 1646-ban is csak 202 Ft származott a cenzusból. Még magasabb összeget találunk a szepesi uradalom 1676-ban történt felmérésekor. Ekkor 21 adózó települése volt Csáky Ferenc birtokának, bár hozzá kell tennünk, további három zálogban volt. Ebből 17 fizetett cenzust, amelynek évi összege 3028,60 Ft volt. Ezek legnagyobb részét az uradalom mezővárosai fizették, köztük Gölnicbánya, Svedlér és Remete.<sup>103</sup>

A munera intézménye megmarad, de mértékét nagyban csökkentik, sőt egyes településeken el is törlik. Bár a regéci uradalom földrajzi fekvéséből adódóan nem állattenyésztő uradalom, az 1646-ban az ecsedi részekhez hasonlóan itt is évi egy vágómarhával tartozott minden település. 1697-re jelentős változás történt, s míg egyes helyeken már nem adtak egyáltalán marhát, máshol pedig az állat helyett egységesen 6 Ft-ot kellett beszolgáltatniuk. A pénzfizetésre való áttérés más téren is megmutatkozik. Hiába találjuk a munera pontosan meghatározott mértékét az urbáriumokban, a gyakorlat más eredményt mutat. A lakosok ezt is inkább pénzen váltották meg. A 17. század végén, 18. század elején tehát fizettek a vágóbaromért, a disznó-báránnyal-kecske-méhraj tizedért, a pálinkaárendáért, illetve az ajándékért. Természetben tehát csak a bor és gabonatermények maradtak. Lássunk néhány példát, mennyit is tett ki a fizetett ajándék négy falu esetében.

## 12. TÁBLÁZAT

		Vágómarha	Tyúk	Tojás	Lúd	Vaj	Méz	Őz	Nyúl	Váltó összesen
1711	Mogyoróska	1	24	120	12	8	–	–	–	14,4 Ft
	Regéc <sup>104</sup>	1	18	90	9	3	–	–	–	11,13 Ft
	Fony	1	48	240	–	16	–	1	3	18,4 Ft
1712	Baskó	–	23	175	17,5	14	–	3	3	15,72 Ft

1714-ben összesen 28 szolgáló jobbágy élt Fonyon. Ebből 1 volt egész telkes, 12 féltelkes, 10 negyed, 1 nyolcad telkes, négyen pedig zsellérként éltek, közülük egy volt házatlan. Közösségükhöz 13 taxafizető vagy exempta telken élő nemes is tartozott. Mivel a vaj-méz-vágóbarom-öz-nyúl falutól való megváltása alól ők sem mentesülhettek, azt kapjuk, hogy egy egész telkes jobbágnak 1,70 Ft, a fél-, negyed és nyolcad telkesnek 0,96 Ft, a házas zsellérnek 0,72, míg a házatlannak 0,47 Ft jutott osztályrészül az ajándék megváltásában.

102 ULRICH Attila: A felvidéki uradalmak gazdálkodása és adózási rendszere a birtokelkobzások tükrében (1670–1676). In *Gazdálkodás az uradalmakban*. Szerk. SZIRÁCSIK Éva. Budapest 2019. 58–60.

103 ULRICH 2019. 65–66.

104 A méz iccében, a többi tétel darabra értendő. Mogyoróskára lásd: MNL OL E 197 Rationes Provisorales 50. cs. Domini Regéc 1711. 59. d. No. 73.; Regéc: Uo. No. 75.; Fony: Uo. No. 74.; Baskó: Uo. No. 71.

A természetbeni befizetés helyett a hangsúly egyértelműen a pénzbeli megváltásra tevődött. Ennek oka két részre is bontható. Egyrészt az úrbéri rendszer a jobbágy-ság gazdasági erejének, helyzetének tükröződése is. Ennélfogva az, hogy 1714-re nagyban csökkent a jobbágyi szolgálat mértéke, a lakosság elszegényedését, állatállományuk megcsappanását sejteti, amely a törökellenes háborúk, a Wesselényi-összeesküvés s a Rákóczi-szabadságharc következménye. Másrészt viszont a feudális láncok ilyen mód való változtatása a Rákóczi család politikájával van összhangban. Ugyanez figyelhető meg a tokaji uradalom esetében is, ahol a járadékok terén szintén a pénzbeli megváltás lett a meghatározó.<sup>105</sup> Ennek oka mindkét birtok gazdasági profiljában, a szőlőtermelésben keresendő. A szőlőművelési ráfordítás végig növekszik. Ezt pedig fedezni kellett. A pénzzolgálat felé való eltolódás pedig ezt segítette, hiszen a jobbágyi bevételek – kisebb ingadozásokkal, de – végig nem elhanyagolhatóan vannak jelen. Tehát azokat a pénzeket, amelyeket a jobbágyok váltságpénzként befizettek, az uradalom a szőlőtermesztésbe fektethette be. A pénzbeli megváltás pedig a jobbágyságnak is teherenyhítést jelentett. Viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy a summás-taxás adózáshoz hasonlóan, az ajándékváltás sem a jobbágyság feudális kötelékének lazulását jelzi, annak nem tükröződése.

### ÖSSZEZÉS

Tanulmányunkban megpróbáltuk bemutatni, mi jellemezte a regéci uradalom adózási rendszerét a 17. században, s mekkora terhet jelentett mindez a jobbágyságra nézve.

Ahogy maga a téma is elég nagy, hisz számos vizsgálati szempontot magába foglal, annak összegzése is elég szerteágazó. Hogy elkerüljük saját magunk ismétlését, így összefoglalásként a tanulmány elején feltett kérdéseket válaszoljuk meg.

Milyen és mekkora adók terhelték az uradalom lakosságát? A választ két részre kell bontanunk, hiszen beszélhetünk egyrészt a pénzjáradék, másrészt a terményjáradék keretébe tartozó adókról. Pénzjáradék esetében az alapvető földadót kell elsőként megemlítenünk, amelyet korszakunkban már nem minden településen fizettek, s ez országos jelenség volt. A cenzus fizetését egyházi ünnepekhez kötötték, mivel az írni-olvasni nem tudó jobbágyság e határidőket ismerte, és be is tartotta. Éppen ezért találkozhatunk több helyen is a Szent Márton, vagy Szent Mihály adója kifejezéssel, amely gyakorlatilag a cenzust takarja. A két egyházi ünnep a két terminust jelzi, amelyen az adót beszedhették. A másik pénzjáradék a taxa lehetett. Taxa elnevezésen több mindent is értettek, így például Tállyán az árendabért is taxának hívták. Jeles esetünkben azonban olyan, egy összegben fizetett adóról volt szó, amellyel egy település a szolgálatát, például a robotot tudta megváltani. A summára engedésnek nem csekély ára volt, így az csak a gazdagabb települések esetében történhetett, ott, ahol a lakosság a további pénzügyi terheket meg tudta fizetni. A 17. század eseményei azonban e fejlődésnek is gátat szabtak, mivel a regéci uradalomra jellemző el-

105 ULRICH Attila: A tokaji uradalom gazdálkodása a 17. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. Doktori értekezés. Debrecen 2000. 39.

néptelenedés, a szolgáló népesség súlyos csökkenése a taxa kifizetését is megnehezítette, s egyes esetekben maguk az ott élő lakosok kérték a summás fizetés megszüntetését, s a régi rend szerint való robot visszaállítását. Ez a Rákóczi család gazdasztjeinek sem lehetett ellenére, mivel azok többször is kifejezték, hogy a kifizetett összeg nem egyenlő a jobbágyok robotban elvégzett munkájának értékével. Ebben az ellentmondásban mutatkozik meg, hogy a summára, taxára engedésnek kevésbé gazdasági célzata volt. A háttérben az elnéptelenedés s a sokasodó szökések álltak. A jobbágyságnak egy elviselhetőbb alternatívát kell nyújtani, hogy az uradalom területén maradjanak.

Mekkora volt a terményjáradék mértéke? A terménybeszolgáltatás terén arra jutottunk, hogy nincs jelentős különbség más uradalmakban tapasztaltakhoz képest. Természetesen egyes uradalmak eltérő képet nyújthatnak a beszolgáltatott termények terén, de ez csak az eltérő földrajzi körülményeknek köszönhető. Az alapvető adónemek mindenhol jelen voltak: tized, kilenced, nyolcad, munera. Helyi szinteken voltak néha eltérések, így például nem mindenhol szedtek dézsmát egyazon termény után. Máshol egyedi adónemekkel találkozhatunk, amely leginkább a szőlődézsmálás menetekor látható. Egyedi adónemről lévén szó, mindenképp meg kell említenünk, hogy a pénzjáradékok tekintetében is említhetünk két hasonlót. Az egyik a Horvátin szedett, szőlővásárlások alkalmával fizetett tizedpénz, a másik pedig a Fonyban jelen levő kertszőlőpénz. A 17. század vészterhes időszakában természetesen bármilyen kis adó is nagy tehernek számított, főleg a jobbágyság köreiben. Hogy megszabaduljanak nem kívánt kötelezettségeiktől, egyesek különböző módszerekhez folyamodtak. Ennek egyike volt a szemétre költözés, amely a regéci uradalom területén divott. A jobbágyok olyan földterületre költöztek, amely nem volt kijelölt sessió, szántóterület nem tartozott hozzá, hanem a jobbágyok annak udvarán, illetve korábbi házhelyükön gazdálkodtak. Mások az uradalom tisztjeinek panaszolták el nehézségeiket, vagy írtak könyörgő levelet a Rákóczi-ház prefektusának, így remélve teherkönnyítést. Egyes esetekben sikerrel is jártak. Egy harmadik mód a terhek lerázására a marhák eladása volt. Ez pedig elvezet minket a következő kérdéshez.

Mi jellemzi a jobbágyi társadalom összetételét? Összességében a szolgáló népesség megfogyatkozása figyelhető meg. 1680-ra a marhával és gyalogszerrel szolgálók száma óriásit zuhant az 1646-os viszonyokhoz képest, és a fogyatkozás ezt követően sem állt meg, s egészen a Rákóczi-kor végéig jelen volt. A marhával szolgálók száma azért csökkent, mert a jobbágyok eladták állataikat, mivel a gyalogszeres jobbágyoknak kevesebbet kellett robotolniuk. Ezzel együtt azonban a szabad és mentes nemesek száma megugrott, s a különböző háborúkat követve ingadozott. Emögött egyrészt a mezővárosba települő nemességet láthatjuk, másrészt viszont a jobbágyok újabb törekvését. A 17. század a tömeges nemesítések időszaka, amikor a jobbágyok tömegei szereztek ilyen-olyan címen – vagy csak azért, mert volt rá pénzünk – armális levelet. Az ilyen jobbágyok is nemesnek számítottak, bár életszínvonalukat tekintve nem feltétlenül tértek el az átlagos jobbágyoktól. Viszont nekik nem kellett robotolni, ami már könnyítést jelentett számukra.

Mennyiben igazak a jobbágyok panaszai helyzetüket illetően? Természetesen ekkora időbeli távolságból ezek pontos meghatározása – hogy ki mennyiben mon-

dott igazat – ma már nagyon nehéz. Éppen ezért erre nem is vállalkoztunk, viszont érdemes néhány dologra rávilágítani. Azzal, hogy a fentebb említett módon és mértékben csökkent a szolgáló népesség száma, a megmaradtakra valóban nagyobb terhelés nehezedett, tehát innen nézve a panaszos levelek és jobbágyok által elmondottak valóban igazak lehetnek. Viszont azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a lakosok ezekben lehetőséget láttak terheik lerázására, vagy inkább csökkentésére. S természetesen ennek elérésére akkor volt a legnagyobb esélyük, ha rendkívül súlyos terhekről és helyzetről számoltak be. Még ha annak kevesebb valószínűsége is volt.

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

## EREDETI MAGYAR TÖMÉNY SZESZES ITAL, AZ „ÉGETT BOR” ÉS A „PÁLINKA”

ABSTRACT

**LÁSZLÓ FERENC NOVÁK: THE ORIGINAL HUNGARIAN SPIRITS,  
BRANDY AND PÁLINKA**

The consumption of spirits (hard liquor) goes back a thousand years in the drinking culture of Hungarians. Its basis was provided by vini- and viticulture. Originally spirits were called “burnt wine” (*vinum crematum*). In the high-lying areas of the country, in Upper Hungary and Transylvania, vines could not be grown, while fruit production was significant. Alcoholic beverages were also made of fruits, which in earlier centuries were called “burnt wine”. In the mountainous areas of Upper Hungary cereal grains were also important ingredients. Spirits were mostly produced by the Slav population. Consequently such spirits were called, similarly to those made of grapes, *pálinka*, which is based on the Slavic word *pality*, to burn.

The towns of Nagykovács, Kecskemét and other, more distant market towns in the Great Plain such as Debrecen, had significant trade connections with Upper Hungary. As a result, the town councils of Nagykovács and Kecskemét bought large shipments of such beverages from these territories for their taverns, which made a significant profit from selling these spirits. The term *pálinka* is first attested in the late 17th century (Kecskemét, 1670). The basic ingredient of *pálinka* was either plum or a cereal grain. The large number of imported *pálinka* based on these ingredients led to a change in terminology. In the 18th century it was the plums produced in the vineyards with sandy soil that provided the raw material for hard liquor, which now was specifically referred to as *pálinka*, also including the earlier “burnt wine” terminology.

During the 17th century the use of the term *pálinka* had become general, as a result of which it could become a characteristic Hungarian alcoholic beverage.

*Keywords*: distilled beverage, wine dregs, brandy, *pálinka*,  
Hungarikum application

Napjainkban magyar (nemzeti) különleges tömény szeszes itallá vált a *pálinka* (hungarikum). A történeti adatok bizonyossága szerint már évszázadokkal korábban is létezett égetett szeszes ital Magyarországon. Legkorábban a 14. századból ismeretes rávonatkozó adat: Károly Róbert felesége, Erzsébet királyné köszvényét rozmaringos szesszel orvosolták. Ekkor vált közimertté az „Aqua vitae reginae Hungariae”,



azaz a magyar királyné életvize. Az „aqua/akva vitae” terminus – mint ismeretes – a későbbi évszázadokban is előfordul mint valóságos „csemege”, „gyógyital”. Balázs Géza megállapításával érthetünk egyet, aki joggal feltételezi, hogy valamilyen borpárlat lehetett a tömény szeszes ital.<sup>1</sup> Annál is inkább erre lehet következtetni, mivel a bor fogyasztása már az ókorban, de különösen a kora középkorban is általános volt, amit ékesen bizonyít a római katolikus vallás liturgiája, a Biblia históriája is, valamint az antikvitás. A borpárlatot „égettbor”-nak/„égett bor”-nak nevezték, utalva arra, hogy a szőlőfeldolgozással, borkészítéssel áll kapcsolatban. Előljáróban is hangsúlyozni szükséges, hogy a középkornak e századaiban ismeretlen lehetett a szláv „pálinka” terminológia, ami valójában ugyanazzal a jelentéssel bír, mint az „égettbor” (ti. a szlovák nyelvben a „palit” ’égetni’ jelentésű, de a belőle származó „palene”, „pálinka” szó nem ad tájékoztatást arról, hogy valójában a tömény szesz miből is készült, bizonyára nem borszármazék volt).<sup>2</sup>

A szőlőmust borra történő alakulása során keletkezett szeszes üledék, a borsöprő további feldolgozásra került, amelyet „égettbor”-nak (*vinum crematum*) neveztek, utalva arra, hogy a szőlőtermesztő vidékeken a szőlőfürtökből sutult must<sup>3</sup> erjedése, a bor kiforrása és tisztulása során keletkezett szesztartalmú üledékből, *söprőből* égették, valójában főzéssel készítették. A pálinkával való összefüggése, kapcsolódása hozzá a 17. század utolján már megmutatkozik, s valójában a 18. században vált fokozatosan egyedül a tömény szeszre vonatkozó terminológiává a „pálinka” szó a szőlőtermesztő vidékeken is. A pálinka eredetileg a hegyvidéki tájakon – ahol már a szőlő nem termelt meg – készült, vélhetően gabonából, az alföldi, illetve szőlőtermesztő vidékeken azonban a nagymérvű kereskedelem következményeként teret hódítva háttérbe szorította az „égettbor” megnevezést, amely végül szintén a „pálinka” gyűjtőnév fogalmába került. Annál is inkább, mivel az északi szláv eredetű jövevényszó – hasonlóan az égett borhoz –, valójában égetett, főzött tömény szeszes italt jelent.

A bor és sör szeszes ital készítése és fogyasztása évszázados-évezredes múltra tekint vissza.<sup>4</sup> A Kárpát-Magyarországon táji, domborzati, s nem utolsósorban szőlészeti vonatkozásban domborodik ki a 16–17. században az égetett szeszes ital je-

1 BALÁZS Géza: *Nagy párlat- és pálinkakönyv*. Budapest 2012.

2 Nem egyértelmű az az adat, amely Debrecenben 1572-ben „balicá”-t említ, amelyet gabonából, rozsból főztek. Balázs Géza megállapítása szerint „Ha tehát nem elírásról van szó, akkor a pálinka szó első magyar nyelvi előfordulását tisztelhetjük benne” – írja. BALÁZS 2012. 26. Ez a feltételezés csupán a tömény szeszes italra vonatkozik, de nem nevezhető pálinkának. A hegyvidékeken, mint Gömörben is, a szőlő nem termelt meg az éghajlati viszonyok miatt, erjesztményéből nem égethettek szeszes italt, csupán gabonából, mint ír róla Bél Mátyás az 1740-es években Kövi mezővárosával kapcsolatban. BÉL Mátyás: *Gömör vármegye leírása* (1749). Bél Mátyás latin nyelvű munkáját TÓTH Péter fordította. Debrecen 1992. 66–67. (Gömör Néprajza XXXV.); Szükséges Fényes Eleket is idézni a 19. század közepéről, aki a gömri Derencsényről írja: „...tót falu, Budikfálvától nyugotra ½ órányira a Balog völgyében: 19 kath., 561 evang. lak. Evang. anyaekklézsia. Mind földle, mind rétte termékeny; erdeje van; s a lakosok szövőbördát készítenek, *gyümölcsből, gabonából pálinkát főznek; sertéseket hizlalnak...*” FÉNYES Elek: *Geographiai szótár I*. Pest 1854. 254.

3 A nagykőrösi forrásokban a sutu a 17. század végén bukkán fel. Eredetileg és széles körben taposókádban, lábbal nyomták ki a mustot a szőlőfürtökből. NOVÁK László Ferenc: *A Három Város néprajza*. Debrecen 2015. (Studia Folkloristica et Ethnographica 60.)

4 MARTON Szabolcs: *Mindennapi italunk – Italok és az italozás kultúrtörténete*. Budapest 2014.

lentsége. Ezzel kapcsolatban Nagykőrösről, s részben Kecskemétről ismeretesek történeti források.<sup>5</sup>

A 16–17. századi történeti adatok egyértelműen az „égettbor” terminológiát bizonyítják. Megállapítható, hogy a szőlőtermesztéssel és a borászattal áll összefüggésben; a kiforrott must tisztulása során keletkezett szeszes üledékből, a *seprőből* vagy *söprőből* égetett – valójában főzött –, tömény szeszes ital.

A szőlészet is – a történeti források gazdagságának tulajdoníthatóan – kiemelkedő fontosságú mezőgazdasági ágazattá vált a 16–17. században, sőt a későbbiek során is. Alföld-szerte, a Kárpát-medence sík, dimbes-dombos homokos, de a kötöttebb talajú területein is jelentős szőlőkultúra alakult ki, akárcsak a középhegységi tájakon. Valójában ezek alkotják a történeti borvidégeinket is. Például Arad környéke (Gyorok-vidéke), a Szerémség, Drávaszög, Baranya, Balaton-felvidék, Mátraalja, Tokaj-hegyvidék. Debrecen is jelentős szőlőterületek birtokában volt. Ennek a cívisváros északi részén, a Nyírség homokjára húzódik fel, mely alkalmasabb a szőlőtermesztésre a délebbi Hajdúhát szántóföldi művelésű, kötött talajához képest. Az Alföld keleti részén azonban, Szilágyság határán a kedvező talajadottságok teremtették meg – kiváló boraival – az Érmellék szőlőkultúráját.

A nagy mezővárosok, cívisvárosok lakossága foglalkozott a borászattal. E téren igen jelentős lehetett Debrecen is, mert a városi tanács rendszabályozta a borkereskedelmet. Távoli szőlőtermesztő vidékekről is került kereskedelem által nagy mennyiségű és különböző minőségű bor a cívisvárosba. A 16. század közepéről bukkan fel erre vonatkozóan nagyon fontos és érdekes adat. A magisztrátus határozata 1556-ban: „...ha bárki a debreceni [»Debreceniensis«] polgárok közül bort mér ki, Somogyból [»Simighio«] és Baranyából [»Barania«] hozott borokkal *borostyánuk legyen és függessenek ki gyalogfenyőt*, a felsőbb részéről a Tiszán [»Tybiscus«] túlról hozottaknál pedig *szőlővenyigéből való zöldágot*. A Berettyón [»Brathon«] túli szőlőhegyekről behozottak pedig *cserágot vagy fejeskáposztát* tegyenek ki. Aki pedig a más zöldága alatt a saját bort mérné ki, a főbíró úr az ilyenektől egy forintot hajtson be.”<sup>6</sup> Tehát a cíviseknek kötelező volt jelezni, hogy az általuk árusított bor honnan származik, így Érmellékről, Tokaj-vidékről, de még a távoli Baranyából és Somogyból szállított borokra is vonatkozóan.

A 18. században – az újjátelepült helységeekben is – megjelent a szőlőkultúra az Alföld középső területein, a kötöttebb talajon (Jászság, Nagykovács, Hajdúság, Bé-

5 A 16. század végi nagy háborúság menekülésre készítette a lakosságot, ennek következtében a városi tanácsok iratanyaga is pusztítást szenvedett. A későbbi évszázadokban is súlyos károk érték a hivatali történeti dokumentációs anyagot (Szeged, Szabadka, de Kecskemét is veszteségeket könyvelt el). Nagykőrösön viszonylag jelentős levéltári anyag maradt fenn a 17. század elejétől, Kecskeméten pedig a század közepétől.

6 A jegyzőkönyvek latin nyelven íródtak, s a fordításuk magyar nyelven készült el. *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1556/57*. Ford. P. SZALAY Emőke. Debrecen 1983. 9. (A Hajdú-Bihar megyei levéltár forráskiadványai 7.)

kés-Csanádi-löszhát). Jóllehet minőségi borokról nem váltak nevezetessé, a lakosság, a falusi és mezővárosi társadalom igényeit megfelelően kielégítették, szolgálták.<sup>7</sup>

A 16–17. században viszonylag jelentős szőlészet és borászat alakult ki a Duna–Tisza köze Homokhátságán, így Kecskeméten és Nagykőrösön, a belső, központi területüket övező homokháton („hegyeken”, „hőgyeken”).<sup>8</sup> Kecskemétet északon a *Vacsi-*, *Kőrösi-*, keleten a *Csáktornya*, nyugaton a *Mária-hegy* vette körbe, s délen pedig – kissé távolabb a várostól – a *Széktó-hegyen* telepítettek szőlőt, jöttek létre a szőlőskertek. Nagykőröst északon a *Bokros-*, *Hosszúhát-dűlő*, délkeleten és délen a *Zsíros-*, *Kálmán-*, *Temető-hegy*, *Tormás*, nyugaton a régi – már az ismeretlenség homályába merült *Sirató-hegy* vagy *Földvári-szőlők* – helyén kialakult *Lencsés-Világos-hegy* vette körbe.<sup>9</sup> A harmadik nagy mezővárosban, Cegléden a Gerje-patak síksága fölötti dombháton alakult ki az Irsa falu határáig kiterjedő hatalmas szőlőterület, amely a későbbi évszázadban az *Öregszőlő* nevet kapta a 19. század első felében telepített újszőlővel, az *Ugyerok* ellenében, amelyet a mezőváros délnyugati homokkal borított részén létesítettek.<sup>10</sup>

A szőlőtermesztés alapvetően nem a szőlő gyümölcsének fogyasztására szolgált, hanem feldolgozva a borászatot teremtette meg. A mezővárosok gazdasági életében, a 19. század közepéig – a feudalizmus korában – igen fontos helyet töltött be a borászat, elsődlegesen is a borforgalmazás, a bor kiméretése a városi „korcsmákon”, valamint a kereskedelme is. A mezővárosok (városi tanács, a magisztrátus irányítása alatt) nem rendelkeztek saját szőlőterülettel, a lakosság azonban igen (Nagykőrösön már ismeretesek a szőlőhegyek a 17. század első felében), az ő szőlődézsma-beszolgáltatásuk képezte valójában a városi hatóság borászatát, s annak nagyságrendjét is alkotta. Nem csupán a helyben beszolgáltatott dézsmaborról, de – fontos tényezőként – szükséges említést tenni a közeli-távoli vidékekről felvásárolt bor nagy mennyiségéről is (Baranya, Csongrád, Szeged, a Mátra-vidéken Gyöngyös, a későbbiek során Buda). A városi tanács saját pincéket építtetett és korcsmáiban méretette ki a bort (évről évre a város „szolgái” között alkalmazott, fizetett csaplárosokat), ezáltal jelentős mértékben növelve a mezőváros haszonvételét.<sup>11</sup>

7 A hegy- és dombvidéki tájakhoz hasonlóan ezeken az alföldi vidékeken is kipusztította a 19. század végi filoxeravész a szőlőt. Lásd NOVÁK László: Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása. In *Gyomai tanulmányok*. Szerk. SZABÓ Ferenc. Gyoma 1977. 506–574.; NOVÁK László Ferenc: Pálinka vagy égettbor? *Forrás* (Kecskemét) 2013. 10. (október) 81–101.

8 A nevezett mezővárosok az *ő-ző* nyelvjárás északi területéhez tartoznak, ezért még a történeti dokumentumokban is előfordul a „szőlőhőgy” megnevezés.

9 NOVÁK László Ferenc: Szőlészet és borászat, borforgalom Nagykőrösön a 17–18. században. *Agártörténeti Szemle* 2012–2013. 41–80.

10 NOVÁK László: Cegléd mezőváros a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: *Cegléd története*. Szerk. IKVAI Nándor. Szentendre 1982. 121–188. (Studia Comitatus [Tanulmányok Pest megye múzeumaiból] 11.)

11 A török időkben nagy mennyiségű bort kellett ajándékozni, amelyet a gyakran itt megforduló török és tatár katonaság ivott meg („bitangba ment” – a korabeli feljegyzések szerint). A 18. században már annyiban javult a helyzet, hogy az 1740-es évektől nagy számban Kőrösön átvonuló ezredek és helyben állomásozó katonaság alkothatták a kocsmák vendégserégét, a borfogyasztók jelentős táborát. A megivott bor mennyiségének nagyságát jól reprezentálja a kocsmákon tönkretett ivóedények igen nagy száma. A városi tanács évről évre 2–3 ezres nagyságrendben vásárolt „ivó cserepet”, „ivó

A borászat a mezővárosok kiemelkedő jövedelmi forrását biztosította. Jóllehet a lakosság szőlészettel és borászattal foglalkozott az önellátás és az adózás teljesítése érdekében is.<sup>12</sup> Az értékesítés, haszonvétele-növelés mellett a városi tanács részben reprezentációs, „diszkréciós” célokra is fordította a hatalmas bormennyiség jelentős részét.<sup>13</sup>

A mezővárosi tanács tehát pincékkel rendelkezett, a város területének különböző részein – még a főbb közlekedési utak mentében a pusztákon, de az országos vásárookban is – mérette ki kocsmáiban a bort. Rendszerint a város kocsmárosokat alkalmazott és foglalkoztatott borainak értékesítésére.<sup>14</sup>

A nagy mennyiségű bort hordó- („karikafa”, „egyesfa”, „káromifa” stb.), illetve akószámra tárolták a városi pincékben. A bor tisztulása közben ülepedett le a bor-

---

kályhát”, „borívó korsókat”, „vászon kancsókat”, kisebb ürtartalmú bögréket (a kancsók ürtartalma 1 icce, vagyis kb. 0,9 liter volt). A 17. században Gömörből, majd később Nógrádból, de a szomszédos Kecskemétről is vásároltak. Példaként: 1746. május 17-én „Vettem 1200 Kancsot a Pinczékre” 20 forintért, majd július 4-én „Vett a csapláros 1160 Kancsot” 14 forint és 50 dénár értékben – a számadóbiró feljegyzése szerint. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Pest Megyei Levéltár (a továbbiakban: PML) Nagykőrös Város (a továbbiakban: NkV) Számadáskönyvek (a továbbiakban: SzK) 1746/47.; Az ivóedények nagyszámú vásárlásának az lehetett az oka, hogy a mulatozó katonák törtek össze az edényeket. NOVÁK László: Kerámia Nagykőrösön. In *Az Arany János Múzeum Kiállítási Monográfiája III*. Nagykőrös 1999. 200.

12 A szőlő – mint hegyvidékeken az erdőirtás – szorgalmiföldnek minősült. A török hódoltság korában az autonómiára berendezkedett alföldi mezővárosokban – mint Kecskemét és Nagykőrös is – a városi tanács, magisztrátus volt a törökök elöl távoli, biztonságos helyekre menekült földesurainak – ugyancsak Pest vármegyének is – képviselője, reprezentánsa, s ennek megfelelően birtokügyekben is intézkedett (például városadománya földek kiosztása). A mezővárosok határának kevésbé termékeny, sivó homokkal borított részein a szőlészet, részben gyümölcsészet és kertészet virágozhatott. Ezek a mezővárosi cívisgazdák szőlőföldbirtokába kerülhettek, s a használatért a szőlő terméséből, illetve a belőle készített borból dézsmabeszolgáltatás terhelte őket. A dézsmabort a város pincéibe kellett szállítaniuk. A dézsmabor képezte a mezőváros jelentős borászatának fundamentumát, egészen a 19. század közepéig. Addig, amíg végbe nem ment, befejezhető az 1820-as években kezdődött birtokmegváltkozás, a redempció. Ekkor vált a mezővárosi gazda tényleges tulajdonává a szőlőföld is, amely más úrbéres vidékeken – mint például Cegléden – a szorgalmiföld megváltásaként került tulajdonba az 1850-es évek közepén, a század második felében. NOVÁK László Ferenc: Redempció. A jobbágy megváltkozás két útja. *A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 21*. Szolnok 2006. 9–23.; Vö. SZOKOLAI István: *Az Úrbéri Törvényszékek teendői és a volt Jobbágy és Földesúr közti jogviszonyoknak s azok Rendezésének ismertetése*. Pest, 1856.

13 A török hódoltság idején a városnak jelentős mennyiségű bort kellett szolgáltatnia az itt rendszerint és gyakorta megforduló tatár és török „vendégeknek”, de végvári katonaság is nagy mennyiségben itta a város borát. Mindez a város terheit növelte. A békés időszakban, a Rákóczi-szabadságharc bukása utáni évtizedekben is nagyon megnőtt a kocsmák a forgalma. A mezővárosokban lévő kvártélyházakban huzamosan tartózkodtak a birodalmi hadsereg tisztjei, a katonaság volt elszállásolva a városban, ugyanakkor igen jelentős létszámot képviselt a transzennalis, az átmenő katonaság. Szükség volt a kocsmákra, hogy a nagy létszámú katonaság bor- és pálinkafogyasztása kielégíthető legyen. Érdekességként említhető, hogy például a kőrösi magisztrátus – mint utalunk rá – a 18. században évente kétezret is meghaladó számú – meszelyes és iccés (kb. fél és egy liter ürtartalmú) – „borívó kályhát”, borívó cserépedényt vásárolt gömöri, nógrádi, kecskeméti fazekasoktól. A cserépedény nagy száma arra enged következtetni, hogy a korszakban mulatozó katonák törhették, pusztíthatták a borívó edényeiket. A városnak nagy haszna származott a kocsmák borforgalmából, a katonaság fizetett a borért és megfizette a kárt. NOVÁK 2015.

14 NOVÁK 2012–2013.

*söprő, seprő, seprű*, amely értékes alapanyagot biztosított a tömény szeszes ital előállítására, az égetésre vagy főzésre. A borsöprő mellett kifőzésre került a romlott bor is. A kecskeméti tanács például fel is vásárolta, mint történt 1665-ben is: „Körösi Füléné Aszonynak attuk Tall[ér]. 22 *büdős bor* arraban.”<sup>15</sup>

A városi tanács rendre értékesítette természetes formában a borsöprőt, vagy pedig saját maga részére kifőzette, de a lakosok is foglalkoztak annak készítésével. Ezt nevezték „égett bornak”, latin nevén „vinum crematum”-nak, utalva arra, hogy a söprőből főzéssel, égetéssel nyerték ki a szeszes italt.

Az égett bor jelentőségét bizonyítják a történeti források. A város által készített égett bort rendszerint nőekkel, kufárokkal vagy kofákkal értékesítette a városi tanács. A körösi adatok jelentőségét adja az, hogy rendszeresen jelzik, hogy mennyi készült és milyen hasznot hozott a városnak. Kecskeméten a mennyiségi adatokra nem derül fény, csupán az, hogy a város hordószámra adta el az égettbor előállításához szüksége borsöprőt.

Tekintettel arra, hogy a városok haszonvételei közé tartozott az égett bor készítése és értékesítése, a történeti adatok a tanácsi számadások alapján teszik ismertté a tömény szeszes italt. Nincsen adat arról a hivatalos iratokban, hogy a helyi lakosok a korai időszakban foglalkoztak volna készítésével, hogy égettek volna bort saját szükségletükre, ami természetesnek tartható, mivel azok a városi hatóság figyelmét elkerülték (csupán a zug-, al- vagy ál-, s kurtakocsmák működését tilalmazták monopóliumhelyzetükből fakadó haszonvételük megőrzése érdekében). Mivel a körösi cívisek nemcsak gazdálkodtak, de kereskedtek is, az általuk eladott égettbor-készítéshez szükséges alkalmatosságok azt igazolják, hogy a lakosok is készítettek égett bort. Erről azonban a „hivatalos” városi számadások nem tesznek említést természetes módon, ami bizonyossá teheti azt, hogy a lakosság is hasznosította az általa termesztett szőlőből nyert bor szeszes üledékét, a söprőt szesz előállítására, viszont csak fogyaszthatta, de nem értékesíthette.

A városi nyilvántartásokban szerepelnek azok is, akik az égett bor főzését végezték. Hogy szélesebb körben foglalkozhattak a tömény szeszes ital készítésével, a korai időszakból Ráckeveéről említhető vonatkozó adat, a 16. század közepéről. A török uralom idején – Kecskeméttel, Nagykőrössel, Cegléddel, Jászberénnyel, Kiskunhalassal, Mezőtúrral együtt – khász városi rangra emelkedett népes mezőváros, Ráckeve 1546. évi török adóösszeírásában nevezik meg „Borégető” Ferencet és Mátyást, akik égett bor előállításával, főzésével, a borsöprő „égetésével” foglalkoztak. Az 1562. évi összeírás „Égetős” Lászlót és Pétert említi, akik minden bizonnyal ugyancsak égett bor előállításával foglalkozhattak.<sup>16</sup> Debrecenben is készült égett bor. A városi jegy-

15 MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban: BKML) Kecskemét Város (a továbbiakban: KkV) SzK 1665/66. 165. pag.

16 KÁLDY-NAGY Gyula: *Kamuni devri Budin tahrir defteri (1546-1562)*. Ankara Üniversitesi dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi n Yayınları 177. Ankara 1971. 86., 88., 91. Az égett bort készítő ember ragadványnevévé is vált a foglalkozása. Nagykőrösön például megtalálható a „Boros” mellett az „Égettboros” vezetéknev is a 18–19. században.

zökönyvben említik például 1554-ben Borégető („Boregethe”) Pált és feleségét, valamint testvérét.<sup>17</sup>

Az égett borral és készítésével kapcsolatban Nagykörösön 1626-tól állnak rendelkezésünkre történeti adatok. A városi tanács – homogén református lévén, a magisztrátus egyben az egyháztanács, consistorium funkcióját is betöltötte – alkalmazta és fizette a város életéhez, az egyházhoz, iskolához, a saját gazdálkodásához, konyhájához szükséges személyeket a 17–18. században. A református „preadikátor”, a lelkes, „oskola mester”, fejős, meddő, sajtkészítő juhászok, kospásztor, kondás, szakácsok, gulyás, lovasz, csósz, vachter vagy bakter, szolgáló, óras évenkénti alkalmazására került sor. Köztük található az égett bor főzését végző ember is, az „égettboros”.

Az égett bor készítésével külön embert bízott meg a városi tanács. Legkorábban 1631-ben bukkan fel személye: „Az Egőt Bor egetó Gergyőly beri f 21 dn. Egý Szür egy Dolmany 2 Labra walo, egy Nadragh In sum f 38. Attunkaz Dolmanyeert f 1 dn az Labra walonak Ket Üngert attunk F 2 dn Az Szüre’ s. Nadragh arrat attuk Balla Balasnek.”<sup>18</sup>

Minden évben felfogadták az égettbor-főzőt, aki személy szerint másik fontos munkát is végzett, sajtnyomással foglalkozott. A fejős juhász mellett dolgozott, a juh-tejet dolgozta fel sajtnak. Szükséges arra utalni ennek kapcsán, hogy a város jelentős, ezres nagyságrendű juhállomány birtokában volt, amelyet a lakosság bárányszalma-beszolgáltatása nagymértékben gyarapított. A sajtra nagy szükség volt, a rendszeresen itt megforduló törököknek ajándékozni, szolgáltatni kellett, de a magyar felsőbb hatóság, előjáróság emberei is részesültek belőle.

Tehát, a sajtnyomó feladata volt az égett bor főzése is. Az 1638-as adóesztendőben a „Saýtniomo Egetboros szolgálattja f 25” volt, további természetbeni járandóságai közé tartozott: „Egez ruha 4: Fertaly Búza. Cillingert wallalt fel egi hordo arrat f 1 dn 20. Attunk disznóra penzt Neki 4 Tall. Sarut wetünk Nekj Warga Mihalj’ f 1 dn 10. Egý Kódmnt wetunk Neký f 2 dn. Egj domaniert f 3. Item f 17 dn 40. Ket imögh kett gatia f 2 dn 50 Egi Nadrag dn 80”.<sup>19</sup>

A későbbi évtizedekben már arról szerezhetünk tudomást, hogy a város által alkalmazott juhászember főzte a seprőt szeszes itallá. A sajtkészítő juhász értett az égett bor készítéséhez is. Érdekességként említhető meg, hogy a város juhászatában alkalmazott „sajtnyomó” bérezésében az égett bor is szerepel: „Az Sajt nyomo berý f 25 dn”, „Egez ruha, 4 fertaly búza”, „Ket Tehenet wettünk neký f 20 dn”, „Eget bort egý Píntőt attunk dn 60. Attunk Isment f 1 dn 60” – jegyezte fel a számadóbíró 1639-ben.<sup>20</sup> A következő esztendőben már több égetett szeszt kapott a sajtnyomó: „Attunk szolgálattiba’ egi Szürt 1 Tall. Ismet attunk eget bort szolgálattiba’ f 3 dn [5 pintet, kb. 9,5 liter a budai mérték számítása alapján] Egi ümőghnek walo waznat dn 75”, „eget bort a’ szolgálattiba’ 7 icce f 2 dn 10”, „Eget bort Szolgalattjaba 3 icce

17 *Debrecen város magistratusának jegyzőkönyvei 1554/55.* Ford. BALOGH István. Debrecen 1983. 25., 49. (A Hajdú-Bihar megyei levéltár forráskiadványai 5.)

18 MNL PML NkV SzK 1631/32. 114. pag.

19 MNL PML NkV SzK 1638/39. 8. pag.

20 MNL PML NkV SZK 1639/40. 24. pag.

= az arra dn 90.” „Eget bort attunk 7 iccet f 2 dn 10.” „Item 3 iccet dn 90 Item dn 20” „Ismet atu’k Eget bort szolgaltjaba’ 13 icce Eget bort f 3 dn 90 Item 3 Iccet dn 90” „Edigh f 14 dn Az uta’ atunk Eget bort 12 Iccet az arra f 3 dn 60”, azaz további mintegy 32 litert – tájékoztat az elszámolás 1640-ből.<sup>21</sup> Az 1645-ös számadásban „Sayt nyomo Gergely” pénzbeli fizetése és ruhabeli járandósága mellé „Attunk eget bort f 15 dn 72.” (kb. 26 pint = 50 liter).<sup>22</sup>

A sajtnyomó bérébe számított nagyobb mennyiségű égett bor nem saját fogyasztásra szolgált, hanem eladásra került. A felesége („Sajtოსné”) kofaként foglalkozott a városi tanácstól pint- és icceszámra (kb. 2,1 liter) átvett égett bor kimerésével is.

Az égett bor főzése nem kívánhatott nagy szakértelmet, mert magát a juhászbojtárt is megbízta vele a tanács. Az 1663-as számadás szerint „*Buitár vagy Eghet bor főző Jancsi* beri fn 12. Egy ruha. Szolgálván fél esztendeigh [kapott] fn 9. dn 20. *Fejős Istokot* fogadtuk helyette fn 5.” („megh itta egheszlen”).<sup>23</sup> A bojtárgyerek pénzbeli járandóságát az égett bor megivásával egyenlítette ki. A következő esztendőben is gyereket bízott meg a magisztrátus. Az 1669-es esztendőben jegyezték fel, hogy „*Saýt Gyermek[ne]k egy Kódmént Eget bor főzéssel edgyút Bakótuł vettünk flr. 2.*”<sup>24</sup> A sajtkészítéssel egy gyermeket bíztak meg, akinek feladata volt az égettbor-főzés is. Bakó nevű szüctől vásárolt a tanács számadóbírója részére egy ködmönt.

A 17. század végén, a 18. század elején is találunk adatot az égettbor-főzőkre vonatkozóan, ami azt is jelenti, hogy a város – mint tette korábban – továbbra is főzött égetett szeszes italt borsöprőből.

A sajtkészítő munkakörébe tartozott tehát a szeszfőzés. Az 1682. évi számadásban az szerepel, hogy „*Sajtос Thot Andras* beri *Eget bór főzéssel* Eztendeigh f 15. Búza 2 Fert 2 Sajt 2 Gomolja Egesz Ruha Egy Csizma”.<sup>25</sup> Az 1706-os számadás szerint is város alkalmazásában állott a szeszfőző: „*Sz. Szabo János Eget boros* béri Magyar forint 28 Egy vegh *Aba Fertaly* búza 1. Csizma pár 2. Huszonket singh vázszon Egy déli és estveli *fejős tej egy Sűveg*” volt a járandósága. Az, hogy a déli és esti fejésből is járt neki, arra enged következtetni, hogy az illető egyben a város fejős juhásza is volt.<sup>26</sup> Az 1707-es esztendőben ismét *Sz. Szabó János* lett a város „égettboros” alkalmazottja, akinek fizetése volt „Magyar forint 18. Egy Szűr Egy Nadrág Egy Ing Lábravalo Egy Pár Csizma fel Kősoo Egy bőr csizmak’ valo Keszittes az mint szereti”.<sup>27</sup>

Kecskeméten 1662-től maradtak fent számadások a város kiadásairól. Több adat bizonyítja, hogy a városi tanács itt is külön alkalmazott embereket az égetett szeszes ital előállításával. Égettboros Jánosról 1672-ben történik említés, akinek teljes neve is ismertté vált: „*Keőszeghy Janos Egetboregeteőnek* Esztendeigh fl. 12.” volt a pénz-

21 MNL PML NkV SZK 1640. 17. pag.

22 MNL PML NkV SzK 1645/46. 7. pag.

23 MNL PML NkV SzK 1663/64. 142. pag.

24 MNL PML NkV SzK 1668/69. márc. 9.

25 MNL PML NkV SzK 1682/83. 44. pag.

26 MNL PML NkV SzK 1706/09. 74. pag.

27 MNL PML NkV SzK 1707/08. 1217. pag.

beli fizetése, és járt még neki természetben „Egész ruha fl. 8 két Fertal Buzaja”.<sup>28</sup> A következő esztendőben „*Sőpró Fűző Kőszeghi Janos*” volt az égettboros, fizetése sem változott a korábbi évhez képest – tudósítanak a számadások.<sup>29</sup>

Ellentétben Nagykőrössel, ahol megnevezték az égett bor mennyiségét (meszely, icce, pint, akó) és az árát, Kecskeméten csupán a „sőpró” eladásáról szólnak, ami valószínűleg az égett bor alapanyagára vonatkozhatott. A városi számadások szerint „Anno 1662 May 8 die Csebe Pál Uram fő Birosagaban az bor sőpró el adásáról. Vittek el 16 sőprót 16 estenek 134 pinre.”<sup>30</sup> „Anno 1663 Kovacs Miklos Uram Ado Szedő birosagaban az sőprőknek el adása. Elsőben az E’ gott borosok attanak el az sőprőből f. 1 dn. 30. egyik egyik veszen f 1. dn 90. Az Egött borosok haton wittenek el 7 sőprót egyik egyik fl dn 30.”<sup>31</sup> A városi tanács nyilvántartása szerint „Anno 1672 Az hordok Arrak es Egetbornakis Exitussa Egetboros Janosnak is egyet 2 flor. Szabatkaj Törökökk négy” hordó volt 25 dénár értékben.<sup>32</sup>

Az 1665/1666-os adóesztendőben „Hegedűs Janos U. Fő Birosagaban a **sőpró** el adásról” történt kimutatás szerint 53 alkalommal „182 sőpró” került értékesítésre, mely 199 forint bevételt eredményezett a város számára.<sup>33</sup> A következő esztendőben „Pathai Andras Fő Birosagaban” a „Sőpró jövedelem” 429 forint és 30 dénár volt: többek között „Attuk el 17 sőprót husz penzen f. 20 dn 40”, „Praedikator Uramnak attuk 1 sőprót f. 1 dn 10.” A sőpró árából vett a tanács „iget bort” 1 forint 10 dénárért.<sup>34</sup> 1676-ban „Szent Lőrincz napigh Seprő árrában jüt Custos Andras Urunk keze alá egy Sumaban fl. 66”<sup>35</sup> A bevételből a következő vásárlásokat eszközölte a tanács: „Seprő árrából Törökökk hozattunk iget bort dn 60. Két száz fő kaposztat vettem fl 6. Kuruczokk iget bort vettünk dn 50. Haromszaz fő kaposztat vettünk fl 9.”<sup>36</sup>

A városi tanács rendszerint gondoskodott a főzőedényekről, azoknak és tartozékaiknak pótlásáról és javíttatásáról. A kőrösi magisztrátus feljegyzése szerint 1626-ban „Bene Bertatul wöttünk  *eget bor egető fazekat* Waros szüksegere f 9 dn 45”,<sup>37</sup> 1631-ben „A  *bor egető fazokat* Waras hazahoz czinaltattuk mögh fn 4 dn 25. [...] Ban György Uramtul wöttünk  *e’ gy egött bor egető fazokat* per f 6 dn. Baltanetul wöttünk  *bor egető czeröket* f 2”<sup>38</sup> Az égett bor főzése fazékban történt, de a „cserőke” is használatban volt. A *cserőke* tulajdonképpen fenyőfából készült edényféle, amelyben a szeszes italt tartották az előállítás során.<sup>39</sup> A második bíró 1647-

28 MNL BKML KkV SzK 1672/73. 241. pag.

29 MNL BKML KkV SzK 1673/74. 237. pag. Az „egész” ruha tulajdonképpen a teljes öltözetet jelentette (fejfedő, ing, gatyka, ködmön vagy dolmány, lábbeli).

30 MNL BKML KkV SzK 1662/63. 180. pag.

31 MNL BML KkV SzK 1663/64. 158. pag.

32 MNL BKML KkV SzK 16772/73. 208. pag.

33 MNL BKML KkV SzK 1665/66. 184–192. pag.

34 MNL BKML KkV SzK 1666/67 152–196. pag.

35 MNL BKML KkV SzK 1676/77. 196. pag.

36 MNL BKML KkV SzK 1677/78. 201. pag.

37 MNL PML NkV SzK 1626/27. 81. pag.

38 MNL PML NkV SzK 1631/32. 114. pag.

39 A cserőke többször is előfordul, de mint helynév is őrződik a Cserő névben (Cegléd keleti határán, Bercel szomszédságában („Ceglédbercel-Cserő” a vasútállomás neve is).



ben „Az eget boros üst fodozasert” fizetett 1 forint 80 dénárt, majd „A Kolomparnak az Égőt bor főző üst czinyalaserit fizettünk dn 66.” – jegyezte fel.<sup>40</sup> A főzőüst készítésével és javításával rendszerint cigányok foglalkoztak. Érdekességként szükséges megemlíteni, hogy a tekintélyes cívisgazdák is folytattak kereskedést. Például 1648-ban „Fructg [Fruttus] Martontul egi *Egetbor főző üstöt* wettünk f 12 dn.” – jegyezte fel a számadó bíró.<sup>41</sup>

A 18. században is rendre azt bizonyítják a levéltári adatok, hogy a város égetett bort a söprőből. A hatósági ember feljegyzése szerint 1711-ben „*Ege't bor főző üstert* fizettünk Tall 9.”,<sup>42</sup> 1732-ben „Vettem Város számára egy *égetbor főző üstöt* Pesten f. 15„55”,<sup>43</sup> 1736-ban „A *Sajtos Pestre menvén égett borfőző Üstert* adtam” 40 dénárt, „Egi *éget bor főző Üstöt* vettem 20„80”.<sup>44</sup>

Míg Nagykőrösön az előállított szeszes ital mennyisége és értéke pontosan megállapítható, Kecskeméten – mint utaltunk rá – a hivatalos iratok csupán „söprőről” tesznek említést, melynek ürtartalmára csupán következtetni lehetséges.

Nagykőrösön a város szeszfordéjéből kikerült, de mások által is előállított égett bort értékesítette a városi tanács. Rendszerint vegyeskereskedő asszonyok, kofák vagy kufárok foglalkoztak a kimérésével, de a korcsmákra is került belőle. Vidékiek is vittek Nagykőrösről. A városnak jelentős bevétele származott általa az eladott borral egyetemben.

Az égett bor kimérésével rendszerint leányok, asszonyok foglalkoztak. 1626-ban az újbor söprőjéből készült égett bort a városi tanács kufárokkal mérte ki:

„ <i>Uj bór Söprőyenek az Eget borat az kiknek aggiunk</i> ”		
Peczý Aszonik		5 pint
Item		4 pint
		Solvit Omnia
Warga Matiasnak		4/1 Pint
Megh adot 4 pint árrat		
Szücz Dömötörnek		2/1 pint
Item		3 pint
Az szakacz Aszoni Leanianak		
Mezel [meszely] hia’		3 pint
		Solvit Omnia
Ismet Masodszor attunk az Szakacz Aszoni Leanianak Mezell hian		3 pintótt
ismet vit ell		2 pintót
		65. pag.

40 MNL PML NkV SzK 1647/48. 178., 189. pag.

41 MNL PML NkV SzK 1648/49. 201. pag. A 17. században sajátosan írták le az egyes vezetékneveket. Az említett példa szerint „Frutg” Mártonról történik említés, aki valójában Fruttus nevű volt. A „g” betű szolgált a név rövidítésére, például a „Szivg” – Szívós családnév esetében is.

42 MNL PML NkV SzK 1711/12. 30. pag.

43 MNL PML NkV SzK 1732/33. jún. 24.

44 MNL PML NkV SzK 1736/37. máj. 10., jún. 27.

Az utan ismet attunk Nekj		5 Iccet
Vit ismet		3 pint Eget bort
Vízallasinal walo Aszoni'k Rado Annak		3 Mezelj
Marat adossa d 22.		
Az uta' is vit el		3 Mezelt
Szücz Dömötörnek attunk		5 Pint Eget bort
Lukacz Uram felesége Öecze vit el		3 pintót
	item	3 pintót
	item vit el	4 pintót
	vitt el	2 pint
Abanra vittek ell		2 pintót
	vit az uta'	egi pintet
Solvit f 150 dn		
	item	4 pintót
Marat adossa f 1 dn 10		
	ismet vit ell	5 Iccet
Kerekjarto Janosne Mezelt		
Szappanos Tamasne egy Icce		
Kadasne s. Balaskone Aszoniok	2 pint item 2 pint item 3 pint	
Pechi Azoniane	1 pint item 2 pint	
Orsik Aszoni		
Szüch Dömötörne		
Bonniaÿne Aszoniom	2 pintet.”	

Össességében 140 icce körüli mennyiséget (kb. 65 liter) értékesítettek a kofák.<sup>45</sup>

Az 1636. évben következő személyek végezték a kimérést:

„Anno 1636 Uýboroknak söpröyének ell adása dn 65 pintet

	Pint	Icce
Suska	64/1	173
Kis Tamásné	2	50
Szýladine	21	26
Peczý Aniosnak attunk	32	21
Abanra attunk Bari Palnenak	5	–
Abanra	–	21
Czöglede	3/1	3
Az Szt Martoni Aszoninak	3/1	–
Czaplár Andrásnének	2	–
Kurdine Aszonio'	44	19
Bene Berta' adot fel tallert Eget borra”.		

A városi számadás szerint 1639-ben összesen 1085 icce (közel 10 hektoliter) égett bort főztek (ennek értéke 271 forint 75 dénár volt). Egy icce 30 dénárba, egy pint

45 MNL PML NkV SzK 1626/27. 63–66. pag.

égett bor pedig 60 dénárba került. Balaskó Zsuzsannának, „Susának” 66 alkalommal 444 icce, a sajtkészítő juhász feleségének, „Sajtosnénak” 86 alkalommal 241 icce, „Kurdinénak” 23 alkalommal 80 icce, Kurdiné lányának 14 alkalommal 45 icce, Szilágyinénak 16 alkalommal 21, Ványi Gergelynének 30, Németnének 24 alkalommal 48 icce, Juhász Máténének 9, Szabó Balázsnének 12 icce került eladásra. A kőrösi Csorcsány Dömötör 50 iccét, Szívós János Deák 3 iccét vásárolt, s „Kýs Dus Janos Napanak” 52 iccét adtak el 21 alkalommal.

Az óbor és újbor sóprőjéből kifőzött szesz fontos bevételt jelentett a város számára. A számadás szerint „Az Oh bor soprajenek az *Eget bora* f 104 dn 26. Az Uý Bor sóprője f 145 dn volt”. A borforgalom lényegesen nagyobb volt, a bor és az égett bor összesen 1441 forint haszonnal járt.<sup>46</sup>

Mint ismeretes, vidékiek is vettek égett bort. Például 1639-ben Tizsakécskére „Keczkey Szabo Giörgi” vitt 17 iccét, „Czegledieknek” 8, „Abonyi Hevesy Gasparnenak” 8, „Abony Borý Palnenak” 6, „Szenkýralýaknak” 11 icce égett bort adtak el. „Az eztendőbely eget bor ký Adasunk tet Suma szerent f 271 dn 75” – jegyezte fel a számadóbíró.<sup>47</sup> „Az eget bor hordas az 1640 Eztendőben” a számadás szerint, külön tüntetve fel az „Oh Bor Seprejenek az *Eget Bora*”, valamint az „Uý Bor Sepreýenek egót bora”: az óboréból 77 pintet és 66 iccét és 1 meszelyt (értéke 98 forint 5 dénár), az újboréból 119 pintet, 256 iccét 12 meszelyt adtak el (értéke 140 forint 80 dénár). Nagyobb mennyiséget „Sajtos juhászné” és Zsuzsa vásárolt. Az 1639. évi kimutatásban feltüntetettekén kívül még „Anna Azoni” („Cikaý Anna” vagy Czika Anna), „Borbély János Napa” (anyósa), Benko Máténé, Török Gáspárné, Toth Gáspárné „Tavalj Szakacz Azoni”, Szalmáné, Varga Péterné, Pogar Péterné, Szőke Máténé is a vásárlók között szerepelt 1640-ben.<sup>48</sup> A következő, 1641. esztendőben Farkasné, Gyűrűsné, Ágh Jánosné, Szarka Jánosné, Pestiné, Takacsné kereskedők is forgalmazták Nagykovács város égett borát (az eladott mennyiség 682 icce, kb. 7 hl, melynek értéke 204 forint 60 dénár volt).<sup>49</sup>

Az 1663/1664-es adóesztendőben az égett bor forgalma:

<u>Kufárok</u>	<u>Vásárlók, fogyasztók</u>
„Saitosné	Falusi Praedicatorok'k adtunk Eghetbort 1. Tall
Csillag Istvánné	Czeglediek'k adttunk Eghet bort fn 2 dn 80
Szakács asszony	Erdős Mihálynak 1 meszely
Baitiné	Varga Mátyás
Varga Ferencné	Buz István 1 meszely
Boros Miklósné 1 icce	Főző Janncsi 2 icce 1 meszely
Baghoné 1 pint	Barcsi Balázs 1 icce
Borbély Jánosné 2 pint	Kis Biro Sellére Fülének 1 meszely

46 MNL PML NkV SzK 1636/37. 207–217. pag.

47 MNL PML NkV SzK 1639. 403–427. pag.

48 MNL PML NkV SzK 279–292. pag.

49 MNL PML NkV SzK 1641. 281–287. pag.

Hatvani Gergelyné	Eőregh Erdős Mihálynak 1 meszely
Keresztesné 1 pint	Kis Erdős Mihálynak 1 icce
Pestiné dn 5/II	Takács János 1 meszely
Erdélyiné 1 p[int]	Fruttus Márton 1 i
Eötvös Gergelyné dn 95	Dosa Dömötör 1 m
Kisuczai János Kovácsné 1 m[eszely]	János Deák fn 1 dn 28
Páhi Gergelyné 1 m	Czegléden lako Kosdi Istvánnak 4 i
Melegné fn 2	Szék Birák'k 1 m
»Katiskának« dn 20	Mészárosok'k dn 6
Tallas Suska 1 m	Buz Istvánnak 1 i
Szalainé 2 i	»Egy Rabnak« fn 1 dn 23
Szakács asszonyak	Czegledi Eözvegy Papnének dn 21
4 tallér dn 73/II	Czeghledi Kovács Gergelynének dn 82
2 p 2 i 1 m	Főző eghet boros Jancsi adott be Eghet bor hitelt
	In Summa fn 1 dn 64.
	Táboros Törökök'k adtunk Egy m. dn 28.
	Kis Bironak 1 m
	Gáspár Deáknak 1 m
	Szent Királyi Szabo Máté dn 60/II + dn 85
	Barbely János 2 i
	Pap Balázs
	Szabo Máté fn 1 dn 11
	Frutus Pál 1 m
	Jo Máté dn 11

In Summa fn 118 dn 11”.<sup>50</sup>

A törökvilág után is, a 17. század végén, a 18. század elején Nagykőrös városa égetett szeszes italt a borseprőjéből, a mennyiség azonban csökkent, legalábbis a számadáskönyvek nem tanúsítják annak jelentősebb haszonvételi lehetőségét. Egy apróbb feljegyzés szerint az „Eget bor Haszna” mindössze 4 forint 81 dénár volt, s ez a pénz „Kásané”-től származott, aki három részletben fizette meg az égett bor árát 1691-ben.<sup>51</sup> Az „Introitus ex Cremato hoc modo Seguiter” kimutatás szerint 1693-ban „Die 20. Mai Egett bort adtunk el Polt. 12”. Ebben a számadási évben 159 alkalommal, május 20. és 1694. március 20. között 81 tallér és 62 poltura értékű szeszes italt értékesített a város.<sup>52</sup> A következő esztendőben „Die Prima maji eget bort adtunk el Rh 2. Polt. 26”, „Die 16 Maji Vino Cremato percipit poltr 4.” – a második bíró számadása szerint. Összesen 96 alkalommal május 1. és 1695. február 20. között 67 tallér 78 poltura értékű pálinkát mérettek ki a város kocsmáján.<sup>53</sup> Az 1695/1696-os számadási évben 162 alkalommal, 1696. április 13-ig 56 tallér 95 poltura árú égett

50 A meszely mértékegység rövidítése az „m”. Egy meszely 20, 1 icce 40, 1 pint égett bor 80 dénárba került. MNL PML NkV SzK 1663/64. 115–118. pag.

51 MNL PML NkV SzK 1691. 90. pag.

52 MNL PML NkV SzK 1693/94. 23–28. pag.

53 MNL PML NkV SzK 1694/95. 23–26. pag.

bort mérték ki.<sup>54</sup> „Die 23 Aprilis emputaltatván az éget bor árrát es annatáltuk a Regstrumban Tallr. 27. poltr. 9. den. 2. Iam Generalis Summa ex Cremato Tallr. 32. Poltr. 28. 2.” – könyvelte el a számadóbíró az 1697-es számadás szerint.<sup>55</sup> A számadó bíró feljegyezte 1708-ban, hogy „Eget borbol percipialt Polt. 52., den 2.” A „Reditus Cremati” kimutatás szerint Halasi Miklós is foglalkozott az égett bor értékesítésével. Július 28. és október 16. között mindössze 4 tallér 48 poltura és 2 dénár haszon származott belőle.<sup>56</sup>

A városi tanács tehát nemcsak a saját főzetésű égett borát árusította a város kocsmáján és a kofákkal, hanem vásárolt nagy mennyiségben további értékesítésre is. Például 1700. május 7-én a saját részéből „adtunk el egett bort pol 5”, a későbbi tételekkel együtt összesen 79 forint 92 dénár összegben. Ugyanekkor „Az Penzen Vett egetbork’ arra” „In Summa Tall 65 21. 1.” Volt („22 Itzeer s edgy meszelyert Tall 9 p 12”).<sup>57</sup> A számadóbíró feljegyzése szerint 1709-ben „Vöttünk három ako 1 fertaly eget bort akojat 19 Re forinton fizettünk érte 60 forintot 20 polt.”<sup>58</sup>

Nagykőrösön is vásároltak vidékről származó égett bort, akárcsak Kecskeméten. Kecskemétre még Szegedről is hoztak, mint azt bizonyítja a város számadása 1662-ben: „Csebe Pál U. fő Birosagabán *Vettek iget bort Szegedi Aszontúl* negyed fel talleron”.<sup>59</sup>

A tömény szeszes ital egyrészt a mezővárosok jövedelmét gyarapította, másrészt azonban „reprezentációs” célokat is kellett szolgálnia.

A török hódoltság korában a khász városokban állandó jelleggel megfordultak a törökök, tatárok. Egyes „látogatásuk” alkalmával számottevő bor-, de égettbor-mennyiséget is elfogyasztottak, annak ellenére, hogy a Korán tilalmazta számukra. A városi tanács égett borral kínálta meg a „három város bíróságában” részt vevő személyeket, akiket – mivel rendszerint a hetivásárok alkalmával jöttek a városba, s onnan hívták meg az ítélezésre őket a városházára – „fogott embereknek” nevezett a városi hatóság.<sup>60</sup>

Mindezekkel kapcsolatban sok értékes és érdekes adat ismerhető meg Kecskemétről is.

„Anno 1662 Söprök és Hordok árra mire és hova költ Ban Istvannetul hozattuk iget bort fogot emberek[ne]k 22 dn [...] Fogot emberek’k hozatúk iget bort dn 40”söprő ára” [...]. *Fogot személyek’k dn 50 az iget borra.*<sup>61</sup> A későbbiek során is megkínálták a köz ügyében intézkedőket, mint például 1666-ban is: „Patai Andras U[ram]. Fő Birosagaban [...] Iget bort Vettük fogot emberek dn 20”.<sup>62</sup>

54 MNL PML NkV SzK 1695/96. 203–208. pag.

55 MNL PML NkV SzK 1696/97. 15. pag.

56 MNL PML NkV SzK 1708/09. 169–170. pag.

57 MNL PML NkV SzK 1700/01. 55. pag.

58 MNL PML NkV SzK 1705/09.

59 MNL BKML KkV SzK 1662/63. 18. pag.

60 NOVÁK László Ferenc: Kecskemét, a Három Város gyöngyszeme. Történeti-néprajzi barangolások az elmúlt évszázadokban. *Forrás* (Kecskemét) 2018. július–augusztus, 80–99.

61 MNL BKML KkV SzK 1662/63. 193., 200. pag.

62 MNL BKML KkV SzK 1665/66. 208. pag.

Az 1663. évi kimutatás szerint a megszálló törököket is rendre égett borral látta el a városi tanács: „Fölső nétul hoztunk egy Meszely égöt bort a Tatarokk dn 20 Pestti Törökök'k hoztunk egött bort f. 1 dn. 25 [...] Egöt bort Kiraly Suskatul az Tatarok'k dn. 16 [...] Tatarokk hozattunk egött bort Szabo Miklosnetul Tall. 1.”<sup>63</sup>

A Felföldön – az 1660-as évek elején – harcoló, Érsekújvárt is elfoglaló török seregek egy része visszatérve, Kecskeméten állomásoztattak „örző-védő” sereget, amelyet a városnak kellett eltartania. A városi tanács kénytelen volt őket „ellátásban részesíteni”, amiről a számadások is beszámolnak: „Anno 1664 8<sup>bris</sup> Az Hatalmas Csillagos Vezér és Tattar Ham [kán] megh térvén Uy Váraból Taboraval küldött Varosunkba Örző Tatarokatt 104. Murzajok<sup>64</sup> volt Szeidi Gazi Imríze *iget borban telhetetlen*. Ezeket Tized számra kellett tartanunk, mindenikk egy egy ételére egy egy oka hus [...]. Minden napra 65 fertaly arpa. Varosunkban volt 9 nap Octobris discessit. Az Örző Murzának fejünk és jóságunk mentségében attúk kéz pinzt No 520 forintokat”.<sup>65</sup>

A tatárokhoz hasonlóan a törökök is mértéktelenül itták az égett bort, ami igen ízlett nekik. Az itt megforduló, portyázó végváriak, kurucok is nagy mennyiségben itták. Az 1666-os számadás szerint például a március 12-én tartott Gergely-napi vásárban vett a tanács embere „*Iget bort Bestiak'k* f. 1. dn. 40”, „Vén Gergelytől *iget bort törököknek* Tal. 1. den 25”.<sup>66</sup> A kurucok is rendre megfordultak Kecskeméten az 1670-es években, s ők is igen kedvelték a tömény szeszes italt. „Groff Tököli Ur' It Lévén számos hadjával Idtanak egét bort fl 12” – jegyezte fel a kecskeméti íródeák.<sup>67</sup>

A pálinka az 1670-es években jelent meg vidékünkön, majd a század végére jelentős fogyasztási cikké vált, s a 18. században már kiszorította az „égettbor” terminust a nyelvhasználatból. A borsöprőből és különböző gyümölcsök (véhetően csak szilva) cefréjéből főzött (égetett) tömény szesz neve egyöntetűen: pálinka.

Egy rendelet 1668-ban arról intézkedik, hogy „az borsöprőből égett bort, gabonából, árpából penig pálenkát főzessen” – az, aki erre vállalkozik.<sup>68</sup> Tehát a szőlőtermő vidékeken égett bor készítésére került sor, míg a hegyvidéken rendszerint gabonaféléből, illetve idővel, későbbi időszakban már gyümölcsből főzték a szeszes italt. A legfontosabb gyümölcs a szilva, amely minőségi szesz főzésére igen alkalmasnak bizonyult.

Az alföldi vidékeken, így a Duna–Tisza közén is kiemelkedő fontossággal bírt a szőlő. Részben fogyasztották is. Sokféle gyümölcsfajta megtalálható volt itt, mint például a cseresznye, meggy, alma, barack, körte, szilva, mogyoró, gesztenye, dió, egres, birs, valamint a nagy jelentőségű dinnye. Ezeket a 17. században még a törökök is szívesen fogyasztották, aszalványként pedig a mezővárosi előljáráóság „diszkrecióban” ajándékozta a felsőbb hatóságok rangos embereinek a későbbi időszakban

63 MNL BKML KkV SzK 1663/64. 206–207., 210. pag.

64 Tatár katonai előljáró, főparancsnok.

65 MNL BKML KkV SzK 1664/65. szept.–okt.

66 MNL BKML KkV SzK 1666/67. 183., 186. pag.

67 MNL BKML KkV SzK 1677/78. 246. pag.

68 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ Lóránt. Harmadik kötet Ö–ZS. Budapest 1976. 71.

is. A kőrösi magisztrátus számadásai a gyümölcsforgalomról viszonylag bőségesen tájékoztatnak a 17–18. századból: 1631/1632-ben: „Egj kosar aszszu [aszalt – NLF] körtwelt wöttünk dn 24 [...]. Az Almas Giemecseket hogj felwittek az Subasakk attunk nekik2 Tall [...]. Hogy az Szolnaki Murharim Passa itt wolt, akkor körtwelt es dinniet dn 27. Hogj az Czeri bassa itt wolt akkor hoszattunk diniet neki dm 5.”<sup>69</sup> Az 1636-os adóesztendőben „Czörözniét wettünk ide be az Waras hazához dn 3. [...] Czörözniét az Alzegi Varga Istvannetul dn 4. Egý Czögledi Aszonitul czörözniét hoztunk be dn 5. Meggiet hoztunk be ide az Waras hazához dn 5. Megiet hoztunk ide be a' Waras hazához dn 7. Hogy az szonaki Aga és Olay Bek itt woltanak akkor hoztunk be meggiet [...]. Szilwat wöttünk ide be hogi az Szubassak itt woltanak dn 7. Szőlöt wettünk ide be az Waras hazához dn 4. Almat wettünk ide be a Szolnaki Törökök'k dn 8. Baraczkot wöttünk Szabo Boldisartul dn 4. Aszu Szilwat wöttünk egi Negiedet id be f l d.”<sup>70</sup> Az 1637-es esztendőben „Baraczkot hozattunk ide be a Waras hazához dn 4. Dinnjet wöttünk ide be az hazhoz dn 7 dn 79. *Egresre* attunk az szakacz Azoninak dn 2.”<sup>71</sup> A későbbiek során is gyakori vásárlások történtek. Az 1719-es adóesztendőben vettek „Sárga baraczkot „25. Ismet Sárga baraczkot Pestre „69.”<sup>72</sup> A kurucból lett labanc tábornok számára is ajándékozott a kőrösi magisztrátus gyümölcsöt az 1723-as adóévben: „M[éltóság]g[o]s Károlyi Sándor Úr nallunk léteben körtvélyért „30. Mgs Karolyi Sandor Urk szamara körtvelyt baraczkot 1,,81 [...] *Aszalni valo megyre* fn 1,,50. Baraczkra Körtvelre „78.”<sup>73</sup> Az 1742-es esztendő november 11-én a számadóbíró „Tiz Véka Almáért fizett. f. 2,,83 ½. Vett. Két Véka Gesztenyét f. 2,,93 ½. *Aszalt Szilvát* vett. Pronai Ur számára f. 2,,83 ½. Aszalt Medgyet ugyan oda vett. f. 2”. December 10-én „Az Urak számára ajándékban vettem hat Véka aszalt Szilvát, Két Véka Medgyet f. 12,,50.”<sup>74</sup>

Megállapítható tehát, hogy sokféle gyümölcsöt árusítottak a kőrösi piacon, amelyek közül többfélét aszalással tartósítottak. Nyersen fogyasztva és aszalványként jelentős értéket képviselt. A kisebb mennyiség nem tette lehetővé – s nem is mutatkozhatott arra igény –, hogy a gyümölcsfélékből szeszt főzzenek (a hullott gyümölcsöt minden időben rendszerint a háztáji gazdaság jószágaival etethették fel), ellentétben a szőlővel, amelynek feldolgozása után a bor tisztulása során keletkezett üledékéből bőségesen lehetett égett bort készíteni. A nagy hasznot hozó tömény szesz ital pótlásaként is vált lehetségessé, hogy nagy mennyiségben hozták szekerekkel Felső-Magyarország vármegyéiből (Pozsony, Trencsén, Komárom, Nyitra, Bars, Hont, Zólyom, Nógrád, Gömör és Kishont) a pálinkát akószám.

Jóllehet a szilva bőven termelt a hegyvidéki tájakon, szeszfőzésre a gabonát alkalmazzák. Bél Mátyás az 1730-as években járva e vidéket Kövi mezővárosáról igen lesújtóan nyilatkozik: „Legfőbbképpen annak a mesterséges bornak az előállításával foglalkoznak, amelyet tűz segítségével – és ezért is nevezik égett bornak – vonnak

69 MNL PML NkV SzK 1631/32. 2–4. pag.

70 MNL PML NkV SzK 1636/37. 109., 111., 113–116. pag.

71 MNL PML NkV SzK 1637/38. 111–112. pag.

72 MNL PML NkV SzK 1719/20. 33. pag.

73 MNL PML NkV SzK 48., 50. pag.

74 MNL PML NkV 1642/43. nov. 11., dec. 10.

ki az árpadarából, egyfajta paraszti mód szerint: ezt a portékát aztán a szegényebb lakosok gyalogszerrel, hátukon szállítják a legközelebbi falvakba, ahol akkora haszonnal bocsájtják áruba, amekkorával csak tudják. És bizony el is árasztják a vármegye csaknem teljes alsó részét ezzel a semmi jót nem hozó italféleséggel, sőt azok, akik jobban vágnak a haszonra, még a Tiszántúlra is elszállítják ezt a szerencsétlen árucikket. Úgy tűnik, szinte nincs itt egyetlen olyan ház sem, amelyben nem állították fel ennek az elátkozandó folyadéknak az előállítására szolgáló rézüstöt, olykor csak egy egyszerű kis kemencével, olykor azonban teljes és sajátos műhelyként is. Az e munkák után visszamaradt cefrét ház körüli dolgaik előmozdítására, így sertések hizlalására használják fel igen eredményesen. Ezért van aztán, hogy – mint némelyek hiszik – a mezőváros legfőbb jövedelme e kártékony italnak a főzéséből származik. És ezért van az is, hogy ennek a közre veszedelmes portékának az előállítását, mint kárt okozó dolgot, a hivatalos vármegyei tisztségviselők betiltották. Az bizonyos ugyanis, hogy amikor hiány van a gabonában – ami elég gyakran megtörténik – ezt a gabonamennyiséget nem egy módon megfelelőbben lehetne felhasználni, hiszen a haszontalan mesterséggel annyit tékoznak el belőle, amennyi, úgy látszik, elegendő lehetne majdcsak egy teljes mezőváros lakosságának az ellátására...<sup>75</sup> Egy másik gömöri falu, Hankova népének pálinkaforgalmazása már nem váltott ki ellenszenvet Bél Mátyásban: „...piciny falucska, amely egy félreeső hegy alatt elnyúló völgyben fekszik és amelyet termékeny szántóföldek vesznek körül. A lakosok hasznosan kapcsolják össze a juhtartást más mezőgazdasági munkákkal: ennek köszönhető, hogy e parasztok nem szegények [...] legjobb lelkiismeretük szerint tevékenykednek e dolog végzésében: csapatostul szállítanak tudniillik mindenféle, maguk termelte paraszti portékát a Szepességbe, ahonnét viszont *égett bort* – amit *pálinkának* neveznek – hoznak, s ezt azután továbbviszik szerte a környékbeli magyar falvakba. Mindenki másnál jobban értenek a fuvarozáshoz” – írja.<sup>76</sup>

Bél Mátyás megbotránkozva szól a pálinkáról, de – mint jelzi is – az igen elterjedt volt az egész vármegyében. Tehát nem tekinthető helyi sajátosságnak, mivel a szomszédos vármegyékben is – sőt a szomszédos Szepességben, ahonnan még Gömörbe is hoztak belőle – jövedelmezőségének tulajdoníthatóan bőségesen előállították és forgalmazták, így elszállítva a távoli alföldi vidékekre, a Tiszántúlra és a Duna–Tisza közére is. Bél Mátyás méltatlankodásának fő oka az, hogy az élelmezésre alkalmas gabonafélékből főztek szeszes italt. Talán nem véletlen, hogy a bőségesen termő gyümölcs, a szilva válhatott a pálinkakészítés legfőbb alapanyagává.

Bél Mátyás szerint az *égettbor* és a *pálinka* azonos szeszes italnak minősül, ami valóságban nem tekinthető ugyanannak, jóllehet nagy az igazságtartalma: a szláv (ócseh) eredetű szó a *palit'* valójában 'égetni' jelentéssel bír, azaz a gabonából vagy gyümölcscefréből égetéssel főzték ki a szeszt, az „égettetet”, a pálinkát (*palene*), ha-

75 BÉL (1749) 1992. 66–67.

76 BÉL (1749) 1992. 53.



sonlóan a szőlőhöz, illetve a borsöprőhöz, amit a magyarság „égettbor”-nak nevezett, közelebbről a Duna–Tisza közén is.<sup>77</sup>

Az *égettbor* és *pálinka* terminológiai keveredése a 18. század első felében nemcsak a Három Városban, de másutt is előfordul, a század közepén azonban már kizárólag a „pálinka” név vált egyeduralgódóvá. Ezzel kapcsolatban tanulságos felidézni a Zichy grófi család, majd jogutódja, a Királyi Kamara Pest vármegyében fekvő „O-Buda” mezőváros úrbéres lakosságának a véleményét 1768-ból: „Ezen Városnak maga határában Vagyon Notabilis Szöllő hegye, és ide való Termés feő Borok közé e Vármegyében számláltatik, abbúl kiváltképpen ilelmeket táplállyák, hogy minden Esztendőben ottan termet Borait pénzé tehetik [...]. Jelentik nem külömben aztis, hogy a’ magok Határábúl lévő *Törkölnek ki égetési*ert is a’ Város in Concreto füzet 50. f. és a’ *ki égetett Pálinkát* Icze számra el adni nem szabad”.<sup>78</sup>

A *pálinka* név Kecskeméten bukkan fel először, 1674-ben. A városi tanács a tömény szeszt árusító asszonyokat számoltatta el:

„Anno 1674. Iget boros Asszonyok

Garaczi Istvanne	Kis Györgyne
Varga Mihalyne	Csaba Györgyne
Felső Lőrinczne	Bőitös Istvanne
Sandor Gergelyne	Mező Mihalyne

Vittek el először tizen kilencz es fél forint árra söprőt. Máskor Vittek el 13 söprőt fl. 13”.

Összesen 86 „söprőt” vittek el az asszonyok, amelyből 77 forint hasznot könyvelt el a számadóbiró. A söprő eladásából származó bevételből vásárlásokat eszközölt a város: „Egy kötés töltéssel dn 20. Szőrő daroczt dn 23. Sős Mártontól [rimaszombati illetőségű – NLF] három font borsot fl 1 dn 20. Egy negyed gyümölcsset és egi negyed szilvat fl 2 dn 60. Kék követ dn 20. Uborkat Vettem dn 60. Vörös hagymat dn 80. *Palinkat Vettük* fl. 12 söprő arra fl. 7dn 20. Fa Csanakot vettem dn 20. *Sős Martontol vettem Palinkat* 18 pintet fl. 12 dn 62. Skola Mestertől Vettük egy barant Törököknek fl 1 dn 20. Palinkaért fizettünk fl 1 dn 80. Nemezre, kötőfekre, hevederekre Harkaj Istvannak attunk fl 1 dn 14. Rhima Szombati David Janostól 20 pint *Palinkat Tatar követők* k fl 15. Egy kolompar Cziganynak egy öst csinálásert fl. 1. söprő. Cziganynak üst csinálásert dn 60”.<sup>79</sup>

A kecskeméti tanács rimaszombati kereskedőktől mintegy 56 pint (2 akó, kb. 124 liter) pálinkát vásárolt, amelyből a tatár követek is ittak. Egyértelmű, hogy az égett bor mellett a pálinkát is igen szerethették a mohamedánok, még a tatár követ is ka-

77 A Mária Terézia 1767-es úrbérrendelete során készített, s a jobbágyok terheit illető kérdőpontos felmérés bizonyossága szerint a szlovák jobbágyoknak Gömörben, a Koháry-uradalomban robotkötellezettségeik közé tartozott a pálinka (*palene*) fuvarozása a kocsmákra. Lásd NOVÁK László Ferenc: Adatok Gömör néprajzához a 18. századból. In *Néprajz – Muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Víga Gyula tiszteletére*. Szerk. TÓTH Arnold. Miskolc 590–610.

78 NOVÁK László Ferenc: *Pest-Pilis-Solt vármegye népe a XVIII. században*. Nagykőrös 2006. 357–358. (Archivum Musei de János Arany Nominati III.)

79 MNL BKML Kkv SzK 1674/75. 194–217. pag.

pott belőle. A későbbiek során is sok égett bor és pálinka fogyott el reprezentációs célokra. Az 1675. évi Szent Lőrinc-napi vásárban „Iget bor arraban” 27 dénárt fizetett a város megbízottja, az 1676. évi Szent Gergely-napi vásárban „Nazur kincstartojanak *iget bort* Vásárkór fl. 2. Jankoj Aganak Palinkat vettünk fl 1. Rimaszombati Kovács Istvántúl Vettünk 11/1 pint *Palinkat* fl 9. Rima szombati David Janosk Palinkaert fl 33 dn 60”.<sup>80</sup>

Míg az égett bort helyiektől és környékbeliektől vette a városi tanács, pálinkát rendszerint nagyobb mennyiségben a felvidékiektől, így a 17. században többségében kishonti rimaszombatiaktól, de más vidékiektől is.

Az *égettbor* és a *pálinka* név már keveredik a 18. század legelején. Hogy miből készült az égett bor, az köztudott volt, de nem állapítható meg, hogy a pálinka miből készült. Az 1668-as rendelkezés szerint valójában gabonából. A század végén már akószám hoztak távoli helyekről, Felföldről pálinkát Nagykovácsra. 1698. május 7-én „Egy R. Szombati ember arulvan palyinkat”, mivel ez tiltott volt, 34 poltura büntetést fizetett a tanácsnak.<sup>81</sup> A számadó második bíró feljegyezte 1699-ben: „Komáromi Aszszonytúl vettünk *Aqvavitat* f 22. *Ürmös Palyinka* nyeressege Tall 3 pol 43 d 2”. Ugyanakkor a „Proventus ex Cremato” jegyzék „égett borból” 60 tallér 41 poltura és 2 dénár hasznot könyvelt el.<sup>82</sup> A következő esztendőekben már rendszeresen említésre kerül a pálinka a számadáskönyvekben. 1707-ben „Elsőben percipialtam die 2 Maÿ égetborbol Tall 2. p 46”, „Die 31 Maÿ Tatar Andras Palinkajan jött Tall. 152 p 28.”, „Die 22 9<sup>ber</sup> égetborbul jött p 45., 1.”, „Die 21 Martÿ 1708 égetborbol p 20., 2” – számolt el a város embere. Ugyanebben az esztendőben a „Proventus de Palinka” kimutatás neve alatt regisztrálták: „Die 29 7<sup>br</sup> Egetborbul adott Gimes Istvan 11 mariast”, „Adott el Kis Biro Úr Die 20 Febr Egetbort polt 22., 2. Item polt. 15”, „Summa Reditus ex alba Prunie ad duem usq. 13 Apr 1708 Talle 213 Polt 24., den 1”. Tehát jelentős bevétellel gyarapította a pálinkának is nevezett égett bor a város pénztárát.<sup>83</sup>

A 18. század folyamán Nagykovácsra és Kecskeméten is a *pálinka* név vált egyedülivé a tömény szeszes ital megnevezésére. Ebben alapvetően az játszott közre, hogy a homoki szőlővidéken is jelentősebbé vált a gyümölcsstermesztés, és így megvalósulhatott a felesleges gyümölcs (szilva) cefréjéből főzött, „égetett” tömény szeszes ital, a pálinka főzése-égetése, mint történt az a hegyvidéki tájakon.

A kőrösi tanács számadásai (a számadó második bíró által vezetett számadáskönyvek) kellően reprezentálják nemcsak a tömény szeszes ital forgalmazását, hanem magát a terminológiaváltozást is. A városi tanács továbbra is főzetett égett bort, hiszen jelentős mennyiségű dézsmaborral rendelkezett és számottevő mennyiségű bor felvásárlását is eszközölte, amelyekből söprő is keletkezett, majd a későbbiek során már a *szilvapálinka* neve vált szinte egyeduralgódóvá.

80 MNL BKML KkV SzK 1675/76. 221., 231., 248–249., 253.

81 MNL PML NkV SzK 1698/99. 20. pag.

82 MNL PML NkV SzK 1699/1700. 35–36. pag.

83 MNL PML NkV SzK 1707/08 (1705/09). 134. pag.

**1682/1683**

**Egetborbul arultunk** eddig f 47 d 43.

Egett bor dn 75

Egetbor arra f 41 dn 67    Item dn 60

Item jőt f 22 dn 78        & dn 30                & dn 30                Item dn 60

**Összes bevétel: fn 113 dn 8**

**1701/1702**

Die 30 Juny. **Aquavitat** Pol. 53.

Die 1 Augusti Halat **Aquavitat** Pol 8.

**1702/1703**

Die 27 July. Gogány János miatt Palinka árát felét maga bérre fizettünk  
Tall 1 P 10.

Die 10. Aug. Edgy Palinkás hordott Pol 9. den 1.

**1705/1706**

**Égettbor Exitussa**

Summa 216 Iteze

Intractus Cremati Tall 114 P 51

Vivén 35 Iteze **Palinkat** tiz tiz Polt Itezejét jött hasz Tall 5 p. 50.

**1707/1708**

**Proventus ex Cremato** Tall 159,,1

**Proventus ex Palinka** Tall 213

Die 29 7br Egetborbul adott Gemes István 11 mariast

Adott el Kis Biro Ur Die 20 Febr Egetbort polt 22,,2

Item polt 15.

Négy akó Palinkat a Rimaszombatiaktól Tall 256.

**1709/1710**

Halasine' es Monyas Kata polt 56. den 2. égettbor arulasoker.

**1714/1715**

Vaczi [váci – NLF] embertül Ket ako Palinkát vevén fn 22.

**1715/1716**

**Reditus ex Palinka & Cremati**

Demeteri Vasarkor Palinkából jött fn 17. // 50.

Egettborbol        fn 15.

Egettborbol        fn 6//17 ½

Palinkából        fn 25//37.

Frideric napi vásárkor egetborbol jött fn 55. // 30.

E'gettborbol jött fn 6//80

Item E'gettborbol fn 25//37.

**Osdgyani Tótoktul** 151 itze Palinkat fn 34 den 15.

Lakatos Andrasnetul 54 itze Palinkat fn 15//28 ½

## 1716/1717

**Reditus Cremato & Palinka**

Sz. László napi Vasarkor Eget borból árultunk fn 52 //90.

Vasári alkalmatossággal egetborból jött fn 52 den 90.

Dainné Ege'tborból fn 7

Item jött fn 4

Dainne' Ege'tborból fn 14

Demeter napkor fn 56,,31

Die 4 Martý 1717 Palinkán jött fn 9 den 41.

Friderik napi Vásárkor jött fn 43 Den 70.

## 1720/1721

Kecskemeti Gergely napi Vasarban 2 Akó Palyinkat **aqvavitat.** fn 54,,12.

## 1721/1722

Kis Örsik Palyinka áll Korcsmáért adott ,,57

Kurucz Györgyne áll Korcsmáért Adott fn 1,,70

## 1723/1724

4 Csecses Palyinka Üvegekert ,,75

1 Ako **Sarga Palyinkaert** f. 10,,60.

## 1724/1725-I

**Reditus divers. Accidentar.****Karai Gergely Juhásza Palyinka All Korcsmaért 2,,95**

Item Eget bor arat Per 1

Die 16 Julii

Karai Gergely Juhasza Palyinka arulasert 2,,50

## 1726/1727

**Reditus ex Cremati**

<u>Kimérő</u>	<u>Alkalom</u>		
Farkas Kírstóf	4	Bancsi Gergelyné	2
Rus Örsik	14	Precsenyiné	1
Üllei Kovács Jánosné	2	Vég Jánosné	1
Turi Mihályné	23	Musikné Leánya	3
Santa Örsik	22	Russ Ilona	1
Benczene	5	Bálintné	7
Vajko Mihályné	1	Gombkötő Kristóf	4
Szilágyi Tamásné	2	Rácz Mihályné	2
Bancsi Ferenczné	19	Dain Péter	1
Simonné	29	Bozóki István	5
Kovács Istvánné	25	Vég Mihályné	4
Prorcz Judik	1	Virág Pál Leánya	1
Szilágyi Jánosné	2	<u>Füstösne</u>	<u>1</u>
Nagy Judit	4	14 ½ icce = 4 f. 10 den	
Héjjas Györgyné	3	Összes f. 244,,71 ½	
Székely Jánosné	1		

1727/1728

**Expensae Variae**Ápr. 30.**Osgyani Tótoktól vettem 4 Akó Pálinkát** f. 30,-

1728/1729

**Eget bor merő üveget** -,12 ½Aug. 11.

Kecskeméti Lőrincz Napi Vásárban...

Egy E'getbor főző üstöt f. 13,,11 ½

1730/1731

**Reditus ex Cremato Vino**

Edgy Ittze palyinkat att. f.-,25

Egett bor áraban külömb külömb alkalmatossággal percipaltam f. 4,,62 ½

Jún. 23.

Ege'tt bor árrát mellyeket Percipaltam Summálván Constit. f. 6,,87 ½

2. Ako E'getboron gjütt f. 16.

Febr. 27.

Az eddig el hordott Eget Borokk arában diversis vicibus percipaltam f. 70,,12 ½

Eget borbul kit egjszer és mászszor is ki hordottak árulni percipaltam f. 20,,25

**Summa f. 118,,12 ½**Szept. 16.Pataki István által **Pestrül 4 Ako Pályinkát** hozatván Akóját á f. 16. f. 24,-Egy **Alpari Embertül Palyinkát** vettem f. 5,-

1731/1732

**Reditus Diversum Accidentum**Máj. 19.Sebestyén István **Pályinka Korcsmárosságban** találtatván fizetett f. 3,,70Máj. 9.

Palyinkához való üvegeket vet. -,10

1732/1733

Jún. 24.Item Vettem Város számára egy **égetbor főző üstöt** Pesten f. 15,,55**Reditus Diversorum Accidentium**Jún. 14.

Egy Szelei ember palyinka árulásért... f. 4,-

1733/1734

**Reditus Vini Cremati**

Gyólyai Vendég fogadósné Égett borbul hozott be' f. 3,,10

Ismet külömb külömb alkalmatosságokkal eget bor'k árrát Percipaltam f. 94,,35 ½

1736/1737

Jún. 27.

Egj **éget bor főző Üstöt** vettem 21,,80

Máj. 10.

A **Sajtos Pestre** menvén **égett borfőző Üstért** adtam... ,,40

1737/1738

**Reditus Vini Cremati**

Jún. 21.

Meg Számlálván a **Pályinkábul** egyszeris más szoris be' jött jövedelmet találtatott f. 44,67

Jún. 22.

Amely **Eget Bor a' Seprőbül** egyszeris **masszoris ki égetett** azokbul percipialtam f. 10,,6 ½

Szept. 14.

Vettem két izben 16 Ako **Pálinkát**, azokbul hasznát percipialtam f. 45,,77 ½

Ezeken kívül a melly **Egetbort** egyszeris masszoris el adtam f. 10,,81

Item nyolcz ako Palyikábúl Lucrumot percipialt. f. 21,,70

Item egyszeris masszoris el árult Éget Borbul percipialtam f. 3,,55

Egy Zsidotúl vett egy Ako Palinkábul vettem bé hasznot f. 12,,-

Item **Égett Borbul** vettem bé kész Pénzt f. 7,,66

1738/1739

**Reditus Diversorum Accidentium**

Máj. 6.

Égetboros Tot István Bika pénzt fizetett f. 12,,-

Jan. 18.

**Buzi János** czeffre lopásért f. 6,,-

**Reditus Vini Cremati**

Máj. 24.

Simon János fél Ako elarult Palinkat hozott be f. 7,,60

Item Borbély Mihálnétúl és Mészáros Gergelytúl percipialtam f. 14,,15

Máj. 26.

Nagy Istvánétúl 1 ¼ Ako el árult Pálinkábul percipialtam f. 19,,-

Máj. 28.

Patai Jánosné egy akoért hozott be' f. 15,,-

Máj. 31.

Kecskeméti Györgyné Aszszony által elárult egy Akó ¼ Pálinkábul jött be' f. 17,,70

Jún. 2.

Mészáros Gergely hozott be' f. 3,,-

Jún. 9.

Boros Jánosné által kimért 1 ¼ Akó Palinkábul jött be f. 25,,60

Jún. 13.

Pali Joseph Palinka árát hozott be' f. 14,,-

Item Szij János ugyan Pálinka árát hozott be' f. 14,,-

Jún. 17.

Borbély Mihályné Pálinka árát hozott be' f. 3,,10  
It. Nagy Istvánné Palyinka árát hozott be' f. 14,,-

Jún. 23.

Borosné Palyinka árát hozott be' f. 14,,-  
Item Pataÿ János hozott f. 14,,-

Júl. 4.

Kecskeméti Györgyné Aszszony hozott f. 14,,-

Júl. 10.

Kis Ilona hozott be' f. 7,,20

Júl. 11.

Borbély Mihályné hozott be f. 13,50  
Item Bajomi Péterné Asz. f. 14,,-  
Item Patai Jánosné f. 14,,-

Júl. 16.

Bálintné f. 6,,-

Júl. 27.

Be'ne'ne hozott be' f. 14,,-

Aug. 8.

Kecskeméti Györgyné hozott be' f. 14,,-

Aug. 9.

Borbely Mihályné hozott be' f. 13,,85

Aug. 13.

Samu Kata hozott be' f. 13,,90

Aug. 16.

Szijas János hozott be' f. 13,,-

Aug. 22.

Pali Joseff hozott be' Pálinkát f. 13,,-

Aug. 26.

Borosne' f. 13,,-

Aug. 30.

Bajomine' f. 13,,-

Szept. 14.

Borbély Mihályne' hozott be' f. 13,,-

Szept. 15.

Kecskeme'tine' Asz f. 13,,-

Szept. 19.

Samu Kata f. 13,,-

Szept. 29.

Borosne' f. 13,,-

Okt. 7.

Bene'ne' hozott f. 13,,-

Okt. 28.

Borbely Mihályne' hozott be' f. 13,,-  
Item Borosnetul f. 12,,25  
Item Bajomine'tul f. 10,,-

Item Kecskemeti Györgyne' f. 13,-

Dec. 10.

Bajomi Péternél 1 Ako Pálinkából f. 13,-

Item Borbely Mihalyne' és Boros Mihalyne' Kis Jo Gergely 2 Akó Pálinkából hoztak be' f. 13,,20

Jan. 7.

Nagy Istvane' Szabo Imre Pálinkájából Ako circit 2/4 hozott be f. 6,-

Pataine' Tanesa István egy Ako Pálinkájából hozot be' f. 7,-

Nagy Györgyne' 6. Ittze Pálinka árát f. 1,,50

Kecskemeti Györgyne' Aszszony Dea'k István 1. Ako Pálinkájából f. 7,-

Nagy Györgyne' 6. Ittze Pálinka árát f. 1,,50

Pataine' egy hordo Pálinkából hozott be' f. 13,-

Jan. 21.

Pali Joseff egy hordo Pálinkából f. 14,-

Bajomi Péterné Aszszony egy Ako Pálinkából f. 14,-

Febr. 24.

Samu Kata egy Ako Pálinkából

Borosne' egy Ako Pálinkából f. 14,-

Márc. 28.

Bajomine' Aszszony egy Akoert f. 14,-

Ápr. 14.

Borbely Mihalyne' egy Ako Pálinkaért adott f. 14,-

Item Borosne' egyi Akoert f. 14,-

Ápr. 21.

Kecskemeti Györgyne' egy Akoert aditt f. 13,,50

Vettem hét Akó Pálinkát f. 49,-

**1739/1740**

### **Erogationes Varias**

Ápr. 28.

Vettem 8 Ako Pálinkát f. 7. fizett. f. 56,,83

Ápr. 29.

Öt Ako Pálinkát vett. F. 35,-

4 Ako Pálinkát á fnis 6 fizettem f. 24,-

Máj. 9.

Vettem három Ako Pálinkát á f. 6,,50 f. 19,,50

**220 Ittzés kancsokért, fizettem f. 36,,66**

---

Máj. 19. 4 akó Pálinka f. 30,-

Máj. 24. 4. Akó Pálinka f. 24,-

Máj. 26. 1. Ako Pálinka 7,,20

Máj. 28. 16 Akó Pálinka 120,-

Jún. 1. 3. akó f. 22,,50

Jún. 2. akó f. 14,,50

Jún. 10. 4. akó f. 30,-

Jún. 13. 15 akó á 6,,50 f. 97,,60



Jún. 19.	16 akó á. 7,-	f. 112,-
Szept. 1.	17 Akó á. 7,85	f. 133,49
Szept. 12.	8 Akó á 8,-	f. 64,-
Szept. 30.	<b>44 Akó Pályinkát a Szolnoki Linearul</b> <sup>84</sup> hozattam Akojat á f. 8 fizettem f. 352,-	
Okt. 3.	8 akó	f. 60,-
Nov. 9.	1 akó	f. 9,-]

## 1741/1742

Máj. 2.**Szilva Pálinkáért** adtam f. -,15Máj. 23.Hoffer Andr Ur egy **éget borfőző Üst Csövet** csináltatván f. 1,,10Jan. 15.

Egy Privigyei embertül vettem 19. Ako Palinkat f. 139,-

Két Ako **Aquavitat** f. 28,-Ápr. 14.Vettem egy Ako **Aquavitat** f. 12,-

## 1742/1743

**Reditus Vini Cremati**

Összesen 114 ½ akó és 40 icce (kb. 39 ½ liter) értéke 1443 forint 86 dénár

**Expensae Variae**Ápr. 30.

Négy Ako Pálinkát vettem f. 24,-

Máj. 22.

Vettem 8 Ako Pálinkát... f. 54,-

Máj. 26.

Négy Hordo Pálinkát vettem f. 16,-

Jún. 23.

Vettem 4. Ako Pálinkát f. 24,-

Jún. 25.

Négy Ako Pálinkát vettem f. 24,-

Júl. 28.**Palusányi Tótoktúl vettem 12. Akó** Pálinkat f. 66,-Szept. 3.**Domoni Sidotul** vettem öt Ako Pálinkát és 50 Ittztét fizett f. 40,,83 ½Szept. 5.Barecz János **Trencsini** lakostul vett. 17 Ako Palinkat 19 Ittze hiján a' f 5 dn 65 f. 94,-

Item Moravcsik András Trencsinyi Lakostul vett 6. akot f. 33,-

84 A rettenetes pusztulást okozó 1739–1740. évi pestisjárvány idején zárlatot rendelt el a hatóság. Védvonalakat, lineákat jelöltek ki Pest környékén, de Kecskemét, Szolnok közelében is. Csak itt lehetett érintkezésbe lépni a járvánnyal sújtott mezővárosokkal. NOVÁK László Ferenc: Pestis a Három Városban. *Forrás* (Kecskemét) 2016. 4. 88–103.

Szept. 20.

Vettem 36 Ittze Palinkát f. 4,,50

Okt. 1.

Egy **Aszodi Sidotul** nyolcz Ako Pálinkát vett. f. 56,-

Dec. 6.

Egy Ako Pálinkát vettem f. 7,,30

Márc. 9.

Egy Ako Pálinkát vett f. 8,-

Márc. 25.

Tiszteletes Helmeczi István Urnak<sup>85</sup> egy Ako Pálinkájáért adt. f. 12,-

**1744/1745**

Vettem egy **Pálinka főző**, és két Katlannak valo Üstöket f. 26,,50

**1746/1747**

Jún. 22.

Adtam el egy **Ittze égett bort** -,28 ½

**Reditus Vini Cremati**

Adtam el egy Ittze **e'gett bort** -,28 ½ [a név csak egyszer fordul elő]

**Erogationes Variæ**

Ápr. 26.

Szent György naptul fogvást ez ideig vettem 10 Ako Pályinkát, Akoját f 7,,45 dn teszen f. 18,-

Item Vettem Katona Gergely Urtul 2. Akot a f. 9. lész f. 18,-

Item Vettem 16. Ako Pályinkát Akoját 8 Forinton teszen f. 128,-

Jún. 27.

Pályinkás Üstnek csüvetül, és üstnek foldozásátul fizettem -,80

**1746/1747**

Okt. 17.

Vettem a' **Pályinka főző üsthöz tsivest** f. 2,,38 ½

**1747/1748**

Jún. 19.

Tsapot és Üvegeket vettem 'a Sido János Pálinka merőnek -,28 ½

Okt. 17.

Vettem a' **Pályinka főző üsthöz tsivest** f. 2,,38 ½

Anno 1747 Die 30. Aprilis, 'A Nemes Tanáts engedte a' Vendégfogado Kőrössi Házat Habos Gergelynek Esztendeig in fn 40. de ugy hogy **Bor, Pályinka, Ser mind a' Városé lesz**

85 Helmeczi István a körösi református egyház lelkésze, a Duna-melléki Református Egyház püspöke.

## 1749/1750

**Reditus Vini Cremati**Máj. 10.

Kérdő Mihály 2. Ittze ege'tborbul... hozott be' „56 ½

Sáfár Péterné, még Pap István Ur által kiadott Pályinka árát hozott f. 4,-

Jún. 4.

Sáfár Péterné 8 Ittze Egetborbul hozott be f. 2,-

Jún. 10.

Gyarmatiné Borotvás János Ur egy Hordo Pályinkályából hozott be' f. 5,-

Jún. 27.

Aranyosné 30 Ittze Pályinkából hozott be' f. 7,,50

Husz Ittze egett borbul hozott be' f. 5,-

Samu Kata 30 Ittze Pályinkából hozott be' f. 7,,50

Samu Kata 20. Ittze égett borbul hozott be' f. 5,-

Júl. 1.

8 Ittze e'gett borbul percipilt. F. 2,-

Sáfár Istvánné Fruttus István Pályinkájából hozott be lucrumot f. 7,,50

## 1750/1751

**Reditus Vini Cremati**Máj. 26.**Maradék Miskáné** 5 Ittze Pályinkából hozott 1,,21 ½

Hunyodi Toth István egy Ako Pályinkából percipialtam f. 4,,85

A' többit Veres Ur vette fél

Jún. 20.

Hat Ittze ége'tborbul percipialtam f. 1,,60

Item Szilágyiné és Györfiné 7 ittze e'get borbul 1,,65

Jún. 23.

Aranyosné Kette János egy Ako Pályinkájából hozott Lucrumot f. 8,-

Aug. 7.

N. Borotvás Ur 3 Ako Pályinkájából percipialtam Lucrumot f. 18,-

Okt. 27.

Demeteri Vásárkor Csurgaine' és Varga Panna 10 Ittze e'get borért hoztak ber f. 2,,50

Máj. 21.

Vargáné egy ako e'gett borbul hozot be f. 15,-

Summa totalis f. 156,,41

## 1753/1754

**Reditus Vini Cremati**Máj. 9-től ápr. 23-ig

Sz. László Király Napi Vásárkor Pálíntát aruló Aszszonyok Ittze számra hordattak el 70

Ittze, Pálíntát ezekből hasznot percipialtam f. 8,,95

[Bevétel: f. 413,,25 ebből "ser" – f. 45,,]

Demeteri Vásárkor Ittze számra Palíntát aruló Aszszonyok... hoztak f. 3,,20

Márc. 19.

3. Ittze Pálinkát Mészáros Fridericus és Gergely napi Vásárok alkalmatosságával fele földén el mérvén hozott hasznót „28 ½

Babós Mihály 1. Hordó Pálinkából... egész Akós nem lévén a' Hordó hozott be f. 7,,50

**Erogationes Variae**

Máj. 9.

egy néhány Üvegeket a Pálinka méréshez vett. -,40

Máj. 21.

Pestrúl hozattam 12. Bádogból való Pallyinka mértéket f. 1,,-

**1754/1755**

Jún. 27.

**Komáromi** Pandáné Aszszonytul vettem 5 akó Pálinkát f. 32,,50

Jún. 28.

Hus János és Botzka Samuel **Maglódi** Lakosoktól vettem öt akó Pálinkát f. 35,,- Két akót pdig f. 13,,-

**1756/1757**

Márc. 5.

**A Vásárban vettem fél Akó tsinált pálinkát vagyis Anisost ... f. 5,,-**

**1757/1758-2**

Márc. 9.

**Két Akó rosz Pálinkát vettem a' Totoktul f. 14,,-**

Ápr. 25.

**N. Nyitra Vrgybeli Tótoktól 4. akó Pálinkát ... f. 32,,-**

**1762/1763**

Szept. 25.

**Felföldi Emberektül** vettem 1 ½ Akó Pálinkát, mely is a' Város szükségére elkölt... f. 10,,50

**1763/1764**

**Vino Cremato**

Aug. 3.

Szüle Istvánné által el mérettetett két akó Pálinkából hasznót vettem kezemhez f. 16,,- Tiz Ittze égett bor el méretéséért hozott f. 2,,50

Szept. 22.

Borbély Jánosné által el mérettetett egy Akó Pálinkáért ... f. 8,,-

**1766/1767**

**N. Balla Gergely Uramtól vettem egy Akó Szilva Pálinkát a' Közönséges Házhoz f. 10,,-**

**1767/1768**

Szept. 30.

Borotvás János Uramtól vett és ki nem mért egy Akó Szilva Pálinkaért fizettem f. 11,,-

## 1769/1770

Júl. 4.

**Irsai Sidótúl vettem Három Akó Pálinkát**, akóját áf. 7... f. 21,-  
 N. Ónodi István Urtúl a f. 12 vett. egy Akó Palinkát Szele János kimérvén... f. 1,,25  
 Szabó Ferentz öt Ittze **égetbort kimérvén Felefeldin Vásárkor**... f. 1,,25

**Reditus Vini Cremati**Jún. 20.

20 Ittze **Pálinkát vagyis égett Bort** Ugro István el mérvén... f. 5,-

Márc. 21.

**A' Város Pálinka főző Üstye meg romolván** ujjat kellett csináltatni, és a' régi 16 fornt  
 lévén azt tseréltem fel... pótoltam pedig... f. 11,40

**Reditus Vini Cremati**Jún. 5.

Török János Urtól vetett egy Akó Pálinka f. 12. ... mérettetett Bozó Mihályné által Lucr.  
 f.,2

Szept. 14.

Város Éget Borát Borbély Mihályné által mérett. 15,-

## 1772/1773

**Reditus Vini Cremati**Máj. 26.

Szabó Ferentz el mért 2 Icze égett Bort -,55

Jún. 1.

Farkas János Ur pálinkája 1 Akó... 3,-

Jún. 19.

Korsós Andrástól A. 2. ... Lucrumot 6,-

Aug. 10.

N. Nyári Lajos Urtúl A. 3. Lucrum 7,,36 ½

Aug. 29.

Laskai János'k 3. Akó... 9,-

Szept. 30.

6 Icze **'Sido Pálinkából** jött Lucrum 1,,50

Okt. 17.

1 Ako Sido Pálinkából jött Lucr. 4,-

Márc. 11.

Kállai Istv. A. 1. és 20 Icze Pálinkájából Lucr. 5,-

Fekete Andrástól A. 1. ... Lucr. 4,-

3 Icze égett Borbol Lucr. -,75

Ápr. 1.

2 Icze egett Borbol jött -,50

Ápr. 7.

4 Icze Égett Borobol 1,-

Ápr. 20.

3 Icze Égett Borból -,75

**1776/1777**

**Perceptorum ex Vino Cremato**

Okt. 26.

Posonyi Embertől vett 2 Akó Pálinkát, Mérté Ancsa vetetett f. 9,,50 dn Lucr. 13,-

Okt. 29.

Magam Pálinkáját be adt. f. 12. mérte Borbélyné Lucr. 4,-

Nov. 6.

Posonyi Embertől vett 6 Ako Palinkat a f. 10. mérték Aranyosiné és Tótné... Lucr. 36,-

Jan. 8.

Pilisi Sidotul vett 5 Ako Pálinkát a f. 9. ... 35,-

Jan. 9.

N. Pap Ist Ur vett 3 Ako Pálinkát f. 14. merték a' Kofák, Lucr. Mivel Szilva pálinka volt, mérődött f. 17 így Lucr. 9,-

Jan. 16.

Irsai Sidótul vett 7 Ako Pálin. ... f. 9

Jan. 22.

Komaromi Embertől vett 5 Ako Pal. ... 35,-

Summa bevétel: 175,-

**1778/1779**

**Perceptiones ex Vino Cremato**

Nov. 1.

N. Borotvás Mihálytúl 2 akó 14,-

Jún. 5.

Török Jánosné Aszszonytúl 1 Akó Pálinkát 7,- Még a Demeterri Vásárban valamely Pataji Aszszonytoll vettem 3 Ako Palinkát axf 30,,75 dn De minthogy ennek nagy részét a Verbung Consumálta, nem többet hanem csak percipialtam 15,,73

**1791/1792**

Pálinkából Bor Biro Szarvas Mihály Uram által manipulált Jövedelmet A<sup>o</sup> 1791. d. 24<sup>a</sup> Mai kezem alá olvasott... 104. f.

**1795/1796**

Márc. 26.

A' Város Házához az Vendégek fogadására hoztattam Faragó Györgytől Rosolist, Silvoriumot, a' Konyhára pedig Eczetet... 2,,25

**1797/1798**

**A Vásárokból, Pálinkából és Kurta Korcsmáktól való Jövedelem**

Ápr. 26.

Anastasiusi [szentgyörgyi] Vásárból 10,,10

Jún. 27.

Sz. Lászlói Vásárból 180,,01

Okt. 21.

Demeteri Vásárból 90,,40

Márc. 6.

Tavaszi Vásárból 90,,46

A' **Seprőből főzött palyinkából** jött be mind öszeve 72,,30

Pálinkából összesen: 513,,12 ½

### 1800/1801

Júl. 6.

Bor Biró Rab Pál Uram seprőből főt 2/4 Akó Pálinkát adván Tardi Antal V fogados keze alá, abból ki mért pénzt hozott be 8,,-

Nov. 22.

Szelén lakó de itt Palinka főzéssel gazdálkodó Jakab Abraham Zsidó, a' ki Katona Istványnál főzte a' Palinkát fizetett... Arendát 4,,30

Törtelyi Zsidó Bernát Ábrahám, a' ki N Dobos Pál Ur Házánál főzte iden az Palinkát, ezen mód szerint fizetett, mint tavaj is 4,,30

### 1802/1803

Dec. 1.

Ábrahám Jákob **Szelei** Zsidó itt való Pálinka főző kazányától fizetett 4,,30

### 1803/1804

Júl. 23.

Bese Andrástul vettem 1 ako palinkát 20,,-

A' magam palinkáját be adtam 2 akot, a mellyet Szabo István Borbiro Uram a' Város Cselédjeivel hozatott el 40,,-

Aug. 28.

A' **Magam Pálinkáját** a' Város számára **adtam vagy meg vettem** [...] egy Akot... 20,,-

### 1804/1805

Kalmadj Ferencz Urtol a mely **Szilva Palinkát t i 4 itzet vettem Francia követ**

**Brünne** által menetelire [...] 2,,40

Júl. 25.

**Az Ó boraink el fogyva az Nagy Vendég Fogadobol**, ujonnan a' Nemes Tanáts

Partantsolattyából fel mentem Pestre az Város két Szekereit meg rakodtam és hoztam 41 ako és 2/4 bort akóját 13 Rf... 539,,30 [egy szekérre 20,5 ako ment, azaz kb. 2 darab öt-hektós hordó – NLF]

### 1813/1814

Jún. 7.

Ketskeméten lakó Zolner Mihálytól 50 ftjával vettem 3 Akó és ugyan Ketskeméti Lakos Markovich Demetertől 55 ftjával öt Akó pálinkát...

### 1814/1815

Okt. 29.

Az egész Masodik, Biroi esztendőben a' ki mért Pálinka árából be jött egész jövedelem a' Borbiroi Lajstrom szerént... 6795,,-

Ugyan ezen Borbiroi Lajstrom szerént ki mérődött dézma és kész pénzen bor 822 Akó... 21174,,28 ½

**Elegyes Költségek**1814. nov. 4.

Miskolczi Lakos Pap Jánosnak a' tőlle itt helyben Hatvan forintjával vett 10 Akó Pálinkáért... 700,-

Jan. 29.**Sz Andráson** lakó Zalisnák Bálintnak a' tőlle itthelyben 68 ftjáva vett 3 ¾ akó Pálinkáért... 229,,30

Miskolczon lakó N Deme Josefnek 68 ftal 3 akó pálinka... 204,-

Ápr. 28.

Miskolczon lako Harkály Istvánnak és Deme Josefnek [...] 66 ftjával vett Tiezenedgy Ako Pálinkáért adtam... 726,-

**Itt Helyben quartélyozo Bedig nevű Palatinalis Káplárnak a' Város részére tőlle meg vett edgy Ako Pálinkáért adtam [forintot] 81,,<sup>86</sup>**Jún. 9.**Pasztohán** [Ipolypásztó] lakó Szűts Ferencznek a' tőlle [...] 70 ftjával vett két Akó Pálinkáért fizettem... 140,-Júl. 5.

Losontzi Lakos Baldocs Josefől itt helyben vett négy Akó Pálinkáért 60 ftjával adtam... 240,-

**1815/1816 – 1816/1817**Okt. 27.**Helybeli Farkas Zsidotól** a' Város részire 90 ftjával vett hét akó Szilva Palinkáért fizetem... 630,-Okt. 31.Várkonyi Lakos Hartáni Istványnak a' tőlle a' Város részére 120 fton vett egy Akó **Silvorumért**... 120,-

Tószegi Lakos Fejér Györgynek... két Akó Silvorumért... 240,-

Okt. 27.A' **magam által a' Város számára 100 ftjával bé adott két akó Tiz Ittze Szilva Pálinka** árrába ki vettem... 216,,40Szept. 1.

Mártony zsidónak a' tőlle... 120 ftjával vett két Akó Silvorumért fizettem... 240,-

**1821/1822**Ápr. 23.A' Város Házához a' **Pálinka Boltból** különböző esetekben elhordott Pálinkáért fizetem...**1826/1827**Okt. 30.Budai János **pálinka boltjából** a' Város közönséges szükségére el hordatott 27 ½ Ittze Silvorumért ki fizettem... 16,,20

86 Nagykőrös városában rendszeresen tartózkodtak császári tisztek. A főparancsnok, az óbester családjával lakott a kvártélyházban. A városi tanács gondoskodott a fűtésről, a gazdasszonyt ellátta szükséges élelmiszer-alapanyaggal, baromfival. Nem véletlen, hogy egyes tisztek még pálinkával is kereskedhettek.



A 18. században a városi tanács továbbra is főzetett égett bort, hiszen jelentős mennyiségű dézsmaborral rendelkezett és számottevő mennyiségű bort is felvásárolt, melyekből söprő is keletkezett. Az *égettbor* név vonatkozott a város borainak söprőjéből főzött szeszre, amit *pálinkának* is neveztek már. A kétféle alapanyagból, a borsöprőből és a gyümölcsből (szilvából) főzött szesz megtalálható, csupán alkalmasint keveredett a terminológiájuk. Ezzel kapcsolatban meggyőző a városi számadás 1769-ből: július 4-én „N. Ónodi István Urtúl a f. 12 vett. egy Akó Palinkát Szele János kimérvén [...] f. 1 „25. Szabó Ferentz öt Ittze *égettort kimérvén Felefeldin Vásárkor* [...] f. 1 „25”, június 20-án „20 Ittze *Pálinkát vagyis égett Bort* Ugro István el mérvén” 5 forint haszonnal.<sup>87</sup> A későbbi számadásokban is már *pálinka* néven ismeretes a város által, borsöprőből főzetett égett bor: például 1797/1798-ban, amikor „A Vásárokból, Pálinkából és Kurta Korcsmáktól való Jövedelem” kimutatása történt. Az esztendő első, tavaszi vására Frigyes (Fridericus) napján, március 6-án 90 forint 46 dénár hasznot hozott. Az „Anastasiusi” vagy Szent György-napi vásárból mindössze 10 forint 10 dénár bevétel származott, viszont a nyáron, a június 27-i Szent László király-napi rekord bevételt, 180 forint 1 dénár bevételt eredményezett. Az év utolsó, Dömötör-napi (október 21.) nagy vásárából pedig 90 forint és 40 dénár bevétel származott.

Az égettbor- és a pálinkakimérést külön vették nyilvántartásba: „A’ *Seprőből főzött palyinkából* jött be mind öszve 72 „30. Pálinkából összesen: 513 „12 ½”. Az értékes statisztika már azt bizonyítja, hogy viszonylag kis arányú már a hagyományos, régi, igazi szőlőből égetett szesz ital, az égett bor, viszont lényegesen megnövekedett a pálinkaforgalmazás. Ez részben az iránta való keresletet és a jó jövedelmezőséget igazolja. 1800-ban is még főztek égett bort, amit már pálinkának neveztek: „Bor Biró Rab Pál Uram seprőből főt 2/4 Akó Pálinkát adván Tardi Antal V fogados keze alá, abból ki mért pénzt hozott be” 8 forintot.<sup>88</sup>

Mint utaltunk rá, minden évben embert foglalkoztattak a szeszfőzésre. Tekintettel arra, hogy borseprőből készült, „égettboros” névvel illették még továbbra is a készítőjét. Érdekességként említhető, hogy 1738-ban már vezetéknevvé vált az égettborosság. Akik megnősülni szándékoztak vagy menyasszonyt vittek ki a városból idegen helyre, azoknak „bikapénzt” kellett adni, váltságot fizetni a városi tanácsnak: 1738 májusában „Égettboros Tot István” fizetett 12 forint „Bika Pénzt” nősülés okán.<sup>89</sup>

Jóllehet a város a saját borainak seprőjét égette szesz italá, a 18. század közepén már nem „égettboros”-nak, hanem „pálinkafőző”-nek nevezték a szakmunkást. A számadó bíró feljegyezte 1752-ben, hogy „Pálinka főző Jánosnak fizettem Esztendőbeli Conventiojában” 13 forintot.<sup>90</sup> Az 1764/1765-ös adóesztendőben Veres István perceptorságában (adószedő) „Pálinka főző Babát István” került alkalmazásra. 1783-ban Nemzetes és Vitéz Inárcsi Farkas Sándor főbírósa és Ntzs és Vzlő

87 MNL PML NkV SzK 1769/70. A város csaplárosa július végén összesen 25 icce (kb. 20 liter) égett bort mért ki a kocsmában. Az említett „Felefeldin” lévő korcsma a Kecskemét felé vezető országúton, Kecskemét és Kőrös határán állt.

88 MNL PML NkV SzK 1800/01. 1800. júl. 6.

89 MNL PML NkV SzK 1738/39. 1738. máj. 6.

90 MNL PML NkV SzK 1752/53. 1753. ápr. 20.

Molnár Mihály úr második bíróságában újabb szeszfőzdest alkalmaztak: „Pálinka főző Szőnyi Gergelynek Bére Kész Pénz f. 25. 1. Bunda Házi örökbül”.<sup>91</sup> A további években – ímíg a város saját borral, dézsmaborral rendelkezett – gondoskodnia kellett a pálinkafőzésről. Például „Mészáros Gergely Pálinka főző” az 1785/1786-os adóesztendőben dolgozott ebben a munkakörben. Őt alkalmazta a város 1795/1796-ban is: „NB Minthogy a’ Város ismét S. V. Sertéseket hizlaltatni és a Seprőbűl Pálinkát fűzetni szokott és mind eztet Mészáros Gergely végzi, annak okáért Conventioja így reducaltatott Kész Pénz f. 25. Ros Véka 24. Búza V. 4. Kása V. 2. So font 25. Turo font 20. Szalonna font 20. Hus font 50- Vaj Icze 4. Bunda 1.”

Az adat érdekessége az is, hogy a város gazdaságában sertésállomány is volt, s annak takarmányozására, hizlalására szolgált a borseprő kifőzése után maradt végtermék. Mészáros Gergely járandóságát ezért emelte meg a városi hatóság.

A 17. század végétől rendszerint *pálinka* vásárlásáról történik említés, amelyből nem derül ki, hogy valójában miből főzték. Feltételezhetően gabonaféléből. Ezt a szeszes italt fűszerezték ürmömmel, ánizzsal, s nevezték „akvavitá”-nak. A kőrösi tanács a helyi piacokon, vásárokbán, de a szomszéd mezővárosban is vetetett pálinkát. Többek között 1721-ben a „Kecskemeti Gergely napi Vasarban 2 Akó Palyinkat *aqvavitat*” vettek 54 forint és 12 dénár értékben. A jelentős összeg arra enged következtetni, hogy minőségi pálinka vásárlására került sor. Tehát, a városi tanács gyakran felvásárolt „akvavitá”-t, ami fűszeres pálinkára vonatkozott. A városi perceptor feljegyezte, hogy 5 forintot költött az 1757. évi fridericusai (Frigyes-napi) sokadalomban: „A Vásárban vettem fél Akó tsinált pálinkát vagyis Anisost”.<sup>92</sup> A „csinált pálinka” valójában az *akvavita*. A közönséges pálinkát ánizzsal fűszerezték, tették fogyasztásra kellemesebbé. A már említett komáromi asszonytól vásárolt aquavita is csinált pálinkának minősül, amelyet ürmös ízesítésűnek nevez a városi számadás.

Az 1723/1724-es számadásokban szerepel, hogy „1 Ako *Sarga Palyinkaert*” fizettek. 10 forint 60 dénárt. Hogy valójában milyen pálinkaféle lehetett, nem derül ki. Feltételezhető, hogy gabonából készült ízesített szeszes ital.

A városi iratokból, számadásokból az is kiderül, hogy már nemcsak a városi tanács, de a helybeli cívisgazdák, köztük kismemesek is foglalkoztak pálinkafőzéssel. Erre vonatkozóan a 17. század végéről ismeretes dokumentum. Egy hagyatéki eljárás során jegyezték fel a város jegyzőkönyvében 1692-ben, hogy „Józan János pedig mivel meg sokat praetendálna [méltatlankodna]; de semmiképpen nem comparealhattya [bizonyíthatja], az minemű fejár ruhát Bagi Kata el vitt Józan János pedig egy sutut és pálinka főző fazekat pro agualitate [valóságosan] [...] kinél maradgyon nála...”<sup>93</sup>

A 18. század második harmadában már „hivatalosan” is pálinkának nevezte a városi tanács a tömény szeszes italt. A Nagykőrös város 1747. évi statútumai között erre vonatkozóan határozott a magisztrátus: „Mind Bor, mind Pályinka all Kortsmák [tilalmas zugkimérések] úgy akarmely néven nevezendő italoknak árúlása, valamint

91 MNL PML NkV SzK 1783/84. 4. pag.

92 MNL PML NkV SzK 1756/57. 1757. márc. 5.

93 MNL PML NkV Tan. jkv. 1636–1715. 78–79. pag. Vö. NOVÁK László: *Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig II.* Nagykőrös 1994. 530. (Nagykőrös Város Monográfiája I.)

a' Kurta székis [házi marhavágás, húskimérés], tizenkét Forint büntetés, és a' tilalom ellen árult Jószágnak el vesztése alatt tilalmaztatnak. A' ki pénig olyanról innya, tapasztaltatik, tsak egy Itzétis, mind annyiszor hat hat Forintra büntettetik; és ha másodszor is vakmerő képpen a' Város tilalma ellen az ollyatán Kortsmát kezd, és némelleyk az olyantúl, magok vagy mások számára hordanának, mint engedetlen, és köz jót nem szérető emberek, a' Városbúl ki tsapattatnak."<sup>94</sup>

A pálinkafőző berendezést Nagykőrösön a lakóháztól távoli akolkertben tartották és működtették tűzveszélyessége miatt. Egy hagyatéki eljárás alkalmával vették jegyzékbe 1802-ben a nemes Gál Gergely aklában lévő ingóságokat, megállapítva, hogy „Egy fedél alatt kamara volt”, s „ennek a' közepin pálinka főző ebben pálinka üst”, valamint „egy csüves 4 abrintsal”, „Négy nagy fazék”, melyek a szeszes ital készítésére szolgáltak. Ezenkívül a város emberei találtak még ott négy darab „Aprós pálinkás Hórdót”.<sup>95</sup> Tömösközy János is az aklában főzte a szeszt, az ottani „Pálinka főzőbe”. Az itt található ingóságok összeírása 1823-ban történt: „Egy pálinka üst 2 akós” [kb. 120 literes], „egy sipák”, „két nagy fazék” többek között, és „egy 1 akós votkás hordó”.<sup>96</sup>

A dokumentumok szerint a pálinkát Kőrösön szilvából főzték, de rendszerint idegenekről is vásárolt szilvapálinkát a városi tanács. Erre vonatkozóan érdekes adatok ismeretesek. A város jeles emberétől az 1766/1767-es adóesztendőben „*N. Balla Gergely Uramtúl vettem egy Akó Szilva Pálinkát a' Közönséges Házhoz*” [városháza] 10 forint összegben – jegyezte fel a számadó második bíró.<sup>97</sup>

Tehát a civis- és kisnemes gazdák is főztek pálinkát szilvából, amit latinosan „szilvórium”-nak (szilvapálinka) mondtak. A városi tanács előjárói, köztük a számadó második bíró is eladta a városnak a pálinkáját, és saját hasznára könnyvelte el a vásárlást. Például 1776-ban „Magam Pálinkáját be adt. f. 12. mérte Borbélyné Lucr. 4.” A számadó pálinkáját kimérte a kofa, s 4 forint hasznot hozott maga számára.<sup>98</sup> A második bíró 1803-ban eladta pálinkáját a városnak: „A' magam palinkáját be adtam 2 akot, a mellyet Szabo István Borbiri Uram a' Város Cselédjeivel hozatott el 40,- [...] „A' *Magam Pálinkáját* a' Város számára adtam vagy meg vettem [...] egy Akot” 20 forintért.<sup>99</sup> Az 1816-as esztendő októberében ben „A' *magam által a' Város számára 100 fjával bé adott két akó Tiz Ittze Szilva Pálinka* árába ki vettem [...] 216,40”.<sup>100</sup>

94 NOVÁK László: Nagykőrös mezőváros önrendelkezése (az 1747. és az 1817. évi statútumok). In *Fejezetek Pest megye történetéből I.* Szerk. IKVAI Nándor. Szentendre 1979. 189. (Studia Comitatus [Tanulmányok Pest megye múzeumaiból] 7.)

95 MNL PML NkV Tan. Végrendeletek (XIX. sz.) 412. sz.

96 MNL PML NkV Végrendeletek (XIX. sz.) 284. sz.

97 Balla Gergely a nevezetes Nagykőrös város krónikáírója, aki az 1750-es években nemesi armális birtokába jutott, s a mezőváros kiemelkedő előjárója volt. Adószedő második, majd főbírónak is megválasztották.

98 MNL PML NkV SzK 1776/77. 1776. okt. 29.

99 MNL PML NkV SzK 1803/04. 1803. júl. 23., aug. 28. A város előjárója 3 akó (kb. 1,6 hl) pálinkát adott el Nagykőrös városának és fizetett maga számára 60 forint összeget.

100 MNL PML NkV SzK 1816/17. 1816. okt. 27.; Feltűnőnek is tartható, hogy a perceptor bíró igen drágán számította a szilvapálinkáját, s jelentős összeget vehetett ki maga számára a város pénztárából. Feltételezhető, hogy a szilvapálinka értékesebb lehetett a Felső-Magyarországról származó pálinkánál.

A városi tanács rendszerint megvendégelte a rangos idegeneket a város konyháján. Az 1826. évben is hozatott hasonló célból a városi tanács szeszes italt a helyi kocsmárosoktól: „Budai János *pálinka boltjából* a’ Város közönséges szükségére elhordatott 27 ½ Ittze Silvorumért ki fizettem [...] 16,,20.” – jegyezte fel a számadást végző második bíró.<sup>101</sup>

A 18. században már megtalálható a gyengébb ital, a *rozsolis*, amit Pestről, de a helyi görög kereskedőktől is beszereztek.<sup>102</sup> A perceptor feljegyzése szerint 1795. március 26-án „A’ Város Házához az Vendégek fogadására hozattam Faragó Györgytől Rosolist, Silvoriumot, a’ Konyhára pedig Eczetet” 2 forint 25 dénárért. 1796. április 24-én hasonló okból történt a vásárlás. „A’ Város Házánál Esztendőtt által megforduló Vendégek számára Szilva Pálinkát és Rosolist vettem 2,,40.”

A rozsolis kapcsán szükséges megemlíteni, hogy más élvezeti italféleségek is voltak. A 17. században is itták a sört, a tatárok, törökök pedig a kölesből készült *bozát*.<sup>103</sup> A 18. században bukkan fel a butéliában (butella) árusított rozsolis. A budai bor értékesebb szeszes italnak számított, amit a vendégek számára hoztak akószámra. A rangos vendéget tokaji – vélhetően – aszúborral is megkínálták.

Nagykőrös városa 1821-ben vásárolta meg a Keglevich földesúri familia tulajdonát képező Nagykőrös tekintélyes, fele részét. A földesúri birtokok megvásárlása szükségessé tette a lakosság birtokmegváltkozását (*redempció*). A város híven évszázados hagyományaihoz, a tekintélyes kamarai, helytartótanácsi, vármegyei tisztségviselőket, akik segítették a várost, diszkrécióban, ajándékozásban, vendéglátásában (sőt vadásztatásban Pótharaszt-pusztán) részesítette. Ennek szerényebb megnyilatkozása ismert 1821-ben: „A’ Helybeli némelly Compossessorok [közirtokosok] és a’ Városi Közönség között fenn forgó Egyenetlenségekre nézve tentáltt Amica eránt T[ekin]t[e]tes S. V[ice]Ispány Úr itt léte alkalmatosságával volt Ebédnél elfogyasztott négy Butella Tokaji Borért fizettem” 6 forintot.<sup>104</sup>

A 19. század elején már a pezsgő is megtalálható az élvezeti italok sorában. A város egyik legtekintélyesebb kismese – aki sörfőzdét is létesített –, kereskedéssel is foglalkozott. A város reprezentációs célokra tőle vásárolt italokat. A kiadások között szerepel a számadó második bíró feljegyzése 1834-ben, hogy „Szalay László Urtól vett egy Akó Borért és 12 *Butélia Sampanerért* fizettem” 118 forintot váltócédulában.<sup>105</sup>

101 MNL PML NkV SzK 1826/27. okt. 30.

102 Fahéjjal és más fűszerekkel izesített régi likőrféle; fűszerekkel izesített szeszes ital. A „rozsolis” a francia *rossolis* szóból származik, melynek jelentése ’édes likőr’, ’harmatfű’.

103 A *boza* közép-ázsiai eredetű, kölesből erjesztett, csekély alkoholtartalmú ital. A törökök, tatárok Nagykőrösön is fogyasztották. Lásd NOVÁK László Ferenc: Nagykőrös az Oszmán Birodalomban. Adatok Nagykőrös XVII. századi néprajzához. *Ethnographia* 2012. 439–442.

104 MNL PML NkV SzK 1821/22. 1821. júl. 12.

105 MNL PML NkV SzK 1834/35. Elegyes kiadások. 1843. ápr. 27. Megjegyezzük, hogy Szalay László volt 1848-ban Kossuth egyik fő embere, aki gerillaszervezésben jeleskedett (ő szervezte a Kossuth Szabadosai gerillacsapatot Nagykőrösön, amelyből megalakult szeptemberben–októberben a 13. Hunyadi honvéd huszárezred; Belgiumból ő csempésztett fegyvereket is a magyar hadsereg számára). Szalay József híressé vált csonka honvéd, vadászfőhadnagyak nagybátyja volt. Lásd NOVÁK László: *Egy nagykőrösi vadászfőhadnagy visszaemlékezése az 1848/49. évi szabadságharcra*. Nagykőrös 1998. (Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 11.)

Mint utaltunk is rá, s a számadáskönyvek kimutatása is igazolja, Felső-Magyarországról jelentős mennyiségű pálinkát hoztak Nagykőrösre (például 1776-ban két pozsonyi és egy komáromitól 13 akót). A közeli-távoli környékből is jelentős felhozatal származott. Például 1754-ben a Szent László király-napi vásárbá (június 28.) a maglódi Hus János és Botzka Sámuel (szlovák-tót) lakosok hoztak 5 akót. A Duna-Tisza köze más vidékeiről is került pálinka Nagykőrösre: „Még a Demeteri Vásárban valamely Pataji Aszszonytól vettem 3 Ako Palinkát axf 30,,75 dn, De minthogy ennek nagy részét a Verbung Consumálta [katonatoborzás során fogyott el – NLF], nem többet hanem csak percipialtam 15,,73.”<sup>106</sup>

Megállapítható, hogy a zsidóság is jelentős kereskedelmet bonyolított le. Például 1769. július 4-én „Irsai Sidótul” vettek 3 akó (kb. 1,6 hl) pálinkát. 1776-ban egy irsai zsidó 7, egy pilisi pedig 5 akót hozott Kőrösre. A „Helybeli Farkas Zsidótól” 1816-ban 7 akó szilvapálinkát vett a tanács.<sup>107</sup>

A zsidó kereskedők mellett zsidó vállalkozók is megjelentek Nagykőrösön, akik bérbevették a pálinkafőzést. A zsidóság megtúrt állapotban volt 1840-ig, majd egyre liberalizálódott helyzetük, egészen az 1867-ben kibocsátott vallás- és egyházügyi emancipációs rendelet nyomán bekövetkezett biztos polgári státuszig, magyar állampolgárságig.<sup>108</sup> A 18. század végétől vállalkoztak a pálinkafőzésre is a zsidók. Ismeretes például, hogy 1800-ban „Szelén lakó de itt Palinka főzéssel gazdálkodó Jakab Abraham Zsidó, a’ ki Katona Istványnál főzte a’ Palinkát fizetett Arendát 4,,30 [...] Törtelyi Zsidó Bernát Ábrahám, a’ ki N Dobos Pál Ur Házánál főzte iden az Palinkát, ezen mód szerint fizetett, mint tavaj is 4,,30.”<sup>109</sup> Ugyancsak a szelei zsidó „Ábrahám Jákob Szelei ’Sidó itt való pálinkaa főző kazánnyától” fizetett 1802. december 1-én 4 forint 20 krajcár adót Nagykőrös város pénztárába. A helyben lakó Rothbaum Sámuel is foglalkozott pálinkafőzéssel. Ez derül ki a városi tanácshoz 1837. január 7-én benyújtott panaszából. Ő Páhán János házában lakott bérlőként, a tulajdonos azonban Rothbaumnak „Contractus szerént kötelezett fél pinczéből borait kiszoritotta ’s azok meg fagytak – úgy szinte – a’ köz meg egyezéssel sótt előtte meg állapított alku mellett be állított Pálinka főző Csatornáit kész akarva több ízbe le szaggatta nékie tetemes kárt okozott, ’s ezen kívül feleségét hol maga Páhán István, hol annak fíja és felesége meg rángattak, kurvázták, s.a.t.” A vádolt Páhán István tagadta cselekedetét. Elmondta a hatóságnak, hogy Rothbaum Sámuel a „háznak pá-

106 MNL PML NkV SzK 1768/79. 1778. jún. 5. A város kárt szenvedett, mivel a pálinka jelentős részét a sorozás, a verbung során itatták meg a katonának felcsapni szándékozó legényekkel. Ezért csak a költség fele térült meg.

107 Egy akó ára 90 forint volt, összesen 630 forintot fizettek a 7 akóért. Megállapítható, hogy ezekben az években jelentős devalváció, pénzromlás lehetett, mivel a korábbiakhoz képest jelentősen megnőtt a pálinka ára: 20 forintról 90–100-ra (a már említett, ugyancsak ez évi elszámolás szerint 100 forintjával adta el a pálinkájának akóját a város embere, 2 akó és 10 icce pálinkáért 216 forintot és 40 dénárt fizetett saját magának).

108 A kiegyezést követően az izraelita vallásban törés következett be 1869-ben. Az ortodox zsidóságtól elszakadt a neológ egyház. Kecskeméten ugyan az ortodoxok megmaradtak, a neológok azonban megerősödtek (ők építették a század végén az impozáns zsinagógájukat), Nagykőrösön egyedül a neológ izrelita egyház vált működőképessé. NOVÁK 2002. 109–110.

109 MNL ML NkV 1800/01. 1800. nov. 22.

linka főzővé lett változtatásával okozott károk meg térítésére” még az elmúlt esztendőben kötelezte a tanács. Ő a pince egy részét a „folyamodó jelenlétében, és meg nyugvással rekesztvén az által is adta”, ugyanakkor a bor megfagyása nem az ő hibája, a „borok peddig már fagyottan és tsak pálinkának vétetvén nem is a folyamodóé hanem más Zsidóei voltak – kinek a’ folyamodó tsak számadója volt, következképpen neki mint tsak számadónak kára nem is történhetett”. Ő is viszont vádaskodott Rothbaumra, a magisztrátus azonban mindkét fél panaszát elutasította és megbékélésre intette őket.<sup>110</sup>

A zsidóság pálinkafőzésével kapcsolatban érdekes adat ismeretes 1854-ből. Június 6-án Feiler Jakab erkölcsi bizonyítványért folyamodott a városi tanácshoz. A hatóság ennek kiadása érdekében meghallgatta Deutsch Ferenc és Rosenfeld Dávid véleményét is. Bebizonyosodott, hogy Feiler „betsületes magaviseletű Egyén légyen, és Pálinka főzési Üzletetet ’s Marhával való Kereskedést olyan mértékben viszi és folytatja, hogy annak hasznából egy nőt betsületesen el tarthat, így házasságra alkalmas. A kérelmező megkapta a szükséges okiratot Nagykőrös város hatóságától és megnősülhetett.<sup>111</sup>

Összegzőként hangsúlyozandó, hogy a 16–17. században a Kárpát-medence szőlőtermesztő vidékein a borkészítés, a bor tisztulása során keletkezett szesztartalmú üledék, a söprő volt az égetett szeszes ital, az *égettbor* alapanyaga. A 17. század második felétől már az alföldi mezővárosok – így Kecskemét és Nagykőrös is – rendre felvásárolta a Felső-Magyarországról, Pozsony, Trencsén, Komárom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Zólyom, Gömör és Kishont vármegyékből ideszállított tömény szeszes italt, a *pálinkát*. Hogy jó minőségű, fogyasztható termék volt, bizonyítja kelen-dősége, s az, hogy a városi hatóságoknak jelentős haszna származott annak kiméretéséből, forgalmazásából. A tömeges árubehozatal döntően ahhoz járult, hogy az égetett szeszes ital terminológiájában változás, illetve módosulás következett be. A 18. század folyamán egyöntetűen a *pálinka* név vált megnevezéssé, lassan kiszorítva az *égettbor*t. A szilvából főzött nagy mennyiségű szesz tette egyetemessé a *pálinka* név meghonosodását az Alföldön, közelebről Nagykőrösön és közeli-távoli vidékén.

A szeszes ital minőségét a gyümölcs aromája és a szeszfoka határozza meg. Tulajdonképpen a szőlő és gyümölcs íze alapvetően fontos, de hogy az érvényesüljön, megfelelő szeszfok szükséges. Az ital szeszfoka, erőssége tette alkalmassá az *égettbor*t és *pálinkát*, hogy kedvelt legyen mindenki számára, s ezért is következhetett be a terminológiai váltás, a *pálinka* név egyedülivé válása, amely valójában szintén égetéssel, főzéssel készült.

A korabeli források a szeszfokra nem utalnak, viszont erősnek kellett lennie, hogy kellő bódító hatást kifejtsen, „élvezhető” legyen. A 17. századi történeti adatok bizonyossága szerint a tatárok és törökök nagy mennyiségben itták az égett bort, mint írták a dokumentumok, egyesek „telhetetlenül”. Ha nagyon erős ital lett volna, bizo-

110 MNL PML NkV Tan. jkv. 1835–1837. 28. sz. 200–201. pag. Vö. NOVÁK László Ferenc: A zsidóság Nagykőrösön (XVII–XX. század). Nagykőrös 2002. 62–63. (Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 13.)

111 NOVÁK 2002. 63.

nyára nem fogyott volna mértéktelenül az égett bor, de íze kellemesnek bizonyulhatott, ami növelte fogyaszthatóságát.<sup>112</sup>

A pálinkafőzés szakaszosan megy végbe. Elsőként folyik le a „rézeleje”, amely fogyasztásra alkalmatlan. A párlat tisztítása során keletkezik a gyengébb szeszfokú *vodka*, amely már iható. A következő eljárás, a finomítás során történik a pálinka minőségének beállítása, szeszfokának meghatározása.

Nagykőrösön a 19. század elejéről, többek között 1809-ből ismeretes, hogy egy hagyatéki leltárban, Dora Tóth János ingóságai között volt egy „kis pálinkás hordó 8 Ittze pálinka benne” (mintegy 7 liter), valamint egy „korsó”, melyben „Votka” volt található. Tehát a pálinka mellett vodkát is készítettek és fogyasztottak.<sup>113</sup>

A 19. század második felétől már üzemszerűen főzték a pálinkát.<sup>114</sup> Sorra létesültek szeszfőzdék, szeszgyárak, ahol már nemcsak szilvából és borsópróból, hanem különböző gyümölcsféle cefréjéből „égették”, azaz főzték a pálinkát. Érdekes módon, a szláv eredetű *pálinka* szó tradicionális magyar terminussá alakult a 18–19. században. Felső-Magyarországról, Felföldről a korábbi évszázadokban e vidékre magyar (palóc) és szlovák kereskedők által szállított *pálinka* nevében is magyarrá vált. Ezért is minősülhet hungarikumnak.

Szükséges hangsúlyozni, hogy Felső-Magyarországot – az 1920-as trianoni békediktátum következményeként – magában foglaló Csehszlovákia, majd 1993. január 1-től önálló állam, Szlovákia szlováksága nem fogyasztja a pálinkát. Nemzeti italuk a – ginhez hasonló ízű – gyengébb *borovicska*, amelynek alapanyaga, aromadója a borókafenyő termése, bogyója, s a szeszfoka 37,5–40° között változhat.<sup>115</sup>

Kitéteként teszünk említést arról, hogy a környező országokban az erős szeszfokú pálinkát nem fogyasztják. A magyar égett borhoz hasonlóan borpárlat, *szőlővodka* készül Bulgáriában. A lengyelek is a gyengébb vodkaféléket isszák, nemzeti büszkeségük a 37,5 szeszfokos, bölényfüves vodka (*Żubrowka*). A román-ság nemzeti itala a *cujka* (*Țuică*), amely szilvából főzött szesz ital, s viszonylag alacsony – 24° körüli – szeszfokkal rendelkezik. A szerbek is szilvából főzik házilag a gyengébb – 38–40 fokos – *Slivovicát*.

112 A 19. század közepén, a szabadságharc bukása utáni osztrák önkényuralom idején alapvető változások következtek be a szeszfőzés terén is. Állami monopóliummá vált a szeszfőzés, a sorra alakuló szeszfőzdék jelentős adóbevételt hoztak és jelentenek a finánc szervezetnek, állami, pénzügyőri hatóságnak. A 20. században a szeszfőzdék Magyarországon a gyümölcscefre fajtájától függően 50–52 szeszfokos pálinkát állítanak elő. Vélhetően a korábbi évszázadokban ilyen erős szesz ital nem készült. A szeszfokra és annak mérésére vonatkozóan történeti adatok nem ismeretesek.

113 NOVÁK László: *Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig II.* Nagykőrös 1994. 533. (Nagykőrös Város Monográfiája I.)

114 Itt említjük meg, hogy Nagykőrösön a konzervgyár elődjének számító Gschwind-féle szeszgyár 1895-ben létesült. NOVÁK László Ferenc: *Hej, Nagykőrös híres város...! Nagykőrös város kismonográfiája.* Nagykőrös 2008. 131. (Az Arany János Múzeum Kiállítási Monográfiái IV.)

115 Az Európai Unió eredetvédeltsége vonatkozik rá (Slovenská borovička Juniperus). *Magyar Nagylexikon IV.* (Bik–Bz). Budapest 1995. 352.

FEHÉR GYÖRGY

## EGY ARISZTOKRATA FÖLDBIRTOKOS, GRÓF KÁROLYI SÁNDOR

ABSTRACT

### GYÖRGY FEHÉR: COUNT SÁNDOR KÁROLYI, AN ARISTOCRATIC LANDOWNER

The career of Count Sándor Károlyi (1831–1906), a member of Hungary’s aristocratic families, was characterized by a keen activism in public life. Apart from being a member of Parliament, he was a key organizer of the Hungarian national cooperative movement. He devoted his time and his own financial resources to found in 1886 the Pest County Credit Co-operative, which he also led, and he established in 1898 the Consumers’ and Retail Co-operative of the Hungarian Farmers’ Alliance, popularly known as the Hangya (Ant). Apart from politics, his skills as an organizer also led to the formation of the Hungarian Farmers’ Alliance in 1896, the main objective of which was the representation of the interests of the large and middle landowners. Throughout his life, together with his wife, they spent tens of millions of crowns to found and maintain hospitals, schools and care homes. The costs of these undertakings were covered by his own finances, which came from several sources, including his land holdings, which at 68,000 cadastral yokes, were considered significant by national standards. He closely oversaw the farming on his estates and took particular care of his lands close to the capital city, which brought him significant income by providing products (mainly horticultural, viticultural and dairy) that were especially sought after on the markets of Budapest.

*Keywords:* entailed property, freehold, leasehold, estate, animal husbandry, plant production

Gróf Károlyi István és gróf Esterházy Franciska házasságából született gróf Károlyi Sándor (1831–1906), a magyar nemzeti arisztokrácia egyik kiemelkedő családjának leszármazottja.<sup>1</sup> Fiatalemberként a forradalom és szabadságharcban történő részvétele után rövid időre emigrációba kényszerült, 1850 után innen hazatérve a családi birtok termelésének korszerűsítésébe kezdett. Hamarosan irányítása alá vonta megörökölt uradalmait, ezek legértékesebb birtoktestei Pest környékén (Fót, Rákospalota,

1 Károlyi Sándor életpályájáról lásd FEHÉR György: *A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906.* Budapest 2019.



Újpest) terültek el. Bekapcsolódva a hazai tőkés gazdaság építésébe, vállalatok (például a Pesti Közúti Vaspálya Társaság) alapítása fűződött nevéhez, számos bank (például a Magyar Földhitelintézet) felügyelőbizottságába is beválasztották. Az 1860-as években a hazai gazdasági egyesületek munkájához csatlakozva vezetője lett a Csongrád és Pest megyei gazdasági egyesületeknek, valamint az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek, továbbá a Tiszavölgyi Társulatnak. 1881-től haláláig hol a kormánypárt tagjaként, hol pedig ellenzéki képviselőként küzdött gazdasági és szociálpolitikai célokért. A társadalom rászoruló szegényebb, több milliós csoportja gondjainak segítésére a szövetkezeti mozgalom teljes körű kiépítését javasolta, és ebben maga is tevékenyen részt vett. Kezdetben, 1886-tól a Pestmegyei Hitelszövetkezet fiókintézményei szerveződtek, 1894-től a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete néven folytatódott a hálózat építése, amikor 1898-ban 500 szövetkezet több mint százezres tagságát vitte az akkor létrejött Országos Központi Hitelintézetbe. Ezt követően Károlyi még ebben az évben elkezdte a fogyasztási és értékesítési szövetkezetek hálózatának a szervezését, amely „Hangya” néven uralta a vidéki kiskereskedelmet, és 1945-ig megkerülhetetlen szerepet játszott a falvak és városok ellátásában. Mindezekben a munkálatokban Károlyi nemcsak személyesen vett részt, hanem vagyonából koronaszázezrekkel segítette a szövetkezeti fiókok és üzletek létrehozását.

A Magyar Gazdaszövetség 1896-ban történt alapításával a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó birtokosok politikai és gazdasági érdekképviseleti szervezetét, annak hálózatát (gazdakörök) építette ki.

A hazai arisztokrácia legjobb hagyományait folytatva további koronamilliókkal támogatta az árvák és nincstelen gyermekek gondozását (Első Gyermekmehely Egyesület, későbbi Clarisseum, fóti gyermekmenedékház). Istvántelken helyet adott és fenntartotta az aggok menhelyét, a Stephaneumot. Ugyanitt iparos- és kertészképző intézetet működtetett. Az egyik legnagyobb súlyú adományának az Újpesten létesített 100 ágyas kórház számított, ahol a legrászorultabbak orvosi ellátását ő finanszírozta. Altruista tevékenységének felsorolását még hosszan lehetne folytatni: úgymint templomépítések, a szegények és károsultak rendszeres segélyezése.

Károlyi Sándor pályájának, teljesítményének megítéléséhez ismernünk kell, hogy milyen szellemi, erkölcsi értéket és mintát kapott, milyen anyagi erőforrásokat örökölt, mindezekkel hogyan sáfárkodott. Eltékozolta az örökségül kapott értékeket, vagy éppen ellenkezőleg, azokat felhasználva gazdagította közösségét? Teljesítette-e társadalmi rendjének íratlan kötelességét: noblesse oblige!

## BIRTOKLELTÁR

Az alábbiakban röviden tekintsük át közszereplésének anyagi bázisát. Előjáróban meg kell jegyezni – tekintettel Károlyi Sándor szövevényes vagyoni állapotára –, hogy itt csak a termőföldtulajdon hasznosításából származó jövedelmeit vesszük górcső alá, míg az egyéb forrásokból – tőzsdei és banki aktivitásból eredő tőkejövedelmek, lakóingatlanok bérleti díja – eredő bevételek vizsgálatára nem vállalkozunk

A szigorú öröklési rend szerint őt illető vagyon tekintélyesebb hányadát a földingatlanok tették ki. Birtokainak terjedelméről minden kétséget kizáró, pontos adatokkal nem rendelkezünk, ami több okkal is magyarázható. A családi levéltárban fennmaradt, különböző években keletkezett iratokban sohasem az ingatlanok nagyságát, hanem az éppen aktuális forgalmi értékét tüntették fel.<sup>2</sup> Mindezek felül tisztában kell lennünk azzal a ténnyel, hogy a Károlyi Sándor tulajdonában és kezelésében levő birtokok kiterjedése időről időre változott. Az ezeken folyó gazdálkodásról átfogó ismereteket majd csak a családi levéltár ide vonatkozó fondjainak áttekintése, feltárása után szerezhetünk,<sup>3</sup> de már az eddigi források tanulmányozása alapján rögzíthetünk néhány adatot, és vonhatunk le bizonyos következtetéseket.

Az édesapa, gróf Károlyi István birtokait illetően több esetben is nyilatkozott törvényes akaratáról. Az első, 1846-ban<sup>4</sup> született végrendeletet újabbak követték: 1854-ben,<sup>5</sup> 1863-ban,<sup>6</sup> végül a testamentumok sorozata 1878-ban, fiai (Ede és Sándor) számára alapított egy-egy hitbizomány létrehozásával egy újabb fontos szakaszhoz ért.<sup>7</sup> Az erről szóló hivatalos értesítés közölte, hogy „Ő császári és apostoli királyi felsége 1877. évi november hó 13-án kelt legfelsőbb elhatározásával” engedélyezte alapítását és a hitbizomány gondnokául gróf Cziráky Jánost nevezte ki.<sup>8</sup> Az 1854-es örökségi szerződéssel és ennek a két örökös közötti megosztásáról rendelkező 1865-os osztálylevéllel de facto elkezdődött az édesapa vagyonának gyermekei részére történő átruházása.<sup>9</sup> 1864 és 1877 között legkevesebb még hét jogi dokumentum (osztálylevelek, szerződések, nyilatkozatok, jegyzőkönyvek stb.) keletkezett, amelyek apróbb kiegészítéseket, pontosításokat tartalmaztak, továbbá rögzítették a testvérek egymás közötti tartozásait, törlesztési és egyéb kötelezettségeit.<sup>10</sup> Az 1850-es években életének húszas éveit taposó Sándor számára ezek a változások nagy kihívást jelentettek. A róla szóló és már idézett írások kivétel nélkül állítják, hogy „vagyonát apjától meglehetősen zilált állapotban vette át. Évekig dolgozott, míg rendbe

2 Ingó és ingatlan (föld, ház) vagyonleltár, dátum nélkül. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 1858-III-20-f-N°77-78.; 1885-ban kelt fizetési meghagyás. MNL OL P 1858-I-3-e/3-N°4.

3 A Károlyi család fői ága. „Vagyonjogi, birtokigazgatási és- gazdálkodási iratai”. MNL OL P 1858.

4 MNL OL P 1858-I-3-a-N°1.

5 MNL OL P 1858-I-3-a-N°2.

6 MNL OL P 1858-I-3-a-N°5.

7 MNL OL P 1858-I-3-d-N°4.

8 *Budapesti Közlöny* 1878. VI. 4. 4040.

9 Osztálylevél (Károlyi István, Károlyi Ede, Károlyi Sándor, Pest, 1865. IV. 7.). MNL OL P 1858-I-3-b-N°4.

10 Örökségi szerződés (Károlyi István, Károlyi Ede, Károlyi Sándor, Pest, 1864. XII. 6.). MNL OL P 1858-I-3-b-N°1.; Károlyi Sándor kötelezvénye apja életjáradékáról (Pest, 1865. IV. 7.). MNL OL P 1858-I-3-b-N°14.; Jegyzőkönyv (Károlyi Ede, Károlyi Sándor, Bp., 1875. XII. 15.). MNL OL P 1858-I-3-c-N°2/a.; Osztálylevél (Károlyi Ede és Károlyi Sándor, nem teljes). MNL OL P 1858-I-3-c-N°3.; Osztálylevél (Károlyi István, Károlyi Ede, Károlyi Sándor, Pest, 1865. IV. 7.). MNL OL P 1858-I-3-b-N°4.; Jegyzőkönyv Károlyi Ede és Károlyi Sándor között. (1875.). MNL OL P 1858-I-3-b-N°8.; Nyilatkozat (Károlyi István, Károlyi Ede, Károlyi Sándor. Bp., 1877. III. 20.). MNL OL P 1858-I-3-c-N°2/b.

hozta.”<sup>11</sup> A rendbetételt – egyesek szerint a modernizációt – Károlyi az akkor még nem hitbizománynak számító terjedelmes derekegyházi uradalommal kezdte.<sup>12</sup> Mások állítása szerint ez a gazdálkodásra irányuló komoly koncentráció és annak eredményei majd csak az 1860-as évek közepétől érnek be.<sup>13</sup> Vajon a jól gazdálkodó, a birtokai kezelésére személyesen is odafigyelő főúr attitűdje mennyiben volt a róla kialakított pozitív kép része, vagy esetében ez az impresszió valóban helytállóan bizonyult-e, erre a későbbiek folyamán még részletesen kitérünk. Az kétségtelen tény, hogy korábban Károlyi István birtokai különösképpen nem tűntek ki gazdálkodásuk magas színvonalával, nagy nyereségükkel. Ezzel is magyarázható többek között, hogy István birtokainak kezelését viszonylag hosszabb időn át testvére, Károlyi György vette kezelésbe.<sup>14</sup>

Sándor, miután 1850 végén hazatért a francia emigrációból, apja egyre több gazdálkodással kapcsolatba hozható feladatot ruházott rá. Például felhatalmazta, hogy saját belátása szerint járjon el a rákospalotai úrbéri perekben. Ezekben jóindulatú hozzáállást tanúsítson, és fogadja el „a lakosok által netán szorgalmazandó” kiigazítást.<sup>15</sup> Halála előtt két esztendővel birtokainak és minden ügyes-bajos dolgának kezelését teljes döntési jogkörrel rábízta.<sup>16</sup> Korábban, az 1860-as évek közepétől igen gyakran bátyja szintén birtokai kezelésének kisebb-nagyobb felügyeletét kérte tőle,<sup>17</sup> de voltak közösen kezelt birtokaik és közös üzleteik is. Levelezésükből ismert, hogy Sándor kísérte figyelemmel a termékek árát, majd javasolta az értékesítés időpontját. Kettőjük közül ő az, aki a haszonelvűséget szem előtt tartva döntött egy-egy ügyben. A fent említett időszakban a legnagyobb üzemekben már elterjedőben volt a cséplőgépek használata, egy-egy élelmes vállalkozó pedig bércsépléssel kereste kenyerét. Sándor a jelenségről kifejtette véleményét Ede bátyjának, miután néhány arisztokrata barátjával (Podmaniczky Frigyes, Andrassy Aladár és Gyula) konzultált róla. Valószínűleg cséplőgépvásárlást fontolgattak, de Sándor még nem látta erre megfelelőnek a gazdasági környezetet, mert számítása szerint „oly üzletben hol annyi veszély érheti a tőkét, legalább is egy harmad részét a tőkének meg kel [sic!] szerezni egy idényben”. Ekkor még úgy ítélte meg, hogy a rendelkezésre álló szabad munkaerő („ahol annyi szegény ember van”) miatt a gazdák a gépi cséplés helyett a nyomtatást választják. „Ezért a géptulajdonosok az idén nem fognak munkát találni, majd jövőre.”<sup>18</sup>

11 ZSELÉNSZKY [Zéleński] Róbert: *Emlékeim*. Budapest 1928. 500.; CSÍK Tibor: Károlyi Sándor. In *Sokszíniú kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Szerk. SEBŐK Marcell. Budapest 2004. 114. „... az általános amnesztia után hazajött és atyja gazdasági ügyeinek rendezésére fordította idejét.” (a továbbiakban: CSÍK 2004); *Alkotmány* 1900. IV. 12. 3.

12 CSÍK 2004. 114.

13 HAJDÚ Tibor: *Károlyi Mihály*. Budapest 1978. 13.

14 Károlyi István a nagy kiadások, s főként a nem eléggé okszerű gazdálkodás miatt olyan mértékben eladósodott, hogy 1837-ben György testvérének – a főti birtok kivételével – az összes többi gazdaságot 15 évre bérbé adta. VÁRI András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest 2009. 151–152.

15 Károlyi István Károlyi Sándornak, Bécs, 1861. I. 16. MNL OL P 1858-I-3-b-N°12.

16 Meghatalmazvány. Károlyi István Károlyi Sándornak. Bp., 1879. X. 25. MNL OL P 1858-I-3-e/1-N°2.

17 MNL OL P 2023-B-6-c-3. doboz.

18 Károlyi Sándor Károlyi Edének. Fót, 1864. VI. 17. MNL OL P 386-2/a-32-N°1.

A rokonság elismerte Sándor üzleti érzékét, tájékozottságát, megbíztak benne és a családból mások is teljes jogkörrel ráruházták vagyonukkal kapcsolatos ügyeik intézését, amit a családi gazdasági tanács véleményét kikérve hajtott végre. Gróf Károlyi Gyula neje, gróf Károlyi Georgina (Sándor bátyjának, Edének a lánya) az Abauj megyében fekvő Monaj községben telekkönyvileg az ő nevére írt birtok értékesítésére kizárólagos hatáskörrel bízta meg, a szerződést aláírhatta, a vételárat felvehette.<sup>19</sup> Tudomásunk van másfajta konstrukcióról is: az Ede és Sándor között létrejött osztályegyezségről, mely szerint Ede 635 000 forintnyi adóssága fejében jelentős birtokrészletet adott át haszonélvezetre öccsének.<sup>20</sup> Időközben az egyébként is bonyolult családi helyzetben és örökségi rendben újabb változások történtek. 1879-ben elhunyt Ede, és Sándor 1881-ben feleségül vette özvegyét, Kornis Klarisszát.<sup>21</sup> Ezzel pedig nemcsak házastársa birtokának fenntartása, hanem az ennél nagyságrendekkel terjedelmesebb Károlyi Ede-féle radványi hitbizományi és szabad forgalmú birtokok kezelése is reá hárult, mivel annak kiskorú örököse, László gyámjaként, később mostohaapjaként, ez a jog őt illette meg. A családi vagyonosztzkodás végül gróf Károlyi István 1882-ben bekövetkezett halálával ért véget.<sup>22</sup>

Általánosságban megállapítható, hogy a rokonságban egymás között mindvégig állandó volt az üzleti mozgás, egyik tranzakció követte a másikat. Erre példaként álljon itt egy 1900-ban Károlyi Sándor és az akkor már régóta nagykorú László közötti megállapodás. Ennek során unokaöccse az apjától örökölt, és a nagybátyjától ajándékba kapott összesen 2756 kh kiterjedésű ecsedi lápról utóbbival kötött bérleti szerződést. A 15 évre szóló megegyezés értelmében Sándor bérleti díjat nem fizetve tetszés szerint gazdálkodik, ugyanakkor ő állja az összes adót, viseli a befektetések (például a vízszabályozás) költségeit.<sup>23</sup>

Az 1890-es évek elején készült birtokstatisztikai összeírás adatait alapul véve a Károlyi Sándor tulajdonában és kezelésében levő földbirtok kiterjedésére csak megközelítően vállalkozhatunk, hiszen hitelesség tekintetében minden kétséget kizáró statisztikák nem állnak rendelkezésre. Egy, a Magyarország 700 kh-on felüli nagybirtokosainak névsorát tartalmazó 1893-as kimutatás szerint az ország legnagyobb földtulajdonosa herceg Esterházy Miklós volt, aki 420 ezer kh felett rendelkezett. Ebben a listában a 31. helyet Károlyi Sándor és neje foglalta el 62 726 kh kiterjedésű birtokaival. A felsorolás előkelő 36. és 46. helyén állt Károlyi László (56 691 kh) és Károlyi Mihály (50 317 kh),<sup>24</sup> akik életük egy szakaszában szorosan kötődtek Károlyi Sándorhoz és feleségéhez. A Károlyi család egyik krónikása, Éble Gábor 1894-ből származó adatai szerint a grófi család – minden ágát és minden tulajdono-

19 Károlyi Georgina meghatalmazása Károlyi Sándornak. Pest, 1872. MNL OL P 1858-I-6.

20 Osztályegyezségről. Károlyi Sándor Kornis Klarisszának, Derekegyháza, 1876. VIII. 24. MNL OL P 2023-6/b-3. doboz.

21 A felesége tulajdonában 4966 kh volt. *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Gazdacsimtár.* II. kötet. Budapest 1897. 530–531., 572–573. (a továbbiakban: *Gazdacsimtár.*)

22 MNL OL P 1858-I-7-N°4.; MNL OL P 1858-I-7-N°5.; MNL OL P 1858-I-7-N°10.

23 Károlyi Sándor Károlyi Lászlónak, Bp., 1900. VI. 6. MNL OL P 390-2-N°43.

24 LŐRENTEI István: *Magyarország nagybirtokosai.* Szatmár 1893. 3–4.

sát beleértve – 400 ezer kh föld felett rendelkezett.<sup>25</sup> A korabeli napilapok 1899 elején, valószínűleg egyazon hírforrásból, közölték a parlamenti képviselők tulajdonában lévő birtokok területét. Eszerint a legkiterjedtebb földtulajdonnal gróf Wenkheim Frigyes (97 462 kh) bírt, és nem sokkal hátrébb állt a rangsorban gróf Károlyi Sándor a maga 63 681 kh-jával. Unokaöccse, László, Ede fia, aki ekkor már elérte a nagykorúságot, az adatbázis szerint a korábban idézett területtel szemben „csak” 40 786 kh-at mondhatott magáénak.<sup>26</sup> A *Gazdacímtár* 1895. évi statisztikájának felhasználásával készült számításunk szerint (a későbbiekben ezt használjuk) Károlyi Sándor nevéen 62 600 kh-at telekkönyveztek, felesége 4966 kh-at tulajdonolt, így a házaspár közösen tehát 67 566 kh felett rendelkezett.

## 1. TÁBLÁZAT

*Károlyi Sándor nevéen nyilvántartott birtok (1895)*

Hely	Terület (kh)	A tulajdonlás típusa és a kezelés módja
<b>Csongrád vármegye</b>		
Csány	7 893	szabad forgalmú, saját kezelés
Derekegyház	249	hitbizományi, bérbe adva
Derekegyház	569	hitbizományi, bérbe adva
Derekegyház	122	hitbizományi, bérbe adva
Derekegyház	752	hitbizományi, bérbe adva
Derekegyház	13 746	hitbizományi, saját kezelés
Derekegyház	2 633	hitbizományi, saját kezelés
Derekegyház	101	hitbizományi, bérbe adva
Derekegyház	112	hitbizományi, bérbe adva
Derekegyház	176	hitbizományi, bérbe adva
Marosvásárhely	479	szabad forgalmú, bérbe adva
Szentes	100	hitbizományi, bérbe adva
<b>Békés vármegye</b>		
Csorvás	3 393	szabad forgalmú, bérbe adva
Pusztaszenttornya	126	hitbizományi, bérbe adva
Pusztaszenttornya	128	hitbizományi, bérbe adva
Pusztaszenttornya	116	hitbizományi, bérbe adva
<b>Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye</b>		
Csomád	1 069	szabad forgalmú, saját kezelés
Fót	2 096	hitbizományi, saját kezelés
Rákospalota	3 082	hitbizományi, saját kezelés
<b>Bereg vármegye</b>		
Mezőtarpa	1 041	szabad forgalmú, bérbe adva

25 Éble Gábor: *A gróf Károlyiak*. Budapest 1894. 7.

26 *Pesti Hírlap* 1899. I. 12. 9.; *Alkotmány* 1899. I. 12. 2.; *Hazánk* 1899. I. 11. 4.; *Pesti Napló* 1899. I. 12. 6.

Hely	Terület (kh)	A tulajdonlás típusa és a kezelés módja
<b>Szabolcs vármegye</b>		
Gemzse	1 063	szabad forgalmú, bérbe adva
<b>Szatmár vármegye</b>		
Csenger	1 843	szabad forgalmú, bérbe adva
Királydaróc	2 883	szabad forgalmú, bérbe adva
Piskárkos	195	szabad forgalmú, bérbe adva
Kisar	478	szabad forgalmú, bérbe adva
Olcsva	334	szabad forgalmú, bérbe adva
Vitka	807	szabad forgalmú, bérbe adva
Mezőterem	2 612	szabad forgalmú, bérbe adva
Vezend	811	szabad forgalmú, bérbe adva
<b>Szilágys vármegye</b>		
Kegy	13 103	szabad forgalmú, saját kezelés
<b>Udvarhely vármegye</b>		
Bögöz	488	szabad forgalmú, saját kezelés (feleségével közös tulajdon)

2. TÁBLÁZAT

*Károlyi Sándorné Kornis Klarissza nevében nyilvántartott birtok  
(1895)*

Hely	Terület (kh)	A tulajdonlás típusa és a kezelés módja
<b>Békés vármegye</b>		
Gyoma	717	szabad forgalmú, bérbe adva
<b>Szilágys vármegye</b>		
Sülelmed	2650	szabad forgalmú, bérbe adva
<b>Torda-Aranyos vármegye</b>		
Koppánd	1599	szabad forgalmú, saját kezelés

Ha a fent említett adatbázis, valamint az 1. és 2. táblázatban foglaltak alapján vizsgáljuk Károlyi Sándor és felesége dominiumait, kitűnik, hogy a legnagyobb és legértékesebb uradalmak az ország középső, továbbá keleti felében terültek el, főleg Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Csongrád, Szatmár és Szilágys vármegyében. A birtokok kevesebb mint fele, 24 108 kh a szabad ingatlanforgalomból kivett hitbizományként volt telekkönyvezve. A birtokegyüttes hasznosítását illetően sokatmondó a saját kezelésbe vont és a haszonbérbe adott terület arányának ismerete. Ha az 1895-ös állapotokat figyelembe vevő kimutatást a dualista kor egészére érvényes trendként kivetítjük, kitűnik, hogy a 43 458 kh szabad tulajdonú birtokokon 24 152 kh saját kezelésben, míg 19 306 kh haszonbérben került megművelésre. A kötött birtokokon még nagyobb

mértékben tartották saját kezelésben a földeket, hiszen az ekként nyilvántartott 24 108 kh-ból mindösszesen csak 2551 kh-at műveltek (nagy)bérlők.<sup>27</sup> Összességében elmondható, hogy a Károlyi Sándor által tulajdonolt birtoknak mintegy 2/3-át (45 709 kh) saját kezelésben tartották, míg a fennmaradó részt kitevő 21 857 kh bérelti díj formájában jövedelmezett. Amennyiben a birtokok területi eloszlását vesszük figyelembe, láthatjuk, hogy a Budapest közelsége miatt jó piaci lehetőségeket kínáló Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei gazdaságok mellett csak a derekegyházi nagy kiterjedésű domíniumainak két nagy birtoktestét, valamint az erdőgazdálkodás szempontjából kiemelten fontos kegyei uradalmat tartotta meg saját kezelésben, míg például a Békés és Szatmár vármegyékben fekvő gyengébb minőségű és áruforgalmi szempontból kevésbé frekvenciált földbirtokait teljes egészében nagybérlőknek adta haszonbérbe.

A korabeli üzemstatistikai számítások a nagyüzemek esetében 40–42 korona/kh tiszta jövedelemmel számoltak.<sup>28</sup> Észszerű tulajdonosi magatartás, ha a jobb termőhelyi adottságokkal rendelkező területeket saját kezelésben tartotta, míg a többi hosszabb időtartamú (5–15 éves) bérelti szerződésekkel hasznosította. Néhány ezzel kapcsolatos dokumentumból tájékozódhatunk a díjakról és a szerződési feltételekről. Károlyi Bossányi nevű gazdatisztje tájékoztatta a grófot, hogy „a zsidók alkalmasint meghallották” a lehetőséget, miszerint a Gyál határában fekvő 3677 hold 6 évre, évi 15 000 Ft bérelti díj, előleg és kaució ellenében kiadó.<sup>29</sup> Egy tíz évvel későbbi levélben két feltehetően ugyancsak zsidó bérlő érdeklődéséről olvashatunk, akik 3 vagy 6 évre bérelnének földet.

A földbirtokosok gyakori visszatérő panasza volt, hogy kevés a bérlő és nyomotak a bérelti árak.<sup>30</sup> A gazdasági lapok hirdetési rovatát olvasva látható, hogy esetenként többször is meghirdették ugyanazt a birtokot. Ez történt a Csongrád vármegyében fekvő 2028 kh-as istván-hegyesi birtok (511 kh szántó, 1518 kh rét és legelő) esetében, amelyet Károlyi 10–12 évre kívánt bérbe adni.<sup>31</sup> Szintén ilyen időtartamra kínálta ugyanebben a megyében elterülő és a királysági uradalomhoz tartozó két majorja (789 és 413 kh) bérelti jogát.<sup>32</sup> Nem volt ritka azonban, hogy a testvérek vagy rokonok egymással kötöttek „haszonbéri” kontraktust. 1877-ben Ede lánya, Georgina, Hódmezővásárhely határában fekvő tulajdonából egy 3660 kh-as birtoktestet Károlyi Sándornak 6 évre, évenként 36 000 Ft-os árendáért adott bérbe, melyet korábban négy idegen gazda vett ki.<sup>33</sup> Hirdetések szóltak arról is, hogy ugyanő Hód-

27 *Gazdaczimtár*. II. kötet. Budapest 1897. 178–179., 182–187., 246–247., 274–275., 328–329., 390–391., 394–397., 406–407., 530–531., 572–573., 580–583., 614–615.; MNL OL P 1858-I-5-N°5; P 390-2-N°43. Egy napilap számításai szerint a Károlyi család, minden ágát beleértve, 170 000 kh hitbizományi birtokkal rendelkezett, a legnagyobb terjedelemben Szatmár megyében (62 000 kh). *Pesti Napló* 1889. III. 30. 14.

28 KÁROLY Rezső: *Mezőgazdasági üzemviszonyok és eredmények*. Budapest 1909. 330., 355., 357.

29 Bossányi ?? Károlyi Sándornak, 1866. VII. 6. MNL OL P 389-2/d-2. doboz.

30 ?? Gábor Károlyi Sándornak, 1877. VIII. 14. MNL OL P 389-3-2. doboz.

31 *Köztelek* 1894. V. 12. 666., uo. 1895. VII. 13. 1149., *Budapesti Hírlap* 1895. VIII. 10. 16.

32 *Köztelek* 1902. V. 28. (828.)

33 Haszonbéri szerződés Károlyi Sándor és Károlyi Gyuláné született Károlyi Georgina között. Bp., 1877. V. 6. MNL OL P 1858-I-5-N°5.

mezővásárhely határában fekvő 800 kh földet, kisebb parcellákban, 10 évre, 60 bér-  
lőnek adott ki.<sup>34</sup>

A korabeli napilapok hirdetési rovatai is tele voltak ilyen tartalmú ajánlásokkal. Az egyikből megtudjuk, hogy „Károlyi Sándor gróf csongrádmegyei uradalmának” két majorságából ajánlották fel 10 éves időtartamra több mint 1000 hold kiváló minőségű szántó kisebb-nagyobb parcellákban történő bérleti jogát.<sup>35</sup> A dualizmus időszakának második felében regnáló kormányoknak szembe kellett nézniük a társadalom többségét alkotó agrárproletáriátus, törpe-, kis- és középbirtokosság részéről megnyilvánuló nyomással, amikor a nagybirtokosoktól, illetve az államtól várták, hogy bérletek mellett telepítéssel, parcellázással juttassák földhöz az igénylőket.<sup>36</sup> Végül is ebben a tekintetben a kívánalmakhoz képest csak kisebb lépések megtétele történt. Ugyan időről időre felröppentek a hírek parcellázás céljára történő eladásokról és vételekről, ám ezek egy része valótlanul bizonyult. 1904 elején elterjedt, hogy a Károlyi Sándor algyői uradalmához tartozó 3324 holdas Aktasziget nevű birtokrészt a kormány megveszi, és 5–10 holdas parcellákban értékesíti.<sup>37</sup>

Károlyi Sándor saját kezelésben tartott szabad forgalmú és kötött birtokainak legfontosabb uradalmait, majorjait, pusztáit illetően, amint az 1895-ös *Gazdacímtár* adataiból kitűnik, kötetlen domíniumai közül a Csongrád vármegyében található, két község határában fekvő csányi uradalom volt az egyik legnagyobb kiterjedésű a maga közel 8000 kh-jával, aminek közel a fele szántó, a másik rész rét és legelő volt. Gépi felszereltsége meghaladta az átlagosat, hiszen két darab gőzcséplő készlet és hét darab vetőgép tartozott a leltárba. Az állatállomány is jelentősnek bizonyult: 570 db szarvasmarha, 1044 sertés és 1470 juh tartásáról kellett gondoskodni 110 cselédnek.<sup>38</sup> Jogi szempontból problémát okoz a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében elterülő, és az átlagos Károlyi-birtokokon tapasztaltaknál valamivel alacsonyabban gépesített 1069 kh-as csomádi uradalom esete, ugyanis azt a *Gazdacímtár* a szabad forgalmú birtokok közé sorolta,<sup>39</sup> míg a hitbizományi alapító oklevél kétséget kizáróan kötöttként tartotta számon.<sup>40</sup> A korabeli társadalmi szokásoknak megfelelően Károlyi Sándor minden bizonnyal megkülönböztetett figyelmet szentelt a Szilágy vármegyei Kegye uradalmának, amelyik 16 község határában 13 000 kh-at foglalt el. A 9000 kh erdőből, valamint mintegy 2700 kh rétből és legelőből álló domínium legfőbb értékét a fakitermelés jelenthette és a kiterjedt terület vadállománya is nagy presztízsűnek számított.<sup>41</sup>

Legnagyobb hitbizományi birtoka a Csongrád vármegyei Derekegyház központtal legalább egy tucat község határában helyezkedett el, és jogi szempontból igen

34 *Budapesti Hírlap* 1902. V. 15. 15., *Népszava* 1902. V. 17. 5.

35 *Budapesti Hírlap* 1902. V. 25. 26.

36 Erről lásd FEHÉR György: Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896–1909). *Agrártörténeti Szemle* 2007/1–4. 115–142.

37 *Pesti Napló* 1904. I. 20. 6., *Népszava*, 1904. I. 28. 7.

38 *Gazdacímtár*. II. kötet. Budapest 1897. 178–179.

39 Uo. 246–247.

40 *Budapesti Közlöny* 1878. VI. 4. 4040.; MNL OL P 1858-I-3-d-N°4.

41 *Gazdacímtár*. II. kötet. Budapest 1897. 406–407.



bonyolult tulajdonosi, kezelői, haszonélvezői konstrukció volt. A *Gazdacímtár* adatait segítségül hívva kiderül, hogy a területből 1692 kh-at négy nagybérlőnek adták kezelésbe. Az uradalom 13 700 kh-as kiterjedésű része a statisztikában „gróf Károlyi László és gróf Károlyi Sándor-féle hitbizományként” került felvételre, míg a 2600 kh-as birtoktestet „gróf Károlyi-féle hitbizományként” tüntették fel, mindkettőt azonban saját kezelésben tartották. A két nagy kiterjedésű domíniumhoz összesen közel 10 000 kh szántó, csaknem 1200 kh rét, 3475 kh legelő tartozott. A jószágállomány (1437 db szarvasmarha, 333 db ló, 429 db sertés, 4728 db juh) ellátására, a növénytermesztési feladatok elvégzésére 1895-ben 358 cseléd állt szolgálatban. Az eszközlétárban 8 gőzcséplő készlet (lokomobil és cséplőszekrény), 25 vetőgép, 5 triór, 7 szecs kavágó került felvételre.<sup>42</sup> Az eddigi kutatásokból nem ismert, vajon Sándor és László milyen arányban tulajdonolta a területet, és a jövedelem megoszlásáról sem találtunk dokumentumokat.

Károlyi Sándor hitbizományi birtokként örökölt és saját kezelésben tartott uradalmi között már csak fekvése, fővároshoz való közelsége okán is különösen értékesnek számított Fót (2096 kh) és Rákospalota (3082 kh). Fóton, a család vidéki reprezentatív székhelyeként szolgáló kastélyához, az Ybl Miklós tervezte, egyúttal a családi sírboltként szolgáló templom, a hatalmas kert, 1100 kh szántó, és a királyi vadászatoknak is helyszínt adó erdő (595 kh) tartozott. A főváros kínálta értékesítési lehetőségek kihasználására utalt a 17 kh kert és 9 kh szőlőültetvény, továbbá a 314 darabos szarvasmarha-, a 144 egyedet számláló sertés- és az 500-as juhállomány. A birtokos büszkeségét képező, presztízszempontokat figyelembe vevő ménesben 86 lovat tartottak. A birtokon 85 gazdasági cselédet alkalmaztak. A főtínál nagyobb területű Rákospalotán elsősorban a gazdálkodás eredményességét helyezték előtérbe, legalábbis erre következtethetünk a birtokleltár adataiból. A belterjes kultúrák, a piaci értékesítés szempontjainak figyelembevételére utal, hogy 77 kh-on kertészeti termékeket, 56 kh-on pedig szőlőt és bort termeltek. Az állatállomány (130 szarvasmarha, 500 juh) takarmányszükségletét, a vetett takarmányokon kívül, 800 kh rét és legelő szénáhozama fedezte. Az uradalomhoz tartozott még 1200 kh szántó, amelyen 4 géppel vetettek és 3 cséplőkészlettel végezték a szemnyerést.<sup>43</sup>

### AZ URADALMAK IGAZGATÁSA

A hatalmas kiterjedésű, az ország több megyéjében falvak tucatjainak határát elfoglaló ingatlantulajdonon egy időben ezret megközelítő számú gazdasági cseléd, időszakonként ennek sokszorosát kitevő mezőgazdasági munkás szolgálta Károlyi Sándort. A családon belüli munkamegosztás során kialakult helyzetben a földtulajdon feletti felügyelettel összefüggő gazdálkodás feladata az évek múlásával egyre nagyobb mértékben Károlyi Sándorra hárult. Tekintettel az 1848 után gyökeresen átalakult jogi és gazdasági környezetre, a tulajdont, annak használatát, hasznosítását

42 Uo. 182–183.

43 Uo. 246–247.

érintő gyakori változásokra, szükségessé vált, hogy a helyzethez igazodva megszűlessen egy új birtokigazgatási utasítás. 1872. január 1-i keltezéssel és Károlyi Sándor aláírásával látott napvilágot a *Tiszti rendszabályok melyek összes birtokaimban levő tisztviselőimnek egymásközi viszonyait, függését s kötelességeit körvonalazzák* című, XI fejezetből és 126 §-ból álló rendelkezés.<sup>44</sup> A hivatkozott szabályzat válthatta fel a korábbi, a Károlyi testvérek 1827-es osztályegyezsége idején született birtokigazgatási rendszert.<sup>45</sup> A rendszabályok a birtok különböző szintű gazdasági tisztviselőinek munkaköri kötelességeit fogalmazták meg, elkülönítve az egyes döntési szinteket, meghatározva azok hierarchikus és egymáshoz való viszonyát, pontosan rögzítve a különböző feladatköröket. Ismeretes módon, az uradalmak feudális korra jellemző hármas irányítási feladatából – birtokgazdálkodás, közigazgatás, jogszolgáltatás – e korszakban csak a legelső maradt fenn, azaz a legfontosabb cél: a meglévő földvagyon optimális hasznosítása, a termelés során elérhető profit maximalizálása.

### 3. TÁBLÁZAT

#### *Az uradalom „tishti szabályzata”*

---

I.	Gazdasági tanácsos (1–12. §)
II.	Főtisztek (13–35. §)
III.	Számvevők (36–49. §)
IV.	Uradalmi ügyvéd (50–54. §)
V.	Főpénztárnok (55–61. §)
VI.	Uradalmi pénztárnok (62–70. §)
VII.	Intézkedők és pénztárnokok egy személyben (71. §)
VIII.	Gazdaságkezelő (tisztseget illetően) (72–86. §)
IX.	Ellenőrök, segédek, írnokok, gyakornokok (87–91. §)
X.	Erdészeti személyzet (92–106. §)
XI.	Általános rendszabályok (107–126. §)

---

A továbbiakban nem áll szándékunkban a tishti szabályzat beható elemzése, mindössze annak néhány pontjára hívjuk fel a figyelmet. Az irányító apparátus első emberének, a gazdasági tanácsosnak és az egy-egy uradalom élén álló főtiszteknek, egyébként pedig a vezetői beosztás bármelyik fokán álló szakembernek követelményként fogalmazták meg, hogy munkájával segítse a tulajdonos nyereségorientált gazdálkodását: „minden lépteit oda irányozni, hogy a birtokon a tőke értéke öregbítessék úgy jövedelme szaporitassék”.<sup>46</sup> De még a munkavállalói ranglétra alsó fokán lévőkötől is megkövetelték: „Mindenki tartozik a reá bízottakat hűségesen kezelni és szorgalma által az uraság érdekét nevelni [sic!].” (117. §), kár esetén annak ellenértékét kiegyenlíteni (121–123. §). A szabályzat minden kétséget kizáróan egyértelműsítette, hogy a hierarchia V. lépcsőjén álló tisztviselőkkel bezárólag, a döntéseket csak az egyszemélyes vezetést megtestesítő Károlyi Sándor végső jóváhagyásával

44 Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár D 1391. (1–16.) (a továbbiakban: OSZK.)

45 KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Budapest 1980. 24. és 60.

46 OSZK Kisnyomtatványtár D 1391. (2.)

lehet meghozni, majd végrehajtani, s őt beosztottjai napi rendszerességgel, írásban és igen gyakran szóban is tájékoztatni kötelesek. A lelkiismeretes gazdálkodás megkívánta a pénzügyek és az élő- és holt leltár pontos nyilvántartását. Károlyi rendelkezésünkre álló feljegyzései alapján arra következtetünk, hogy az 1870-es évek elejétől bizonyíthatóan napi szinten követte a birtokok gazdálkodását, és az egészen apró ügyek sem kerültek el figyelmét, de elsősorban a pénzügyi-kereskedelmi vonatkozó sű ügyletek érdekelték.<sup>47</sup>

Az idézett tisztai szabályzatban VIII. kategóriába sorolt gazdaságkezelők (kezelőtisztek) adták az irányító apparátus legnagyobb létszámú csoportját. Az általuk betöltött feladatkör fontosságára, azaz a hatékony, a gazdálkodás jobbítását segítő kezdeményezésre, mint a tulajdonos elvárására, utalás történik a rendszabály 72. §-ában. Miközben minden kezelőtiszt köteles a főtiszt utasításait végrehajtani, „miből azonban nem következtethető az, hogy a gazdasági kezelő tiszt gépileg eleve ne is gondolkozzék, s magát csak gépileg mozgattassa”. Kezdeményezzen és a termeléssel kapcsolatos észrevételeit ossza meg feljebbvalójával. A szabályzatba a minőségi munka jutalmazására érdekeltiségi szempont is bekerült. Ha a kezelőtiszt egyértelműen kimutatható munkájának eredményeként többletjövedelem keletkezett (például termény), azt az uradalom megvette, de maga semmilyen járandóságát közvetlenül nem értékesíthette, ezt a tulajdonos kifejezetten megtiltotta.<sup>48</sup>

A tulajdonos részéről elsődleges elvárásként fogalmazódott meg a tisztekre bízott feladat minőségi elvégzésének igénye és az anyagi természetű visszaélések minimalizálása. A rendtartás nem engedélyezte, hogy a tisztek szolgálatuk alatt saját birtokukat kezeljék, vagy máshol béreljenek (115. §). A szerződésben foglaltakon túl senki sem tarthatott lábasjóságot (119. §). Tilos volt továbbá az alkalmazottaknak másodállást vállalni, ez alól csak az uradalommal nem állandó szerződésben álló tiszteletdíjasok (ügyvédek, mérnökök stb.) képeztek kivételt (113. §). Az átláthatóságot segítő, a szabályzat meghatározta a szegődményesek készpénzfizetési idejét, továbbá hogy az őket megillető termékek után – ha nem vették fel naturáliákban – mikor juthattak a megváltási összeghez (114. §).

Jelenlegi kutatásaink szerint ez a tisztai utasítás szolgált alapul az elkövetkező évtizedekben – de legkésőbb Károlyi 1906-ban bekövetkezett haláláig – a tulajdonában, illetve kezelésében lévő uradalmak, birtoktestek irányítására. A tulajdonos ilyen irányban szerzett ismereteire is érvényes lehetett az unokaöcs, Károlyi Mihály megállapítása, aki őt „nagy autodidaktának” nevezte.<sup>49</sup> Egészen biztosan volt veleszületett érzéke, ösztöne, amit jól megválasztott szakemberek tanácsaira hallgatva követett, vagy velük konzultálva hozta meg általában helyesnek bizonyuló döntéseit. Érdekes,

47 Károlyi II. számú notesze, 1872. év 4. tétel: „24 ökör helye készüljön az ökör istállóban, a többi marad ahogy van.” 1872. év 160. tétel: „Panasz a kiskirálysági csöszre.” 1873. év 49. tétel: „Leégett két épület helyett az ököristálló felét tavasszal mázolni.” 1873. év 21. tétel: „szántó és legelő-kaszáló össz. 1100 h., kérek 16.000 Ft, ajánlanak 14.000 Ft.”, 1873. év 38. tétel: „Repcé eladó 16.000q, ebből feljön Pestre 2 hajóval 10.000q.” 1873. év 81. tétel: „Haszonbérhátalék 19.000 Ft.” MNL OL P 389-11/a-6. doboz.

48 OSZK Kisnyomtatványok D 1391. (10–12.)

49 KÁROLYI Mihály: *Egy egész világ ellen*. Szerk. KISS György. Budapest 1965. 22.

hogy amíg a vízügy, a szövetkezeti ügyek, a hitelélet, a szociális kérdések témájában a Károlyit körülvevő szakértők névsora nyílt titok volt, addig nincs tudomásunk arról, hogy a gazdasági kérdésekben felmerülő számtalan probléma esetén kikkel konzultált az adott helyzetben legegyszerűbbnek tartott lépés meghozataláról. Birtokai gazdasági vezető állásait képzett, ugyanakkor megbízható egyének töltötték be, akiknek felmenői akár több generáció óta álltak a család szolgálatában. Ilyen személy volt Kaprinay Gábor, aki az 1870-es évek közepétől 18 éven át számított Károlyi első számú gazdaszának,<sup>50</sup> akit néhány éven át Bálintffy Pál<sup>51</sup> követett, végül 1900-tól báró ifj. Nopcsa Elek volt az utolsó bizalmi állást elfoglaló gazdasági vezető.<sup>52</sup>

### MUNKÁSKEZEK AZ URADALMAKBAN

A gazdasági irányítás felső- és középvezető tagjai, továbbá az adminisztrációt végző munkatársak mellett tekintsük át a különböző uradalmak majorjaiban dolgozó, éves szerződéssel rendelkező fizikai munkások, a cselédek ezer főt meghaladó tömegének körülményeit. Károlyi Sándor esetében azért érdemes megkülönböztetett érdeklődést mutatnunk a munkavállalók e népes csoportja iránt, mert a munkáltató birtokos a korszak azon kevés arisztokratája, befolyásos közéleti szereplője volt, aki hasonló társadalmi jogállású kortársainál évtizedekkel korábban felismerte, hogy a közjogi kérdések mellett nagyobb figyelmet kellene fordítani közgazdasági és szociálpolitikai ügyek hatékony kezelésére. Károlyi ezt a problémát beemelte a közéleti diskurzus témái közé, ezért is érdemes megvizsgálnunk, hogy uradalmaiban, azaz a gyakorlatban miként kezelte ezeket az élethelyzeteket. Ő és eszmetársai oly sokat bíráltak – okkal – a tőkés rend rideg, antihumánus, nyereségközpontú szemléletét, munkaadó–munkáltató kapcsolatban számonkérve a patriarchális gondoskodás gyakorlását. Az alábbiakban néhány adat közlésével lehetőséget adunk összehasonlításra, jóllehet tisztában vagyunk azzal, hogy különböző időszakban az ország eltérő részein elég nagy volt a bérek és a különböző természetű juttatások szóródása.

Mint az uradalmi tisztai szabályzatot tárgyaló részben már utaltunk rá, a Károlyi-birtokokon az uradalmi alkalmazottak középső kategóriájához tartozó beosztottak (VII–IX. osztály) bérét évi 200 és 400 Ft között állapították meg, amit gabonafélék mellett, esetleg évente akár egy hl-t is elérő bor juttatása, emellett széna-, szalma-, tűzifa-járandóság, valamint sertés – és magasabb beosztás (például főerdész, erdőmester) esetén – tehéntartás lehetősége egészített ki.<sup>53</sup> Korántsem teljes jövedelmi lista alapján ismerjük, hogy 1879-ben Fóton a szegődményes cselédek negyedévenként vehették kézhez készpénzben fizetésüket, ami évente összesen 22 és 41 Ft kö-

50 *Budapesti Hírlap* 1894. I. 1. 5.

51 *Hazánk* 1900. III. 25. 4. Bálintffy Pál Károlyi Sándornak, Bp., 1894. VII. 18., Dunakeszi, 1898. VII. 23. és VIII. 6. MNL OL P 389-3-2. doboz.

52 Nopcsa jelentései Károlyi Sándornak (1905–1906) MNL OL P 1858-II-6-a-N°2-től N°8-ig.

53 Jövedelem 1887-ből. MNL OL P 1858-III-20-f-N°57. A Károlyiakat több generáció óta szolgáló Walleshausen Sándor esete ritkaságszámba ment, mert 1893-ban „egész fizetéssel nyugdíjazták”. (Walleshausen a VII. tisztviselői kategóriába tartozott.) MNL OL P 1858-II-1/a-N°10.

zött mozgott. Ezenkívül kapták természetbeli járandóságaitak (búza, rozs, árpa, főzeléknövények stb.), és ebben az esetben sem egyenlő mértékben, hiszen a naturáliák értéke – munkakörtől függően – 12–31 Ft között változott.<sup>54</sup> Ugyanebből az évből származó kimutatás szerint a kocsis beosztásban szolgálatot teljesítők 27 és 35 Ft-ot kitevő készpénzt vihettek haza.<sup>55</sup> A mezőgazdasági munkásság körében, Darányi minisztersége idejétől kezdődően a több évtizede azonos helyen szolgáló gazdasági cselédek állami kitüntetésben részesítették, amit rendszerint a „gazda” is megtöltött egy kis jutalommal. Ezekről az esetekről a kormánypárti sajtó rendszeresen közzölt híreket. A nagyszámú alkalmazottat foglalkoztató Károlyi-uradalomban is több ilyen ünnepségre került sor. A századfordulón a főti uradalom egyik munkása kapta meg a földművelésügyi miniszteri díszoklevelet és 50 korona pénzjutalmat, amit Károlyi Sándor még a helyi vendéglőben adott „lakomával” tett ünnepélyesebbé.<sup>56</sup> Egy másik alkalommal a mezőteremi uradalomban (Szatmár megye, ma: Tiream, Románia) az 50. szolgálati évét betöltő cseléd kapott kitüntetést, amit a birtokos Károlyi Sándor még 100 koronával kiegészített, és az összeget a főispán adta át.<sup>57</sup>

Közismert tény, hogy a dualizmus évtizedeiben az agrárproletárság több milliós táborában rendkívül alacsony társadalmi mobilitást mértek. Ebből a szempontból valamivel jobb volt a helyzet az uradalmak szolgálatában álló, az éves állandó gazdasági alkalmazottak közt rangot jelentő helyet elfoglaló iparosok tekintetében. A mesteremberek megbecsülését jól érzékeltetik az egyes nagybirtokok konvenciószainak bértáblái is. Példaként bemutatjuk a Károlyiakat 1868 óta szolgáló uradalmi bognár esetét, akit ugyan hatvanöt éves korában, nem csupán saját hibájából, fegyelmivel el akartak bocsájtani.<sup>58</sup> A mester jövedelmi viszonyait nem ismerjük teljesen. Amint írta, „készpénzbeli fizetésem csekély volt”, de ez nyilván a természetbeniekhez képest általánosan alacsonyabb készpénzjáradékra utalhatott. Ám többek között fejősteheket tarthatott, ehhez zöldtakarmányt kapott, sőt, legelődíj fizetése ellenében kaszálót is használhatott. Az anyagi felemelkedését mutatja, hogy az évtizedek során összekuporgatott pénzéből a gróftól 15 éves részletre házhelyet vásárolt, amelyre „egy kis viskót” épített, amit viszont bérbe adott, és ebből plusz bevétele származott. Íme, egy kis uradalmi „sikertörténet!”<sup>59</sup>

A 19. század végén, különösen Széll Kálmán miniszterelnöksége (1899–1903) és Darányi minisztersége idején, a politikai elithez tartozó Károlyi Sándor és még néhány, továbbá minden bizonnyal a baloldali pártok és mozgalmak egyre hangosabbá váló tiltakozásának hatására a mezőgazdasági munkások szociálpolitikai helyzetének

54 MNL OL P 1858-III-20-f-N°40.

55 MNL OL P 1858-III-20-f-N°39. Összehasonlítául vö. a cselédek 20. századi jövedelmével, lásd *Magyarország története 1890–1918*. Főszerk. HANÁK Péter. Budapest 1978. 7/1. kötet 503. Tájékoztatóul álljon itt a summások és napszámok jövedelme, de ők csak a munkában eltöltött napokra részesültek javadalmazásban. Vö. uo. 506., és *Gazdasági Lapok* 1894. XI. 25. 565.

56 *Budapesti Hírlap* 1900. I. 11. 7.

57 *Alkotmány* 1903. VI. 2. 6., *Budapesti Hírlap* 1903. VI. 3. 9.

58 Magasabb beosztású uradalmi tisztviselők visszaéléseit követő elbocsátásokról dokumentumok tucatjai készültek. *Politikai Ujdonságok* 1880. XI. 24. 66.; Nopcsa Elek Károlyi Sándornak, 1906. II. 5. MNL OL P 1858-II-6/a-N°8.

59 Pollák Jakab uradalmi bognár Károlyi Sándornak (é. n.). MNL OL P 1858-II-1/a-N°34.

javítása is a kormányprogram egyik pontját képezte. Ennek pozitív hatását az érin-  
tettek több törvény elfogadásában tapasztalhatták, többek között a gazdasági mun-  
kás- és cselédsegélypénztárról 1900-ban (XVI. tc.) és 1902-ben (XIV. tc.) szentesít-  
ett jogszabályokban. A kérdés iránt évtizedek óta intenzíven érdeklődő, több esetben  
kezdeményező szerepet játszó Károlyi 1897-ben a kérdésben szaktekintélynek szá-  
mító Számi Zsigmondot kérte fel az uradalmi alkalmazottak, beleértve a cselédek-  
et, biztosítási ügyéről szóló tanulmány elkészítésére. A számításokkal alátámasztott  
dolgozat az életbiztosítás ügyére helyezte a hangsúlyt. Mint annak elkészítője meg-  
jegyezte, „eddig csak a vagyonosok és az értelmiség kötött kis számban ilyet”, de  
ennek költségei „a legrászorultabbaknak, kis földműveseknek és cselédeknek erőn  
felüli megterhelést jelentene”. Érvelése szerint „biztosításon keresztül a gazda állandó  
és megbízható cselédhez jutna”. Az életbiztosítási rendszer kiépítésére Károlynak a  
biztosító szövetkezetek alapításának formáját ajánlotta, a konstrukció alkalmazását a  
gazdatiszektól a cselédekkel bezárólag javasolta, és gazdasági számításokkal tá-  
masztotta alá annak életképességét. A szerző a kiszolgáltatottak elleni visszaélésekre  
is gondolt: „Meg kell és meg is lehet azonban a cselédet is védeni az ellen, hogy őt a  
gazda elegendő ok nélkül idő előtt el ne bocsássa, ürügyet ne találhasson, mellyel a  
biztosítási díj fizetésének kötelezettsége alól kibújhasson.”<sup>60</sup> Hírlapi tudósítás bizo-  
nyította, hogy a cselédsegélypénztári törvénynek Károlyi eleget tett, mert Derekegy-  
házán, Kegyén, Felgyőn, Szamosszegen, Fóton és Rákospalotán szerződtetett cselé-  
dei után befizette az egy főre esedékes 10 korona 40 fillért,<sup>61</sup> és ezenkívül még 2000  
korona adománnyal gazdagította a pénztárat.<sup>62</sup>

A Károlyi uradalmaiban található cselédlakások állapotáról, színvonaláról nem  
találtunk adatokat, miként az alkalmazottak gyermekeinek iskoláztatásáról sem. Az  
orvosi ellátás megszervezése és finanszírozása a területileg illetékes törvényhatósá-  
ggal és az uradalommal közösen történt. A sajtó segítségét is igénybe véve, Fóton  
is meghirdették a körorvosi állást, ami az uradalmi orvosi státusszal volt egybekötve.  
Szatmár megyében, ahol birtokainak egy része feküdt, úgy kerestek körorvost, hogy  
törvényhatóságilag meghatározott községek (6 település) mellett még gróf Károlyi  
Sándor uradalmainak és a hozzá tartozó 14 lakott helység (major, tanya, puszta) rá-  
szorultjait is el kell látni „külön honorárium és külön megállapodás szerint”.<sup>63</sup>

A tulajdonosi figyelem, a javadalmas ellenére, az 1890-es évek közepén és a  
20. század elején szinte az egész ország nem kerülték el az ő domíniumait sem. 1897-  
ben az aratás hónapjaiban, főleg uradalmaiban elharapózó aratósztrájkok mágócsi,  
felgyői és királlyági uradalmaiban történt munkamegtagadásokról szóltak a hírek.  
Az inkább a munkaadókkal rokonszenvező tudósítások is felhívták a figyelmet az itt  
érvényben lévő szigorú és egyoldalú szabályokra: „A feltételek tényleg a legkedve-  
zötlenebbek az aratókra, mert a szerződésben olyan rész is van, ha valamelyik mun-  
kás egy gazdatiszttal szemben illetlen magaviseletet tanúsít, akkor nem kap semmi

60 Számi Zsigmond Károlyi Sándornak. 1897. V. 16. MNL OL P 1858-II-6/a-N<sup>9</sup>. Az elképzelés sze-  
rint a biztosítási díj legnagyobb hányadát a birtokos és a maradékot a kedvezményezett fizette.

61 *Magyar Nemzet* 1902. IX. 14. 19.

62 *Budapesti Hírlap* 1901. IV. 5. 11., *Hazánk* 1901. IV. 6. 11.

63 *Pesti Hírlap* 1889. III. 15. 8., *Magyarország* 1905. X. 4. 28.

részt, az az uradalom javára száll át.”<sup>64</sup> Azt ugyan nem lehet tudni, hogy e munkaszerződések tartalmáról, annak betartásáról milyen ismeretei voltak Károlyinak, de minden habozás nélkül élt a munkástartalék, az állam által szerződtetett, és a sztrájkok letörésére bevethető aratók alkalmazásával.<sup>65</sup> Később a kedélyek lecsillapodtak és a főszoigabíró közvetítésével „bár hallatlanul magas áron, sikerült létrehozni az új alkut az uradalmak és a munkások között”.<sup>66</sup> A baloldallal nem rokonszenvező sajtó az érem másik oldalát bemutatva hivatkozott a szocialista agitátorok által végzett felbujtó munkára, amivel a kontraktusok tartalmát kívánták befolyásolni.<sup>67</sup> Ide kívánczó megjegyzésünk, hogy az aratási szerződésekkel kapcsolatos törvényi hiátus rendezésére, a visszaélések lehetőségének csökkentésére született meg az 1898. évi II. tc. „A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról”.

Közel egy évtizeddel később, az ágazatban ismét feltolultak az indulatok, az aratók újfent több megyét érintő sztrájkok szervezésével adtak kifejezést elégedetlenségüknek. A hírlapi kommentárok szerint Csongrád vármegyében a Károlyiaknak azokat az uradalmait érintették a munkabeszüntetések, amelyeket a nagybérloők haszonbérbe adtak tovább, és ez utóbbiak kötöttek az aratók számára igen hátrányos szerződéseket. Ebben az esetben a kiváltóokokért nem közvetlenül Károlyi Sándort és birtokainak irányítóit lehetett elmarasztalni. Azt azonban némi igazsággal jegyezte meg a cikk szerzője, hogy talán ha a Károlyiak, a „Schönbornok rutén akciójához” hasonlóan, maguk is hasonlóképpen adnák bérbe hatalmas gazdaságaikat, ilyen esetek elkerülhetők lennének.<sup>68</sup> Ellenben a főti, káposztásmegyeri, mezőtelegdi uradalmak saját kezelésben művelt területek voltak, itt az okokat házon belül kellett keresni és azokat orvosolni.

A több hónapon át húzódó munkaügyi vitában a cselédek és egyéb munkások, mintegy 300 fő, általában voltak elégedetlenek a kommencióval, és az emelését akarták elérni. A konfliktus kezelése során az uradalom részéről több eszközzel éltek: bér-emelés, karhatalom bevetésével való fenyegetés, munkástartalék igénybevétele, végül az ügy nyugvópontra került. Az események kapcsán a Károlyi köréhez tartozó, akkor éppen a földművelési tárcát vezető György Endrével folytatott levelezésében, sok egyéb mellett, a mezőgazdasági munkáslakások építésének ügyét is érintették.<sup>69</sup> A folyamatokba minden szinten bekapcsolódtak a korábban nagyobb bázissal rendelkező baloldali agrárpártok és sajtójuk. A *Népszava* több alkalommal is foglalkozott a főti, sikátori, káposztásmegyei majorokban történetekkel, tételesen felsorolva a sztrájkolóknak pénz- és természetbeli követeléseit, amelyek nagyságrendekkel megha-

64 *Pesti Napló* 1897. VI. 30. 8.

65 *Pesti Napló* 1897. VI. 25. 6. *Budapesti Hírlap* 1897. VI. 26. 9. A munkástartalék intézményről lásd FEHÉR György: *Darányi Ignác élete (1849–1927)*. Budapest 2017. 188–189.

66 *Gazdasági Lapok* 1897. VII. 11. 498., *Budapesti Hírlap* 1897. VII. 8. 8.

67 *Gazdasági Lapok* 1898. III. 27. 223. Az előbbi vö. SÁRKÓZI Zoltán: *A summások*. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1917*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1972. II. kötet 363.

68 *Pesti Napló* 1906. IV. 1 12.

69 György Endre Károlyi Sándornak. 1905. VII. 25. MNL OL P 389-4-3. doboz, N°16., *Pesti Napló* 1906. III. 29. 10., uo. VII. 27. 11., *Budapesti Hírlap* 1905. VII. 26. 13., uo. VII. 27. 13., uo. 1906. IV. 4. 11.

ladták a korábbi juttatásokat.<sup>70</sup> Károlyi Sándor felé többször elhangzott a provokációnak szánt kérdés: ha ő valóban akkora filantróp, segítőkész, miért nem ad munkásainak sokkal több bért? A nyilvánvalóan demagóg felvetésre adható triviális válasz, hogy amennyiben valaki a gazdasági környezeténél nagyságrendekkel magasabb bérköltéseket fizet, vagy ugyanilyen mértékben csökkenti termékei árait, az a legbiztosabb út a csőd felé. A Károlyi védelmében megszólalók „gazdagrófnak” is nevezték, aki – írták róla – „gyümölcsöző befektetésre többet és szívesebben költ, mint meddő fényűzésre. De egy-egy cselédjének fizetése így is felül haladja három felvidéki papnak együttes kongruáját.”<sup>71</sup>

### GAZDÁLKODÁSRÓL

Nem célunk egy átfogó uradalomtörténeti munka megírása, ehelyett mindössze a Károlyi Sándor gazdaságaiban folyó termelés legfontosabb jellemzőinek bemutatására törekszünk. A folyamatok egészére rálátást biztosító források hiányában levonható következtetésünk szerint a tőkés piaci és tulajdonviszonyok megkívánta követelményeknek megfelelő, jól irányított, jól menedzselt igazgatásról beszélhetünk, ami nem kis mértékben a tulajdonos időt és energiát nem kímélő munkájának is köszönhető. Ami a termelés szerkezetét és színvonalát illeti, itt már kissé elbizonytalanodunk, és hajlunk arra a megállapításra, hogy a birtokokon az átlagos szintet meghaladó, de a korabeli technológiai újításokat csak óvatosan alkalmazó szemlélet uralkodott.

#### 4. TÁBLÁZAT

*Az állatállomány összetétele saját kezelésű birtokain  
(1895)*

Számosállat fajtája	Darab
Ló	595
Szarvasmarha	2716
Sertés	1681
Juh	7647

Kezdjük áttekintésünket az *állattenyésztéssel*: szembetűnő a korabeli szakemberek egy része által kritizált jelenség: a *lótenyésztés* kiemelt szerepe. Az egész ágazat költségvetési támogatását torzító, annak presztízsjellegét túlságosan preferáló szemléletével a kortársak közül sokan nem értettek egyet. A Károlyi család esetében az okokat keresve nyilván kiemelhető a hagyomány tisztelete és követése, utaljunk itt

70 Egy munkást érintő néhány tétel az éves fizetés tételeinek emelésére: 80 kg helyett 4 q búza és rozs, 100 helyett 160 korona évi fizetés, 14 helyett 20 kg szalonna, 12 helyett 20 kg só, 1200 □-öl kukoricaföld helyett 1800 □-öl, 100 □-öl konyhakert helyett 300 □-öl, 1 koca és 2 malac helyett szabad sertéstartás stb. *Népszava* 1905. VII. 27. 9., uo. IX. 23. 6.

71 *Budapesti Hírlap* 1885. X. 6. 1–2.



például a Károlyi István által 1853-ban alapított róla elnevezett díjra. Sándor fia habitusában jelen volt a lótenyésztés iránt megnyilvánuló vonzalom és a szakértelem.<sup>72</sup> A tenyésztés és versenyzés az önkényuralmi korszak első éveiben kiemelt figyelmet kapott, lévén szinte egyetlen, hatóságok által engedélyezett legális társasági esemény. Károlyi Sándor az emigrációból hazatérve versenyzőként, „úri lovasként” aktív és sikeres résztvevője volt ezeknek a versenyeknek.<sup>73</sup> Az aktív sportéletet az 1860-as évek végéig űzte,<sup>74</sup> később tulajdonosként egy ideig tagja volt az ismert angol tréner, Robert Hesp szakmai irányítása alatt álló Batthyány–Blaskovics–Károlyi versenystállónak.<sup>75</sup> Az 1880-as évek második felétől a tulajdonát képező ménesekben telivér és félvér lovakat nevelve, intenzív tenyésztési tevékenységet végeztek. A különböző megmérettetéseken sikereket értek el kettes és négyes fogatai. Istállója külföldi, de főleg hazai vásárokon, így a pesti luxuslővásárokon hámos és hátslovak eladójaként és vevőjeként rendszeresen részt vett, és újságokban hirdette állományát.<sup>76</sup> A lótenyésztés mindvégig kiemelt figyelmet élvezett, a káposztásmegyeri tréningtelep, az újpesti versenystálló könnyen elérhető volt számára, nem beszélve Fótról, ahol „gróf Károlyi Sándor igazi fényűzéssel alakította át az istállókat, melyekben a rákosi vadászatok idején a király lovait szokták tartani”.<sup>77</sup> Így találkozott a reprezentáció, a presztízs a gazdálkodással, de a költségekről nem rendelkezünk adatokkal, miként arról sem, hogy az állományban milyen volt az ígás és a sportcélokra, tenyésztésre szánt egyedek megoszlása. Az adatokból kitűnik, hogy az utóbbiakat a főtí istállóban nevelték, a gazdálkodásban és a szállításban fontos szerepet betöltő egyedeket a csányi (116) és a derekegyházi (333) majorokban tartották.

A saját kezelésben tartott birtokok *szarvasmarha-tenyésztése* a kor viszonyainak megfelelően az állomány többes hasznosításának a szempontjait követte. Tekintettel volt az üzemek ígásállat-szükségletének biztosítására. Eddigi ismereteink és az 1895-ös esztendő adatait alapul véve látható, hogy az összes állomány felét a derekegyházi (1437) és a csányi (511) uradalmakban nevelték. Vélhetően többségük munkaerője az igavonásnál hasznosult, a tejtermelésre és hizlalásra szánt egyedek megoszlásáról nem rendelkezünk ismeretekkel. Az értékesítési adatokból kitűnik, hogy a Károlyi-uradalmak vettek,<sup>78</sup> de a tenyészállat-vásárokon nagy számban adtak is el

72 Károlyi Sándor 1896-ban a lótenyésztésről szóló bizottsági vitában javasolta, hogy a katonaságnál kimustrált kancákat úgy osszák szét az ország egyes vidékein, hogy a gazdák ugyanazon fajtákat tenyészthessék. *Vadász- és Versenylap* 1896. XI. 13. 163.

73 1857-ben összesen 2325 Ft pénzdíjat vitt haza. *Vadász- és Versenylap* 1857. XII. 30. 407.

74 1868-ban több díjat nyert Fergeteg nevű lovával. *Vadász- és Versenylap* 1868. VIII. 10. Melléklet, 366., 368., 397.

75 *Vadász- és Versenylap* 1883. III. 29. Robert Hesp volt az idomárja a világhírű Kincsemnek.

76 Az eladásról szóló nyugták 188-ból. MNL OL P 1858-III-20-e-N°79-81. A korabeli lapok tele voltak a lótenyésztéssel kapcsolatos hírekkel, lásd *Fővárosi Lapok* 1886. X. 19. 2115.; *Pesti Hírlap* 1890. VI. 11. 6.; *Budapesti Hírlap* 1894. VIII. 14. 7. *Budapesti Hírlap* 1897. V. 2. 18.; *Vadász- és Versenylap* 1898. IX. 23. 96.; *Hazánk* 1900. X. 3. 10.; *Vadász- és Versenylap* 1902. III. 15. 102.

77 *Fővárosi Lapok* 1887. X. 6. 2022.; *Vadász- és Versenylap* 1896. XI. 13. 65., *Budapesti Hírlap* 1902. VI. 9. 4.

78 Tudósítás 31 db ökör vásárlásáról Káposztásmegyerre. *Köztelek* 1892. VIII. 13. 1284. 40 db ökör vétele a radnóti vásáron. *Köztelek* 1893. VII. 19. 95.

erdélyi fajtájú tinókat és ökröket, vélhetően igazás és hizlalás céljaira.<sup>79</sup> A felvevőpiac, elsősorban a főváros közelsége kiváló értékesítési lehetőséget kínált a tej- és különböző tejtermékek értékesítésére. A lehetőséggel élve a Budapest környéki Károlyi-birtokokon növelték a tejelőmarha-állomány létszámát. Az 1896-os esztendőben például 78 fejőstehen tenyésztésbe állítása történt meg.<sup>80</sup> Egy Károlyi számára készült anyagból bepillantást nyerhetünk a fajtaösszetételt érintő szakmai kérdésekbe. Beosztottja javasolta, hogy Sikátorpuszta helyett inkább Káposztásmegyeren 50–80 tehénnel növelje az állományt, de ne borzderes, hanem tiroli fajtákkal.<sup>81</sup> A hivatkozott év adatai szerint a Fóton (314), illetőleg Rákospalota (131) uradalmihoz tartozó majorokban tartott 445 tehén mindegyike a tejtermelés céljait szolgálta

Ebben a korszakban az országosan visszaeső *juhtartásnál* a gyapjúértékesítés szempontjait tartották szem előtt, és a nyájakat elsősorban az alföldi uradalmak legelőin nevelték.<sup>82</sup> Szinte minden saját kezelésbe vett uradalomban tartottak juhokat, de messze a legnagyobb nyájakat, az állomány több mint felét az erre a célra kiválóan alkalmas alföldi derekegyházi uradalom legelőin tartották (4728). Az erőteljesen bővülő *sertésenyésztésben* az általánosnak mondható mangalicát részesítették előnyben, de abból az ún. fecskehasú fajtát nevelték.<sup>83</sup> Egy újsághirdetés a mezőteremi és tarpai uradalmak kondáiból 650 db különböző korú és nemű sertést kínált megvételre. Egy másik alkalommal megjelenő hirdetésben egyik domíniuma 70 db kocára keresett gazdát.<sup>84</sup> Esetenként tenyészállatvásárokon is találkozhattunk Károlyi uradalmainak jószágaival.<sup>85</sup> Minden igyekezet ellenére, a különböző helyen tartott állományt nem kerülte el a korabeli sertéstartók réme: a sertésvész. Az egyik évben, a főtí uradalomhoz tartozó Sikátorpusztán 70 tetem megsemmisítéséről kellett gondoskodni.<sup>86</sup> Az ilyen esetek a legnagyobb körültekintéssel sem voltak elkerülhetőek. Egy másik alkalommal Megyeren 68 tehén tejét betegség miatt napokig nem lehetett értékesíteni.<sup>87</sup>

A gazdálkodás másik fontos ágát jelentő *növénytermesztés* az uradalmak több tízezer holdat kitevő szántóin folyt. A művelési rendszerekről, a művelési ágak megosztásáról meglehetősen szűkösen tájékozhatunk az eddig átnézett forrásaink, de a kor gyakorlatából kiindulva valószínűsíthető a gabonatermesztés dominanciája. Jövedéki termék lévén, tudomásunk szerint a felgyői uradalomban 20 holdon termeltek

79 Szatmár megyei mezőteremi uradalma egy hirdetésben nem kevesebb mint 650 db 1–5 éves tinót kínált eladásra. *Köztelek* 1894. IX. 1. 1185. A Békés megyei királysági uradalom 36 db nem igazott erdélyi ökröt ajánlott értékesítésre. *Köztelek* 1901. VI. 29. 1056. A felgyői uradalom (Csongrád megye) 60 db járomba fogásra alkalmas erdélyi tinót árult. *Köztelek* 1897. VII. 14. 1002.

80 *Pesti Hírlap* 1896. III. 20. 13., ui. VIII. 14. 12. ui. VIII. 20. 3.; *Köztelek* 1896. III. 21. 456., ui. V. 23. 765., ui. VIII. 15. 1174.

81 Dátum és aláírás nélküli feljegyzés. MNL OL P 389-3-2. doboz.

82 *Pesti Hírlap* 1900. VIII. 18. 13.

83 Szőke és fekete mangalica keresztezéséből alakult tipikus zsírsertés, szaporasága és igénytelen tartásmódja miatt kedvelték. <http://www.genmegorzes.hu/fecskehas%C3%BA-mangalica.html> (Utolsó letöltés: 2019. április 10.).

84 *Köztelek* 1894. IX. 1. 1185., ui. 1898. VI. 11. 879.

85 *Pesti Hírlap* 1890. VI. 3. 10.

86 *Budapesti Hírlap* 1895. VI. 17. 6.

87 Báró Nopcsa Elek Károlyi Sándornak. Bp., 1906. I. 14. MNL OL P 1858-II-6-a-N<sup>o</sup>7.

dohányt.<sup>88</sup> Annál több ismerettel rendelkezünk a főváros piaci lehetőségeit kihasználó intenzív kertészeti, valamint szőlő- és borkultúráról, illetve ezen termékek értékesítéséről. Ebben az ágazatban érezhető legjobban a dinamikus, piacközpontú termelési és értékesítési szemlélet. Az érintett uradalmak ebben a vonatkozásban kihasználták a kor összes lehetőségét: hirdetés, részvétel bormustrákon, kapcsolat nagykereskedőkkel, közvetlen pincei vételi lehetőség, postai úton történő szállítás. A szektor három lábón állt: borforgalmazás, csemegeaszőlő-eladás, oltványárusítás. Szőlőtermesztés és borkészítés a Nagykároly melletti Tasnádon (ma: Tășnad, Románia), az Alföldön (Csongrád, Hódmezővásárhely), valamint Főton és Káposztásmegyeren volt. A borokat főleg folyóborként kínálták, de palackozva is hozzá lehetett jutni.<sup>89</sup> A csemegeaszőlőt 5 kilós kosárban postázták 2 korona 50 fillérért, két évvel később már ugyanezt a tételt 30 fillérrel drágábban.<sup>90</sup> A főúr ültetvényeire természetesen a filoxéra nem volt tekintettel, ezeken is végre kellett hajtani az ültetést, a betegségtől mentes oltványok telepítését.<sup>91</sup> Az országos szőlőrekonstrukció ügyét Károlyi megkülönböztetett figyelemmel kísérte, de saját birtokán maga is mindent elkövetett a termelés javítása érdekében. Káposztásmegyeri ültetvényében, a kór elleni védelem kidolgozására alapított Országos Rovartani Állomásnak személyesen engedélyezte, hogy a homoki szőlő szénkénnel történő kezelésére kísérleteket végezzenek.<sup>92</sup> Később megengedte, hogy Budapest környéki ültetvényein Fowler típusú gőzekével mélyen szántsák fel a talajt, így elősegítve új ültetvények telepítését.<sup>93</sup> Budapest környéki szőlészetében tömeges méretekben megkezdődött a rezisztens oltványok (mézes fehér, Chasselas, nemes kadarka, oportó stb.) termelése és nagybani értékesítése (12–14 Ft/1000 db).<sup>94</sup> Számításaink szerint Budapest környéki birtokai közül több mint 60 kh-on szőlőt és közel 100 kh-on kertészeti (beleértve gyümölcsöst, faiskolát) kultúrát termeltek.<sup>95</sup>

Károlyi Sándorról mint földbirtokosról szólva röviden említettük, hogy rendszerint került a közvetlen beavatkozást a gazdálkodás kérdéseibe. A tulajdonos általában a szervezési, közgazdasági és nem az agronómiai problémákat tárgyalta meg környezetével, vagy ha igen, akkor elsősorban az őt érdeklő, a szűkebben vett szakterületre rálátással bíró esetekben alakított ki önálló véleményt. Ilyenek lehettek a vízgazdálkodással összefüggő kérdések. Mint a Tiszavölgyi Társulatot hosszú éveken át vezető grémium jeles tagjától, természetesen vehetjük, hogy egyes uradalmaiban végeztek kultúrmérnöki munkálatokat. A Kultúrmérnöki Hivatal kérdőíveinek fel-

88 *Központi Értesítő* 1892. XII. 29. 95.

89 A legkülönbözőbb fajtákat kínálták: a főtí vöröst, a csongrádi fehéret és sillert, a leánykát, bakatort és rizlinget. A legkisebb tétel 50 liter volt, 5 hl felett árengedményt adtak. *Borászati Lapok* 1876. II. 25. 45., uo. III. 25. 67., *Pesti Hírlap* 1900. V. 20. 25), uo. V. 22. 20., *Borászati Lapok* 1905. VII. 30. 570., uo. 1906. I. 14. 41., *Budapesti Hírlap* 1905. VII. 27–28. 2.

90 *Budapesti Hírlap* 1902. IX. 14. 27., uo. 1904. IX. 3. 23.

91 A főtí hegyen 100 000 db oltvánnyal pótolták a régi ültetvényt. *Borászati Lapok* 1895. IX. 29. 443.

92 Horváth Géza, az állomás igazgatója megköszönte „[Károlyi Sándor] grófnak a szőlőkultúra rekonstrukciója érdekében tett nagymérvű intézkedését”. *Köztelek* 1893. IX. 13. 348.

93 *Borászati Lapok* 1896. IV. 17. 307., *Köztelek* 1896. IV. 11. 567.

94 *Borászati Lapok* 1894. X. 21. 15. uo. 1901. XI. 24. 862.

95 *Gazdasági Mérnök* 1888. XI. 25. 569., *Budapesti Hírlap* 1898. XI. 11. 20.

dolgozása után készült évi jelentései szerint 1880 és 1885 között, Káposztásmegyeren minden évben igénybe vették a III. kerületi mérnökség szakmai szolgálatát. 1881-ben Káposztásmegyeren 100 holdas területen újították fel a korábbi öntözési rendszert.<sup>96</sup> 1884-ben Fóton 10 holdon terveztek és építettek ki 200 Ft-ért öntözőrendszert, ahol ezt követően háromszor lehetett kaszálni.<sup>97</sup> 1885-ben, feleségének Szilágy vármegyei birtokán (Sülelmed, ma: Ulmeni, Románia), 21 kh-on parköntözést, 785 kh-on, 3500 Ft értékben lecsapolási munkákat folytattak.<sup>98</sup> Tudomásunk van a Szatmár vármegyei Vezenden (ma: Vezendiu, Románia) végzett 20 kh-as lecsapolásról is.<sup>99</sup>

Az 1895. évi statisztikai összeírásokból ismert adatok szerint legnagyobb üzemeiben gőzcséplőgépek és vetőgépek járultak hozzá a gyorsabb és pontosabb munkavégzéshez. Arról nincs tudomásunk, vajon arató- és kaszálógépek gazdagították-e a gépparkot. A betakarítást megkönnyítő gépek használatát, kormányzati kérésre, a birtokosok szociális okok miatt a legtöbbször mellőzték. A hírlapi tudósítások beszámoltak róla, hogy esetenként a gróf valamelyik üzemében kaszálógépversenyt, vagy gőzekeversenyt- és bemutatót szerveztek, aminek egyébként jótékony ismeretterjesztő hozadéka kétségtelen.<sup>100</sup>

Összességül megállapítható, hogy a Károlyi-uradalmak a szoros tulajdonosi, csaknem „kézi vezérlésű” pénzügyi irányítása mellett, az új gazdálkodási trendeket csak óvatosan követő termelési politikát folytattak. Eddigi ismereteink szerint a produkció egyetlen ágában sem tartoztak az úttörők közé, ezzel szemben konzervatív, ugyanakkor erősen nyereségorientált szemlélet jellemezte az üzletmenetüket. A teljesítményen kívül a tulajdonos személye okán is többször ráirányult a figyelem valamelyik gazdaságára. 1902 elején angol gazdák népes küldöttsége érkezett magyarországi tanulmányútra. Programjukba iktatták a fóti kastély és a káposztásmegyeri major megtekintését. A külhoni vendégeket elkísérte Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, az OMGE képviselőjében Dessewffy Aurél elnök és Szilassy Zoltán, továbbá más hazai szakemberek, akiket a házigazda és felesége a kastélyban, Ruffy Pál, az uradalom jószágigazgatója pedig a káposztásmegyeri majorban kalauzolt, ahová 26 négyes fogattal érkeztek. A látogatásról szóló hírlapi beszámolók szerint a szigetországiak a számukra ismeretlen bivalyfogatok mellett nagyra értékelték a merinónyájak és a szimentáli tehenészetet.<sup>101</sup>

Mindenesetre Károlyit nem lehetett vádolni az arisztokrácia számos tagjára jellemző szakmai tájékozatlansággal és a gazdálkodástól való teljes távolságtartással. Egy ilyen, utóbbit alátámasztó esetet elevenített fel Apponyi Albert is naplójában. Elbeszélése szerint gróf Zichy Károly a következő szavakkal bírálta hűga rossz gaz-

96 *Kulturmérnöki jelentések 1881*. Budapest 1882. 62. és 85.

97 *Vízügyi Közlemények* 1884. 81.

98 *Kulturmérnöki jelentések 1885*. Budapest 1886. 26., 36., 50.; *Gazdaczimtár*. II. kötet. Budapest 1897. 582–583.

99 *Vízügyi Közlemények* 1897. 138., *Gazdaczimtár*. II. kötet. Budapest 1897. 396–397.

100 *Budapesti Hírlap* 1885. XI. 18. 3., uo. 1893. II. 7. 13.

101 *Pesti Hírlap* 1902. V. 26. 6., *Alkotmány* 1902. V. 27. 9., *Hazánk* 1902. V. 27. 5.

dálkodását, aki sajnálta a pénzt birtokaiba fektetni, és szűkmarkú volt munkásaival is: „hiszen te úgy látszik gyónócédulákkal eteted teheneidet.”<sup>102</sup>

\*

Károlyi Sándor életében eredményekben bővelkedő örökséget hagyott az utókorra. Közéleti tevékenységének egy részét a politika világában töltötte, de ennél gazdagabb az a hagyatéka, amit a civil szférában ért el. A sikerek érdekében mozgósította szellemi és anyagi forrásait. Örökölt vagyonán túl végzett gazdasági tevékenysége több lábon állt: lakó- és telekingatlanok értékesítése, tőkés vállalkozások és tőzsdei tranzakciók, és évről évre igen nagy jövedelem keletkezett a termőföld hasznosításából, azaz a gazdálkodásból. Ezek a bevételek messzemenően fedezték az arisztokrata életvitel összes kiadásait, és jutott arra is, hogy bőkezűen támogassa a szövetkezeti mozgalmat, valamint más gazdasági és jótékonyági szervezeteket, amelyeknek alapítójaként, esetenként vezetőjeként tette le névjegyét. Az uradalmaiban folytatott gazdálkodás részletes feltárása még várat magára, de eddigi ismereteink szerint állíthatjuk, hogy azokon a tulajdonos által is szoros figyelemmel követett termelést folytattak. A főváros környéki birtokain a nagyvárosi lakosság piaci igényeit messzemenően figyelembe vették, kiemelt jelentősége volt a kertészeti és a tejtermelő ágazatnak. A gróf Károlyi Sándor nagy kiterjedésű domíniumaiban folyó munkáról a tekintélyes mennyiségű levéltári adat feltárása után kaphatunk teljes képet, ennek eredményei pedig jelentősen gazdagíthatják a korszak mezőgazdaságáról nyert ismereteinket.

102 Gróf APPONYI Albert: *Emlékirataim*. Sajtó alá rend. KOVÁCS Attila – SOÓS Viktor Attila. Budapest 2016. 41.

# KÖZLEMÉNYEK

KOVÁCS-VERES TAMÁS GERGELY

## NÉGY BORSODI MEZŐVÁROS ÖSSZEÍRÁSA 1698-BAN

ABSTRACT

**TAMÁS GERGELY KOVÁCS-VERES:  
THE CENSUSES OF FOUR MARKET TOWNS IN BORSOD COUNTY, 1698**

The final decades of the 17th century saw the expulsion of the Ottoman Turks from Hungary. The success made Borsod County feel the need to draw up censuses that would give a survey of the state of the economy in the county. Among the surviving returns those of four market towns (Diósgyőr, Miskolc, Ónod, Szentpéter) were selected and examined. These are essentially name lists that mostly include the grown crops, the number of the livestock as well as occupation and social status on the level of individuals. These documents were compared to other contemporary sources such as the 1689 taxation census, the 1702 real estate survey of Miskolc, military surveys from the period of the Rákóczi Uprising (1704, 1706 and 1708) as well as the national censuses of 1715 and 1720. These sources gave the basis for comparative and statistical analyses which led to conclusions pertaining to the socio-economic history of the area.

*Keywords:* demography, economic history, Early Modern period, crafts, market town, nobility, census, urban society

Az 1683–1699 közötti időszakban zajlott le a török kiűzésének folyamata Magyarországon. 1686-ban a császári és magyar haderő visszafoglalta Buda várát, majd a következő évben Eger erődje is felszabadult. Ennek eredményeként Borsod vármegye is kikerült az oszmán fennhatóság alól. A harcok elcsendesedését követően mérleget lehetett készíteni a komitátusz általános állapotáról, és elmozdulni a fejlődés irányába. Már 1689 novemberében elkészült egy részletes összeírás az itt élő nemesekről az alábbiak szerint: „Impo[siti]o vero taxae tam ad d[omi]nos possessionatos intraneos et extraneos, quam vero armalistas, ~~libertinos~~<sup>1</sup> et curialistas sequit[ur] hoc ordine, ut et ad sing[u]las portas impositi sunt duo cubuli frumenti.” – „Taxes kivetése a helyben és másutt lakó birtokos urakra, továbbá az armalistákra, ~~szabadosokra~~ és kurialistákra, amely ebben a sorrendben következik, minthogy minden egyes portára két köből gabonát vetettek ki.”<sup>2</sup> Ez azonban a vármegye társadalmának és lakosságának csak egy

1 A szót utólag kidörzsölték.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek (a továbbiakban: MNL BAZML IV. 501/a). 11. kötet, 337. Lásd még: Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén

rétégét térképezte fel. Az 1696 novemberében, Miskolc mezővárosban megtartott nemesi közgyűlésen elhatározták, hogy egy általános és átfogó vizsgálatot kell lefolytatni a területén élőkkel kapcsolatosan.<sup>3</sup> E döntés alapján készült el az összeíró biztosoknak szóló utasítás:

Instructio incltyi comitatus Borsodien[*sis*]  
d[*omi*]nis conscriptoribus extradata.<sup>4</sup>

Az *uy* conscriptionak<sup>5</sup> peragálására<sup>6</sup> deputalt<sup>7</sup> conscriptor uraim azon p[ro]cessusban<sup>8</sup> az kiben fognak conscribálni<sup>9</sup> minden helynek lakosságait személyek szerént magok p[rae]sentiajában<sup>10</sup> hivatván szórgalmatosan írják fel minden helyben hány gazda ember vagyon, azok mester embereke micsoda mester emberek, halászokat, dolog tehető cselédegyeket 16. esztendősig ezek[ne]k jószágait, hasonlóképpen az szolgálak jószágait is szolgálattyáb[an] adott búza és vetésen kívül, nevezet szerént az ökröket, teheneket, lovakat, harmad fő tinokat, juhokat, kecskéket, sertésseket mind á kit el adtak az idén, s magok számára is meg öltek és á ki még vagyon, hány kassai kőből búzája vagyon meg örölve. Hány kőből árpája, zabja, kölesse termett az idén, hány hordó bora termett pénzen is és másképpen is mennyit szerzett vidéki embernek is hany hordó bora vagyon gondviselése alatt, hány raja vólt, és pénzen is vagy más képp[en] mennyit vótt vólt, hány font dohánnya termett ser és pályinka főző menynyi vagyon, hit szerént mind ezekre examináltassanak<sup>11</sup> és á series[en]<sup>12</sup> bé irattassanak. Datum ex congrega[ti]one p[rae]fati co[m]m[un]it[us] die 23. men[sis] 9bris 1696. in oppido Miskolcz celebrata.<sup>13</sup> Lect[a] cor[recta] et extradata per me Georgium Seres jur[at]um notar[ium] co[m]m[un]it[us] Borsod[iensis] m.p.<sup>14</sup>

Az összeírás során nem tettek említést a nőkről és a gyerekekről. Az utasítás alapján, keltezés nélkül készültek el a kérdőpontok az összeírók számára, amelyeknek Borsod vármegye levéltárában egy piszkozati példánya maradt fenn:

De eo utr[um]<sup>15</sup>

Minden várasnak és falunak birait notáriussit<sup>16</sup> hivatván elsőb[en] is eő k[e]g[yel]mek magok eleib[en] azokat kel elsőb[en] is esküttetni arra hogy elő számlállyák annak az helynek, hány

---

Megyei Levéltára. Gyűjtemények, Borovszky Sámuel Borsod megyei helytörténeti kutatócéduláinak gyűjteménye (a továbbiakban: MNL BAZML XV-61.). „Miskolc III.” 806. jegyzet.

3 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok (a továbbiakban: MNL BAZML IV. 501/b.). Miskolci járás: Materia III. Fasciculus I. Frustum 498.; Ónodi járás: Materia III. Fasciculus I. Frustum 499.; Szentpéteri járás: Materia III. Fasciculus I. Frustum 500.

4 Tekintetes Borsod vármegye által az összeíró biztosoknak kiadott utasítás.

5 Összeírásnak.

6 Elvégzésére.

7 Kirendelt.

8 Járásban.

9 Összeírni.

10 Jelenlétében.

11 Vizsgálják meg.

12 Jegyzékbe.

13 Kelt az előbb mondott vármegye, Miskolc mezővárosában megtartott közgyűlésén 1696. november hó 23. napján.

14 Felolvasva, kijavítva és kiadva Seres György Borsod vármegye esküdt jegyzője által saját kezűleg.

15 Arról, hogy vajon.

16 Jegyzőit.

külön kényeres lakossa legyen, akar gazdák akar sellérek legyenek azokat elő számlálván és személy szerint magok eleib[en] hivatván eő k[e]g[yel]mek ezen utrumokra<sup>17</sup> kérdgyék személy szerint elsőben fel írván azon lakosokat.

1. Hanyad magával vagyon férfiakkal az kik dolog tehetők 16. esztendősn felyül?<sup>18</sup>
2. Hány ökre vagyon? Hány tehene, hány harmad fő tinó tavalyi bárányokon kívül hány juha vagyon akár fejős akar meddő? Hany kecskéje hány sertése vagyon esztendősn felyül, azzal edgjütt á kit pénzen már el adott, vagy mostanáb[an] maga szuksegére meg őlt? Á meg irt mód szerint hany lova harmad fő csikón felyül hány hordó bora termett pénzen is mennyi vott vagy akarmi uton modon szerzett, hány kassai kőből búzája maradott ősz vetésén kívül, és lisztől is hany kőből vagyon meg örölve? Hány kőből árpája zabja kölesse termett az idén, hány raja vólt és pénzen is vagy akarmi képpen mennyit szerzett. Hány font dohánnya termett, ser és pályinka főző vagyone azon helyb[en]?
3. Ezeket így p[rae]mittálván<sup>19</sup> conscriptor uraimék annak utána mindenik gazdát examinállyák másnak az ő gondviselése alatt vagyoné akarmi nével nevezendő marhája, az felül columnázott<sup>20</sup> mód szerint vagy egyéb ingó javai ugy mint bora búzája etc?
4. Hány mester emberek vannak abb[an] az helyb[en] és micsoda mester emberek? Külön seriesb[en]<sup>21</sup> fel irattasson.

A két irat között az adatfelvételi szempontok kapcsán kisebb eltérések figyelhetők meg. A kérdőpontokban már külön kényeren élő, tehát saját családdal és gazdasággal rendelkező személyekről beszélnek. A „gazda” kifejezésnek itt a nemesi és jobbágygazdákra is vonatkoznia kellett, továbbá a többnyire nincstelen zsellérekre is. A szolgák felvétele már kiesett a szempontok közül, itt csak arra voltak kíváncsiak, hogy a családfővel egy háztartásban hány 16. életévét betöltött férfi található. Az előző évi szaporulatot leszámítva hány juha, kecskéje és sertése volt, amelyek már egyévesek elmúltak, tehát nem kapunk teljes képet a valós nagyságú állatállományról. A kérdőpontok az 1698. évi adatfelvétel előtt készülhettek csak el, hiszen az őszi vetést – amely szeptember–október folyamán volt esedékes – követően kérdezi a megmaradt búza vagy az abból nyert liszt mennyiségét. Szentpéteren az összeírást november 8-án kezdték meg, és november 25-én fejezték be. A miskolci felmérés és a hozzá kapcsolódó tabellák címloldalán az 1698. december 9-i dátum olvasható. A szendrői járás anyaga nem maradt fenn.

A vizsgálatból négy mezővárost emeltem ki, ezek: Miskolc, Ónod, Szentpéter és Diósgyőr. Az első három a róluak elnevezett járás székhelye, de Miskolc szervesen kapcsolódik a diósgyőri uradalomhoz.

A továbbiakban röviden szólok az egyes helységek birtoklástörténetéről, és a vizsgált időszakra jellemző eseményekről.

1522. február 2-án II. Lajos király nejének, Mária királynénak adományozta Miskolc városát a diósgyőri uradalommal együtt. Zsigmond király uralkodása óta a vár és az uradalom a királynék jegyajándéka volt.<sup>22</sup>

17 Kérdőpontokra.

18 Az eredeti forrásban a mondatok végén nem használtak kérdőjeleket.

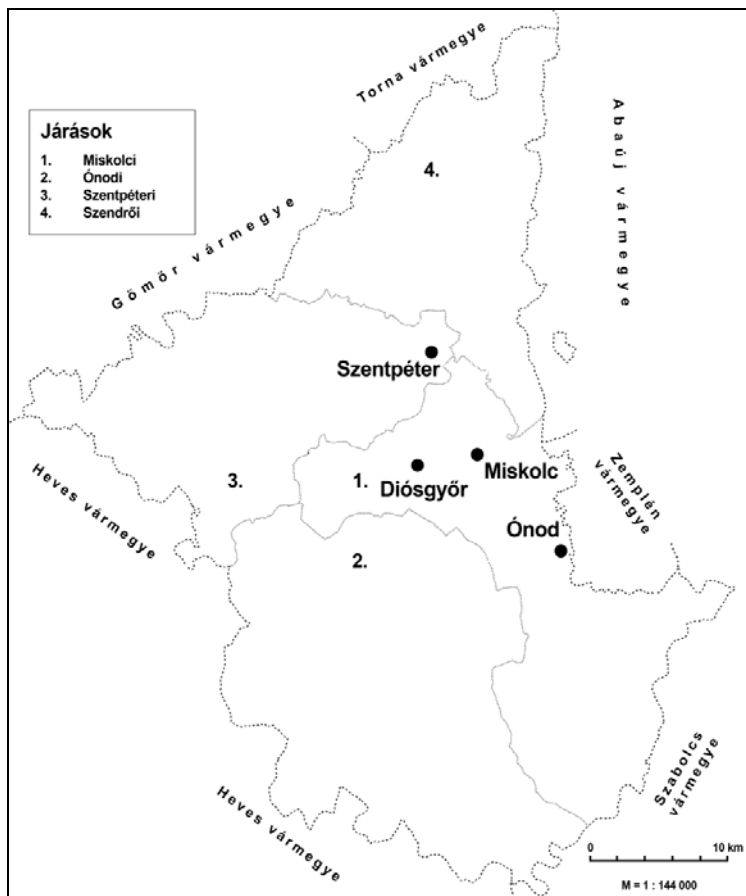
19 Előbb említett.

20 Az oszlopok fejlécében megírt.

21 Sorban.

22 BESSENYEI József: Diósgyőr birtoklástörténete 1522–1702. In *Miskolc története 1526-tól 1702-ig. Miskolc története 6 kötetben*. Szerk. DOBROSSY István. Miskolc 1998. 2. köt. 53.





1. térkép. A négy mezőváros földrajzi elhelyezkedése

Serényi Pál szendrői várkapitány 1644. június 1-én kelt oltalomlevelével védelmébe vette a várost és annak lakosait, és parancslevelében intette a császári katonai tábor hadnagyait, hogy „se személyekben, se marhájokban” ne merészeljék háborítani őket. A végbeli bujdosó vitézek 1679. október 12-én küldtek levelet Teleky Mihálynak, kérve ügyük támogatását, majd a következő évben csapataikat is itt vonták össze, és Miskolcon ütöttek táborot.<sup>23</sup> Ragályi János szendrői várkapitány 1685. május 1-jén lepte meg a városban időző Thököly kurucokat. A sereg maradéka az avasi templom harangtornyába menekült, ahol a németek levágták őket, ekkor égett le a templom tornya, majd a támadók feldúlták, kirabolták a várost. Thököly Imre 1687. május 27-én szállt meg itt hadaival, és e napon kelt kiáltványában az I. Lipót elleni felkelés folytatására szólította fel híveit.<sup>24</sup> A vármegye lakossága számára súlyos megterhelést jelentett a császári hadak ellátása, akik ezenfelül erőszakkal vették el mindazt, amit megkívántak. Így a hadvezetés 1689-ben kénytelen volt vizsgálatot indítani, amelyből kide-

23 KÁRPÁTI Béla: *Miskolci várostörténeti kalendárium 1300–1960*. Miskolc 2002. 77.; 115.

24 KÁRPÁTI 2002. 70.; 75.

rült, hogy 1683-tól kezdődően a császári katonaság 48 ezer forint kárt okozott erőszaktevével a vármegye lakosságának, továbbá 3600 szarvasmarhát, és számtalan aprójószágot hajtottak el. Az élelmezésen túl az ígás szolgálat is terhelte a lakosságot, amelynek során annyi jószág pusztult el, hogy az emberek kapával művelték a földjüket, és hátukon hordták a fát, valamint a bíró, és a tanácsosok is gyalog jártak más városokba ügyeket intézni.<sup>25</sup> 1692-ben a vármegye statutumban rögzítette, hogy adózás szempontjából ki számít birtokos nemesnek: „Mindazokat, akiknek fél portán lakó zsellérek vagy jobbágyaik vannak, a fuvarbéli szolgáltatások tekintetében a birtokosok közé kell számlálni, a porcióadózás tekintetében pedig nem. Akiknek egész portájuk van, azokat mind a fuvar, mind a porció tekintetében a birtokosok közé kell számítani.”<sup>26</sup> 1694-ben Miskolcon tűzvész pusztított,<sup>27</sup> 1703-ban helyi szabályrendelet is született ezek megakadályozására.<sup>28</sup> 1697-ben újabb rendelkezés született az adófizetést megtagadókról: „A vármegye közönsége teljes felhatalmazást ad a szolgabíráknak és esküdteiknek, hogy eljárjanak az adófizetést megtagadó birtokos nemesekkel, köznemesekkel, libertinusokkal és paraszttal szemben: az adó összegével egyenlő értékű elégtételt szedhetnek be ezeknek a megye területén belül fekvő ingó és ingatlan jószágaiából, tényleges végrehajtás útján is.”<sup>29</sup> 1698. november 4-én „az város piacznán hóhér által másoknak elrettentő példájára feje vétetett” Kondói Kiss Mihály miskolci főbírónak, aki ellen házasságtörés vádjával indítottak pert, ennek során elítélték, majd kivégezték.<sup>30</sup> Így az év végén elkészült tabellában már Török István szerepelt bíróként. Egy november 11-én kelt irat tanúsága szerint kolerajárvány pusztított a városban, amely egy teljes évig szedte áldozatait (350 halott), de ugyanekkor 919 lakos halt meg himlőben.<sup>31</sup> Diósgyőr várát a hosszú lepusztultság után csak 1698-ra sikerült annyira helyreállítani, hogy a zálogbirtokos gróf (II.) Haller Sámuel családjával és katonáival ellakhasson ott, de a Szepesi Kamara hamarosan felszólította, hogy igazolja a vár, és a hozzá tartozó uradalom birtoklásának jogcímét, amelynek ő nem tett eleget, így pert indítottak ellene a volt koronauradalom visszaszerzésére.<sup>32</sup> Miskolc 1689-ig csak afféle „városi kúriával” rendelkezett, ekkor építették a két helyiségből álló városházát. 1702. május 21-én visszaadták a Kamarának Diósgyőr városát és az uradalomnak azt a részét, amit gróf (II.) Haller Sámuel jogtalanul birtokolt.<sup>33</sup> Miskolc július 23-án váltotta meg a Kamara kezén lévő haszonvételeket és a kocsmáltatás jogát, sőt, még egy pótszerződéssel a vásártartás és a húsmérés kiváltságát is 25 évi zálogos időre.<sup>34</sup> Ennek összegét a lakosokra vetették ki jószágaik arányában.<sup>35</sup> 1706. február 16-án zárult II. Rákóczi Ferenc elnöklése alatt az a január 30-án kezdődő szenátusi ülés, amelyen kimondták, hogy a hadba nem vonuló nemes középpénzben köteles megváltani magát. Szeptember 15-én kezdődött a miskolciak futása, majd 20-án a városba betört labancsereg az avasi református templom, az iskola, és a Mindszenti templom kivételével felégette a várost. Október 13-án tértek vissza a Szögligetre menekült városlakók, de Rabutin – miután Kassát nem vehette be – visszafelé új veszélyt jelenthetett, ezért a lakosok most

25 TÓTH Péter: A török elleni felszabadító háború dokumentumai Borsod vármegye és Miskolc város levéltárában, 1683–1699. In *A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Évkönyve VI.* Szerk CSORBA Csaba. Miskolc 1990. 91–92.; 120.

26 TÓTH Péter: *Borsod vármegye statutumai, 1578–1785.* Miskolc 1989. 43.

27 TÓTH 1990. 101.

28 TÓTH Péter: *Miskolci statutumok, 1573–1755.* Miskolc 1981. 14.

29 TÓTH 1989. 47.

30 KÁRPÁTI 2002. 125.; 193.

31 KÁRPÁTI 2002. 127.

32 BESSENYEI 1998. 87.

33 A szövegben Sámuel helyett Sándor olvasható.

34 KÁRPÁTI 2002. 155.; 74.; 90. Lásd még: TÓTH Péter: *A miskolci Kötelkönyv.* Miskolc 1986. V.

35 TÓTH 1990. 125.

Barcikára húzódtak vissza. A fenyegettség elmúltával november 15. körül csapatostul szálíngóztak vissza Barcikáról az odamenekültek, és a karácsonyt a pincelyukakban töltötték. 1731. április 28-án III. Károly király a neki ajándékképpen felajánlott 12 ezer, és a kifizetendő 25 ezer forintért meghosszabbította Miskolc zálogos idejét. 1744. augusztus 2-án Mária Terézia királynő a kincstárba fizetendő 40 ezer forintért 40 évre terjesztette ki a város zálogos hitelét.<sup>36</sup> 1755. augusztus 24-én a város elfogadta azt a szerződéstervezetet, amelynek értelmében közterheinek egy részét a diósgyőri koronaauradalom tartozott fizetni. Ez a szerződés megakadályozta azt, hogy a város újabb kölcsönök felvételére kényszerüljön az adók kifizetésére, de ez a Kamarával kötött szerződés meg is fosztotta függetlenségétől, és visszahelyezte a jobbágyi sorba, amelyből évszázados fejlődés után, nagy áldozatok árán egyszer már kiemelkedett. 1756. január 23-án, a Pulszky Ferencről 1744-ben kölcsönvett, és a megváltáshoz szükséges 48 ezer forint utolsó részletét is kifizették.<sup>37</sup>

Ónod esetében a Rákóczi család volt a birtokos, és a mezőváros a vár kapitányának volt alávetve. Szentpéter ez időben Döry András földesúr hatalma alatt állt.

Az 1698. évi összeírás levéltári állagában egy néhány lapos, jelzet, és keltezés nélküli irat található „*repartitio quanti*” – „kivetés összege” címmel, amely sorra véve a vármegye településeit feltünteti azok adóterheit: Diósgyőr: 87 forint és 91 dénár, Miskolc: 1130 forint és 56 dénár, Ónod: 354 forint és 63 dénár, Szentpéter: 124 forint és 19 dénár.

A vizsgálathoz kapcsolódó tabellákban megjelenő adatokat elsősorban társadalmi és gazdasági szempontok alapján értékelhetjük. Az alábbi táblázatban településenként és jogi státusz alapján összesítettem a személyek számát:

Település	Diósgyőr	Miskolc	Ónod	Szentpéter
<b>Lakosok száma és összetétele</b>	24 (52%) nemes 19 (41%) szabados 3 (6%) jobbágy	355 személy 115 mesterember	134 személy	62 (78%) nemes 2 (2%) szabados 15 (18%) jobbágy
<b>Összesen</b>	<b>46 fő</b>	<b>470 fő</b>	<b>134 fő</b>	<b>79 fő</b>

Diósgyőrben és Szentpéteren az összeírók az utasításnak megfelelően, a személyenkénti szerepeltetésen túl, pontosan megjelölték az egyén társadalmi hovatartozását is (nobilis, libertinus, colonus). Miskolcon ezt mellőzték, és egy kalap alá vették a különböző jogállású lakosokat, de elkülönítve a mesterembereket. Itt az összeírás fejlécében is „*a lakosok nevei*” (nomina incolarum) megjelölés található. Ónodon semmiféle rendezőelvet nem találunk a felsorolt nevek között. A legkevesebb, 46 családfővel Diósgyőr rendelkezett, ezt követte Szentpéter 79-cel, majd Ónod 134-gyel, ezek között pedig a legnépesebb Miskolc volt a maga 470 főjével.

A tabellákban elsődlegesen a családfők jelennek meg, de mellettük név nélkül a 16. életévüket betöltött férfi családtagok is. Itt azonban eltérés mutatkozik a családfők mellett összeírt hozzátartozók megnevezésében, Miskolcnál és Diósgyőrnél a „person”, míg Ónodnál és Szentpéternél a „familia” kifejezés szerepel. A következő táblázatban csak e családtagokat gyűjtöttem össze:

36 KÁRPÁTI 2002. 46.; 106.; 108.; 185.; 115–116.; 128.; 67.; 94.

37 KÁRPÁTI 2002. 99.; 41.

Település	Diósgyőr	Miskolc	Ónod	Szentpéter
<b>16 év feletti férfi családtagok száma és összetétele</b>	21 nemes 20 szabados 3 jobbágy	352 személy 113 mesterember	155 személy	66 nemes 2 szabados 16 jobbágy
<b>Összesen</b>	<b>44 fő</b>	<b>465 fő</b>	<b>155 fő</b>	<b>84 fő</b>

Ezt követően összegezhetjük a családfők és a 16 év feletti férfi hozzátartozók számát:

Település	Diósgyőr	Miskolc	Ónod	Szentpéter
<b>Családfők száma</b>	46 fő	355 fő	134 fő	79 fő
<b>Családtagok száma</b>	44 fő	465 fő	155 fő	84 fő
<b>Összesen</b>	<b>90 fő</b>	<b>820 fő</b>	<b>289 fő</b>	<b>163 fő</b>

Mint látható, az előbbi, összeírt lakosságszámra vonatkozó megállapítások a továbbiakban sem változnak. Miskolcon az özvegyasszonyok magas száma – 52 fő – érdemel figyelmet, amely a városi társadalom 11%-át tette ki. Diósgyőrben egyet sem találunk, Ónodon: Hajdúné asszony, Panyi Jánosné és Balogh Istvánné szerepel, Szentpéteren pedig három özvegy.

Második szempontként az összeírásban megjelenő mesteremberek száma és szakmánkénti megoszlása került vizsgálat alá:

Település	Diósgyőr	Miskolc	Ónod	Szentpéter
Családfők száma	46 fő	355 fő	134 fő	79 fő
Ssz. Mesterség				
1. Ács	1 (N) <sup>38</sup> – 1 (L)	12		
2. Bognár	1		2	
3. Borbély		4	2	
4. Csizmadia		28	6	2 (N) – 1 (C)
5. Gombkötő		5		
6. Halász			5	
7. Kereskedő		2		
8. Lakatos		9		
9. Mészáros		17	4	1 (N)
10. Molnár		1		
11. Patkolókovács		7	1	
12. Szabó		10	3	1 (N)
13. Szűcs		7	1	1 (N) – 1 (C)
14. Takács		5		
15. Varga		10		
<b>Összesen</b>	<b>3 fő (6%)</b>	<b>117 fő (32%)</b>	<b>24 fő (17%)</b>	<b>7 fő (8%)</b>

A dokumentumok adatai alapján 15 különböző szakma képviseltette magát, minden bizonnyal ezek munkájára volt a leginkább igény, kereslet és szükség. Számuk, és a városi társadalomhoz viszonyított részarányuk Diósgyőr esetében a legalacsonyabb: 3 fő, 6%. Ezt követi Szentpéter a maga 7 mesteremberével és 8% részarányával. Ónodon bővül a szakemberek köre és száma – 24 fő –, ami 17%-os részvételt jelent. Első helyen találjuk Miskolcot, ahol a városi társadalom 32%-át tette ki e réteg, 117 fővel. Az arányokon túl arra is van adat,

38 A zárójelben lévő N betűt nemest, az L libertinust, a C pedig colonust jelöl.

hogy egy-egy mesterember milyen társadalmi jogállással rendelkezett, de erre mindössze öt esetben találtam példát. Diósgyőrben egy nemes és egy szabados dolgozott ácsként. Szentpéteren két nemes és egy jobbágyi eredetű csizmadia tevékenykedett. Továbbá nemesi jogállással bírt egy mézárós és egy szabó, valamint egy szűcs, mivel a másik jobbágy volt. Ez a jogi megközelítés Miskolc esetében lehetne szemléletes, erre nézve azonban nincsenek információk. Az összeírás kevés adatot szolgáltat a mesteremberek társadalmi hovatartozására nézve, de annyi bizonyos, hogy a nemesek jóval nagyobb arányban képviselték magukat ezen a területen is. Az 1711. évi adóösszeírás szerint Miskolcon 62 iparost számláltak össze, amelyből 40-en (64%) nemesek, 22-en (35%) pedig nemtelen jogállásúak voltak.<sup>39</sup>

A szakmák vizsgálata adatokat szolgáltathat a korabeli családnévviselés sajátosságaihoz is.<sup>40</sup> A listákon végigtekintve a magyar családnevek dominálnak, amelyek egy része a korábbi lakhely, birtok – földrajzi – nevét tartalmazza (például Miskolc, Ományi, Vadnai, Velezdi vagy Gömöri). Kisebbrésztük néprnévből alakult ki (például Lengyel, Rác, Tóth). Számos esetben a foglalkozásnév adta a családnevet (például Borbély, Csizmadia, Gombkötő, Szűcs, Takács). Főként az ilyen nagy lakóközösségekben elkerülhetetlenek az azonos család- és utónevek, főként akkor, amikor alapvetően néhány, a korban divatosnak számító vallásból merítkező utónév forgott a közhasználatban. Ennek következményeként megkülönböztető- és ragadványnevek kapcsolódtak az eredetileg kételemű névalakokhoz, amelyek később állandósultak. Legszembetűnőbb példa erre a Miskolcon élő lakatosok esete, ahol öt különböző Lakatos István élt egy időben, és a megkülönböztethetőség végett a B., D., G., Sz. és V. betűket találjuk a vezetéknevük előtt. Sajnos ezeket nem írták ki teljes alakjukban, így nem tudni, milyen jelentéssel bírtak.

	Ökör	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Sertés	Bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Méhraj	Pipa	Dohány
Diósgyőr	24	31	9	–	–	4	–	52,5	4	1	14	–	–	–	–
Miskolc	384	298	176	149	1	63	–	759,5 hordó és 190 átalag	644	261	260	62	–	71	–
Ónod	345	274	124	405	11	114	787	92,5	935	501,5	144,5	21,5	134	–	901
Szentpéter	54	59	25	–	–	2	128	92	199	32	66	–	54	–	–

Előjáróban a tabellákban alkalmazott mértékegységekről kell röviden szólnom. Egy kaszai gabonaköböl az 1630 és 1715 közötti időszakban 69,84 kg-nak felelt meg. Az utasítás

39 Ö. KOVÁCS József: Társadalomtörténeti kérdések és források a 18. századi Miskolc példáján. In *A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Évkönyve VIII.* Szerk. DOBROSSY István. Miskolc 1997. 171–172.

40 A témáról lásd még: MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: *Név és jog, a névviselés jogi szabályozásának fejlődése Magyarországon.* Budapest 2013.

szerint a dohányt fontban kellett feltüntetni, de ennek országosan 16 alegysége dívott, ezek közül a magyar font volt országos mérték 0,49 kg értékkel. A vizsgált területhez földrajzilag közelebb esik a kassai font, amely területi mérték volt, értéke 0,5 kg.<sup>41</sup> Nem ennyire egyértelmű a bor mértékének számítása, amely alapvetően hordóval történt. A tabella fejlécében mindegyik településnél eltérés van e tekintetben, hiszen Diósgyőrnél „vinum simplicem”, Ónodnál „vasa vini”, Szentpéternél „vina”, Miskolcnál pedig az első oszlopban „vasa vini”, míg a másodikban „vasculum” kifejezés szerepel. A *vasa* hordót jelent, a *vasculum* pedig átalagot (hordócska). A hordó mértékegységnek országosan 24 alegysége létezett, ezek közül a tokaj-hegyaljai 134,28 liternek felelt meg, ezzel azonos a gönci is a 18. század elejétől. A tokaj-hegyaljai átalag a korszakban 67,14 litert tett ki, vagyis a hordó fele volt.<sup>42</sup>

A leggyengébb mutatószámokkal Diósgyőr rendelkezik, ahol a jegyzékben szereplő személyekre (44 fő) kevesebb mint egy-egy igásállat jutott, és csak minden 11. rendelkezett lóval. Ezeken kívül más aprójószágokkal (juh, kecske sertés) nem bírtak. Ennek megfelelően alakul a gabona mennyisége is. Második helyre került Szentpéter, amelynek kevéssel több lakosa (84 fő) a haszon- és igásállatok tekintetében az előbbihez hasonló eredményt produkált, itt csak a sertések száma érdemel figyelmet. A két település lakosai átlagosan egy-egy hordó borral rendelkeztek. Mutatói alapján a harmadik helyen említhető Miskolc, amely lakosság-számában a legnagyobb – Diósgyőrt több mint hétszeresen, Szentpétert négyszeresen, míg Ónodot kétszeresen múlta felül –, és itt jelentős számú nemes is élt, mégsem hozza az elvárható, legmagasabb gazdasági teljesítményt. Igásállatainak száma közel azonos az Ónodnál látottakkal, de csak minden 13. összeírtra jutott egy ló. Csekély juhállománya, és egyetlen kecskéje mellett sertésállománnyal sem rendelkezett. A legfontosabb gabonafélék a búza és az árpa tekintetében csak a felét-kétharmadát produkálta, mint Ónod. A város és környékének borkultúrája viszont középkori előzményekre nyúlik vissza, és egyik legfontosabb terméke a bor volt.<sup>43</sup> A szőlőművelés és a bortermelés a miskolci nemesek gazdálkodásának egyik alapját jelentette. A városban élő nemesek nemcsak számukban, hanem annak gazdasági életében is egyre meghatározóbb szerepet tölthettek be. Vonzotta őket a viszonylag alacsony ingatlanár, a kedvező kereskedelmi és népesedési viszonyok, a királyi várak közelsége, a magas zsellérszám, a malomipar és a szőlészet, borászat.<sup>44</sup> A kiadott utasítás és a később összeállított kérdőpontok értelmében meg kellett különböztetni a saját termésű és a vásárolt bort. Ezt az elvet azonban csak Miskolc esetében látjuk érvényesülni. Minden bizonnyal ezért is használták ennek elkülönítésére két különféle mértéket, hiszen a helyben termelt bort hordókban, a más-honnan szerzettet pedig átalagban adták meg. Annyi bizonyos, hogy megérte az itt lakók számára máshonnan is beszerezni, majd lehetőség szerint továbbértékesíteni ezt a terméket. A szőlőterületek birtokosainak társadalmi megoszlására és a bortermés nagyságára egy másik korabeli példa is akad. Az 1696-ban készült regnicoláris összeírás szerint a miskolci libertinusok és nemesek tulajdonában 144 kapás kiterjedésű szőlőterület volt, 86 hordó borterméssel, ezen túl a kilencedköteles szőlők 988 kapást tettek ki, 852 hordónyi borral.<sup>45</sup> A város

41 BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest 1991. 312.; 447.; 446.

42 BOGDÁN 1991. 186.; 156.

43 A témáról lásd még: DOBROSSY István: *A bükki promontórium ékessége, a miskolci Avas*. Miskolc 2006.

44 GYULAI Éva: Gazdálkodás, termelés és árucsera a kora újkori Miskolcon. In *Miskolc története 1526-tól 1702-ig. Miskolc története 6 kötetben*. Szerk. DOBROSSY István. Miskolc 1998. 2. köt. 244.; 247–248.

45 GYULAI 1998. 254.

kocsmák utáni jövedelme magas volt, 1686-ban 2132 forintot tett ki.<sup>46</sup> Az előbbi három településhez viszonyítva, közepes lakosságszáma ellenére gazdasági téren legerőteljesebb Ónod mezővárosa volt. Igásállatokból átlagosan két darabbal, lóval pedig szinte mindenki rendelkezett. Juh és sertésállománya is kiemelkedőnek mondható. Bor tekintetében gyengén teljesít, gabonából azonban nagy mennyiség található itt. Szintén első helyen állt méz- és dohánytermelésben, ez utóbbi 441 kg-nak felelt meg.

A négy mezőváros felmérésében nem találunk meg minden adatfelvételi szempontot az egyes tabellákban. Érdekes módon sehol sem írtak össze sör- vagy pálinkafőzőt. Miskolcon nem a dohány mennyiségét mérték fel, hanem a pipázók számát, akik közül társadalmi hovatartozástól függetlenül minden 15. személy hódolt e szenvedélynek. Ónodon nagy mennyiségű dohány volt magántulajdonban, mégsem ismerjük a pipások számát. Ezeken túl, Diósgyőrben kimaradt a köles, a sertés és a méh rubrikája, Miskolcon pedig a két utóbbiét.

Az 1698. évi összeírás többszempontú értékelése után célszerű azt más, a korszakban keletkezett forrásokkal összevetni. Ezek közül az első, a már említett 1689. évi taksás felmérés. Második a korábbi időszak jogbiztosító iratait, majd a későbbi telek-, szőlőterület- és pince-összeírásokat tartalmazó gyűjtemény, amely az 1702. évhez köthető, miskolci Kötelkönyv néven.<sup>47</sup> A kötél – régiesen kötél – a korábbi hossz- és szélességmérésen keresztül lett föld- és területmérték, melynek alkalmazása földrajzi szempontból – Északkelet-Magyarország – jól körülhatárolható. A rét, közös földek, de a telki állomány nagyságának megadásánál is alkalmazták. Kétféle nagyságrendje alakult ki, egy kisebb és egy nagyobb, amelyet a sík vidékeken alkalmaztak. Egy kötél 16–60, átlag 32,8 hold; továbbá átlag 0,95 kassai köből, valamint 2602, 3279 és 18 900 négyszögölnek felelt meg.<sup>48</sup> Harmadik a II. Rákóczi Ferenc seregében szolgáló Borsod vármegyei személyek összeírására, amelyre 1704 februárjában került sor, és Miskolc, valamint Diósgyőr vonatkozásában hasznosítható. Az előbbivel egyetemben már ez is megjelent nyomtatásban.<sup>49</sup> Gróf Károlyi Sándornak a Rákóczi-szabadságharc alatt keletkezett iratait a Károlyi család nemzeti levéltárának *Acta Rákócziána* sorozata őrzi, amelynek részét képezi három mustrakönyv is, ezeket negyedikként vontam be az összehasonlításba.<sup>50</sup> Az első 1706. február 26. és augusztus 31. között keletkezett, és tartalmazza a Borsod vármegyei lovas- és gyalogoshadak összeírását,<sup>51</sup> valamint a többi lovas- és gyalogezredbe besorozott borsodi illetékességű katonákat. A második mustrakönyv 1708 márciusában, a harmadik pedig 1708 májusában íródott. Ötödikként az 1715. évi, hatodikként pedig az 1720. évi országos összeírás online adatbázisban is elérhető névsorai adták az összehasonlítás alapját.<sup>52</sup>

A felsorolt források időben közel esnek az általam vizsgált 1698. évi összeíráshoz, amelyeket kétféle szempont alapján hasonlíthatunk össze. Az adatsorok között tehetünk nagyságrendbeli összehasonlításokat, valamint olyan személyeket kereshetünk bennük, akik több alkalommal is előfordulnak, így akár hosszabb-rövidebb életpályák is megrajzolhatók. Mint látható, az összehasonlításhoz felhasznált dokumentumok feldolgozatlan levéltári iratok,

46 TÓTH 1990. 126.

47 TÓTH 1986.

48 BOGDÁN István: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874*. Budapest 1990. 371–375.

49 BODNÁR Tamás: Borsod vármegye katonai összeírása 1704-ből. In *A Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár Évkönyve XII–XIII*. Szerk. DOBROSSY István. Miskolc 2005. 69–108.

50 LACZLAVIK György: *Acta Rákócziána, a Károlyi levéltár Rákóczi-kori iratai (Elektronikus dokumentum)*. Budapest 2011.

51 LACZLAVIK 2011. 675–691.

52 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Az 1715. évi országos összeírás (a továbbiakban: MNL OL N 78). 3. téka: Borsod, Ónodi járás. Lásd még: [https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1715\\_-evi-orszagosszeiras](https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1715_-evi-orszagosszeiras) (utolsó megtekintés: 2021. július 23.).

nyomtatásban megjelent könyvek és tanulmányok, valamint digitális fotózással rögzített elektronikus állományok. Az eltérő formátumok nehézkessé teszik az adattartalmak összevetését, amelyet már a korábbi kutatók is észleltek, 1997-ből Ö. Kovács József szavait idézem: „Fontosnak tartanám egy nevekkel ellátott, teljes körű – főként összeírásokra támaszkodó – adatbázis létrehozását, amelynek adatai (pl. név, jogállás, foglalkozás, vagyon) a későbbi korzakkal foglalkozók számára is hasznosak lennének. Saját témámra vonatkozóan megvalósíthatónak gondolom a redemptio, ill. a Kötelkönyv (1702), egy 1750-es évekbeli és egy II. József korából származó összeírás számítógépes feldolgozását.”<sup>53</sup> Az elektronikus adatbázis előnye a gyors statisztikai műveletek elvégzése, és a százas, olykor néhány ezres nagyságrendű névsorok összehasonlíthatósága. Például az 1754. évi nemesi katalógus 2228,<sup>54</sup> az 1772. évi taksás összeírás 851, az 1773. esztendőben készült pedig 902 személy nevét és adatait tartalmazza.<sup>55</sup> A különböző felmérések számszerű adatainak átírása, egybevetése nem ütközik komoly akadályba, annál inkább problémát okoz a személynevek írásmódja, hiszen az egyes listákban történő keresés eredményessége a családnevek kapcsolatán, egyezésén múlik. Nagy tételű vizsgálatok során a manuális összehasonlítás nem kivitelezhető. A források egy része latin alakban írja a neveket, ékezet nélkül (például Joannes Kovacs, Franciscus Szabo, Mathias Pasztor), de sok esetben a magyar nyelvhasználatban is következetlen a helyesírás és az ékezetek használata (például Tót – Tot családnév). Az 1715. és 1720. évi országos összeírásokból kigyűjtött személyneveket eredeti latin alakban hagyta a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának online adatbázisa, így azt össze tudtam egyeztetni saját adataimmal.<sup>56</sup> A nevek átírásánál törekedhetünk a betűhív és az egyszerűsített, ma is használt névalakok rögzítésére (például Barbély helyett Borbély, Totth helyett Tóth). E problémára Diósgyőr vonatkozásában hozok példákat:

Ssz.	A személynév írásmódja 1698-ban	A személynév írásmódja 1704-ben	A személynév írásmódja 1706-ban
1.	Antalfi Mihály	ua.	Antaly Mihály
2.	Antalfi Márton	ua.	Antalyi Márton
3.	Csenge János	Csengeri János	Csenge János
4.	Frigyik Gergely	Fridik Gergely	Fidrik Gergely
5.	Ötvös Miklós	Öttves Miklós	Ötvös Miklós
6.	Pores István	Ponty István	Porcsi István
7.	Szücs Péter	Szücz Péter	Szücs Péter
8.	Thót Miklós	Tot Miklós	Tót Miklós

Az összehasonlításokat az 1689-es adatfelvétellel kezdtem, amelyből Diósgyőr és Ónod kimaradt.

Település	Adatfelvétel időpontja	
	1689	1698
Diósgyőr	–	24
Miskolc	543	470 személy
Ónod	–	134 személy
Szentpéter	54	62

53 Ö. KOVÁCS 1997. 160.

54 MNL BAZML IV. 501/b. Materia XXVII. Fasciculus XXXI. Frustum 1019.

55 MNL BAZML IV. 501/a. 36. kötet. 98–130.; 422–456.

56 MNL OL N 78. 3. téka: Borsod, Ónodi járás.



Miskolcon az összeírás bevezetőjéből kiindulva a birtokos nemeseket, armalistákat és kurialistákat vettük lajstromba, összesen 543 személyt.<sup>57</sup> Kilenc évvel később azonban csak 470 családfőt találtak itt, akik között vegyesen találunk nemeseket és nemtelen jogállásúakat. Erőteljes csökkenés ez, amelyet az összeírások pontatlanságával, de inkább a fentebb leírt háborús viszontagságokkal, járványokkal magyaráznék. Egyedül Szentpéter kerül elő mindkét időpontban, ahol tisztán a nemesek számát látjuk, itt növekedés figyelhető meg.

Miskolcon az 1689-es és 1698-as névjegyzékek egybevetése során teljes névegyezés alapján 136 személyt találtam, akik mindkét adatfelvételben szerepeltek. 1698-ban pontosan összeírták a mesterembereket (117 fő), de jogállásukról mit sem tudunk. Ezek közül 33-at találtam meg az 1689-es listában is, vagyis ezek a személyek biztosan nemesek voltak, ők a mesteremberek 28%-át adták. 1704. február 17-én összeírásra kerültek a II. Rákóczi Ferenc vezér és fejedelem seregében harcoló Borsod vármegyei lovas- és gyalogos katonák is.<sup>58</sup> Ebben 44 (9,36%) olyan személy fordult elő, akik az 1698-as összeírásban is szerepeltek. Ha mindhárom forrást egybevetjük, akkor azokban négy személy a közös: Kovács István, Molnár Mihály, Simon Mihály – akik Kenyheczi János főkapitány gyalogos ezredében szolgáltak –, valamint Tilay György, akit a lovasságnál találunk. Ötödikként Borbély Andrást kell kiemelni, aki ugyan 1704-ben nem szerepelt, de a többi időpontban igen. Az említett személyek megtalálhatók a Kötelkönyvben (1702), az első mustrakönyvben (1706), a második mustrakönyvben (1708. március), és az 1715. évi országos összeírásban is. A velük kapcsolatos adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze:

Személyek	Adatfelvétel időpontja	Az adatfelvétel idején tapasztalt vagyon és állapot
Borbély András	1689	48 dénár
	Taksa összege	
	1698	Semmije sincs, foglalkozása borbély.
	1702	A 17. kötelben egy telke van. Hozzá tartozó szántóföldek: az alsó és felső nyomáson, és a Diósgyőr felé való nyomáson. <sup>59</sup>
	1706	30 éves, nő, 3 harcra alkalmas lova van.
1708. március	Vay László főkapitány mezei lovasezredének 1. századát vezette főhadnagyként. Ekkor is nő, és 30 éves. A kezdetektől ebben az ezredben szolgált, a korábbiakban zászlótartóként. Fegyverei: 1 kard, 1 karabély, 2 pisztoly, 1 lóding, <sup>60</sup> valamint 3 harcra alkalmas ló. Továbbá: 1 nyereg, 2 pisztolytok, 1 nyeregzserszám, 1 pokróc, 1 patkó, 1 dolmány, 1 nadrág, 1 köpeny, 1 salavári, <sup>61</sup> 1 süveg, 1 csizma, 2 ing, 2 lábravaló. <sup>62</sup>	
1715	Barbély András néven. Három kapás szőlője van.	

57 MNL BAZML IV. 501/a. 11. kötet, 338–361. Lásd még: MNL BAZML XV–61. „Miskolc III.” 793–806. jegyzetek.

58 BODNAR 2005. 69–108.

59 TÓTH 1986. 44.

60 Széles szíj, amelyet a bal vállról a jobb csipő felé átvetve karabély, tölténytáska hordására használtak.

61 Rövid szárú, szűk pótnadrág, amely bőrből, aba- vagy remekposztóból, esetleg vászonból készült. A 17. században a huszár és nemesi lovaglólöltözetben a nadrág védelmét szolgáló ruhadarab volt.

62 Két szárból, és a két szár közötti fenékből álló ruhadarab. Hosszúsága a térdtől a lábikráig érhetett.

Személyek	Adatfelvétel időpontja	Az adatfelvétel idején tapasztalt vagyon és állapot
Kovács István	1689	12 dénár
	Taksa összege	
	1698	3 ökör, 2 tehén, 2 köből zab, pipázik
	1702	A város kapuján, avagy árkan belül, az észak felől való soron van egy telke. Megjegyzés: „Ezeknek semmi pertinentiái nincsenek egjéb, hanem az fundusok végiben, az város árkan kívül egj egj kis darab kender föld, annyi szélességü, mint kinek-kinek az ő fundussa.” <sup>63</sup>
	1704	gyalogos katona
Molnár Mihály	1689	36 dénár
	Taksa összege	
	1698	2 tehén, 2 hordó bor, 1 köből búza
	1702	Ház nélküli pincéje van. <sup>64</sup>
	1704	gyalogos katona
Simon Mihály	1689	48 dénár
	Taksa összege	
	1698	1 hordó és 1 átalag bor
	1702	Közepes nagyságú házzal ellátott pincéje van. <sup>65</sup>
	1704	gyalogos katona
	1706	gyalogos katona, de nincs fegyvere
Tilay György	1689	30 dénár
	Taksa összege	
	1698	6 hordó és 2 átalag bor
	1702	A 61. kötelben neki és atyafiainak 2 telke van. A hozzá tartozó földek: „Alsón, az új várási földek közt 1; a Huliczkára is jár véggel 1; Felsón, a Kövecses dombon 1; az Usztatónál is 1; és ennek a végiben 1; Győr felé, Ágazaton 1; Bábonyi bérczen 1; a Bugyikon 1. Réjtjei: a Bugyik lábón 1; a Rakottvás szögben 1; az Ó hid szögben 1.” <sup>66</sup> Ezenkívül „egy jó házzal ellátott pincéje van.” <sup>67</sup>
	1704	lovas katona

A miskolci Kötelkönyvben megörökítették az adatfelvétel idejének árviszonyait, ezek a következők voltak: „Mitsoda normát és módot tartott pengig a becsülletes Váras ezen conscribált facultásokra<sup>68</sup> kívántató quantumnak<sup>69</sup> fel vetésében, jövendőbeli emlékezetnek okáért distinctim<sup>70</sup> így tétettek le: Edgy egész fundusra,<sup>71</sup> mellynek minden pertinentiái<sup>72</sup> meg vannak, obtingált<sup>73</sup> quantum: 40. - fl. ung.<sup>74</sup> Ollyan fundusra, mellynek semminemü pertinentiái az edgy kender földgyén kívül nintsennek, mint a Medgyes allyán Szent Péteri János uram fundussátul fogva exclusive<sup>75</sup> az Váras végéig, limitáltatott.<sup>76</sup> 36. - fl. ung. Amelly fundusok-

63 TÓTH 1986. 36.

64 TÓTH 1986. 94.

65 TÓTH 1986. 93.

66 TÓTH 1986. 55–56.

67 TÓTH 1986. 92.

68 Vagyoni helyzetre.

69 Mennyiségnek.

70 Külön-külön.

71 Telekre.

72 Tartozékai.

73 Kivetett.

74 Florenos Ungaricales, vagyis magyar forintok.

75 Bezárólag.

nak pedig sem kender fölgye, sem más pertinentiái nintsenek, mint Gyöngyössy Jó István uram fundussátul fogva exclusive az egész Hunyad uttca az Város végéig, minden fundusra: 25. - fl. ung. Edgy egész pincze házas pinczére: 8. - fl. ung. Fél pincze házas pinczére: 5. - fl. ung. Semmi pincze ház nélkül való pincze lyukra: 3. - fl. ung. Az intraneusnak<sup>77</sup> dézma adó szöllejtül minden edgy ember kapállóra: 4. - fl. ung. Az extraneusnak<sup>78</sup> dézmás szöllejére, edgy ember kapállóra: 6. - fl. ung. Az intraneusnak, szabad szöllejében, edgy ember kapálló: 2. - fl. ung. Az extraneusnak, szabad szöllejében, edgy ember kapálló: 4. - fl. ung.”<sup>79</sup>

Diósgyőr az 1689-es összeírásban nem szerepelt. 1704-ben 41 személyt írtak innen össze, akik beálltak Rákóczi seregébe, ebből 21-en már az 1698-as adatfelvételben is megtalálhatók. Az 1706-os lajstromban a vármegye kötelékében 19 gyalogos nemes (peditum nobilium) szerepelt a kuruc hadseregben, közülük 15-en már 1698-ban is belekerültek a listába. Ezek alapján a három időpont metszetében 11 személyt találunk.

Ssz.	Személy neve	Jogállása	Javai és foglalkozása 1698-ban	Fegyvere 1706-ban	1720
1.	Antalfi Mihály	nemes	főbíró	bot	Antalfi Mihály özvegye adózott
2.	Antalfi Márton	nemes	3 ökör, 2 hordó bor, 1 köből zab	bot	
3.	Csenge János	nemes	foglalkozása ács	puska	
4.	Frigyik Gergely	szabados	2 tehén, 1 hordó bor, foglalkozása bognár	bot	
5.	Kovács Jakab	nemes	másodbíró	bot	
6.	Nemes Mihály	nemes	–	nincs	
7.	Ötvös Miklós	nemes	–	puska	
8.	Péter András	szabados	1 tehén, 1 hordó bor	bot	
9.	Szűcs Péter	nemes	1 hordó bor	bot	
10.	Thót Miklós	nemes	4 ökör, 2 tehén, 2 köből zab	bot	
11.	Virág György	szabados	foglalkozása ács	bot	

A fenti személyek közül hárman szabados jogállásúak voltak, ám mégis szerepeltek a vármegye nemesekből álló gyalogos hadában. E katonák harcértéke minden bizonnyal eltörpült a gyakorlott és jól felfegyverzett császári reguláris erők mellett, hiszen a 11 személyből csak 2-nek volt puskája, az sem lehetett a legmodernebb darab, mert akinek volt, ott a flintát írták be a mustrakönyvbe.

Ónod az 1689-es és az 1704-es kuruc összeírásból is kimaradt. 1706-ban a Rákóczi számára kiállított vármegyei lovas hadban Bekény János szolgált innen fegyverével és lovával. Rajta kívül 10 lovas és 9 gyalogos katona való Ónodról, akik a különböző lovas- és gyalogezredekben kaptak helyet, de közülük csak hárman szerepeltek már 1698-ban is.

Mészáros György 1698-ban 2 tehénnel, 1 lóval, 5 köből búzával rendelkezett, és mészárosként tevékenykedett. 1706-ban – 40 évesen – Perényi Miklós brigadéros mezei gyalogezredének, a Vágásy János főhadnagy által irányított 4. századnak a zászlótartója volt. 1715-ben még szerepelt az adózók között, de javai nem voltak.<sup>80</sup>

76 Megszabott.

77 A városban lakónak.

78 A városon kívül lakónak.

79 TÓTH 1986. 100.

80 MNL OL N 78. 120.

1698-ban a 17 év körüli Nagy Jánosnak 2 ökre, 1 tehene és tinója, 1 köből búzája, valamint 2 köből árpája volt. 1706-ban 25 évesen az előbbi században flintájával szolgálta a kurucok ügyét. Az 1715-ös összeírás szerint nincsenek javai.<sup>81</sup>

A 32 év körüli Vincze Gergelynek 1698-ban 2 ökre, 1 sertése, 2 hordó bora, 4 köből búzája és 1,5 köből árpája volt, nős volt, és vele élt két 16 éven felüli fia is. 1706-ban, 40 évesen ő is a 4. században szolgált puskájával.

Szentpéteren az 1689-es és az 1698-as összeírásokban 16 közös személy található, de az 1704-es adatfelvételből hiányzik. Az 1706-os vármegyei kuruc lovas had lajstromában találjuk Sallay Andrást és Varga Istvánt. Előbbi 1689-ben a második legtöbbit, 3 forintot és 60 dénárt taksált. 1706-ban saját lovukkal és fegyverükkel vonultak be. Ugyanebben az évben a különböző gyalogezredekben szolgáló szentpéteriek között 11 olyan katona akadt, aki 1698-ban is előfordult a vizsgálatban, ebből heten az 1689-esben is:

Ssz.	Személy neve	1689		1698	1706
		Taksa összege	(dénár)		
1.	Deák Gergely	45	3 sertés, 1 hordó bor, 2 köből búza, 1 köből árpa, 2 méhraj	bot	
2.	Deák Péter	36	1 tehén, 1 sertés, 1 hordó bor, 3 köből búza, 1 köből zab, 1 méhraj	bot	
3.	Elek István	48	1 ökör, 1 tehén, 2 tinó, 4 sertés, 3,5 hordó bor, 10 köből búza, 1 köből árpa, 4 köből zab, 2 méhraj	bot	
4.	Lévai György	30	1 tehén, 4 hordó bor, 2 köből búza, 1 köből zab, 1 méhraj, foglalkozása szücs	vasvilla	
5.	Miskolczy János	45	1 sertés, fél hordó bor, 3 köből búza, 1 köből zab	puska	
6.	Rosmus János	45	2 sertés, 3 köből búza, 5 méhraj	puska	
7.	Soós György	45	1 tehén, 3 sertés, 4,5 hordó bor, 7 köből búza, 2 köből zab, 6 méhraj	bot	

A gyalogosok fegyverzete és harcértéke hasonló képet mutat, mint amit korábban Ónod esetében tapasztaltunk.

Haller György 1669. október 22-én 80 forintért – a szabad építkezés jogával együtt – zálogba adta egy házhelyét – amelynek neve Bánya pusztája – Miskolczy Jánosnak és örököseinek.<sup>82</sup> Miskolczy János 1689-ben Szentpéteren lakott, ahol 45 dénár taksát fizetett. 1698-ban ugyanitt nemesként szerepelt, 1 sertéssel, fél hordó borral, 3 köből búza és 1 köből zab termésmennyiséggel. Az 1706 tavaszán–nyarán elkészült mustra alkalmával ugyaninnen lépett be a vármegye gyalogos hadába a puskájával. Ebben a kötetben viszont egy másik Miskolczy János is feltűnik, aki Miskolcon lakott. Kárándy Mihály főkapitány mezei lovasezredének, a Kónya Mátyás főhadnagy által irányított 4. századnak a zászlótartója volt. Ekkor 34 esztendő, nőtlen, és két háborúra alkalmas lovával szolgált. A mustrakönyv megjegyzés rovatában, egy későbbi időpontban feljegyezték, hogy „Vice hadnagy a 2. seregben.” 1708 tavaszán Miskolci János 30 éves miskolci polgárként van rögzítve, aki ekkor már két éve szolgált alakulatánál. Felszerelése a következőkből állt: egy kard, egy karabély, két pisztoly, egy lóding, egy hadjártra alkalmas ló, egy nyereg, két pisztolytok, egy nyeregszerszám, egy pokróc, négy

81 Uo.

82 TÓTH 1986. 155.

patkó, nadrág, köpeny és egy süveg. Jelen esetben egy jól elkülöníthető családnévvel van dolgunk, de itt minden bizonnyal két vagy három, egymástól független Miskolczi Jánosról lehet szó.

Jelen munka csupán egyetlen összeírás társadalmi-gazdasági szempontú feldolgozására vállalkozik, és célja, hogy a kinyert információkkal árnyalja a kora újkori köznemességről alkotott képet. Elsősorban a társadalmi tagozódást, a különféle szakmák előfordulását, a mesterekből származókat, az egyes mezővárosok gazdasági erejét, valamint a névviselést vizsgáltam. A forrást összevettem egyéb, hasonló, a korszakban keletkezett helyi és országos összeírásokkal is. Ezek módot adtak arra, hogy kiemeljek belőlük olyan személyeket, akiket a lehető legtöbb adatfelvételi időpontban rögzítettek, így rövidebb-hosszabb pályaképek is felrajzolhatók voltak. Az összeírás mint elsődleges forrás átírása és közzétevése további feldolgozások alapját képezhetik, és támpontot adhatnak a genealógiai kutatásokhoz is.



Diósgyőr											
Ssz.	Adózó neve	Személyek száma	Ökör	Tehén	Tinó	Ló	Bor	Búza	Árpa	Zab	Mesterség
10	Polyák György	1		1			2	2			
11	Nádas Márton	1	4	1	3		2	1		5	
12	Csikos István	2	6	2					1		
13	Frigyik Gergely	1		2			1				bognár
14	Pap István	1	1	1							
15	Péter András	1		1			1				
16	Kis János	1									
17	Szénégető András	1									
18	Báder Tamás	1			1						
19	Sas András	1		1			1				
<b>Összesen:</b>		<b>20</b>	<b>11</b>	<b>14</b>	<b>6</b>	<b>0</b>	<b>15,5</b>	<b>3</b>	<b>1</b>	<b>6</b>	
Jobbágyok (coloni)											
1	Kis István	1									
2	Miskó János	1		1						2	
3	Miskó Miklós	1		1							
<b>Összesen:</b>		<b>3</b>	<b>0</b>	<b>2</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>2</b>	

Miskolc																
Ssz.	Adózó neve	Személyek száma	Ökör	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Termelt bor	Vásárolt bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Pipa	Mesterség
	Török István bíró															
	Faragó János jegyző															
1	Tökés István	1							0,5		1					
2	Bánhalmi István	1	5	1							2	3	4			
3	Sipos János	1													1	
4	Gyöngyösi András	1	2	1					1							
5	Recski István			1					1,5						1	
6	Tóth István	1														
7	Simon Mihály	1							1	1						
8	Kecskés István	2							1,5		1				1	
9	Ifj. Csindon János	1							1		1	1				
10	Abádi István	1	6	1				1	1,5		2					
11	Labancz Miklós	1	8	2	1			1			18	17	3			
12	Körei István	1	6	1				1	2		3	2	3			

Miskolc																
Szsz.	Adózó neve	Személyek száma	Őkór	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Termelt bor	Vásárolt bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Pipa	Mesterség
13	Egerszeghi István	1							0,5		1				1	
14	Szentlászlai György	1		1	1				2		3					
15	Kis István	1													1	
16	Molnár Pál								1							
17	Bakos Pál özvegye				1				0,5							
18	Varga János <sup>83</sup>															
19	Debreczeni Pál	1		2					2,5				2	1		
20	Szabó Mihály	1	2						1		1	1				
21	Molnár Márton	1													1	
22	Nagy János	1	5	3	2			1	3,5	1	6	3				
23	Deóry Ferenc	1		2					4	1						
24	Fóris János	1		1					3		1	2				
25	Zabari János	1	2						3	2	6					
26	Nagy Pál	1														
27	Eötvös György	1	2	1												
28	Szabó Péter	1														
29	Tilai György	1							6	2						
30	Eötvös Mátyás	1		1												
31	Trombitali özvegye								1							
32	Szűrgyártó András															
33	Idősebb Ráczevei István <sup>84</sup>															
34	Borbély István	1									1					
35	Bodgál György	1							1							
36	Jacsó András		4	2					13		10		6			
37	Ács Mihály fia	2														
38	Velezdi Mihály	1	4	3	2				6	4	5	4	4			
39	Velezdi Márton	1	3	2	1				3	2	4	1	1		1	
40	Velezdi János özvegye	1	2	1					3	1			1		1	
41	Debreczeni Mihály	2		1					4							
42	Tótt István	1							3		1		1			
43	Nagy Gáspár								0,5		2					
44	Nagy János	1														
45	Czegely István	2									2					
46	Varga Mihály	1		1					0,5		1	1				
47	Katona János	1	2		1				5		5	3	4			

83 Elköltözött.

84 Erőtlen.



Miskolc																
Szsz.	Adózó neve	Személyek száma	Őkór	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Termelt bor	Vásárolt bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Pipa	Mesterség
48	Csicsó János	1	2	1					4	1	1					
49	Kovács András		2	1					2		2					
50	Tímár András	1													1	
51	Borsos István	1														
52	Csizmadia János	1		1					3		1					
53	Berkó István	1	4	1					2,5	1	2	3				
54	Petrák Pál	2	6	2	2										2	
55	Angha Márton	1		1							2					
56	Isó István	1			1				1		3					
57	Molnár Mihály	1		2					2		1					
58	Lipcei György	1	2	2	1				1		2	1			1	
59	Biró György	1							0,5							
60	Babos Pál	1	5	1	1						1	2	1		1	
61	Hajnal István	1							1,5							
62	Vay István	1							3,5		1		1			
63	Vay Gergely	1		1												
64	Lakatos Gáspár	1		1					2							
65	Hosszúfalusi János	1		3	2				6,5	1	6		10	1		
66	Barta Mátyás	2	6	1	1				1	1	5	1	3		1	
67	Isó János	1		1					1,5		1				1	
68	Forgho János	1	8	2	2	70		2	7	3	10	8	9		1	
69	Forgho Pál	1	2	2	2				1		5		1		1	
70	Mónus Dávid	1							4							
71	Isó Gergely	1							0,5		1					
72	Szóke György	1		1												
73	Ivó János	1		4	1			4	2		10	10				
74	Szabó János	1		1					1		3		1			
75	Ományi Miklós	2		1					2,5				1			
76	Onga Mihály	1		1	2				0,5							
77	Dusik Mátyás	1		1	1				1		1	1	1			
78	D. Szabó János															
79	Balog Imre	1		1												
80	Aczél Mihály	1	8	2	2				1		10	3	2			
81	Mátó István	1		1	1				1						1	
82	Jóczik Mihály	1	2	1					0,5		1			2	1	
83	Bodoki özvegye	1														
84	Vadnai András	3	6	2				3	2,5		15	6	4			
85	Vadnai György	1		1	1				1							
86	Igó György	1	8	1					4		4	1		1	1	
87	Vargha Gáspár	1							2,5		2	1				
88	T. Simon János	2	2	1	2				1	1	3					
89	Csizi Tamás															molnár
90	Mészáros György	1										1	1			

Miskolc																
Szsz.	Adózó neve	Személyek száma	Őkór	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Termelt bor	Vásárolt bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Pipa	Mesterség
91	Kóta János	1														
92	Barthus Péter			1	4				1		5	1				
93	Németh István	1	4	3					2		8	4	4		1	
94	Barthus István	1														
95	Kovács Zsigmond	1													1	
96	Paál András	1														
97	Idősebb Szabó István	1														
98	Kalicz István	1		2	2				0,5		3		1		1	
99	Sutai István	1	5	2				1			3					
100	Hejczei István															
101	Gyarmathi Mátyás	1	4	2	1						2	4	1			
102	Kókai Mihály	1			2											
103	Ó. Szabó Miklós	1														
104	és sógorai	2	4	1	3				1,5		4	4	2	6		
105	Ifjabb Király János	2	5	4	2				4,5		3	2		1		
106	Góg Márton	1	0						2							
107	Ó. Király János	1	6	2	2				2		10					
108	Beke Márton	1							2							
109	Keresztes György	2														
110	Szalai György	1														
111	Bekény Ferenc	1						1			1					
112	Borbély György <sup>85</sup>															
113	Nagy János özvegye	1									1				1	
114	Tóth Pál	2									1					
115	Sóri István	1	11	4	6	65		2	11	10	10	6	15		1	
116	Molnár János	1									1					
117	Kovács István	2	3	2									2		1	
118	Boldizsár András	1							0,5							
119	Halász János	1							0,5							
120	D. Király Mihály	1	6	2	1				5		12		5	1		
121	Turóczy Illés	1							0,5		2					
122	Virág Mátyás	1			1				2							
123	Gömöri Gergely	1							1,5		1		1			
124	Koós Demeter	1		2					2		1	1				
125	Tótt Boldizsár	1							0,5		3		1			
126	Rác János	2	4	1					2		7	2	4		1	
127	Rác Pál	1							1							
128	Hankó György	1									1					

85 Szendrőbe ment.



Miskolc																
Szsz.	Adózó neve	Személyek száma	Őkór	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Termelt bor	Vásártolt bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Pipa	Mesterség
169	Lengyel Gergely özvegye	1							3							
170	Pap Gergely	1														
171	Rosnyai György	1							1	1						
172	Győry István	1							4,5							
173	Mészáros István	1		2					2	1	1					
174	V. Eötvös Mihály	1														
175	C. Szabó János	1	6	1	1	14		2	8	5	1	1	4			
176	Bodnár Péter özvegye								1							
177	Beke Mihály	1	1	3	1			1	1,5	3	5					
178	Varga György özvegye			2	2				2			1		1		
179	Szólóssy Miklós	1							0,5							
180	Kovács János	1							2	1						
181	Harangozó Gergely	1									1	1				
182	Bikkessy István özvegye								0,5							
183	Thót András	1							0,5							
184	Mádi István	1														
185	Kazay István	4	8	2	3				4	8		5				
186	Buday Mihály	1		1					1	1						
187	Újj István	1														
188	Kovács Imre özvegye	1														
189	Boldizsár György	1							1	1						
190	Köteles István															
191	Seress György	4	14	17	10			5	24		26	18	12	12		
192	Czellérfy Gábor															
193	Lakatos Pál	1									1					
194	Csiszár Péter	1														
195	Kovács Márton	1		1				1	1							
196	Lengyel János	1														
197	Aszalós András özvegye															
198	Hegedűs János	1														
199	Czene András	1							7,5	3	5		2			
200	Kovács István	1							0,5							
201	Septej András	2							2							
202	Szénégető Mátvás	1														
203	Ács György	2		2							2	7	1			
204	Turóczy Pál	2	1	1	1				0,5		2	1				
205	Simon Márton	1		1					0,5		1					

Miskolc																
Szsz.	Adózó neve	Személyek száma	Őkór	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Termelt bor	Vásárolt bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Pipa	Mesterség
206	Kerékyártó Mihály	1									1				1	
207	Rácz Mihály		1	2	2				0,5							
208	Pető György	1		1					1		1					
209	Molnár István			1	1				1,5		2					
210	Thót Gergely															
211	Czimbalmos István	1							1						1	
212	Ijább Kerekes István	1	2	1					1		2	1	1			
213	Bodgál Pál								3							
214	Gecs Lukács		2													
215	Dora Ferenc															
216	Szár Gergely	1		1												
217	Györy István	2	8	4	1				11	5	4	8		8		
218	Horvát Mihály	2							1		2					
219	Buza Mihály	1	4	1					4	3	2	1				
220	Kutik András	1			1				1,5	1					1	
221	Szaár Pál	1		1					1						1	
222	Buza Tamás	1		1					2						1	
223	Czéros Miklós	1														
224	Deáky István	1	5	3					3,5	1						
225	Kutassy Pál	1							1							
226	Putnok János	1		1					2		1					
227	Szabó János	1							2							
228	Major András	1			2						1					
229	Szabó Miklós özvegye	1	2	2	3				4	2	5	1	1			
230	Csikos Gergely	1														
231	Szerenczi Mihály	1	1	1	2				4	2			2			
232	Boros János	1	4	2	4			1	3	2	3		1			
233	Kerékyártó Péter	1	2	2	1				3	2						
234	Velezdi Péter	1							2	2	1					
235	Pető Demeter	1							3							
236	Nyíró István	1							3	2	1					
237	Nyíró Márton	1							2	2						
238	Varga János															
239	Czirós Gergely	1	2						3	1	2		1			
240	Kiss Miklós	1							0,5							
241	E. Varga György	1	5	1					1		3	3	2	2		
242	Fekete János	1														
243	Tasnády Boldizsár	1							2,5							
244	Szegedi György	1							2							





Miskolc																
Szsz.	Adózó neve	Személyek száma	Őkór	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Termelt bor	Vásárolt bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Pipa	Mesterség
325	Rubi Mihály		2	1					3		8		3			
326	Kovács Mihály	1							0,5					1		
327	Szappanos Mihály	1		1				2							1	
328	Kovács András özvegye	3	7	1	1				1,5		4		2		1	
329	Ifjabb Döry András	1		1					2							
330	Mészáros János	1		1												
331	Herr János	1														
332	Tokay János								5		2					
333	D. Szöcs Máté <sup>86</sup>								0,5		2					
334	Gombkötő Mátyas	1														
335	Nagy Ferenc															
336	Körössy János	1														
337	Kun János	1							3,5							ács
338	N. Faragó János	2	4	1					1		12	3	4	8		
339	Góg Márton	1		1					0,5							
340	Donga János	2		1					1		2					
341	Rác János															
342	Hegyi János	1									1					
343	Koczog András	1		1												
344	Reczei György	1									1					
345	Szücs Mihály	1							3,5	1						
346	Göblyös István	1														
347	Zai István	1														
348	Vass János	1														
349	B. Varga János															
350	B. Varga János özvegye	1	2	1					1		1					
351	Bóak (?) Mihály	1													1	
352	Szombati István	1		2					1						1	
353	Tóth András	1														
354	Széplaki özvegye	1		1	1				2		2					
355	Szilágyi István	1														
	<b>Összesen:</b>	<b>352</b>	<b>342</b>	<b>234</b>	<b>139</b>	<b>149</b>	<b>1</b>	<b>47</b>	<b>553</b>	<b>131</b>	<b>497</b>	<b>220</b>	<b>184</b>	<b>57</b>	<b>60</b>	
Mészárosok (laniones)																
1	Gábrly György	1		4				1	9	5	10	12	6			
2	Mészáros Mihály	1							1							
3	Bodgál Mihály	1			1				2,5	1						
4	Gábrly Miklós	1														



Miskolc																
Szsz.	Adózó neve	Személyek száma	Őkór	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Termelt bor	Vásárolt bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Pipa	Mesterség
5	Mészáros Pál	1	2		1				2	2			1			
6	Mészáros Miklós	1	2	2					1	2	2	1				
7	Herr György	2	6	1	1			2	5	2	4		3			
8	Herr János	1		1				2	2		2					
9	Philep János	1														
10	Kéry Mihály	1		1					2							
11	Mészáros Mátyás															
12	Trencsényi István	1						1								
13	Váradí János	1						1								
14	Váradí István	1														
15	Váradí György	1							2		2					
16	M. Pap János	1							0,5							
17	Gábry István	1							1							
<b>Összesen:</b>		<b>17</b>	<b>10</b>	<b>9</b>	<b>3</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>7</b>	<b>28</b>	<b>12</b>	<b>20</b>	<b>13</b>	<b>10</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	
Kereskedők (mercatores)																
1	Buchvald Gáspár	1		3				1	0,5				1			
2	Jósvai Péter	2		1				2	8	2			10			
<b>Összesen:</b>		<b>3</b>	<b>0</b>	<b>4</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>3</b>	<b>8,5</b>	<b>2</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>11</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	
Vargák (sutores)																
1	K. Varga Mátyás	1							0,5		1					
2	Varga István			1	5				12	2	15	4	4			
3	Varga Mátyás özvegye	1		1	1			3	2	2	3		17			
4	L. Varga Ádám	1							5	1	1		2			
5	Varga János	1									1				1	
6	B. Varga János	1	2	1	1				0,5							
7	Czender János	1		3	3				5	2	1		1			
8	Lénárt Mihály	1		1	1				1,5		4					
9	Győry András	1							2		3					
10	Szifygyártó Péter	1	6	2	1				3		16	4	4	1	1	
<b>Összesen:</b>		<b>9</b>	<b>8</b>	<b>9</b>	<b>12</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>3</b>	<b>31,5</b>	<b>7</b>	<b>45</b>	<b>8</b>	<b>28</b>	<b>1</b>	<b>2</b>	
Szűcsök (pelliones)																
1	Sz. Szőcs Mihály	1		2					0,5		3					
2	Szőcs János	1							1							
3	Genge Gergely	1							2						1	
4	Zombor Mátyás	1									1					
5	Szőcs János	1	2	2	1				5	4	6		1			
6	Lissay György	1							3	2	3					
7	D Sőcz Mihály	1									2		1			
<b>Összesen:</b>		<b>7</b>	<b>2</b>	<b>4</b>	<b>1</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>11,5</b>	<b>6</b>	<b>15</b>	<b>0</b>	<b>2</b>	<b>0</b>	<b>1</b>	

Miskolc																
Szsz.	Adózó neve	Személyek száma	Őkór	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Termelt bor	Vásárolt bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Pipa	Mesterség
<b>Borbélyok (tonsores)</b>																
1	Borbély István								4,5	2						
2	Borbély András															
3	O. Borbély János	1		1					7	3						
4	Lossy Mihály	1	3	1					1	2			2			
	<b>Összesen:</b>	<b>2</b>	<b>3</b>	<b>2</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>12,5</b>	<b>7</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>2</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	
<b>Gombkötők (nodularii)</b>																
1	Gombkötő András	1							1							
2	Gombkötő Tamás	1		1					2							
3	B. Gombkötő András	1		1					1		2	1				
4	Gombkötő János	1														
5	Gombkötő Mihály	1							0,5							
	<b>Összesen:</b>	<b>5</b>	<b>0</b>	<b>2</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>4,5</b>	<b>0</b>	<b>2</b>	<b>1</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	
<b>Takácsok (textores)</b>																
1	Takács Görgy	1							4							
2	Takács János	1														
3	Takács István	1			1				1,5		2				1	
4	Takács Sebestyén	1														
5	Sz. Takács István	1							1		1					
	<b>Összesen:</b>	<b>5</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>1</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>6,5</b>	<b>0</b>	<b>3</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>1</b>	
<b>(Patkoló) kovácsok (fabriferrarii)</b>																
1	Kovács Máté	1		1					3	1		5				
2	Sütő György	1							4	2	5					
3	K. Kovács István	1		1						1						
4	P. Kovács István	2							0,5		1				1	
5	Kovács Mihály	1		3					5	4	2	5			1	
6	Kovács János	1		1					1							
7	Csintalan Gergely	1													1	
	<b>Összesen:</b>	<b>8</b>	<b>0</b>	<b>6</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>13,5</b>	<b>8</b>	<b>8</b>	<b>10</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>3</b>	
<b>Cszmadiák (cothurnarii)</b>																
1	Polgáry Mihály								0,5		1					
2	Csapó János	1							3	2						
3	Szombati István	1									1					
4	Kovács Pál	1		2					3	2	2		1			
5	Szigeti István	1							1							
6	Jakó István	1	2	2	3				4		5		1			

Miskolc																
Sz.	Adózó neve	Személyek száma	Őkór	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Termelt bor	Vásárolt bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Pipa	Mesterség
7	Rátz György	1							0,5							
8	Csizmadia István	1	2	2	3				4		5	1	1			
9	Csizmadia Zakariás	1	2	1	1				2			1				
10	Veres Miklós	1							1							
11	Rajczi András	1									2					
12	Vidonyi Dániel	1								2						
13	Runyai Márton	1							0,5							
14	Füzy István	1							2		2					
15	Jósvai Kristóf	1							1		3	1				
16	Mille György	1									4					
17	Miklósi Mihály	1														
18	Kéry István	1							2		1					
19	Nánási Mihály	1									1					
20	Vass István															
21	Csizmadia Jakab	1			1				2	1						
22	Nagy Ferenc	1							0,5							
23	Nagy Sámuel	1							5							
24	Rosomberly (?)	1														
25	Harangozó János	1							1,5							
26	Füzy Gergely	1														
27	Vásárhelyi István	1														
28	Rátz János	1							1,5							
	<b>Összesen:</b>	<b>26</b>	<b>6</b>	<b>7</b>	<b>8</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>35</b>	<b>7</b>	<b>27</b>	<b>3</b>	<b>3</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	
Lakatosok (seratores)																
1	G. Lakatos István	1							4,5	1	2		1			
2	Sz. Lakatos István	1							1,5		1	1				
3	D. Lakatos István	1		2				2	2		5		2			
4	V. Lakatos István	1		2	1				6	2			3			
5	B. Lakatos István	1	4	2	2				2	1	3	4	3	3		
6	H. Lakatos János	1	2	2	2				5	2						
7	H. Lakatos Márton özvegye			1	1				7,5		2					
8	D. Lakatos Ferenc	1	5	1					0,5		1		2		1	
9	Kézmíves János	1		2				1								
	<b>Összesen:</b>	<b>8</b>	<b>11</b>	<b>12</b>	<b>6</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>3</b>	<b>29</b>	<b>6</b>	<b>14</b>	<b>5</b>	<b>11</b>	<b>3</b>	<b>1</b>	
Ácsok (lignarii)																
1	T. Bodnár András	1		1	1						1				1	
2	V. Bodnár András	1		1					1		2					
3	Otrokoczy János	2	2	1	1				1,5	1	1		3			

Miskolc																
Szsz.	Adózó neve	Személyek száma	Őkör	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Termelt bor	Vásártolt bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Pipa	Mesterség
4	Czizlári János	1													1	
5	Nyíró András	1							9	2	1		4			
6	Ács György	1			1				1,5							
7	K. Tót István	2		1	2				2,5		2		1			
8	Kupás Benedek															
9	Laky Tamás	1		1					0,5							
10	Rotarius <sup>87</sup> (?)	2														
11	Lipták András	1		1					0,5						1	
<b>Összesen:</b>		<b>13</b>	<b>2</b>	<b>6</b>	<b>5</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>16,5</b>	<b>3</b>	<b>7</b>	<b>0</b>	<b>8</b>	<b>0</b>	<b>3</b>	
Szabók (sartores)																
1	Festő Márton	1							2,5	1						
2	V. Szabó János	1														
3	Szabó Mihály	1		2	1				1		3	1	1			
4	R. Szabó István	1									1					
5	S. Szabó Péter	1							1							
6	E. Szabó András															
7	C. Szabó Márton	1														
8	Szabó András	1		1					3							
9	Szabó György	2							2		2			1		
10	F. Szabó István	1														
<b>Összesen:</b>		<b>10</b>	<b>0</b>	<b>3</b>	<b>1</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>9,5</b>	<b>1</b>	<b>6</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>0</b>	

87 A *rotarius* kifejezés kerékgyártót jelent, ami jelen esetben jelölheti a családnevet vagy a foglalkozásnevet is.

Ónod																	
Sz.	Adózó neve	Személyek száma	Ökör	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Sertés	Bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Méh	Dohány	Mesterség
	Literáti János kapitány																
	Kerekes István bíró																
	Thótt Bálint bíró																
	Gyöngyössi Gergely jegyző																
1	Nagy Gáspár	2		1					1		4	1			3		csiz-madia
2	Török János	1							1				1		4		halász
3	Török Mihály	1									1						
4	Kertész Márton	1															csiz-madia
5	Csoma Márton	1		2					4			1				50	
6	Tikos Ferenc	1						3			0,5					20	
7	Szabó János	1													5		halász
8	Csizi György	1									2				2		halász
9	Onga István	1									1	1			3	3	halász
10	Szűcs Mihály	1		1				1			5						szűcs
11	László János	1													4		
12	Havas András	1							1		1						
13	Szatmári János	1		2					3	1,5	2	1				4	
14	Lakatos Mihály	1									1,5						szabó
15	Fekete János	1	4	2					4	1	17	8	8				
16	Varga Gergely	1		3					2		4				25		csiz-madia
17	Kalik Mihály	1		1							3	3			1		
18	Emódi János	1		2	2					3		4					
19	Balog Ferenc	2		2													csiz-madia
20	Angyalosi András	1							2	2						20	

Ónod																	
Sz.	Adózó neve	Személyek száma	Ökör	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Sertés	Bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Méh	Dohány	Mesterség
21	Szekeres Márton	1		1							1				7		halász
22	Nagy Ferenc	1		3				2	2	1	2	1,5			1		
23	Veres György	1		2					2								csizmadia
24	Thott Tamás	2	6	2					4		6	5					
25	Vincze Gergely	2		2					1	2	4	1,5					
26	Forrai Bálint	1	4	2	2			4	18	4	18	18	3				
27	Vincze Mihály	3	7	2	4			2	22	2	47	2	3				
28	Horvát István	1	6	6	2			1	9	2	22	6	0,5				
29	Bizony István	1	16	8	4	136		7	39	6	44	20	20	8			
30	Kis János	1	6	3					11		4	3					
31	Losonczy György	1		1				2	2		4						
32	Szakál István	1	5	2	1				12		7	6	9	1	2		
33	Szabó Mihály	1	4	1	1			2	8	3	21	4					szabó
34	Gáspár Márton	1	6	3	4			2	9		20	4	1				
35	Rác Mihály	1	2	2					6		6	1	2				
36	Veres János	2	8	8	6			4	30	1,5	40	10	2	2			
37	Hegyesi János	1	6	4	5			1	25		11	7	3	1			
38	Szabó György	1									3		1,5				
39	Novai András	1	4	2				4	5		2	5	2				
40	Tott István	1	6	5	3			3	6	3	8	4					
41	Veres János	1		1	1				1		0,5						
42	Halasi János	1						4	2	3,5	8	1			3		
43	Virág Ferenc	2	7	6					21	0,5	33	9					
44	Fajter György	2	6	2	2				6		12		1				
45	Illyés Pál	1	6	2	1			2	8	1	8	5				66	

Ónod																	
Sz.	Adózó neve	Személyek száma	Ökör	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Sertés	Bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Méh	Dohány	Mesterség
46	Kökény György	1						1			3	3	2				
47	Sólyom Mihály	2	6	5	1				13	2	15	10	3	3	10		
48	Szabó András	2		2					1	2	6						
49	Mező Zsigmond	1	6	5				3									
50	Szücs Pál	1	8	5	2				5	4	8	11			2		
51	Nagy György	1		1					7	2	2	4			10	30	
52	Csurkai Márton	1	6	2				1	13	3	20	8					
53	Kalmár István	1		1				4	11		2	2			3	60	
54	Panyi Jánosné	1		1	4	36			1		3	4	1				
55	Szabó János	2							4	5	1						
56	Vatai Mihály	1		4	3							3					
57	Literáti András	1						3		1		6					
58	Mészáros János	1	4	2				1	14	1,5	20	8					mészáros
59	Kondó Pál	2	6	6	9			2	4		19	8	4				mészáros
60	Kürti János	2	7	3	3	40			5	2	21	6	6				
61	Kovács Márton	1															patkoló kovács
62	Szabó Péter	1														250	
63	Czakó Márton	2	7	4	2				7		18	10	6				
64	Sebők Pál	1	6	4	6			3	23		12	25					
65	Pálfi Péter	1	4	2	1	63	2		12		13	6	5		1		
66	Literáti János	1	9	8	3			1	26		27	20					
67	Körösi Gergely	1	2	2	2				3	1	4						
68	Mészáros György	1		2				1			5						mészáros
69	Biró István	2	4	3					4	0,5	4						
70	Bodnár Mihály	1							3		1						bodnár
71	Farkas Miklós	1		1							1						
72	Kapás István	1	2	1							4	3				10	

Ónod																	
Sz.	Adózó neve	Személyek száma	Ökör	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Sertés	Bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Méh	Dohány	Mesterség
73	Virág Márton	1	4	3					7	0,5	5	3,5	3			4	
74	Czakó István	1	2	2	1				9	1	6	5	1				
75	Kis János	1		2	1			2	1		6	2					
76	Dobos Mihály	1	5	5					7	1,5	2		3		1		
77	Borbély Mihály	1	4	1					16	2	8		2				borbély
78	Somodi Márton	2	6	2	2			1	3		6	8					
79	Márton János	1		1	1			2			5	3				60	
80	Somogyi István	1	2						2		2	2		0,5			
81	Somogyi János	1	2						2		2	1					
82	Szabó János	1		2	1					3	5				3		
83	Kovács Mihály	1									1					200	
84	Szabó Pál	1		3						3,5							
85	Nagy Mihály	1		1							1	2			4		
86	Kapitány János	2	5	2	2			3	10		7	10					
87	Szabó János	1	4	2	2						7	5	4				szabó
88	Balog Márton	1									0,5						bognár
89	Labancz Mihály	1		2								1					
90	Báskai István																
91	Ferenczi András	1															
92	Kis Márton	1	2	1						1	1	0,5	0,5		1		
93	Nagy István	1	2	1					4		6	7,5					
94	Juhász Márton	1	2	1					1		4	1	1				
95	Szoboszlai Mihály	1															csizmadia
96	Juhász Bálint	1		2					5		3	1	1				
97	Mészáros János	1	4	3					7		4	11					
98	Szabó Márton	1		1							1						



Ónod																	
Sz.	Adózó neve	Személyek száma	Ökör	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Sertés	Bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Méh	Dohány	Mesterség
99	Kovács Péter	1	2	3				1	2		9	2	4	1	18		
100	Attya János	1	4	3	1							1				12	
101	Ferenczi Benedek	1									1						
102	Német András	1		1											1	100	
103	Thót György	1													2		
104	Héder János	2							3	1	1	1				6	
105	Kovács Mihály	1	4	3					2		2	2				6	
106	Boros András	2	4	2				3	7		22	8					
107	Szabó István	2	4	3	5				5		10		8				
108	Nagy István	1	6	2					8		12	6					
109	Balog János	1	4	3				2	5		8	5	3				
110	Serczi András	1	6	7	4			2	9	3	12	5					
111	Hajdúné asszony		6	4	1			3	53	6	27	9	9	4	2		
112	Kaló András	1	6	5	1			1	14		10	7					
113	Szikszai István	1						1	1								
114	Teka Pál	2	4	2	3			3	9		13	6	2		3		
115	Csiszár István		6	3	2	70			29			15					
116	Kovács Demeter	3	8	2				5	20	0,5	6	13	2				
117	Bede János	2	6	4	4			2	10		23	5					
118	Hajdú János	1	2						1		5	3					
119	Bakó István	1		2				1			2						
120	Balog Istvánné		12	10	4			5	36	5	30	26	10		2		
121	Köveskúti Mihály	1		2				5	6		4	2					bor- bély
122	Török János	1	6	3					7		15	5			3		
123	Nagy János	1	2	1	1						1	2					
124	Tolvaj Márton	1			1			2	1								
125	Illyés Péter	1		3				2	9								
126	Fazekas Mihály	1	2	2	4			1	6			3					
127	Pap János	1			1				5	0,5		4			2		
128	Palók István	1									2						

Ónod																	
Ssz.	Adózó neve	Személyek száma	Ökör	Tehén	Tinó	Juh	Kecske	Ló	Sertés	Bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Méh	Dohány	Mesterség
129	Kis Mihály	1	7	4				1	8		17	10	7	1			
130	Koncz János	1	4	3					1		9	3					
131	Somhal István	1		2	3				1		4	1					
132	Mészáros György	1															mészáros
133	Balog János	2	10	8	5	60	9	2	32	3	25	25			6		
134	Katona Gáspár																
<b>Összesen:</b>		<b>155</b>	<b>345</b>	<b>274</b>	<b>124</b>	<b>405</b>	<b>11</b>	<b>114</b>	<b>787</b>	<b>92,5</b>	<b>935</b>	<b>501,5</b>	<b>144,5</b>	<b>21,5</b>	<b>134</b>	<b>901</b>	

Szentpéter																	
Ssz.	Adózó neve	Személyek száma	Ökör	Tehén	Tinó	Ló	Sertés	Bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Méh	Mesterség			
	Deéry András földesúr																
	Simon István főbíró																
	Győri Márton jegyző																
	Fazekas András másodbíró																
Nemesek (nobiles)																	
1	Petra Gergely	1	2	1				6	1	1						4	
2	Rosnai Péter	1								1							
3	Rosnai István	3	2	1				1	1	4		2					
4	Miskolczi János	1						1	0,5	3		1					
5	Barát András	1						1	3			1			2		
6	Elek István	1	1	1	2			4	3,5	10	1	4			2		
7	Kósik Ferenc	1						1	2	1		1					
8	Almásy Pál	1		2				6	2,5	2		5					
9	Bokri Márton			1					1,5								
10	Szoboszlai Pál	1								1		1					
11	Szénn János	1		1				1	0,5	2		1					
12	Kis-Antal István	1						2		1							
13	Csizmadia Boldizsár	1							2	6		2					csizmadia
14	Mészáros István	1						1	5	1	1						
15	Deák István	1						1		2					1		
16	Tokai János	1			1				0,5	1		1					
17	Zabari Péter	1							1	1		1					

Szentpéter														
Ssz.	Adózó neve	Személyek száma	Ökör	Tehén	Tinó	Ló	Sertés	Bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Méh	Mesterség
18	Módos János	1							1					
19	Jakab János	1	1	1			1		2					
20	Báthi Mátyás	1		1	1		1	3	4		1		4	
21	Varga János	2		1	1		1	2	7	1	2			
22	Suba Márton	1	2	1	1		1		1					
23	Rosmus János	1					2		3				5	
24	Filep János	1	2	1				1	1		3			
25	Fazekas Mihály	1							2					
26	Thót András	1			1		1	1	2	1	1			
27	Kovács János	1					1		1					
28	Szecsei János	1							1		1			
29	Lévai György	1		1				4	2		1		1	szücs
30	Sallai Mihály	1							3					
31	Pap András	1	4	1			2	2	4	1	4			
32	Gadóczy András	1						0,5	1					
33	Kovács Jakab	1		1	1		1	0,5	2					
34	Madarász György	1		1					1	1	1			
35	Nagy Mihály	2	4	1			9	1,5	5	3	1		1	
36	Lukács Mihály	1		1				1,5	2		1			
37	Mészáros András	1		1		1		2	4					mészáros
38	Tóth Miklós	1						1	1					
39	Soós György	2		1			3	4,5	7		2		6	
40	Makai András	1			2			0,5						
41	Lévai Péter	1		1				0,5			1			csizmadia
42	Kovács István	1		1					1					
43	Kovács György	1							1					
44	Zólyomi András	2		2			1		2					
45	Módos Boldizsár	1	5	5	2	1	15	4	5	9	6		1	
46	Komjáthi Márton	1	6	2			2		5		1			
47	Vargha János	2	6	3			1	1	2		3			
48	Tóth Mihály	1						1	1	1	1			
49	Révész Miklós	1	2	2	1		2	1	2	1				
50	Szathmári Péter özvegye			1				2						
51	Turóczy András													
52	Deák Péter	2		1			1	1	3		1		1	
53	Deák Miklós <sup>88</sup>													
54	Deák Gergely	1					3	1	2	1			2	
55	Szabó Tamás	1		1	1			1	1	1				szabó
56	Jánossy Mihály	1							1					
57	Dobecz István	1						0,5	2					
58	Ujj Tamás	2	3	3	3		11	5	20	1	3		6	
59	Almássi János	1		1	1		1	2						
60	Nyarádi Miklós <sup>89</sup>													

Szentpéter														
Szsz.	Adózó neve	Személyek száma	Ökör	Tehén	Tinó	Ló	Sertés	Bor	Búza	Árpa	Zab	Köles	Méh	Mesterség
61	Horkai István	1	4	4	1		3		16		1			
62	Sellyei Gergely	1												
<b>Összesen:</b>		<b>66</b>	<b>44</b>	<b>47</b>	<b>19</b>	<b>2</b>	<b>88</b>	<b>70</b>	<b>158</b>	<b>22</b>	<b>55</b>	<b>0</b>	<b>36</b>	
Szabadosok (libetini)														
1	Oláh János	1			3		1	2	2	1				
2	Surányi János	1							1					
<b>Összesen:</b>		<b>2</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>3</b>	<b>0</b>	<b>1</b>	<b>2</b>	<b>3</b>	<b>1</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	
Jobbágyok (coloni)														
1	Szabó András	2		1	1		3	3	8		1		1	
2	Árva István	1		1			3	2	5	2	1		3	szűcs
3	Barczy János	1					1	0,5					1	
4	Kovács István	1	2	1			5	1,5	4	1	1			
5	Kovács Mihály	1	2	3			15	4,5	2	3	4		12	
6	Császár István	2	2	1			2	2	5	1	1			
7	Bodnár Márton	1					2	1	1		1			
8	Simon János	1							2				1	
9	Fodor Márton <sup>90</sup>	1							1					csizmadia
10	G. Kovács Gergely	2	2	2	1		3	0,5	1	1	2			
11	Fodor István	2		1			2		2	1				
12	Bodnár János özvegye							1,5	1					
13	Huszár János		2	1			1	1,5	5					
14	Kovács Péter özvegye			1	1		2	2	1					
15	Bodnár István	1												
<b>Összesen:</b>		<b>16</b>	<b>10</b>	<b>12</b>	<b>3</b>	<b>0</b>	<b>39</b>	<b>20</b>	<b>38</b>	<b>9</b>	<b>11</b>	<b>0</b>	<b>18</b>	

89 A szendrői járásba ment.

90 Elment.



GERENCSÉR PÉTER

## A HÁTSÓ INDIA: ÜZEMSZERVEZÉS A NÁDASDYAK KAPUVÁRI MAJORSÁGÁBAN

ABSTRACT

**PÉTER GERENCSÉR: FURTHER INDIA:  
FARM MANAGEMENT ON THE KAPUVÁR ESTATE OF THE NÁDASDY FAMILY**

The paper examines the production and economic functions of the manor named India during the 16th and 17th centuries, the manor being a part of the Nádasdy family's property near Kapuvár in Western Transdanubia, based on urbarials, the landowner's orders, accounts and correspondence. Apart from the approach of manorial history, it employs aspects of geography, demography, military and social history to reinterpret the classic works of György Komoróczy and Judit Tholt on the manorial farming of the Sárvár and Kapuvár estates. This paper focuses on a single manor in order to show that India had a unique place within the Kapuvár castle unit in many respects, to which the generally accepted tendencies of agricultural developments affecting the Nádasdy properties do not apply. The paper argues that the origin of the manor was a clearing of marshland that was difficult to access, thus claiming that India was not created by the occupation of serf lands or deserted plots by the landowner, but by the reclamation of virgin soil, taking place in an area that had unfavourable hydrography which at the same time made it more protected from the incursions of the Ottoman Turks. The paper also argues that India also differed from the other manors of the Kapuvár unit in that during the division of functions within the estate it was characterized not by production for the market but supplying the domestic needs of the Kapuvár castle, while also serving as a collection centre of the landowner's tithes. The paper concludes that India cannot be regarded as a manorial large farm, as its main task was not production for the market but self sufficiency, and also providing the food supply of the nearby Kapuvár castle.

*Keywords:* Gutsherrschaft, India, reclaimed land, Kapuvár manor, demesne, Nádasdy family, corvée

## BEVEZETÉS

„Kapuvárról igen sokan járnak Mexikóba dolgozni, és Indiáig is csak tíz perc a menetidő” – hangzik el a képtelennek tűnő állítás egy 1972-ben bemutatott ismeretterjesztő filmben.<sup>1</sup> Vigh János, a Kapuvári Gazdasági Vasút vonalfőnökének fenti mondatai azonban nem egy dél-ázsiai és a közép-amerikai állam, hanem egy hansági (Indiamajor) és egy Fertő-parti (Mexikópuszta) major vasúti összeköttetésére utalnak, melynek kiépítését 1880-ban a majorgazdálkodás kapitalista átalakítása jegyében kezdték meg.

A kapuvári (kapui) uradalomhoz tartozó India különös elnevezése mögött a vállalkozó szellemű nyugat-dunántúli nagybirtokos földesurak majorszervezése áll. Országosan is úttörőek Sopron és Vas megye 16. század elejére visszanyúló majorságalapításai, melyekkel a honi agrártörténet jeles képviselői, Szabó István, Pach Zsigmond Pál, Maksay Ferenc, Zimányi Vera kiemelten foglalkoztak. A Domanovszky-iskolából kinövő uradalomtörténet a Nádasdyak sárvári és kapuvári majorgazdálkodását két önálló monográfiában dolgozta fel, de Komoróczy György, majd Tholt Judit az általános jegyeket kereste.<sup>2</sup> Tanulmányom szűkebbre veszi a fókuszot, csak egyetlen Nádasdy-majorságra, Indiára összpontosít. Számadások, levelezések, utasítások és urbáriumok alapján a szakirodalom állításait igyekszem pontosítani és újragondolni az irtásoknak a majorság kialakulásában játszott szerepét, a terményadó és a robotszolgáltatás döntő jelentőségűnek tartott arányát, a beszolgáltatott és az allódiumban megtermelt javak saját háztartásra vagy piaci értékesítésre történő felhasználását, továbbá a földhasználat 17. századi átalakulását illetően. Ezek a kérdések, melyeket a statisztikai adatokon túl társadalmi, vállalkozástörténeti és demográfiai kölcsönhatások tükrében szükséges tárgyalni, azért is kulcsfontosságúak, mivel Tholt Judit a szántóterület csökkenésére építette később bírált hanyatláselméletét, míg Pach Zsigmond Pál a bérletrendszerre támaszkodó *Grundherrschaft* és robotoltató *Gutsherrschaft* különbségéből származtatta az Európától való elkanyarodás nevezetes teóriáját.<sup>3</sup>

## EGY KÜLÖNÖS NÉV EREDETE

Noha Kapuvár első majorja, India örökre eltűnt a föld színéről, éppúgy, mint a közelében, a Kapuvár–Veszvény–Osló háromszögében fekvő, de csak hozzávetőleg lokalizálható másik prédiüm, Hidász, utóbbival szemben földrajzi elhelyezkedése pontosan meghatározható. Amíg ugyanis Hidász az 1594. évi nagy győri oszmán támadás nyomán véglegesen megsemmisült,<sup>4</sup> India egészen 1945-ig fennállt. A dualizmus kori III. katonai felmérés Kapuvár akkori belterületétől 3 kilométerre északra, a Kis-Rába folyótól 300 méterre nyugatra, közvetlenül az egykori gazdasági kisvasút mentén ábrázolja.<sup>5</sup>

- 1 ROCKENBAUER Pál – KOROMPAI Márton: *Magyarország kisvasútjai. 2. rész. A hanyi vonat.* MTV, 1971.
- 2 KOMORÓCZY György: Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Budapest 1932. THOLT Judit: *A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében.* Budapest 1934.
- 3 PACH Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században.* Budapest 1963. 197–250.
- 4 GERENCSÉR Péter: Az oszmánok vagy az extraneusok? Hidász, a török korban elpusztult rábaközi falu. In *Arrabona* 2019. 107–138. (a továbbiakban: GERENCSÉR 2019a.)
- 5 Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Arcanum. Habsburg Birodalom (1869–1887), Harmadik Katonai Felmérés. <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000/> (utolsó letöltés: 2020. május 10.).

A kapuvári Indiára a 16. század első felétől vannak adataink, de Magyarországon sem egyedülálló ez a helynév. Már 1292 körül (*Cosme de India*) találkozunk vele, Baranyában 1364-ben, 1365-ben, 1366-ban, 1380-ban, Somogyban 1390-ben, 1396-ban, 1397-ben, 1403-ban, 1404-ben és 1524-ben, a Szerémségben pedig 1455-ben említenek *Indya / India* nevű birtokot, utóbbi ma is létezik Indija néven.<sup>6</sup>

A nyelvtörténeti kutatások felvetették, hogy a helynév a 'gyepű' jelentésű latin *indago* szóval áll kapcsolatban.<sup>7</sup> A korai Árpád-korban Kapu vára fontos határvédelmi szerepet töltött be, az ország nyugati kapujaként funkcionált. 1233-ban a közeli Mihályinál, a „Rábca” (valójában vagy a Kis-Rába vagy a Répce) folyó mentén említettek királyi gyepűt (*cum indagibus regis, infra quas indagines currit fluius nomine Rabycha*).<sup>8</sup> Ennek ellenére sem valószínű, hogy „India” etimológiai összefüggésben állna a gyepűrendszerrel, mivel az ilyen névvel bíró középkori települések esetében nem tudunk királyi határvédelemről.

A másik kézenfekvő magyarázat szerint a messzeség, a nehéz megközelíthetőség jelölésére metaforikus értelemben használhatták, így a majorság a távoli szubkontinensről kölcsönözhetette a nevét: „Eszterházy-birtok volt valamikor a Kapuvár melletti India is, amelyet valószínűleg a közsétől való nagy távolsága miatt neveztek el így.”<sup>9</sup> Az elképzelést történeti okfejtések is alátámasztani látszanak, ugyanis az 1597. évi kapuvári urbárium egyértelműen utal India félreeső voltára: „Az Indiában vagy az Urnak eő Naganak egy Majorja ki az Vartúl igen meszsze vagyon.”<sup>10</sup> Minthogy a major mindössze néhány kilométerre feküdt a mezővárostól, a távolság nem fizikai, hanem perceptuális, azaz a korabeli térszemlélet a sáros, mocsarakkal elzárt hansági tájat eldugott, járhatatlan környezetként észlelte. A helynév származékos voltát megerősíteni látszik Matissy György 1541. január 28-án kelt levelének melléklete, melyben Kapu várát és tervezett palánkját rajzolta le.<sup>11</sup> A palánk két kapuja közül a Kis-Rábához közeli déli kaput egyszerűen városkapunak írta (*porta urbis*), míg az északon nyíló átellenes városkaput „indiai és kalakuti másik kapu” névvel illette (*porta altera ad India[m] et Kalakwt*). Tekintve, hogy a városkapuk rendszeresen nyerték elnevezésüket a szomszédos helyekről, az indiai kapu az attól északra lévő Indiáról kapta a nevét. A „Kalakwt”-ról viszont semmiféle fogódzónk nincsen, nem ismeretes több említése. Csábító volna az északi kapu nevét „indiai és kalkuttai kapuként” fordítani, kiváltképpen azért, mert összekapcsolódik az indiai város és az ország neve, a félreeső elhelyezkedés is indokolná a földrajzi nevek e metaforikus újrahasonosítását. Efelé tereli az értelmezést a mai Fertőújlak 1976 előtti elnevezése, a Mexikó(pusztá) is, mely az elterjedt nézetek szerint szintén nehéz megközelíthetőségéből, eldugott voltából merítette retorikai energiáit.

Bármennyire logikusak, némileg félrevezetőek ezek az etimológiai visszafejtések. A kérdést az Indiáról alkotott középkori európai képzetek, vagyis annak függvényében kell vizs-

6 WENZEL Gusztáv: *Árpádkori új okmánytár*. X. Pest 1873. 107. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) Diplomatikai Levéltár (DL) 87869. 93891. 236512. 236513. 236516. 236517. 236526. 236569. 236572. 208815. 236695. 236696. 93855. 46110.

7 CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Budapest 1894. 247. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. A–GY. Főszerk. BENKŐ Loránd. Budapest 1967. 1127.

8 FEJÉR Georgivs: *Codex diplomaticvs Hungariae ecclesiasticvs ac civilis*. III/2. Budae 1829. 333.

9 G-I: Söprűnyargaló, Sárkányödör, Jajváros. *Kisalföld* 1967. május 14. 5.

10 MIKÓ Sándor: Az 1597. évi kapuvári urbárium. I. *Soproni Szemle* 1992. 2. 137.

11 MNL OL E 185 (Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Nádasdy, 1527–1730) Missiles 19.d. No. 18. A rajzról: GERENCSÉR Péter: A Nádasdyak XVI–XVII. századi várépítései és erősítései Kapuváron. *Fons* 2019. 1. 93–96. (a továbbiakban: GERENCSÉR 2019b.)



gálni, hogy a korszak milyen információval rendelkezhetett a távoli szubkontinensről. India középkori európai reprezentációja azt mutatja, hogy még az elit rétegeknek is homályos, utazóktól és kereskedőktől származó, képzelettel kevert elgondolásaik voltak az ismeretlen ázsiai országról.<sup>12</sup> Kiss Lajos nyelvtörténeti vizsgálódásai alapján a (korai) „India” földrajzi nevek nem a távoli államra utaltak, hanem személynévből keletkeztek. A szerémségi India kapcsán vezeti le, hogy a szláv *Inos(a)* / *Junos(a)* személynév szóvégi kopással és a *-d* képző hozzátoldásával *Ind* / *Jund* szóvá alakult, melynek analógiája az *Ugod*.<sup>13</sup> Amennyiben a helynév személynévi eredetű, értelemszerűen nem lehet a távolság metaforája sem.

A „kalakuti kapu” Kalkuttaként (ma: Kolkata) történő értelmezésének ellentmond, hogy a Kolikata halászfalu nevéből eredő nyugat-bengáli város említése először csak egy angol kereskedő, Job Charnock 1688-as levelében fordul elő.<sup>14</sup> Ugyanakkor létezik egy másik, alakilag hasonló indiai helynév is. A kanonikus álláspont szerint a török hódítások nyomán megváltozott geopolitikai helyzetben Vasco da Gama Afrikát megkerülő tengeri útja vezetett India európai „felfedezéséhez”, amikor 1498. május 20-án kikötött Kálikutban (ma: Kozsíkóde). Az indiai félsziget délnyugati részén fekvő keralai várost már a partra szállás napján említette az egykorú hajónapló,<sup>15</sup> az újkorban a kalikó textilanyag is a város nevére terjedt el Európában. Így felmerülhet „Kalakwt” Kálikuttal való azonosítása, de a névnek már négy évtized múltán a magyar periférián megjelenő metaforikus használata olyan vállalkozástörténeti bravúrt és információáramlási sebességet feltételezne, hogy – bár a zsoldos hadseregek hírhozó képességét tekintve teljesen nem zárható ki – kevéssé valószínű. Továbbra is a sötétben tapogatózunk, legfeljebb egyéb azonosítási kísérletek jöhetnek szóba. 1414-ben Baranya megyében említettek egy *Kalakuth* nevű szőlőhegyet,<sup>16</sup> mely bizonyosan nem a dél-indiai kikötővárosra utal. Elképzelhető továbbá, hogy kútról vagy egy halfajtáról van szó, ugyanis a Kanizsaiak sárvári-kapuvári számadáskönyvében 1521. március 27-én *pisces colcoth* vásárlásáról esik szó.<sup>17</sup>

A harmadik földrajzi hely, Mexikó esetében is felmerül a szemantikai félreértés veszélye. Ahogyan az Andocs, illetve a Dobogókő melletti Mexikópuszta kapcsán felvetődött a névadás hátsó, peremhelyzetre utaló elképzelése, úgy a Fertő partján is már a 19. században úgy említették „a »mexikói« mocsarat, melynek nehezen járható részeire ugyancsak ráillik halászkifejezéssel a »megszökő«” jelentés.<sup>18</sup> Ám mivel itt 19. századi névadással állunk szemben, pontosan ismerjük az eredetet. Esterházy Pál a Mexikó császáráként kivégzett Habsburg Miksa emlékére nevezte el 1869-ben a kiszáradt Fertőből nyert új majorságot, melynek vad vidékét Mexikóhoz hasonlóan igyekezett gyarmatosítani: „1866-ban kezdték meg azoknak a szárazon maradt területeknek a feltöltését, amelyet a Fertő nagykegyesen nem öntött el abban az esztendőben. Először csak két hanyör kunyhót emeltek, majd a földművelés megindulásával megalapozták az uradalmi cselédházakat is.”<sup>19</sup>

12 Marianne O'DOHERTY: *The Indies and the Medieval West: Thought, Report, Imagination*. Turnhout 2013. 53–104.

13 KISS Lajos: Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 1987. 3. 334.

14 Krishna DUTTA: *Calcutta: A Cultural and Literary History*. Oxford 2003. 9.

15 E. G. RAVENSTEIN: *A Journal of the First Voyage of Vasco Da Gama, 1497–1499*. New York 2010. 48.

16 MNL OL DL 1624. Vö. MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmondkori oklevéltár IV. (1413–1414)*. Budapest 1994. 477.

17 NÓGRÁDY Árpád: *Kanizsai László számadáskönyve*. Budapest 2011. 112.

18 CHERNEL István: Az „öreg eger”. In *Emlékkönyv a Királyi magyar természettudományi társulat félézázados jubileumára*. Budapest 1892. 203.

19 KUNTZ Zoltán: Falu a Hany szélén. *Kisalföld* 1984. április 7. 5.

## MAJORALAPÍTÁS: FOGLALÁS VAGY IRTÁS?

A 18. századtól meginduló nagyszabású lecsapolásokig a lefolyástalan Hanság mocsarai időszakosan közvetlenül lenyúltak Kapuvár északi határáig, gyakoriak voltak az állóvízzé terebélyesedő folyók, pangó vizek, áradások, kiöntések (amit az Indiához közeli Öntésmajor neve is bizonyít). A Rábaköz legkorábbi, 1673-as térképe szerint Kapuvártól északra fordított U alakban csak egy kis részt használtak szántóföldként, a többit vizek és mocsári növényzet foglalta el.<sup>20</sup> Az 1597. évi kapuvári urbárium részben már idézett szövege szerint a major „az Vartúl igen meszsze vagyon, és sáros kivaltképpen Téli időben, az Sárnak, viznek miatta ritkan lathatni oda”.<sup>21</sup> A megfogalmazásmód ellenére nyilvánvaló, hogy nem a „látkép”, hanem a járhatatlanság jelentette a legfőbb akadályt, amely a közlekedés mellett a termelőtevékenységet is hátráltatta. Mivel a majorság fekvése korántsem ideális, magyarázatra szorul, miért éppen itt került sor az alapításra.

Matissy György 1541. évi városalaprajza Indiára még nem majorként hivatkozott. Úgy tűnik, hogy a mezőváros északi városkapuja egy már korábban is létező topográfiai jelölőről kapta a nevét, különösen annak fényében, hogy 1597-től kezdődően tudomásunk van egy „Az Indiában valo Rák Retben” létrehozott „faluchká”-ról, mely nem azonos Indiamajorral.<sup>22</sup> India tehát nem pusztán egy major elnevezése volt, nagyobb területet jelölt.

Adatok hiányában nehezen megválaszolható a kérdés, hogy mikorra tehető a majorság születése. Az agrártörténet álláspontja szerint az új típusú nyugat-dunántúli majorokat az 1530–1540-es években alapították, amiben a Kapuvárt, Sárvárt és Lékát birtokló Nádasdy Tamás járt az élen.<sup>23</sup> Ennek köszönhető, hogy sokáig a Nádasdy-uradalmak álltak a gazdaságtörténeti érdeklődés középpontjában.<sup>24</sup> Ugyanakkor az ezeket a tartományokat 1534–1535-ig birtokló Kanizsaiak az 1520-as években már működtettek majorokat a sárvári uradalomban (Ölbő, Péterfalva, Sár).<sup>25</sup> A kapuvári domíniumból az első közvetett adatot – India nevének említése nélkül – Beöd György 1541. májusi levelében olvashatjuk, miszerint a kapui vár alatti majorságot sövénykerítéssel vették körül (*Locus allodii sub hoc castro sepibus majoribus omnino circumdatum et circumseptum est*).<sup>26</sup> Minthogy Kapuváron a 18. századig nem létezett másik major, és a kapu és a kerítés egymást feltételezi, továbbá a „vár alatti” topográfiai megjelölés is a segítségünkre van, az adat azt bizonyítja, hogy Indiamajor 1541-ben már működött. Erre további források alapján is következtethetünk. A számadáskönyvek szerint 1544. október 9-én a disznópásztornak egy süvegre 14 dénárt adtak Kapuban.<sup>27</sup> Noha uradalmi alkalmazotról van szó, nem egyértelmű, hogy a bérmunkás Kapuváron is szolgált, vagy csak ott kapta meg ruhapénzét. Bertalan deák, Nádasdy Tamás lékai udvarbírája 1549. augusztus 4-én írta urának, hogy Sennyey Ferenc, a kapuvári uradalom „helytartója” (prefektusa) elvégeztette ugyan az aratási munkákat a Rábaközben, de csak szalmája lett belőle, és

20 Hadtörténeti Intézet és Múzeum, B IX a 674/6. Plan über die Schüt und Raaben. 1673.

21 MIKÓ 1992. 137.

22 MIKÓ 1992. 129.

23 MAKSAJ Ferenc: *Paraszttság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*. Budapest 1958. 23. PACH Zsigmond Pál: A kelet-európai „Gutswirtschaft” problematikájához: robotmunka és bérmunka a földesúri majorságokon a XVI–XVII. századi Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle* 1971. 1–2. 1–2.

24 A Nádasdy-központúság kritikájához: PACH Zsigmond Pál: A majorsági gazdálkodás és a paraszttság kisajátítása a XVII. századi Magyarországon. *Századok* 1951. 3–4. 393.

25 NÓGRÁDY 2011. 12., 17., 22. passim.

26 TAKÁTS Sándor: Műveltség-történeti közlemények. A magyar vár. I. *Századok* 1907. 8. 734.

27 KUMOROVITZ L. Bernát – M. KÁLLAI Erzsébet: *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból*. I–II. Budapest 1959. I. 195.

olyan rossz volt a termés, hogy sokan azt le sem aratták, mondván négy holdon sem lesz egy köből búza.<sup>28</sup> A majorgazdálkodásra történő utalás ebben az esetben sem világos, az állítások jobbágyi kisüzemekre is vonatkoztathatók. Egyértelműbbek a kapui kertgazdálkodásra vonatkozó források. 1544. július 31-én egy cipellőre adtak 20 dénárt a kapui kertésznek, ami földesúri termelőüzemet feltételez.<sup>29</sup> Gyümölcskertre utaló adatot találunk Dombay Pál és Bakony Jakab Sennyey nevében 1546. június 21-én kelt kapuvári levelében.<sup>30</sup> Eszerint „nagyságtok kertjében”, azaz a földesúr saját kezelésében álló birtokán megérett a körte, és „mivel a madár miatt veszendő volna”, Nádasdy Tamásnak és feleségének, Kanizsai Orsolyának küldtek belőle két kosárral fogyasztásra. Tíz nappal korábban a Kapuváron tartózkodó Kanizsai Orsolya küldött a kertből Sárváron tartózkodó férjének hat darab dinnyét és egy kocsai almát, míg érett „fehér” szilvát csak azért nem, mert az a sárvári udvarházuk kertjében is megérett.<sup>31</sup> 1548-ban pedig Sennyey írta, hogy a muskotálykörtét és az „oltó körte ágakat im megküldtem” Kapuból.<sup>32</sup> Az előszámlált adatok szervezett gyümölcsstermesztésről árulkodnak. Pontosán azonosítani tudjuk a gyümölcsöskert helyét, amely még 1945-ben is a várépület és Indiamajor között terült el (ma erre utaló, bár csak 1990-ben született utcanevek a Cse-resznye allé/sor és a Gyümölcsös utca).

Mindez megvilágítja, hogy a majort miért nem egy várhoz közelebbi helyre telepítették: beékelődött a gyümölcsöskert, melynek áthelyezése értelemszerűen nem volt lehetséges, ami azt is sejteti, hogy a kert fát még a majorudvar alapítása előtt ültették. Ez azonban még nem magyarázza meg azt, hogy Kapuvár legkorábbi majorját miért nem a kedvezőbb adottságú déli határban hozták létre. A földrajzi elhelyezkedés és a mostoha körülmények közötti el-lentmondást a 16. századi geopolitikai körülmények oldhatják fel. A Bécs elleni oszmán-török felvonulások 1529-ben és 1532-ben is pusztították a Rábaközt, és az 1543. évi betörés után rendszeressé váltak az ellenséges portyák. A hódoltság időszakában újból honvédelmi szerephez jutó kapuvári vár a fekvéséből adódóan a Rábaközt kevésbé, inkább a tőle északra és nyugatra lévő területeket tudta oltalmazni.<sup>33</sup> A háborús időszakban rejlik tehát az egyik magyarázata annak, hogy a major a kedvezőtlenebb természetföldrajzi adottságokkal rendelkező, de a pusztításoktól védettebb északi, hansági területen vert gyökeret. Ugyanakkor már az 1597-es urbárium a majorság áthelyezésére tett javaslatot: „Jobb volna az Pais Jártho Pál Pusztta Kertére, Melly kerth az föllül meg irt az Ur eő Naga Osválth névő kerthe mellett vagon, Es eő Naga Szamara be kerthóltenek, Epethenny, és csinallni az Majort, hogy valamikor az Gondviselők, az Várbul, s ki be járván Mindenkor jütőkben, mentekben, gyakrabban meg latogathatnák, Az Ur eő Naga jo akarattya raitha de igy volna hasznosb.”<sup>34</sup> A vár közelébe való áttelepítés szándéka India mostoha vízrajzi viszonyaival és a munka szoros felügyeletével magyarázható, de hogy ez a 18. századig mégsem történt meg, annak indokát a háborús

28 MÁLYUSZ Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar nyelvű levelei. I–VIII. *Levéltári Közlemények* 1923. 1. 126–149., 2. 287–309., 1924. 1. 55–69., 1925. 1. 68–85., 1926. 1. 94–129., 1927. 1. 83–103., 1928. 1. 66–86., 1929. 3–4. 231–277. A vonatkozó rész: 1929. 259–260.

29 KUMOROVITZ – M. KÁLLAI 1959. 87.

30 MÁLYUSZ 1926. 113–114.

31 *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Szerk. KÁROLYI Árpád – SZALAY József. Budapest 1882. 76.

32 MÁLYUSZ 1928. 71.

33 GERENCSÉR Péter: *Bécs kapujában. A Rábaköz hadtörténete a török korban*. Csorna–Kapuvár 2020. 22–23.

34 MIKÓ 1992. 137–138.

pusztításokban kell keresnünk, mely a 17. századra a Nadasdyak valamennyi, ettől keletre eső rábaközi majorjának működését szétzilálta.<sup>35</sup>

A szakirodalom álláspontja szerint az ország majorsági földjei zömmel jobbágytelkek elfoglalásával, pusztatelkek kisajátításával, a parasztok telkükéről történő kibecsltetésével jöttek létre.<sup>36</sup> Indiamajor esetében kevésbé érvényes az eredetnek ez a feltételezett módja, az eltérés katonai és ezzel összefüggő társadalomtörténeti okokban gyökerezik. Ez persze nem azt jelenti, hogy más rábaközi Nadasdy-majorok esetében ne találkoznánk foglalásokkal, amint arra az 1584. évi urbárium pordányi majorról szóló része utal, amikor egy ismeretlen használatú telekről és Dóczy János telkéről azt írja, hogy „Ez keth pusztanak mynden földith, retith az Wr eő N. [az Ūr Őnagysága] ythh walo Mayorához byryak”, de a kiterjedt foglalásokra még világosabb bizonyíték egyenitt: „Mond’ak azthis hog’ Bwda vessesse előth ythh az ház helekhez wg’ birtak mynth eghesz heleketh. De azutan hog’ az Mayorth chynaltak ythh, es ahoz keztek elny földeketh es reteteketh, wg’ enghette fel felheleth ferenc wram.”<sup>37</sup> Kapuváron is találunk foglalásokat, elvégre az 1597-es összeírás – mint fentebb idéztem – Pajzsjártó Pál pusztá telkére akarta áttelepíteni az allódiomot. India esetében azonban nem a foglalások a döntőek.

A major foglalás útján való keletkezését elsőként földrajzi érvek kérdőjelezik meg. A lakott területek határa Kapu várától délre volt, mivel a Hanság a mocsaras környezet miatt megtelepedésre alkalmatlan volt. Nehezen képzelhető el, hogy a falvak ezt a vidéket részesítették volna előnyben a mezőgazdasági termeléshez, amikor 1597-ben a vártól alig 3 kilométerre lévő Indiát is eldugottnak ítélték. Logikusabbnak tűnik, hogy nem már művelés alá fogott területen jött létre a majorság, hanem olyan szűzföldön, mely újonnan keletkezett bozótok irtásával, vizek elvezetésével, azaz irtással. Másodsor a demográfiai szempontok is az irtáseredetet támasztják alá. A Jagelló-kori urbáriumokban és számadáskönyvekben Kapu nem fordul elő önálló lakótelepülésként, nem szerepel a jobbágyszolgáltatások 1492. és 1518. évi összeírásaiban, az 1528. évben is csak a toronyban tárolt hadszertárával.<sup>38</sup> Gyaníthatóan ennek nem az úrbéresek adómentessége, hanem Kapu alig lakott volta az oka, mely csak várként, a várnép szálláshelyeként funkcionált (ezért is meglepő, hogy az 1540-es években hirtelen mezővárosként bukkan elő).<sup>39</sup> Soós Imre azt feltételezte, hogy a várnak és a csak járulékosan létrejövő lakóhelynek eredetileg nem is volt határa, így földművelő tevékenységet sem folytathattak, „hiszen a vár helye is eredetileg a babóti határhoz tartozott”.<sup>40</sup> Ez utóbbi, a hadügyi szerep messze ható következményei jelentik a harmadik érvet. Földrajzi, katonai, egyházi és gazdasági szempontok alapján a középkori Kapuvár vára és a délre fekvő Babót falu között szoros viszonyt kell feltételeznünk: a két hely nem volt különálló, hanem mint vár és lakótelepülés (váralja) elválaszthatatlanul összetartozott.<sup>41</sup> A negyedik érv, hogy Kapuváron a 17. századig gyakorlatilag nem volt telki állomány, ezért nem volt mit elfoglalni, még az 1584. évi urbárium szerint is az akkorra már létrejött lakótelepülés úrbéreseinek „sem halaz vyzök sem földök reték eg□éb nynchen hanem chak yrta”.<sup>42</sup> A kapuiak csak telki állomá-

35 Részletesebben: GERENCSÉR 2020. 189–193.

36 THOLT 1934. 9. MAKSAJ 1958. 24. PACH 1951. 393–414.

37 MNL OL E 156 (Urbaria et Conscriptioes) Fasc. 56. No. 33. pag. 19. 22.

38 MNL OL DL 36992. 37007. MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42. (1528). pag. 932. NÓGRÁDY 2011.

39 GERENCSÉR 2019b 96.

40 SOÓS Imre: *Ósi sopronmegyei nemzetségek. Képek a sopronmegyei községek és családok történetéből*. Sopron é. n. [1941] 186.

41 TAKÁCS Károly: „Castrum porte Bobuth”. Kapuvár és Babót az Árpád-korban. In *Arrabona* 2006. 1. 523–536. GERENCSÉR Péter: A Rábaköz természetes határvédelme a korai Árpád-korban. *Történeti Földrajzi Közlemények* 2018. 3–4. 10.

42 MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 33. pag. 100.

nyon kívüli szorgalmi földekkel rendelkeztek, melyek későbbi keletkezésűek a majorságnál, mert az 1540-es évekből már tudomásunk van majorról, de szántón gazdálkodó úrbéresekről nincs. Árukodó, hogy Indiamajor területe nem illeszkedett a későbbi telekhatárokhoz, ami az ellen szól, hogy valamikor jobbágyokhoz tartoztak volna, sőt Kapuvár első utcái, szerei sem itt, hanem jóval délebbre, az országút mentén jöttek létre. Négy szempont is azt látszik erősíteni tehát, hogy India foglalások helyett irtással, műveletlen területek felé történő terjeszkedéssel keletkezett.

Kérdés persze, hogy kik hódították meg a Hanságtól rabolt szűzföldeket. Elképzelhető, hogy jobbágyok helyett a vár katonáskodó elemeinek és a szolgálónépnek a keze munkája sejthető benne, erre enged következtetni, hogy a katonák békeidőben civil szolgáltatásokkal tartoztak a földesúrnak. Sennyey Ferenc 1547-ben azt írta urának, hogy a kapui gyalognép és a puskások közül csak annyit tudott elküldeni, amennyit lehetett, mivel az itteni malmot kell nekik éjjel-nappal építeniük.<sup>43</sup> Amennyiben polgári feladatok esetén is nehezen tudták nélkülözni a fegyvereseket, felmerül a hipotézis, hogy a majorsággal kapcsolatos gazdasági tevékenységeknél is igénybe vették a munkájukat. A malomépítéshez és különösen a várnak az 1540-as évtizedben megélenkülő újjáépítéséhez, valamint a hozzá kapcsolódó védművekhez (palánk, latorkert, kapuk, sövénykerítések) jelentős faanyagra volt szükség, amit talán éppen erről a fás-bozotos területről biztosítottak, ami magyarázatul szolgálna India földjeinek felszegéséhez.

### JOBBÁGYSZOLGÁLTATÁSOK: TERMÉNY VAGY ROBOT?

A jobbágyterhek három fajtájának, a terményadónak, a pénzszolgáltatásnak és a munkajáradéknak az arányából és változásaiból következtetéseket vonhatunk le a jobbágygazdaságoknak és a majorságoknak az uradalmon belüli súlyára. Az agrártörténet szerint a 16. században a terményadótól jelentős az eltolódás a jobbágyok robotszolgáltatása felé. Pach Zsigmond Pál ebben látta a régi típusú, az úrbéresek beszolgáltatásán alapuló és az új, földesúri termelés különbségét, egyúttal a készpénz visszaszorulását döntő tényezőnek tekintette abban, hogy a hazai agrárfejlődés elkanyarodott az árutermelésen alapuló nyugat-európai kapitalista agrárfejlődéstől.<sup>44</sup> A termény- és a munkaszolgáltatás alapján állította szembe a földet bérbe adó *Grundherrschaftot* a maga termelő és robotoltató *Gutsherrschafttal*.<sup>45</sup> Az alábbiakban vizsgálható kérdés, hogy India esetében a földesúr milyen arányban támaszkodott a jobbágyok robotszolgáltatára, és ebből milyen gazdaság- és társadalomtörténeti erővonalak rajzolódnak ki, különös tekintettel a kapuváriaknak a háborús időszak honvédelmi kötelezettségei miatt fel erősödő egyéni, majd kollektív robotmentességeire.

Mint hogy a jobbágyok ingyenes munkaszolgáltatának és az allódiium kialakulásának feltevéleit nagyban az 1514-es parasztfelkelés utáni törvényi szabályozások teremtették meg, a 15–16. század fordulóján a pénz- és terményjáradék volt túlsúlyban. A földesúri allodiális gazdálkodás előzményének tekintett „várföldeket” (Sopronkeresztúron Úrföldjének is nevezik) megtaláljuk Sárvár és Kapuvár 1492. évi közös urbáriumában, noha ebben Kapu nem szerepel önálló possessióként.<sup>46</sup> A Kanizsaiak kapuvári tartozékaként elkönyvelt Szil mezővárosban a telki állományhoz nem tartozó „Warfewldét” a jobbágyok művelték rétként és szántóföldként. A rét kaszálása után „fűpénz” címén egész telkenként 4 bécsi dénárt, a szántó mű-

43 MÁLYUSZ 1927. 85.

44 PACH 1963. 135–165.

45 PACH Zsigmond Pál: Kilenced és földesúri dézsma a XVII. századi Magyarországon. In *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának közleményei* 1964. 52–53.

46 MNL OL DL 36992.

velése után a 2 bécsi dénár készpénz mellett holdanként egy köből gabonaterményt szolgáltatottak. Bogvoszlón és Babóton holdanként szintén egy köböllel szolgáltak a várföld használatáért, melyet a földesúr még nem saját kezelésében műveltetett, hanem a jobbágyoknak adott ki bérletbe. Robotszolgálatot alig találunk, a fuvarozást pénzzel váltották meg, míg Hidász a földesúr rétfjének kaszálásért cserébe mentesült a rét használatáért fizetendő kaszapénz alól. A rábaközi részen a terményszolgáltatások közül egész telkenként fél–egy köből zabot, lisztet, kölest, zabot, valamint bort adtak. Victuáliában tojást, sajtot, vaját, kenyeret, kappant, csirkét, kacsát és sertést küldtek be, melyek nyilván a vár élmezőnyét szolgálták, mint az Szil esetében világosan kiderül (*circa castrum*). Még egyértelműbb a földesúr konyhájának élmezőnyének Hidász esetében, mely heti váltásban „péntekhallal” szolgált, amit pénteki böjtnapokon kellett teljesíteni. Vitnyéden ezt árulkodó módon „ebédhalnak” nevezték. Az ajándék léte negatív érv a majorság hiányára. Azt, hogy ezeket a terményeket valóban a vár népei fogyasztották el, igazolják az 1580-as évek számadásai, mivel Szil szolgáltatásainál leírták, hogy korábban „régiként szerint” természetben adták a várélést, most viszont várélés-pénzt fizetnek helyette.<sup>47</sup> Ami a pénzjáradékot illeti, a több határnapkor fizetett census (földbér) átlag 10–25 bécsi dénárt tett ki, de több terményszolgáltatást pénzben váltottak meg: az erdő használata után erdőbért (Beled, Kecöl, Bogvoszló, Hidász), a legeltetés után fűpénzt, más néven kaszapénzt (Szil, Hidász), a zalai borfüvarozás megváltásaként szekérbért (Bodonhely, Rábaszentmihály, Ikrény), a halászat után csónakpénzt (Barbacs), a ruháztatás után ködmőpénzt (Bősárkány), továbbá borpénzt (Kecöl), rákpénzt (Hidász, Vitnyéd) és vajpénzt (Hidász). Beled és Kecöl, Bodonhely és Szentmihály, Barbacs és Bősárkány együttesen, Tamási, Bogvoszló, Babót pedig külön-külön 200 bécsi dénárért váltotta meg a vágóállat beszolgáltatását, Szil 10 forintért a sertését. A szolgáltatások arányai alapján csekély mértékű volt a munkajáradék, a terményadót többnyire a kapui vár emésztette fel, míg az alacsony cenzuson felül számos naturáliát készpénzben váltottak meg, ami kiterjedt pénzgazdálkodásra vall. Ugyancsak ezt bizonyítja, hogy II. Ulászló király 1515. december 25-én vasárnapként heti vásár, míg a Szent Mihály-templom patrónusának napjára, szeptember 29-ére országos vásár tartására adott engedélyt a Kapu melletti (vagy épp Kapura utaló) „Babóton”, ami nemcsak jobbágyi árutermelést, a főleg piaci értékesítést, hanem távolsági kereskedelmet is feltételez.<sup>48</sup> Nógrád Árpád szerint az uradalomban a cenzust többszörösen meghaladó rendkívüli adó (*taxa extraordinaria*) korántsem volt rendkívüli, és olyan vagyoadóként funkcionált, melyet a „tehető, olykor több száz forint értékű áruval is kereskedő parasztpolgárok, valamint a falusi-mezővárosi mesteremberek – telki állományon keresztül többnyire alig elérhető – jövedelmének megadóztatására vezettek be”.<sup>49</sup>

Közvetlen adatot Kapuvárra nem tartalmaz az 1492. évi urbárium, de Vitnyédhez csatolva leírja, hogy Szent Mihály és Szent György napján 3 bécsi dénár cenzust, pünkösdkor rákpénz gyanánt 10 bécsi dénárt, kéthetente (Vitnyéddel történő váltásban) ebédhalat adott „Kapy”. Szemben azzal az elképzeléssel, mely a helynevet Rábcakapival azonosítja, itt – a „Kapy” eltorzulásaként – Kapuról van szó, mivel a Győr megyei Kapi távol esik a térségtől, és soha nem is tartozott a Kanizsaiakhoz. Módosítandó tehát az eddigi nézet, miszerint Kapuvár semmilyen úrbéri összeírásban nem szerepelt a 16. század második feléig, először jelenthető ki, hogy szolgáltatásairól a legkorábbi adat az 1492. évi urbáriumban található. Nem világos, hogy miért Vitnyéddel közösen írták össze, talán azért, mert még önálló faluvá sem

47 HORVÁTH László: A kapuvári uradalom az 1580-as évek végén. *Soproni Szemle* 2004 4. 360.

48 MNL OL DL 89059.

49 NÓGRÁDY Árpád: *Taxa – extraordinaria? Szélgjegyzetek Kanizsai László kapuvári-sárvári számadáskönyvének margójára.* In *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére.* Szerk. LENGVÁRI István. Pécs 1996, 148.

szerveződhetett, amit megerősít rendkívül alacsony cenzusa. Szolgáltatása az 1500 körül és 1507-ben készített jegyzékben is változatlan, utóbbi elárulja, hogy mindössze négy telek tartozott ide.<sup>50</sup> A csekély telekszám, az ahhoz kapcsolódó minimális cenzus, valamint a vízi élőlények utáni adózás (rákpenz, ebédhal) önmagában is megkérdőjelezi szántók kapuvári létét.

A majorsági termelés szempontjából kulcsfontosságúnak tartott robotszolgáltatás növekedéséről csak az 1540-es évektől kezdődően rendelkezünk biztos információkkal, ám a robotot még nem feltétlenül az allodiális gazdálkodás céljára aknázták ki. Már 1492-ben találkozunk olyan falvakkal, melyeknek szolgáltatásai között szerepelt fuvarválságként a „szekérbér”. Farkas Lőrinc 1542-es levele szerint a jobbágyok a (puszta)családi hídon dolgoztak, a sárvári majorban építési munkálatok folytak, az őszi szőlőszüret után pedig Sárvárra 25, Kapuba 2 hordó bort szállítottak.<sup>51</sup> 1546. április 22-én írták, hogy az uradalomba a messi Zalavárról hoztattak fel bort, 1547-ben Pozsonyba János mesternek szállítottak bort, lisztet, vaját, sajtot és szalonnát, 1549-ben pedig Kapuból Zsenyére halat.<sup>52</sup> A példákat bőven lehetne szaporítani, de a fentiek igazolják, kivált a kapui vár éppen ekkori intenzív építése fényében,<sup>53</sup> hogy Kapuváron nem annyira a majorsági termelésre igénybe vett robot, hanem a jobbágyok szekerzési kötelezettsége volt a döntő. 1540 körül India megalapítására is azért kerülhetett sor, hogy a korábban sok helyről a várba érkező háztartási terményszükséglet egy részét a közelben állítsák elő. Ez nem azt jelenti, hogy a kapuvári uradalom többi majorságában (Pordány, Kecöl, Süttör, Göbös) az úrbéreseket kevésbé alkalmazták volna majorsági munkára, inkább India helyzete volt speciális a többihez képest. Egy 1548. február 25-én kelt levélből tudjuk például, hogy Szil mezővárosában és a pordányi majorban zab vetésére használták fel a robotmunkát, és az időjárás függvényében „kegyelmed tudtára adom, hány [ember] leszen, és ki adja annak az nevetet, [azt] kegyelmednek megírom, és mely faluban lakik” az illető.<sup>54</sup>

Több évtized hiányzó úrbéri felmérései után hasonló adatokról tanuskodik az 1584. évi kapuvári urbárium, melyben Kapu már önállóan tűnik fel. Számos szabadost várbeli katonai és egyéb kötelmei miatt egyénileg mentettek fel a szolgáltatások alól, ami a földesúri adóalapot is csökkentette. A robotmunka az allódiummal függ össze, de Kapuváron az úrbéreseknél „sem wyzök sem földök retek eg’ eb ninchen hanem chak yrtas”, mely, elvileg legalábbis, robotmentes volt. Csak „drabantpénzt”, azaz a katonák ellátását biztosító pénzjáradékot fizettek, de kiszolgáltató helyzetüket mutatja, hogy az úr önkényesen szabta meg munkajáradékukat („szolgálnak mykoron parancholnak”), ám a későbbiekben éppen ennek hiánya lett agrárszociális feszültségeik forrása („Mynth hog’ zegen’ek, könöröghnek, lenne walamy rendeles, a zolgalath dolgában is lenne küünebbseghök”).<sup>55</sup> Azt, hogy ezek a munkaszolgáltatók milyen formában voltak teljesítendőek, az 1580-as évek jegyzőkönyveinek panasza jelzik, ugyanis nagyrészt a kiszámíthatatlan, a megszabott mértéket meghaladó hosszú fuvarokra emeltek kifogást.<sup>56</sup> Noha a sérelmek szerint a pordányi major is sok kezet vont el a jobbágygazdaságok aktuális feladataitól, ez a Rábaköz keleti felére lehetett jellemző, míg Kapu környékén a szállítási feladatokra esett a hangsúly. A fuvarozásnál és az úrdolganál szükséges állapotok a jobbágyvagyon fokmérői is voltak, de számos kapuvári subditusnál feljegyezték, hogy nincs igavonó állata (*nulla habet armenta*).

50 MNL OL DL 36994. 36983. Vö. az 1518. évi urbáriumot is: 37007.

51 MÁLYUSZ 1923. 298.

52 MÁLYUSZ 1926. 107. 1927. 86. 1929. 273–274. Vö. THOLT 1934. 31.

53 GERENCSÉR 2019b. 92–102.

54 MÁLYUSZ 1928. 71.

55 MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 33. pag. 100–101.

56 HORVÁTH 2004. 376–377.

A robotemelést városrészenkénti leírásban az 1597-es urbárium teszi világossá, mely Győr 1594. évi oszmán elfoglalása és a Rábaköz feldúlása után készült. Miközben a Nádasdy Ferenc, a „fejedelem fizetésén” lévő várbeli darabontok mentesek voltak, a „kőfal mellett” lakó kapuváriak heti egy napot gyalogul, azaz zsellér módjára szolgáltak, de nagyobb terhet jelentett számukra a háromhetente rájuk kerülő fuvarozás: „Minden harmad hétben hall alá kocsith adnak, á hova az Szükségk kívánnya, az Ur eő Naga Konyhájára. Akár az Ur eő Nagha Jobbagya legyen, akár idegen, Mellett igen nehesztelnek mindnyájan, ugmint hogy ilyen gyakran reáok juth az kocsis hall: Mert az előtt eőth eőh hétben került reájok az kocsizás.”<sup>57</sup> Vagyis a korábbi ötheti szerjához képest sűrűsödött a robotkirendelés, de ezt nem a majorság földjeinek megművelésére, hanem szekerezésre használták, ami különösen súlyos, ha elegendő ökrök híján igatársításra vagy igabérlésre kényszerültek (nem beszélve a várépítésről és a rábai védművek karbantartásáról<sup>58</sup>). A háromhetente begyűjtött terményadó továbbra sem szántóföldből, hanem halászatból származott (ebédhal, csikhal, rák). A „Kapu városában” élők naturáliában ugyanezeket az élelmeket adták, éves földbért nem fizettek, amit így magyaráltak: „Ezen Kapuiak az Indiában termett Gabonajokból Sem Dézmát, Sem föld Köblöt Soha nem attak, mivelhogy ki ki mind az maga réthet Szeghy fel, és az vizis meg háborgattya”.<sup>59</sup> Ez újabb bizonyíték a jobbágyföldek – és a majorságiak – irtáserejétére, a mentességet is a mostoha környezet, a mocsárvilág művelhetővé tételével indokolták, ám épp ezért nem is lehetett pontosan megállapítani az adóalapot jelentő szántóföld mennyiségét. Miközben a robotteher elviselhetetlen mértékben nőtt, a terményadó pedig a halászatból származott, a pénzjáradék aránya a „drágaság”, azaz a pénzromlás miatt visszaszorult.<sup>60</sup>

A 17. századtól egyre nagyobb gondot jelenteni Kapuvár háborús menekültek miatti, már 1597-ben is megfigyelhető túlnépesedése, mely a földhiányban szenvedő településen a gazdasági feszültségek levezetése érdekében idővel radikális változásokat generált. Az 1608. évi első urbáriumban a Kis-Rába hidjának javítását jegyezték fel a kapuiak egyik munkaszolgáltatásként, amiben későbbi hídörző feladatuk előzménye sejlik fel.<sup>61</sup> A néhány hónappal későbbi második urbárium szerint a kapuiak továbbra sem adtak helypénzt, a terményt a „régí szokás szerint” a halászattal biztosították, a heti egy napi robotot fuvarozással teljesítették: „Az kyknek barmok vagyon szena hordasban es bor hozasbanis Szentt Miklosig és Sioytorig [Süttörig] penigh egy Utban tartoznak be fogny.”<sup>62</sup> A szolgáltatások szinte változatlanok 1639-ben.<sup>63</sup> Az 1660. évi összeírás szerint viszont két részletben fizettek már cenzust, Szent György napján 20, Szent Mihály napján további 10 forintot, az 1672. évi úrbér szerint pedig tízet-tízet.<sup>64</sup> Ettől fogva azonban a török felszabadító háborúk végéig katonai szolgálataik fejében egyre nagyobb adókönyvitéseket és robotmentesítéseket kaptak, telkeiket is hajdúhelyeknek kezdték nevezni. Mérőföldkö volt Garta Nádasdy (III.) Ferenc általi 1663-as

57 MIKÓ 1992. 131.

58 TURBULY Éva: *Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. 1595–1608.* Sopron 2002. 42., 44., 47. passim.

59 MIKÓ 1992. 137.

60 Lásd Hidász 1584. évi urbáriumát: „Jollehet mynd Zent Györg’ napban, s mynd penigh Zenth Mikal’ napban az Dragasagh előtt mong’ ak, hog’ attak tyz tyz Krajczart. De az Dragasagh wtan eg’ penzth sem attak. Ferencz uram enghette megh nekyk mywek, hog’ eg’ hold földet sem byrnának.” MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 33. pag. 82.

61 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42. (1608. január 1.) pag. 292.

62 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42. (1608. március 6.) pag. 158.

63 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42. (1639) pag. 506.

64 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42. (1660) pag. 688. Fasc. 156. No. 2. pag. 134.



alapítása a Kapuvár és Babót közötti pusztán.<sup>65</sup> Az alapítólevél egyúttal privilégiumadomány is volt, ami abban testesült meg, hogy a Kapuvárról ide telepített fegyverforgatóknak fizetés nélküli őrszolgálatot kellett teljesíteniük, és évi 3 forint fizetése után mentesültek minden további szolgálattól. Garta katonai jellegét jól példázza, hogy 1672-ben a „Muskatirossok Varos-sá”-nak nevezték.<sup>66</sup> Mivel azonban utólagosan beékelődő, nem pedig organikusan létrejövő településről volt szó, a kapuvári határból kiszakított belső telkekhez a földesúr nem tudott biztosítani külsőségeket. Mint arra máshol rámutattam,<sup>67</sup> az adó- és robotmentesség így agrár-szociális kényszer szülte döntés volt: a túlnépesedést és a művelésre alkalmas szántóföldek hiányát a földesúr kiváltságolással ellensúlyozta, a katonai funkció a megélhetést kompenzálta. Ennek lett agrártörténeti következménye, hogy a 17. század végétől a gartaiak és más nyugat-rábaközietek zsebkendőnyi területet kitevő irtásföldjükön nem szemtermeléssel kezdtek el foglalkozni, hanem kényszerűségből a belsőségekbe, a kertek végébe, illetve néhol a szántóföldbe munkaigénes kapásnövényt, dohányt ültettek, hogy mentességeiket kihasználva és az árutermelésbe bekapcsolódva azok eladásából finanszírozzák szerény megélhetésüket. Takács Lajos a katonai szereppel magyarázta a Kis-Rába menti dohánytermesztés kialakulását: „Kapuvár és a vele összeépült Garta lakosai már a 17. század második felében mentesültek a jobbágyi terhektől, katonai szolgálataik ellenében. Kivételes helyzetüket, mit a Nádasdyaktól kaptak, a bécsi udvar is elismerte, sőt az Esterházyak is, akik 1682-ben a birtokot megszerezték, csak mérsékelten tudták a jobbágyi szolgáltatásokat rájuk kényszeríteni.”<sup>68</sup> Miután Nádasdy (III.) Ferencnek a Wesselényi-szervezkedésben való részvétele folytán a kapuvári uradalom 1670–1671-ben a kincstárra háramlott vissza, I. Lipót a török háborúk miatti védekezés okozta lépéskényszerben hasonló kiváltságokat adott Kapuvárnak. Az 1672-ben említett 20 forintnyi censzt követően a földbér teljes eltörlésével 1676-ban Kapuvárt privilegizált mezővárossá nyilvánította, amit az új birtokos, Esterházy Pál 1684. november 1-én kelt első privilégiumlevele követett, melyben a magukat immár hajdúnak nevező úrbéresektől mindössze évi nyolc napi robotot követelt a Rába-híd őrzése, valamint az egész évi öt-öt fős várórség biztosítása fejében.<sup>69</sup>

A török kor után viszont a privilégiumok visszaszerzése és ezzel együtt a robotnövelés hosszú vitába, majd 1754-ben perbe torkollott, és bár ebből a kapuvári hajdúk vesztesként kerültek ki, a döntésbe bele nem nyugodva mindez 1826-ban nagyszabású parasztfelkeléshez vezetett.<sup>70</sup> Összességében a kapuvári uradalmon belül a speciális helyzetben lévő, földnélküli, zselléreként élő kapuváriak és a gartaiak számára a robotterhek növekedését a kollektív privilegizált státusz követte, amely India majorsági nagyüzemmé való fejlődését is korlátozta.

### NÖVÉNYTERMESZTÉS: ÖNELLÁTÁS VAGY PIACI ÁRUTERMELÉS?

Az allodiális gazdálkodás kialakulásának előfeltételeként tartják számon a földesúri magántermelés beindítását ösztönző háborús gabonaszükségletet, mert amíg a jobbágy terményszolgáltatása csak hányadot jelentett, addig a majorsági termés egészét saját vagyoni gyarapodá-

65 Rábaközi Muzeális Gyűjtemény (Kapuvár), Gartai bírólada, Nádasdy (III.) Ferenc telepítő- és kiváltságlevele. 1663. június 1.

66 MNL OL E 156 Fasc. 156. No. 2. pag. 133.

67 GERENCSÉR 2019a 122.

68 TAKÁCS Lajos: *A dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest 1964. 15.

69 MNL OL A 57 (Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii) 15. pag. 426–427. Vö. Soós [1941] 187. MNL OL A 57 16. pag. 32–33. MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára (GYMSMSL) V. 27. (Kapuvár nagyközség iratai) 2.d. Kapuvár kiváltságlevele. 1684. november 1.

70 Vö. VÖRÖS Károly: Az 1826. évi kapuvári parasztmozgalom. *Soproni Szemle* 1955. 3–4. 80–104.

sára használhatta fel a földesúr.<sup>71</sup> A háború mezőgazdasági árutermelést felhajtó erejének felismerésében úttörő szerepet tulajdonítanak Nádasdy Tamásnak, „a legaktívabb majorságépítő”-nek.<sup>72</sup> Maksay Ferenc azzal magyarázza szerepét, hogy az országos méltóságot viselő földbirtokosok vállalkozókedvűbbek voltak, a korai allódiiumok is az Ausztriába vezető nyugat-dunántúli kereskedelmi utak mentén jöttek létre, 1492-ben a sárvári–kapuvári uradalom 7 várföldje közül 5 feküdt a kapuvár–soproni út közelében.<sup>73</sup> Akkor azonban a várföldek még nem a piaci értékesítést, hanem a vár házi szükségleteinek kielégítését szolgálták (széna a lovak takarmányozására, csekély mértékű gabonatermelés a katonáknak). Kérdés, hogy India esetében mennyiben állja meg a helyét a piaci értékesítés dominanciájának teóriája.

A kapuvári vártartomány Kis-Rábától nyugatra eső felében Süttörön (Söjtörön), Hegykőn és Göbösön jött létre majorság (de ezeket időnként a sárvár–felsővidéki uradalomhoz sorolták), míg a termékeny rábaközi részen Kecölnben, Kapuváron és Pordányban. Noha csak a 16. század végéről vannak számszerűen összehasonlítható adataink, ezekből nyilvánvaló, hogy megművelt földterületét, állat- és eszközállományát, alkalmazottainak differenciáltságát tekintve messze a pordányi major számított a legnagyobbknak. Az összegzések<sup>74</sup> szerint 1587-ben Pordányban 187 hold élelmezési gabonát vetettek, ezenfelül 23 hold árpát, ezzel szemben Süttörön ez az arány 77 és 10, Kecölnön 38 és 0, Kapuban (Indiában) pedig 44,5 és 9 hold volt. Habár ebben az évben az indiai vetésterület meghaladta Kecölét, utóbbiban általában több szántóföld állt rendelkezésre. 1589-ben Indiában a mindössze 29,5 holdnyi földbe nem élelmezési gabonát, hanem 18 hold zabot, fél köből lent vetettek, ezenfelül a szántón termeltek meg a kenyérpótlókat, 8 hold borsót, 1-1 hold lencsét és babot. Pordányban tízszer többet, 322,5 holdat műveltek, 1591-ben búzából 363, rozsból 96, zabból 587, árpából 127 képét takarítottak be, míg a második legnagyobb majorban, Süttörön búzából 178-at, zabból 68-at, Kecölnön búzából 70-et, zabból 50-et. Indiában 1593-ban (az utolsó békeévben) nem volt búza, rozsból 48, zabból 43, árpából 15,5 képét gyűjtöttek össze. A fenti adatsorokból látszik, hogy a kapuvári uradalomban a tizenöt éves háborút megelőzően messze Indiamajor volt a legkisebb gabonatermelő üzem.

Sem a földrajzi–vízrajzi környezet, sem az úrbéresek száma nem kedvezett az allodiális gazdálkodásnak, de hogy mégis itt hozták létre a majort, az azzal magyarázható, hogy a vár szomszédságából igyekeztek kielégíteni a kapuvári várnép élelmezési szükségleteit, illetve ide gyűjtötték a jobbágygazdaságokból származó kilenced- és dézsmaterméseket.<sup>75</sup> Ebbe az irányba mutatnak az 1540-es évek kapuvári tisztségviselőinek levelezései is. Amikor 1542-ben Sárvárra és Kapuba szállítottak nagy mennyiségű bort, 1546-ban pedig a zalavári borok kiárusításáról esik szó, akkor nyilvánvaló, hogy azokat a várak alkalmazottai, katonái, vendégei és jobbágjai emésztették fel.<sup>76</sup> A számos levélből követhető élésküldés is az uradalom saját élelmezését biztosította.<sup>77</sup> Egy 1547-es levél Fekete Márton személyében intézményesített áruszállítóról árulkodik, de tanulságos a mellékletként csatolt hosszú lajstrom is a Kapuvárról küldött élelmiszerekről: 32 juh („fiaival egyetemben”: 64), 3 szalonna (2 idei, 1 tavalyi), 20 kappan, 60 tikfi (csirke), 20 sajt (3 múlt nyári, 10 új), 16 turo, 10 galambfi, 2 fácán, 1 ecet,

71 PACH 1951. 392.

72 MAKSAJ 1958. 26. FELHŐ Ibolya: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl.* Budapest 1970. 215.

73 MAKSAJ 1958. 26. 25.

74 THOLT 1934. 72–78. HORVÁTH 2004. 368–369.

75 Az uradalom az egyházi tizedet pénzért bérelte a győri püspöktől. HORVÁTH 2004. 362.

76 MÁLYUSZ 1923. 299. 1926. 107–108.

77 MÁLYUSZ 1926. 100., 119. 1927. 86–88. 1928. 71.

348 tikmony (tojás), 3 pint, 1 meszely és 3 fazék vaj.<sup>78</sup> Ez a rengeteg élelmiszer, melyet az urak asztalára szántak, nem származhatott kizárólag a szerény léptékű kapui majorsági termelésből, hagyományosan ajándékként beszolgáltatót élelmek voltak. Ezt jelzi Sennyey Ferenc 1546. július 28-án Kapuban kelt levele, miszerint az összegyűjtött terményeket „ide, az vár alá hordatom”.<sup>79</sup> India a saját termésén túl a kapui tartomány dézsmagyűjtő helyeként, raktáraként is működött, amiből a földesúr konyháját, a praebendát, konvenciót biztosították, azaz a major korántsem a piaci ártermelést, hanem a földesúri háztartási szükségletet szolgálta.

Ez természetesen távolról sem azt jelenti, hogy a többi majorban is hasonló volt a helyzet, elvégre a pordányi major hatalmas állatállománya és óriási vetésterülete már a piaci termelés profitszerzési céljával hozható összefüggésbe. Az uradalmon belül funkciómegosztás érvényesült, voltak piacra (is) termelő majorok, mint Pordány és Süttör, és voltak önellátásra szakosodottak, mint India. Itt a biztonságos földművelést megehezítette, hogy a belvizek miatt még a szántóföld mennyisége is bizonytalan volt. Az úrbéresek indiai irtásai közül „ki ki mind az maga réthet Szeghy fel, és az vizis meg háborgattya”, a földesúr magánkezelésű szántóinak művelhetősége szintén a mocsár miatt volt kétséges: „az rétekből egynéhány helen Szanto földeket Szegetethet föl, de Vizes időben nem mindeniknek veheti hasznát”.<sup>80</sup> A lánvidék terjedése és visszahúzódása függvényében folyamatosan változott a rétgazdálkodás mérete is: „Ezen Indiában és Koracsonban azonképpen oda föl az Hansagra, az Urnak eő Nagának Bőségessen vagyon kaszáló réthe, kinek Bizonyos Számát meg nem tudhatni, mert az viz miat hol többül, s holl kevesebből főképpen mikor Szárasz idő jár, és irtással javittyák, gyakorlatossággal az rétekis akor többülnek meg és több hasznát hoznak.”<sup>81</sup>

Az Indiáról az első részletesebb leltárt megőrző 1584. évi urbárium szerint<sup>82</sup> a majorudvar pusztulófélben volt, csak öt szántóökröt tartottak (ez a szám, mint láttuk, három év múlva a duplájára növekedett), szerszámaik közül egyetlen eke volt taligájával együtt, egy vasalatlan szekér, egy teknő, egy öreg vasfazék, egy nagy fejsze, egy kásatoró és két olajtörő. Tekintve, hogy az alkalmazottak száma minimális, a majorgazdán, feleségén és azok három gyermekén kívül mindössze egy béres szolgált itt, a földművelés meglehetősen szerény volt. Kivált annak fényében, hogy ekkor semmi őszi vetés nem volt, a gazdálkodás (10 kepe zab, 16 kepe csépeletlen kender, 22 öl széna) inkább állattartásra utal.<sup>83</sup> 1597-ben az 58 hold szántóföldből 29 hold volt összettel búzával bevetve, 10 hold pedig tavaszi vetéssel, zabbal és borsóval, a maradék 19 holdat pedig ugaron hagyták, vagyis a 16. század végére már a háromnyomásos gazdálkodásra tértek át.<sup>84</sup> 1608-ban is 58 holdon gazdálkodtak, akárcsak 1597-ben, a szántók egy része (nincs részletezve pontosan hányadrésze) búzával voltak bevetve.<sup>85</sup> A majorudvarban az összeírás szerint aprómárhákat tartottak, míg Indiában, Karácsonyban és a Hanságban bőséges kaszálórétek voltak.

India nem fedte le a majorság teljes területét, mivel a jobbágyoknak is voltak itt irtással keletkezett földjei. 1597-ből tudjuk,<sup>86</sup> hogy Kapu városában volt a fundusa Nagy János alporkolábnak, aki kültartozékként 5 kaszásrétet bírt Indiában, Kondor Orbánné házához itt „két

78 MÁLYUSZ 1927. 94–95.

79 MÁLYUSZ 1926. 119–120.

80 MIKÓ 1992. 137., 138.

81 MIKÓ 1992. 138.

82 MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 33. pag. 95.

83 Tudjuk, hogy Kapuvárról az 1580-as években Kőszegre szállítottak kendert, hogy abból kötelet fonjanak (HORVÁTH 2004. 378). A 20. században ezen a hansági területen kendergyár működött.

84 MIKÓ 1992. 138.

85 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42. (1608. március 6.) pag. 159.

86 MIKÓ 1992. 132., 134., 136., 137.

rétécske” tartozott, Nagy Farkaséhoz egy, egy pedig az Indiától keletre lévő Karácsonyban. Kudázt Balázs házához, melybe újonnan Karikás Ambrus költözött, tartozott ugyan 5 hold szántóföld, ám ezt rétből szegték föl. A külvárosban lakó Sipőcz Péter egy hold földet és egy rétet bírt Indiában, míg a vele feltehetően rokon kapcsolatban álló szomszéd, Sipőcz András ugyanitt 4 hold szántón és két réten gazdálkodott. Pribék Péternek egy rétje, Varga Györgynek 4 hold földje volt, melyhez „ugyan azon Szanto föld végében egy kis réthecske” tartozott. A példákából következik, hogy a jobbágyok uralkodó földhasználata Indiában nem a termelő-tevékenység, hanem a rétek kaszálása volt, a földek is azok feltörésével keletkeztek.

Ugyanitt alkalmilag létrejött zsellérfaluról is hallunk, melyet a megélhetés alapját nyújtó rákaszatra utalva Rákrétnek neveztek. Ez nem volt azonos a majorudvarral: „Az Indiában való Rák Retben futott Emberek, kik ujjannon épültenek, de Semmi földök Rétek nintsen, csak azon házacskájok.”<sup>87</sup> Egy 1853-as kataszteri térkép szerint Rákrét Indától északra, a mai Kistölglyafpuszta és Öntésmajor között, a Kis-Rába folyó partján terült el.<sup>88</sup> Az új település az 1594-es török invázió miatti rábaközi menekültek (*futott emberek*) számára nyújtott ideiglenes szállást, házaik is sebtében épültek. Miután a mezőváros polgárai is földínségben szenvedtek, nem meglepő, hogy lakóhelyeikhez nem tartozott szántóföld. Az 1608-ban készült második urbárium 13 házat írt össze Garab Bálint (2 ló, 1 tehén), Tóth Péter bíró (1 tehén), Timár Miklós (2 tehén), Saszar Miklós (2 ökör), Rosta Péter (2 tehén), Török István jobbágya, Büky Miklós (1 tehén), Karikás Antal (1 tehén), Rosta Benedek (1 tehén), Hajgatóné (1 tehén), Garab Benedek (4 ökör, 2 ló), Török István veszkényi jobbágya, Rác Balázs (6 ökör, 2 ló), Tóth Ambrus és Tóth Bálint (2 ló, 1 tehén) használatában.<sup>89</sup> Heten halászó tevékenységet folytattak, terményadóik is korábbi szolgáltatásaik (ebédhal, rák, csikhal) öröklődéséről tanúskodnak, ezenfelül semmiféle adót nem adtak. Aligha valószínű, hogy Rákrétnek külön bírósága lett volna, mivel Kapuvár bíróját ebben az időben Varga Mártonnak hívták.<sup>90</sup> A bíró Tóth Péter korábban a török miatt elnéptelenedő Babóton lakott, az elpusztult Hidász egykorú lakói közül itt telepedett le Karikás Antal, Garab Benedek, míg Hajgatóné alighanem az ordódi Hajgató János felesége volt. Amint azt máshol állítottam,<sup>91</sup> Rákrét kialakulása a menekültekkel függ össze, nagyrészt egykori hidásziak telepítették be, de két veszkényi is került ide a Török-birtokról. A Hanság periferikusabb, de ezért védettebb is volt, így a biztonság kulcsszerepet játszott abban is, hogy Indiát nem számolták fel, nem helyezték át, mint azt az 1597. évi urbárium szorgalmazta.

India szerepe a tizenöt éves háború miatt felértékelődött, mivel a Rábaközben a termelőmunka folyamatossága a török betörések miatt lehetetlenné vált, a majorok elpusztultak, és az egykori lakosok visszaszivárgásával csak nagyon lassan voltak képesek újraéledni. Kecöl 1594-ben még 50 holdon gazdálkodott, de 1608-ra pusztán állt, és soha többé nem éledt újjá a Nádasdyak korában.<sup>92</sup> Göböst már 1589 áprilisában felszámolták, jószágait Süttörrre telepítették át, majd 1590-ben 800 forintért zálogba adták a későbbi pápai várkapitánynak, Maróthy Mihálynak.<sup>93</sup> Érzékeny veszteségként érte az uradalmat a legnagyobb major, a pordányi pusztulása. A 17. században a tiszta búza helyett a gyengébb minőségű kétszeres, az abajdóc (a rozs

87 MIKÓ 1992. 129.

88 MNL OL S 78 (Térképtár, Térképek, 1786–1948) 199. Téka, Kapuvár. Markt Kapuvár sam[m]t Puszta Öntés und Praedium Kis Hidasz in Ungarn Oedenburger-District, 1853.

89 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42. (1608. március 6.) pag. 160–161.

90 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42. (1608. január 1.) pag. 289.

91 GERENCSÉR 2019a 116–117.

92 THOLT 1934. 16.

93 HORVÁTH 2004. 371. THOLT 1934. 18. KATONA Imre: A gazdálkodás formái a kapuvári uradalom néhány falujában a XVI–XVII. században. *Agrártörténeti Szemle* 1997. 3–4. 536–537.

és a búza keveréke) került előtérbe, és az urbáriumokból számos panaszt hallunk arra, hogy az egykori szántókat elfogta a víz és benőtte a bozót. Nem meglepő, hogy az 1669. évi összeírás szerint az uradalomban a megtermelt és beszolgáltatott gabonamennyiség egy részét a biztonságosabb Indiába szállították, és évenkénti bontásban tárolták, a dézsmánál a település nevét is megjelölve:<sup>94</sup>

#### Az Paitas kertben

Egy kazal szena öllel No. 8.

1669. esztendőbelj baboti és kapui dezma asztag No. 3.

1. Asztag Buza X No. 132 m 9

2. Asztag Buza X No. 139 m 11

3. Asztag Buza X No. 36 m 5

Ezen asztagban van ros X No. 22 m 10.

1668 esztendőbelj termet gabona asztag 8

1. Asztag Buza X No. 165 m 20

2. Asztag Abainacz X No. 176 m 12

3. Asztag Abainacz X No. 28

4. Asztag Árpa X. No. 50 m 4

5. Asztag Bogyoszlaj dezma abainacz X No. 12 m 1

6. Asztag Bogjoszlaj dezma zab X No. 19. m 6

Ezen asztagban van Arpa X No. 14 m 4

7. Asztag Bogjoszlaj dezma zab X No. 185 m 12

8. Asztag Baboti dezma zab X No. 98 m 26

Az úrbérrendezéshez készült 1767. évi vizsgálati jegyzőkönyv megerősíti, hogy a kapuvári major az uradalom begyűjtő helye volt, mivel a babótiak – éppen 1668-as összeírásra hivatkozva – azt vallották, hogy ide hordták a dézsmát.<sup>95</sup> Kérdés, hogy itt a dézsma a papi dézsmát vagy a kilencedet jelenti-e. Nádasdyné Révay Judit Madarász Márk kapuvári udvarbírónak címzett 1633-as utasításából kitűnik, hogy a dézsmát az uradalom szedte be, melyért bérletet fizetett („Az dézsmát tudja-e kegyelmed mi drágán szoktuk megárendálni”),<sup>96</sup> a kért éves kimutatás a fenti, 1669. évi összeírás alapján láthatóan meg is valósult. A Nádasdyak egyesítettek a kétféle terményjáradékot, a földesúri nonát is dézsmának vagy huszadnak nevezték.<sup>97</sup> Az 1672. évi fiskális urbárium igazolja ezt: „It mikor mak terem apro Marhajokbol huszadot, vidékiek pedig tizedet adnak. Hasonlóképen, méh, bárány és Kecze fiakbolis tizeddel tartoznak, és mikor tized ki nem essik, mindenik rai mehtül az is. Kecze és barany fiaktul pz. 6 fizetnek, de az siüdeő pénzzel mint az többi falubeliek nem tartoznak.”<sup>98</sup> Pach Zsigmond Pál szerint a termés ötödrészének a jobbágytól való elvonása súlyosan érintette a paraszti árutermelést, és ebben látta a jobbágyok piaci termelésre való átállásának legfőbb akadályát.<sup>99</sup>

94 MNL OL E 156 Fasc. 78. No. 44. pag. 5.

95 TÓTH Péter: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében. I. Magyar és latin nyelvű vallomások (1767)*. Sopron 1998. 31.

96 A kapuvári uradalom utasítása 1633-ból. Közli: IVÁNYI Béla. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1905. 3–4. 284.

97 PACH 1964. 61. Kapuvárra: 65.

98 MNL OL E 156 Fasc. 156. No. 2. pag. 134–135.

99 PACH 1964. 61.

1587-ből lényegesebb részletesebb, személyekre és falvakra lebontott jegyzék maradt fent a decimátortól (bár Kapu hiányzik belőle), ám akkor a dézsmát még pénzben váltották meg, éppen ezért kevésbé alkalmas a kapui majorba behordott gabonamennyiség vizsgálatára.<sup>100</sup> Más lajstromokból viszont kiderül, hogy a 16. század végén Bogyoszlón szedték átlagban a legtöbb dézsmát, míg Kapuváron 1589-ben átlagban (3 kepe egy úrbérestől), és összességében is (8,5 kepe) keveset.<sup>101</sup> Tompos Péter kulcsár igazolásából tudjuk, hogy az 1660-as években Kapuváron semmilyen vetésből nem adtak dézsmát az irtásföldek után, mely irtások Kövér Gábor 1678. évi jelentése szerint ezekben az évtizedekben szaporodtak el.<sup>102</sup>

Ugyanakkor az uradalom törekedett a piaci árutermelésre való áttérésre, ami az 1633. évi instrukcióból világlik ki.<sup>103</sup> Révay Judit nyomatékosan felhívta a figyelmet a jövedelmek szaporítására, a kiadások és bevételek írásbeli feljegyzésére, az adatok pontosságára. A hatékony munkaellenőrzést az adminisztráció növelésével igyekezett elérni, ami az üzem erősödő bürokratizálódását mutatja. Külön megszabta, hogy a provisor személyesen járja végig a majorságokat, a szántást és a vetést minduntalan ellenőrizzé, az egyes terményeket precízen tartsák nyilván, a vajról, túróról, sajtról is pontos nyilvántartást vezessenek. Tudjuk, hogy az indiai major pajtáskerttel (csürrrel) rendelkezett, ezért vonatkozott rá a lopás elleni óvintézkedés: „Az csépelletésre minden pajtákbán az majorgazdák hittel legyenek kötelesek, ki az cséplőkre vigyázzon, hogy el ne lopják. Estve az pajta kapuit bezárja, reggel felnyissa.” Megtiltotta a major bérmunkásainak, hogy saját hasznukra fordítsák a javakat, antikorrupciós intézkedésként a majoros és a cselédség csak két lábasjóságot tarthatott. Nyílt utalás a piaci termelésre, hogy az udvarbíró a „majorságot az konyha tartására ne fordítsa [...] inkább minden esztendőben öregbitse, juhokból, tized marhából és egyébből”. A termőképesség fenntartása érdekében hangsúlyt fektettek a talajjavításra, ezért kikötötték, hogy a „három heti munkát fordítsák a szántó földeknek megganajoztatására”, de ezenkívül télen és nyáron is trágyázzák a majorok földjeit. Ám az agrárkapitalista modell kialakulását két tényező is hátráltatta. Az egyik a bérmunka és a jobbágymunka aránya: „gondja legyen, hogy az jó zsellérekből helyekre szállítson, lakókból viszont zsellér házokban: hogy így az mi pusztajóságunk megépülhessen”. A pusztatelkek benépesítése mögött a jobbágyszolgáltatások növelésének szándéka áll, így konzerválódott ennek a bérmunkával szembeni elsőbbsége. Másrészt elejét akarták venni a „polgárság ravaszságának, hogy el adván az maguk marháját [...] magok így akarnak menekedni az mi sz[e]rj[áró] munkánktól, már hogy nincsen mivel szolgálni, oly igen megszegényítik magukat”. Amíg korábban a „nulla habet armenta” megjegyzések a menekültáradattal és a földhiánnyal voltak összefüggésben, utóbb az úrbérek szándékosan adták el igavonó állataikat, hogy így bújjanak ki az igás robot alól. Mindkét lépés – a jobbágyszolgáltatások preferenciájának maradandósága és a robotkényszertől való megszabadulás – csökkentette a földesúri és a jobbágygazdaságok hatékonyságát.

A földesasszony felhívta az udvarbíró figyelmét a gyümölcsültetvényre, mely „nem kevés pénzt teremhet”. A kapuvári gyümölcsöskertek piacra és saját fogyasztásra is termeltek, ami kiviláglik a sok körte-, alma- és szilvaszállítmányból.<sup>104</sup> 1597-ben így lokalizálták: „Vagyon az Ur eő Naga Szamara egy öregh Gyömölcsös kert, az városson kívül fel Szélről menvén az Rába vize mellett, kit Szthanszlo, és Miháll Deák Kerthének hínak, de az viz miath az fák el

100 MIKÓ Sándor: A kapuvári uradalom gabonadézsmajegyzéke 1587-ből. *Agrártörténeti Szemle* 1994. 1–4. 510–521.

101 HORVÁTH 2004. 363.

102 MNL GYMSMSL V. 27. 2.d. Tompos Péter bizonyáglevele, 1675. november 22. Közölve: GERENCSÉR 2020. 222. Az 1678. évi jelentés közlése: GERENCSÉR 2019a 130.

103 IVÁNYI 1905. 281–286.

104 MÁLYUSZ 1926. 113–114., 1928. 71. KÁROLYI–SZALAY 1882. 76.

áznak benne,” illetve „Az város keretéssé mellet föl Szélről vagon az Urnak eő Naganak egy eőregh Gyömölcsös Kerthe, kit Osvalt kerthének hínak”.<sup>105</sup> Révay Judit utasítása ellenére a termés jelentős részét bizonyíthatóan a vártartomány élte fel.<sup>106</sup> 1584-ben a vár palotaterme fölött tároltak 1 köböl diót, 1608-ban az öreg boltozatos szobában 7 köböl nyers almát, a zabos házban fél köböl szilvát, a toronyban lévő középső helyiségben 7,5 köböl aszalt almát és 9 köböl aszalt szilvát. Hasonló volt a helyzet a veteményeskertekkel, melyeket közvetlenül a vár tövébe, a Kis-Rába folyó partjára telepítettek, és hogy ezek már a majorgazdálkodás kezdetén megvoltak, azt igazolja a számos dinnyeszállítmány. 1597-ben közvetlenül az indiai kapu mellett fekvőnek mondták a zöldségest, és bár a nagy vízigényű zöldségek, kivált a káposzta miatt a veteményeseket amúgy is a folyók mellé telepítették, ezt is a pangó vizek veszélyeztették: „az város fele, az Kapu előth az Rába mellett vagon az Urnak eő Naganak egy eőregh veteményes Kerthe, kinek jób része az viz miatt el veszeött, es posványosulth, nem vethetni bé”. A források szerint<sup>107</sup> 1584-ben külön ecetes- és káposztásházat inventáltak, ahol ötödfél (4½) hordó káposztát raktároztak, míg 1608-ban megkülönböztették az egyhordónyi hasábos és a másfél hordónyi metszett káposztát. A műveléshez végig alkalmaztak kertészetet. 1584-ben a szabados Pap Márton, 1597-ben a föld-, rét-, és állatállomány nélküli Tóth Lőrinc volt az úr fizetésén eltartott kertész. 1608-ban Kertész György fizetése 20 forint készpénz, 6 köböl búza, 2 dugá só, egy ártány természetbeni, 2 forint lábbeli és 2,5 forint ruhapénz volt. 1639-ben Meggyesi Mártonnak, 1672-ben pedig Bozza Balásznak hívták a kertészt. Az uradalmi kertészet is nagyrészt a házi szükségletet fedezte.

A fenti áttekintés alapján a kérdésre, hogy Indiában mennyiben folyt piaci árutermelés, összetett válasz adható. A 16. század nagy részében a megnövekedett katonai feladatok miatt a vár őrzőinek és alkalmazottainak igényeit elégítette ki a földesúri gabonatermés, de a mocsaras vidéken csekély volt a megművelhető szántóföld. Makkai László felső-magyarországi kutatásai szintén azt igazolták, „hogy a majorsági termelés nem volt elsődleges árutermelés. Keletkezése annyiban áll összefüggésben az árutermeléssel, hogy a földesúr – mint a gazdasági utasítások gyakran hangsúlyozzák – minél kevesebb pénzt akart kiadni olyan árúkra, melyeket jobbágyainak munkájával a majorságon belül is előállíthatott.”<sup>108</sup> India egész létét a vár szomszédsága határozta meg, így a tartományon belül speciálisan fogyasztási célokat szolgált, kis vetésterülete is akadályozta a piaci árutermelést. Kapuváron nem volt szőlőhegy, de a Fertő mellékéről a várba szállított borból befolyt jövedelmek az uradalom legnagyobb bevételi forrását jelentették. 1588-ban a tartomány összbevétele 7153 forint 55 dénár, ebből csak a kocsmáltatás 6524 forint 32 dénár volt, míg egy évvel később a 4114 forint 98 dénár bevételből 2665 forint 60 dénár.<sup>109</sup> Ezek az arányok nemcsak arról tanúskodnak, hogy az educillatio messze a legnagyobb jövedelemmel kecsegtetett, hanem arról is, hogy a többi bevétel, a gabona- és állatértékesítés csekély volt. Révay rendelete, miszerint a „mi korcsmáin kon azon legyen, hogy az bor árullatás sehol meg ne szünjék, ha az mi borunk el fogyna, nyereségre mindenkor bort talál”,<sup>110</sup> a borértékesítés terén látszólag profitorientált szemléletmódról tanúskodik, ám a birtokos kocsmáltatási monopóliumát tekintve ez „szinlelt kapitalizmus” volt: a jobbágyok és katonák a borfelvásárlásban kényszerpiacot jelentettek. A borjövedelem-

105 MIKÓ 1992. 137.

106 MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 33. pag. 90., 92., 93. Fasc. 42. No. 12. (1608. január 1.) pag. 279., 280.

107 MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 33. pag. 99. MIKÓ 1992. 133. MNL OL E 156 Fasc. 42. No. 12. (1608. január 1.) pag. 286–287. Fasc. 42. No. 12. (1639) pag. 501. Fas. 156. No. 2. pag. 134.

108 MAKKAI László: *Paraszti és mezőgazdasági termelés a XVII. században*. Budapest–Gödöllő 1957. 10.

109 HORVÁTH 2004. 383. Vö. THOLT 1934. 65–66.

110 IVÁNYI 1905. 282.

nek a többi mezőgazdasági ághoz képesti hatalmas aránykülönbsége is mutatja, hogy India majorsága korántsem volt piacra termelő üzem, pláne nagyüzem. 58 holdnyi vetésterülete sem nyithatott teret a nagy volumenű gabonatermesztésre, alig terjeszkedett túl néhány jobbágygazdaság hozamának lehetőségein.

### ÁLLATTARTÁS: PROSPERITÁS VAGY HANYATLÁS?

Az állattenyésztés súlyának változása az állat- és eszközállomány nagysága és megoszlása, az alkalmazottak száma és a földhasználati módok alakulása alapján követhető, ami a Tholt Judithoz kötődő hanyatlásméleletet is szűkebb fókuszban teszi láthatóvá.

Az indiai majorság központját a majorudvar képezte, ahol a földesúri állatállományt helyezték el. 1584-re az udvar már lepusztult, állatállománya – különösen Pordányhoz viszonyítva – csekély volt.<sup>111</sup> A földműveléshez használt 5 szántóökö mellett 5 tehenet, 3 harmadfü (harmadéves) tulkot, 2 harmadfü tinót, egy tavalyi ökörborjút, egy tavalyi borjút, két ökörborjút, négy barna üszőt és két öreg bikát találunk. Amint Belényesy Márta rámutatott, „a kor szerinti nyilvántartás nem annyira az állat szaporítása, mint inkább munkahaszna szempontjából szükséges. Szarvasmarhánál – úgy látszik – a hároméves kor az első korhatár, mikor a »pecus pascuale«, vagyis csordabeli barom már igára is alkalmas haszonállattá kezd válni.»<sup>112</sup> Következésképpen a robot mellett saját marhákat is használhattak szántó-vető munkákra, igaz, csak egyetlen vaseke volt taligával és egy vasazatlan szekér, azaz a földműveléshez szükséges szerszámok, különösen a szállítójárművek, a jobbágygazdaságokból származtak. A szárnyasok közül volt 17 lúd, 12 kappan, 40 tyúk, melyek aligha léptek túl az önellátás keretein, de – mint a kecöli majoros panaszából látni fogjuk – ezeket sem feltétlenül itt tenyésztették. Összehasonlításként Pordányban ugyanebben az évben csak szántóököből volt 54, fejőstehénből 37, juhból 719 (!), 77 lóbol álló ménes, 51 disznó, de csak 15 lúd, 4 réce, 25 tyúk, kappan egy sem volt.<sup>113</sup> Míg a lábasjóságok Pordányt jellemezték, az ottani feltűnően kevés szárnyast a kapui és a kecöli major kompenzálta, ami ismét csak a vár szükségleteinek kielégítése felé mutat. A majorgazda és felesége mellett csak egyetlen bérest alkalmaztak Indiában.

1589-ben a kapui major 29,5 holdnyi vetésterületéből 18 holdon zabot vetettek.<sup>114</sup> Ebből következik, hogy a majorban nem volt élelmezési gabona, a kapásnövényeken kívül csak állati takarmányról gondoskodtak, de Kapuváron sem 1587-ben, sem 1589-ben nem találunk majorsági loállományt.<sup>115</sup> Az ellentmondás úgy oldható fel, hogy a zab nem a majorsági lovakat, hanem a harci lovasságot szolgálhatta. Az állatállomány 1587-ben Pordányban 81 vonóökö, 39 tehén, 110 borjú, 34 sertés és 556 juh, Süttörön 16 vonóökö, 21 tehén, 28 borjú és 12 sertés, Kecölon 10 vonóökö, 7 tehén, 8 borjú és 29 sertés, Kapuváron pedig mindössze 10 vonóökö, 20 tehén, 14 borjú és 24 sertés volt. 1589-ben 34 szarvasmarhát irtak össze, melyből 6 igavonó ökö és 11 fejőstehén volt, a termőterületet művelése mellett ezek húsából és a sajtból a vár élelmezését biztosították. Szárnyasból 99 darabot tartottak nyilván, ami azzal magyarázható, hogy a népszerű marhánál előkelőbb eledelnek számított.<sup>116</sup> Kiugróan magas volt a 111 darab sertés száma és aránya, ami arra utalhatna, hogy a majorság disznópásztor-

111 MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 33. pag. 95.

112 BELÉNYESY Márta: *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből*. I. Budapest 2011. 28.

113 MNL OL E 156 Fasc. 56. No. 33. pag. 24–32. Közölve: GERENCSÉR 2020. 209–210.

114 HORVÁTH 2004. 368.

115 HORVÁTH 2004. 369. THOLT 1934. 76–78.

116 BENDA Borbála: „Vendigekrül és főzelikrül való regestrum Kapuvárat”, avagy milyen ételeket ettek 1661 júniusa és 1662 áprilisa között Kapuvárott. *Soproni Szemle* 2019. 2. 115–124.



kodással foglalkozott. Igen ám, de az adatok becsapósak, nem jelentenek kiterjedt sertés- és baromfityenyésztést, mert tudjuk, hogy ebben az időben a kecsöli majorgazda arra panaszkodott, hogy a sertéseket és a szárnyasokat onnan vitték a kapui és a pordányi majorba.<sup>117</sup> Kapuváron ekkor nem, csak az 1590-es években volt disznópásztor, az alkalmazottak közül Pordányban 12 bérest és egyéb pásztort, kertészt, juhászt foglalkoztattak, míg a többi majorban lényegesebb kevesebb volt a saját munkaerő. Mivel az indiai major szántóföldje a tartomány legkisebbike volt, és azt is gyakran takarmánnyal vetették be, a majorudvar súlypontja az állattartásra esett, de még így is előfordult, hogy jószágokat máshonnan szállítottak ide a vár élelmezésére.

1608-ban az állatállomány 6 vonóökrből, 13 öreg tehénből, 1 borjas tehénből, 2 negyedfü tulokból, 3 tavalyi ökrborjúból, 1 tavalyi üszöborjúból, 25 tyúkból, 1 kappanból, 3 kakasból, 15 lúdból és 7 récéből állt.<sup>118</sup> Elsőként kapunk képet az udvarról, az épületekről és a berendezésekről, melyek Süttörrel és Pordánnyal összehasonlítva szegényesek: a majorházon és a csűrön kívül se istálló, se pince, se más gazdasági épület (bár a várban lévő gazdasági helyiségek ezek hiányát pótolták). A majorházban volt 1 asztal, 2 leszegezett pad, 1 tálás és 1 vasfazék. Az udvaron tárolták a szerszámokat, a fából készült szekeret, a faekét tartozékaival, a rudazókötelet, a nagy fejszét, a fűrőt, a köpüt, a rakonca közötti láncot, a vizeshordót, az öreg sajtárt, valamint 1 köből kendermagot. Összehasonlítva az 1584-es évvel, nőtt a tehenek száma, ami a köpűvel együtt a tejtermelés emelkedésére enged következtetni, ezzel szemben visszaesett a szárnyasok száma. A pajtáskertben helyezték el a 48 asztag majorsági búzatermést, és az 1 kazal szénát, mely 25 ölt tett ki. A 17 holdon vetett abajdócgabona túlsúlyban volt, mivel a szántót csak 32 és ½ holdban állapították meg. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a kaszálórtek mennyiségét 100 kaszaaljnyira becsülték, és még ezenfelül számolták a Karácsonyban lévő nagyjából 12 kaszaaljat, sőt száraz időben a Hanyban is kaszáltak, akkor világosan kirajzolódik a földművelésnek az állattenyésztéssel szembeni visszaszorulása. Tholt Judit számításai szerint a kapui (indiai) major gabonatermelése folyamatosan csökkent: 1587-ben 44,5, az 1590-es években 10, 1606-ban 14, 1608-ban 17 hold gabonát vetettek, míg árpából 1587-ben 9, az 1590-es években 2 holdat, zabból 1590-es években 10, illetve 1622-ben 7 holdat, ezenkívül pedig 1590-es években volt 1 hold bab, illetve 1622-ben 3 hold köles.<sup>119</sup> A kis termőterület mellett a rétgazdálkodás súlya, valamint az árpa és a zab is az állattartás felé billenti a mérleget. 1633. évi utasításában özvegy Nádasdy Pálné piaci szelleme az állattenyésztés terén is megmutatkozott: „Az majorságot inkább minden estendőben öregbítse juhokból, tized marhából és egyébből.”<sup>120</sup> Ekkor már nem a területnövelés, hanem a munkaerő biztosítása volt a fő cél. Tholt többek között ezekből az adatokból vonta le következtetését a földművelés dekonjunktúrájáról, a szántóföldek visszaszorulása és a termés csökkenés az egész uradalmat jellemezte: „A 17. századbeli majorsági állattartásban nem találunk olyan nagy hanyatlást, mint a gabonatermelésben.”<sup>121</sup>

Az 1660. évi indiai összeírás<sup>122</sup> csak 15 hold vetésről számol be, melyből 12 hold a – meg nem nevezett – gabona, a többi borsó. Többé-kevésbé állandósulni látszott a szerény mértékű lábasjószág- (6 vonóökör, 6 fejőstehén, 3 tavalyi fejős, 9 meddő tehén, 6 negyedfü üsző, 5 harmadfü üsző, 3 tavalyi vonó, 1 tavalyi ökrborjú, 1 bika, 2 idei ökrborjú, 2 idei üszöborjú) és baromfiállomány (25 öreg tyúk, 3 kakas, 50 tikfi, azaz csirke, 7 tojólúd, 2 gúnár, 10 lúdfi,

117 HORVÁTH 2004. 370.

118 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42. (1608. január 1.) pag. 283–287.

119 THOLT 1934. 72–73.

120 IVÁNYI 1905. 282.

121 THOLT 1934. 58. Vö. 42.

122 MNL OL E 156 Fasc. 12. No. 42. (1660) pag. 362–363.

vagyis liba). Újdonság, hogy nem sokkal 1660 előtt épült fel a boronaház és a pajtás kertben az új cséplőpajta. A belső berendezés és a munkaszerszámok differenciáltabbak, ami a majorság komfortosodását mutatja: az új boronaházban volt paraszt kályhás kemence, körülötte 2 parasztpad, a pitvarban 1 rossz hordó, a „hiban” (héjban) és a pitvarban 2 parasztajtó, utóbbi végében retesz ajtóval őrzött tejes ház. Az eszközök között volt 1 nagy fejsze, 2 fűrő, 1 hosszú lánc, 1 öreg, rossz rudazókötél, 8 ökörre való istráng, 1 sajtárteknő, 3 hitvány sajtár, 16 törött faggyú, 1 vödör, 1 kőpü, 1 szekér, 2 új, vasas szekér, 1 hitvány, vas nélküli szekér, 4 nyolcökrös iga (ezek szerint 8 ökörrrel szántottak), 1 bokor szántóvas, új hal- és liszthordó szekér, 3 lovas szekér (ezekhez 2 új hám, 2 új fék, 2 gyepelő). Ellentétes tendenciát látunk tehát érvényesülni a mezőgazdasági ágak között, míg a vetésterület stagnált, az állattartáshoz kapcsolódó eszközök bővültek, amit az 1669. évi összeírás is alátámaszt.<sup>123</sup>

A fentiekből következik, hogy a tizenöt éves háborút követően a gabonatermesztés rovására fellendült az állattenyésztés, ami azzal magyarázható, hogy a háborús pusztítások lehetetlenné tették a sok aprómunkát igénylő, de igen kétes kimenetelű szántóföldi gazdálkodást. A török portyák, zsoldos felvonulások, polgárháborúk (Bocskai-felkelés, Bethlen Gábor nyugat-dunántúli hadjárata) veszélyeztették a földművelést, míg az állattartás nagyobb túlélési reménnyel kecsegtetett. Ráadásul művelés híján a termőterületek elvadultak, a szántóföldek elbozótosodtak vagy vízenyőssé váltak. Tholt Judit ezt a majorsági gazdálkodás hanyatlásaként értelmezte.<sup>124</sup> Mint láttuk, India egyedi helyzetben volt, mert itt azt megelőzően is az ön-ellátás volt a döntő. A földhasználatnak a rétgazdálkodás felé való eltolódása és a majorság recessziója kapcsán tett állításai miatt Tholt Judit hanyatláselemelét több kritika érte. Az ellenérvek szerint Tholt csak szűk időkeretet vizsgált, és a háborús viszonyok közepette szükségszerű átmeneti visszaesést ismét a termelés fellendülése követte.<sup>125</sup> A fenti kényszerlogikák alapján azonban az egész 17. századot meghatározta a gabonatermesztés visszaszorulása, így nem igazolható a prosperáló termelőmunka. A 17. században az uradalom a majorságok újraélesztésével és a munkaerő biztosításával volt elfoglalva, míg az 1670–1680-as évek egyaránt jelentettek a robotmentesítés miatt munkaerőhiányt és a porciózás miatt élelmezési válságot, amire aztán a Rákóczi-szabadságharc politikai földindulása következett. Így a nyugodt termelés feltételei csak 1711 után teremődtek meg.

#### KITEKINTÉS: VÁLSÁG ÉS ÚJRSZERVEZŐDÉS AZ ESTERHÁZYAK KORÁBAN

Nádasdy (III.) Ferenc 1671. évi kivégzése, az Esterházyak birtokszerzése és a háborús állapotok megszűnése után radikális változások történtek Indiamajor gazdálkodásában. Az átalakulás okai többtényezősök, ideértve a tájtalakítást (mocsárlecsapolás, legelőfeltörés, erdőirtás) a képzett, jellemzően német-osztrák tisztartók alkalmazását, a bürokratizálódást, az új, nemesített állatfajokat (tejelő tehenészet) és a bérmunkát. Az irtásföldek drasztikus növekedésével, a Hanság 18. században kezdődő lecsapolásával a korábbiakhoz képest jóval nagyobb terület került intenzív művelés alá.<sup>126</sup> Ugyanakkor a jobbágyok robotterhének növelését hátráltatták a 17. század második felében a gartaiaknak és a kapuváriaknak adományozott nagyvonalú privilégiumok, melyek visszavonásáért – a hadi kötelezettség megszűnésére hivatkoz-

123 MNL OL E 156 Fasc. 78. No. 44. pag. 4–5.

124 THOLT 1934. 69.

125 DOMINKOVITS Péter: Sopron vármegye 16–17. századi uradalmi a historiográfiában. In *Birtokosok és birtokok*. Szerk. SZIRÁCSIK Éva. Salgótarján 2012. 23–24.

126 ZÁDOR Alfréd: A Hanság lecsapolásának története. *Soproni Szemle* 1982. 4. 338–348.

va – az Esterházyak évszázados harcot folytattak, fokozatosan 22 napra emelve a munkaszolgálatlaltal töltendő napok számát, ami hosszan elhúzódó pereskedésbe és válságba torkollott.<sup>127</sup> Megkezdődött a jobbágyok 18. századra már jelentőssé vált irtásainak visszaváltása is, melynek köszönhetően 2000 hold került az Esterházyak kezére.<sup>128</sup> Nem a 16. századra, hanem a 18. századra tehető tehát a földfoglalások (irtásvisszaváltások) szerepe a kapuvári major földterületeinek növelésében, amely ekkor vált igazán nagyüzemmé. Kállay István a 18. századi nagybirtokra fókuszáló monográfiájában nagy figyelmet szentelt az Esterházyak kifinomult igazgatási struktúrájának, kimutatva, hogy 1750 és 1775 között a kapuvári uradalom bevétele 922 792 forintra rúgott (Léva és Dombóvár után a harmadik legnagyobb Esterházy-uradalom volt), míg a kiadás 305 283 forintot számlált, azaz a nyereség, melyet szinte hiánytalanul visszavezettek a főpénztárba, a kiadás kétszerese (612 191 forint) volt.<sup>129</sup> A szántóföld mellett az állatállomány és az állatkereskedelem is jelentősen nőtt, a kiterjedt Esterházy-uradalmakból főként Kapuvárra hajtották a nyugati piacokon értékesíteni kívánt állatokat, a juhokat szeptemberben, a sertéseket decemberben, a szarvasmarhákat aratás idején.<sup>130</sup>

Indiamajor Kapuváron belüli szerepe is változott. 1736-ra a Belsőmajorba (ma piactér) helyezték a majort, pontosan azzal az indokkal, amit már 1597-ben is felvetettek: „közelebb voltajért az Várhoz”.<sup>131</sup> A lebontott jobbágházak helyett a földesúr költségén újakat építettek, de akinek épület nem kellett, azt készpénzben kompenzálták. Az új majort a háborús korszak lezárulása mellett az indokolta, hogy ezt a területet már a 16. században is a major használta, itt voltak a korábbi veteményes-, káposztás- és gyümölcsöskertek, melyek egy részét 1808-tól 1854-ig temetőként használták.<sup>132</sup> Ugyanakkor az 1597. évi tervekkel szemben nem áthelyezték a majort, hanem újat alapítottak, Belsőmajor úgy lett Kapuvár második majorsága, hogy életben maradt Indiamajor is. A mocsarak lecsapolásával, a földek feltörésével a szántóföldek immár észak felé terjeszkedtek, ami logikussá tette a majorudvar megtartását. Ám, mint 1752-ben, előfordult, hogy a víz miatt a köpcsenyi uradalomba kellett szállítani az itt tárolt gabonát.<sup>133</sup> A 19. században gombamódra szaporodtak Kapuvár északi határában a majorok, India és Belsőmajor után elsőként Öntés, majd Kistölgyfa, Miklósmajor, Földvár-domb, Földvármajor, Csollányos, Kapuvár határán kívül nyugatra Rábarét, Gémesmajor, Tözeggyár, Nyáros, Mexikó, keletre Gusztávmajor, Földsziget és Csatárimajor.

A 19. század közepére a rossz pénzügyi gazdálkodás következtében India újból válságba jutott. A kiutat az Esterházyak a bérletrendszer nyomán tőkeinjekcióval igyekeztek megoldani, mely megeremtette az uradalom áttérését a kapitalista gazdálkodásra. A kapuvári uradalom kétharmadát 1861-től Josef Schulhof bécsi vasúti és agrárvállalkozó, egyharmadát Wirker Lajos udvari tanácsos vette bérbe, majd 1864-ben a szászországi Gustav von Berg (később Berg Gusztáv) vette át a bérletet 1903-as haláláig.<sup>134</sup> Az uradalmat fiától, Berg Miksától 1910-ben vették vissza saját kezelésbe az Esterházyak. Ez az időszak ténylegesen a tőkés prosperitás időszaka volt, a széles látókörű, minden modern technika iránt fogékony Berg Gusztáv 1869-ben alapított Agricola nevű vállalkozása mintagazdasággá alakította a kapuvári uradalmat. Amíg a jobbágyrendszer korában akut problémát jelentett a fuvarozás, a teherszállítás megkönnyítésére 1880 áprilisában Meiszner Károly tervei szerint megépítette a Hansá-

127 VÖRÖS 1955. 80–104.

128 SOÓS [1941] 45–46.

129 KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata, 1711–1848*. Budapest 1980. 89.

130 KÁLLAY 1980. 164.

131 MNL GYMSMSL V/27. 2.d. 1736. Árendás házak le rajzolása.

132 CSISZÁR Attila: Újabb adatok a kapuvári temetők történetéhez. *Soproni Szemle* 2009. 1. 56., 58.

133 KÁLLAY 1980. 148.

134 VARGA József: Vázlat báró Berg Gusztáv portréjához. In *Rábaköz – Honismereti évkönyv* 1997. 102.

got később behalózó Kapuvári Gazdasági Kisvasút első, Kapuvárt Öntésmajorról összekötő 9 km-es szakaszát, melynek egyik állomása, a Hármaskitérő Indiában volt.<sup>135</sup> A munka- és a lakóhely távolságának csökkentése érdekében a cselédek immár helyben laktak, számukra új lakó- és gazdasági épületek húztak fel.<sup>136</sup> 1873-ban a lakosság 42 főt számlált, 1910-ben viszont már 137 főt, 1920-ban 173-at, 1930-ban 145-öt,<sup>137</sup> akiknek vízellátását 1912-től artézi kút biztosította.

India tőkés átalakítása tehát több lépcsőben ment végbe. A piaci termelés modellje nem annyira a Nádasdyak nevéhez fűződik, mivel a mocsaras környezet okozta földinség eleve behatárolta a gazdálkodási lehetőségeket. Az igazi nagyüzemi majorsági gazdálkodás a szántóföldek kiszáritásával és a művelt területek növelésével az Esterházyak 18. századi birtokpolitikájának köszönhető, míg a modern eszközökön nyugvó tőkés, nagyipari gazdálkodás Berg Gusztáv bérleményéhez kötődik. A major 1945-ig működött, amikor is a földek a Hansági Földműves Szövetkezethez kerültek, Indiamajort teljesen felszámolták, az épületeket a földdel tették egyenlővé. Mára csupán az artézi kút megmaradt csonkja emlékeztet Kapuvár első majorjára.

135 BERG Gusztáv: Mezőgazdasági vasút a hg. Esterházy-féle kapuvári uradalomban. *Gazdasági Mérnök* 1880. augusztus 19. 437–439.

136 Ezek tervrajzai fennmaradtak: MNL GYMSMSL XI. 601. (Esterházy Hitbizományi Iratok, Kerületi Műszaki Hivatal, Kapuvár) India-major.

137 *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Jaurinensis*. Jaurini [Győr] 1873. 119. 1910. évi népszámlálás I. Budapest 1912. 504. 1920. évi népszámlálás I. Budapest 1923. 159. 1930. évi népszámlálás 2. Budapest 1934. 340.



BALLABÁS DÁNIEL

**A HITBIZOMÁNYI FÖLDBIRTOKOKRÓL SZÓLÓ  
KÖZÉLETI DISKURZUS KEZDETEI  
A REFORMKORBAN<sup>1</sup>**

ABSTRACT

**DÁNIEL BALLABÁS: THE BEGINNINGS OF PUBLIC DISCOURSE CONCERNING  
ENTAILED LANDS IN THE REFORM AGE**

Entailed lands (fee tails) were estates that were inherited within a family in a predetermined order, mostly among first-born sons. They could not be divided or sold. In Hungary, the first entails were established around the middle of the 17th century, and were finally abolished three centuries later in 1949. The number of estates and the extent of the land coverage in this way first attracted serious attention in the period under discussion. In my study, I look at how the politics of the time considered fee tails, in the period known as the Reform Age (c. 1830–1848). The liberal reformers believed in the idea of “free land equals free man”. In this sense, they sought to argue for the abolition of entailed lands, seeing them as an obstacle to the foundation of bourgeois land ownership and, more broadly, as a symbol of “feudalism”. On the other hand, conservatives, who often had a direct personal or family interest in the issue, would rather have maintained or even extended entail. They saw the free trade of land as a threat that had the potential to lead to further loss of wealth of the nobility. But neither side managed to get its ideas through. Matters relating to fee tail were already stalled in the district committees of the lower House, which were the preparatory forums for the National Assembly. Although the liberal position usually prevailed there, the lack of time meant that the issue did not even make it to the plenary sessions of the Lower and Upper Houses. This illustrates the relative insignificance of the issue in relation to other reform debates. The often heated fights over the retention or abolition of fee tail did not end in 1848. The laws passed at that time did not deal with the issue at all, so the solution of the problem was left to later periods.

*Keywords:* entail, nobility, Hungarian reform era, discourse analysis, entailment

1 A tanulmány elkészítését az NKFIH (OTKA) K 134378 azonosítószámú, a „Dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból” című pályázat támogatta.

A polgári korszak magyarországi hitbizományai nem tartoznak a történészek által különösebben figyelemre méltított kutatási témák közé. Átfogó igényvel eddig mindössze néhány tanulmány foglalkozott a kérdéssel.<sup>2</sup> Ezek azonban a szakirodalmi előzmények viszonylagos hiánya miatt csak vázlatos képet adhattak a korszak hitbizományairól. Az ugyancsak kisszámú család- és társadalomtörténeti munka<sup>3</sup> mellett leginkább talán az uradalomtörténet-írás produktumait érdemes kiemelni.<sup>4</sup> S bár ezek nyomán egyes hitbizományokról már részletes, többnyire eredeti kutatásokon nyugvó tudással rendelkezünk, az összkép azonban továbbra is homályos és bizonytalan. A saját, hosszabb távú céljaimat illetően a 19–20. század fordulójának hazai hitbizományairól és azok birtokosairól szeretnék egy monografikus, elsősorban társadalomtörténeti problémákra fókuszáló munkát írni. Jelen tanulmány, amely a hitbizományokkal kapcsolatos közéleti diskurzus reformkori kezdeteit tárgyalja, ennek részeként készült el.

Magyarországon – nem minden előzmény nélkül<sup>5</sup> – az 1687. évi IX. tc. tette lehetővé, hogy „az ország mágnásai [...] a fekvőjóságok szokás szerint megkísérlett önkényes elidegenítésének s elpazarlásának megfékezése végett” szerzeményi javaikból, végrendelet útján, királyi jóváhagyással hitbizományt alapítsanak. Egyúttal kimondatott, hogy ezt követően „utódainak semmi joguk se legyen az efféle, atyai végrendeleti intézkedés alá vetett javakat [...] elzálogosítani és elidegeníteni. Hanem azokból a javakból csak a haszonvételt és jövedelmet húzassák.” Ezt az 1723. évi L. tc. azzal egészítette ki, hogy szerződés vagy királyi adomány útján is lehetővé tette a hitbizományok alapítását, immáron a köznemesi rend tagjai számára is. A magyar hitbizományi jogot sokáig mindössze ez a két törvencikk képviselte a Corpus Jurisban. Erdélyi Aladár vélekedése szerint azonban nem annyira a törvénytárat, mint inkább „ezen intézmény történetét kitevő egyes alapításokat kell vizsgálnunk, hogy ezen

- 2 KÁLLAY István: A családi hitbizományok Magyarországon. *Levéltári Közlemények* 1979. 1. 69–90.; NAGY József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In *Acta Academiae Agrimensis. Sectio Historiae*. Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal. Eger 2007. 297–312.; PÜSKI Levente: Vélemények és adatok: Hitbizományok a két világháború közötti Magyarországon. In *Kultúra, művelődés, agrárium. Tanulmányok Ifj. Barta János 80. születésnapjára*. Szerk. PAPP Klára – BÁRÁNY Attila – KEREPESZKI Róbert – PALLAI László. Debrecen 2020. 295–308.
- 3 Például: BALLABÁS Dániel: Haynau magyarországi hitbizománya. In *Acta Academiae Agrimensis. Sectio Historiae*. Szerk. MISKEI Antal. Eger 2010. 115–121.; BALLABÁS Dániel: Gróf Széchenyi Ödön különös házasságai. In *Széchenyi István és Zemplén megye*. Szerk. TAMÁS Edit. Kráľovský Chlmec 2011. 114–125.; PÜSKI Levente: Az Andrassy-család tiszadobi hitbizományának kálváriája. In *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékei és életviszonyok*. Szerk. PAPP Klára – PÜSKI Levente. Debrecen 2013. 299–311.
- 4 Például: HÖGYE István: Az Andrassy család hitbizományi birtokai és gazdálkodása 1867, 1874–1944. *Agrártörténeti Szemle* 2001. 539–564.; HEGEDŰS István: Az Andrassy család monoki ágának birtokviszonyairól. *Agrártörténeti Szemle* 2012. 1–4. 81–98.; KAPOSI Zoltán: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány gazdasági változásai a 20. század első felében. *Közép-Európai Közlemények* 2012. 5. 191–208.; KAPOSI Zoltán: A hitbizomány működés nehézségei a piacosodás korában. In *Birtokok és birtokosok*. Szerk. SZIRÁCSIK Éva. Salgótarján 2012. 189–219.; KAPOSI Zoltán: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizományi uradalmak területi és gazdasági változásai (1746–1945). In *Uradalmak térben és időben*. Szerk. BORSY Judit Borbála. Pécs 2013. 109–146.; HEGEDŰS István: Az Andrassyak első hitbizománya. *Lymbus* 2017. 333–355.
- 5 PERES Zsuzsanna: *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon*. Budapest 2014. 54–60. Peres Zsuzsanna kutatásai szerint már az 1687 előtti évtizedekben is megfigyelhető az a törekvés bizonyos nemzetségek (Thurzó, Pálffy, Esterházy) részéről, hogy javaik továbbörökítését hitbizomány-szerűen szabályozzák. Erre alkalmasint mintát szolgáltathattak az osztrák örökös tartományokban ekkor már létező hitbizományok.

egy-egy hitbizományok létrejöttük megnyilvánuló szokások egybehangzása alapján állapíthatjuk meg a bennük megnyilvánuló általános jogszabályt”.<sup>6</sup> A régi magyar hitbizományi jog történetéhez tehát hozzátartozik az egyes alapítólevelekből visszaköszönő szokásjog is. Ez a jogi környezet majd a szabadságharc leverése után, az osztrák polgári törvénykönyv behozatalával fog jelentősebben megváltozni.

A hitbizományok magyarországi történetét az 1945-ös földosztás, illetve az 1949. évi VII. törvény zárta le véglegesen. Ezt megelőzően a hozzájuk való viszony, a fenntartásukra vagy az eltörlésükre irányuló állásfoglalás az egyéni és a politikai érdekek kereszttüzében állva sokszor igen heves vitákat eredményezett. Az erről szóló közéleti diskurzus valamikor a reformkor hajnalán vette kezdetét, és kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a 20. század közepéig napirenden maradt. Tanulmányomban azt igyekszem bemutatni, hogy az 1820-as évek végétől 1848-ig tartó időszakban milyen kontextusban kerülnek elő ezek a speciális módon öröklődő, feloszthatatlan és elidegeníthetetlen birtokok.

Előjáróban meg kell még említenem, hogy a reformkori – igencsak gyerekcipőben járó – hazai statisztika nem foglalkozott a hitbizományokkal. 1847-ben ugyan napvilágot látott egy ismeretlen forrásból táplálkozó táblázatos kimutatás, amely megyénkénti bontásban közölte a releváns uradalmakat, azok népességét és tulajdonosait, de az átfedések és következtetések miatt ez még a hitbizományok számának megállapítására is alkalmatlan.<sup>7</sup> Mindenesetre Galgóczy Károly 1855-ben is csak annyit tudott mondani az agrárstatisztikai munkájában, hogy „Magyarországon az illy birtokoknak aránylag igen csekély a száma”.<sup>8</sup> Vagyis a reformkor folyamán e témában megszólalók leginkább a saját szubjektív benyomásaikra és a képzőerejükre támaszkodhattak a hitbizományok súlyának és szerepének megítélésükor.

### A HITBIZOMÁNYOK KÉRDÉSE A RENDSZERES BIZOTTSÁGI MUNKÁLATOK VITÁJÁBAN

A hitbizományokkal – a korra inkább jellemző szóhasználattal: hitrebizottságokkal, majorátusokkal – kapcsolatos reformkori viták, számos más ügyszor hasonlóan, az ügynevezett rendszeres bizottsági munkálatok nyomán kerültek először terítékre. A dolog előzményéhez tartozik tehát, hogy az 1791. évi 67. törvénycikk által „néhány hasznos polgári törvény tervezetének” megalkotására kiküldött jogügyi bizottság javaslata szerint a hitbizományok kiváltságos jellege megszűnne és az ősi javakkal egy kategóriába kerülnének. A kisebbségben maradt álláspont fenntartotta ugyan a hitbizományokat, de méretüket 1000 jobbágytelekben maximalizálta volna.<sup>9</sup> Mindebből azonban nem lett semmi. Bár 1811-ig az országgyűlést viszonylag gyakran összehívták, ezeken nem került napirendre az operátumok megtárgyalása.<sup>10</sup> Végül az

6 ERDÉLYI Aladár: *Régi magyar családi hitbizományok története és joga (1542–1852)*. Budapest 1912. I. kötet 4., 7.

7 *A' magyarországi hitbizományok' átalakításáról. Az Academia által 1846-ban báró Dercsényi János-féle jutalmakkal koszorúzott pályamunkák*. Pest 1847. „A” melléklet.

8 GALGÓCZY Károly: *Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi bánóság mezőgazdasági statistikája*. Pest 1855. 92.

9 LÁZÁR Andor: Indokolás „a családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról” szóló törvényjavaslathoz. In *Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai*. III. kötet. Budapest 1936. 109.; LÁNYI Béla: A családi hitbizományok reformjának jogászai szempontjai. In *Magyar Jogászegyleti Értekezések* XVII. kötet 3. füzet. Budapest 1899. 205.

10 BÉRENGER Jean – KECSKEMÉTI Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest 2008. 191–194.



1827. évi 8. törvénycikk egy újabb bizottságot hozott létre azzal a feladattal, hogy a korábbi munkálatokat „vegye tárgyalás alá s véleményét úgy maguk a bizottsági munkálatokra, valamint a tervezett törvénycikkekre vonatkozólag is, indító okokkal támogatva, a következő országgyűlésre nyújtsa be”. A hitbizományok vonatkozásában a bizottság több érvet is felsorolt eltörlésük mellett. Így megemlítik, hogy a birtokok felhalmozódása negatív hatással van az ország védelmére alkalmas nemesek létszámára nézve, a nagyobb birtokokon rendszerint rosszabbul gazdálkodnak, emellett a hitbizomány intézménye ellenkezik a „természeti igazsággal és a törvények szellemével” is, mivel a fiútestvérek közül itt csak egyetlen örököl. Másrészt viszont ezek a birtokok hozzájárulnak a nagynevű nemzetségek fennmaradásához, a szerzett jószágokkal való rendelkezés szabadságában pedig amúgy sem lehet meggátolni senkit. Ezért a bizottság végül is a hitbizományok fenntartása mellett foglalt állást, azok területét 500 jobbágytelekben maximalizálva.<sup>11</sup> A reformkor hitbizományokkal kapcsolatos diskurzusának tehát a jogügyi operátum az origója.

Az 1830 körüli évek kiemelkedő fontosságúak a liberális reformmozgalom kibontakozásában. A közélet megélénküléséhez nagymértékben hozzájárult, hogy a megyék engedélyt kaptak a kinyomtatott operátumok megvitatására. Ez a politizáló nemesi rétegek számára lehetővé tette az ország jövőjén való rendszerezett gondolkodást, az arról való véleményalkotást és eszmecsere-t.<sup>12</sup> A viták középpontjában természetesen nem a hitbizományok léte vagy nemléte állt, ez többnyire csak a mellékhadszínteret jelentette valamely nagyobb cél megvalósításához vezető küzdelemben.

Az 1831–1832 folyamán zajló vitákban a megyék egy része nyomtatásban is megjelentette az operátumokra adott reflexióját,<sup>13</sup> amelyet némelyek más vármegyéknek is megküldtek. Ezek mindegyikének áttanulmányozására sajnos nem volt lehetőségem, így csak néhány kizagadott példát tudok itt bemutatni. A változatos terjedelmű kinyomtatványok közül az egyik legrészletesebb Zala vármegye észrevétele, amelyet Molnár András kutatásai szerint Deák Ferenc és Antal bátyja fogalmazott meg.<sup>14</sup> A hitbizományokat illetően a zalai javaslat egyrészt elfogadni látszott az országos bizottság jogi érvelését, amely szerint a szabad rendelkezés lehetősége miatt „kívül van hatalmunk körén a nemzetségek örök hagyományait ezúttal megsemmisíteni”. Másrészt viszont nem hagyott kétséget afelől, hogy egyébként „fontos okok tanácsolnák” azok általános eltörlését. Ezek közül a legnyomósabb és igen részletesen előadott indokot az szolgáltatja, hogy a hitbizományokat az adósságok fejében nem lehet lefoglalni, ami egyes haszonélvezőket könnyelműsége és a hitelezők szándékos megtévesztésére csábít. Vélekedésük szerint az ilyen felelőtlen személyek miatt „a csalódott külföldiek előtt országunk egész nemzeti hitele sírba száll”. Emiatt egy törvényjavaslattal él Zala megye, amelynek lényege az, hogy „a fizetetlenül maradt adósságok pótlása az örök hagyományos

11 PÓLYA Jakab: *Agrár politikai tanulmányok. Minimum. Homestead. Örökösödési jog.* Budapest 1886. 203.

12 FÓNAGY Zoltán: Az úrbéri operátum megyei tárgyalása (1931–32). *Agrártörténeti Szemle* 1988. 1–2. 21–24.

13 *Az 1790/91:67. tc. és az 1825/27:8., 9. és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája.* Szerk. BIBÓ István. Budapest 1977. 77–89. Az Országgyűlési Könyvtár kiadásában megjelent munkában Bihar, Győr, Komárom, Nyitra, Pest, Szepes, Temes, Torontál, Verőce és Zágráb vármegyék vannak felsorolva. A számbavétel azonban biztosan nem teljes. Ahogy alább látható, én további, a kiadványban nem említett megyék kiadványaira is hivatkozom.

14 MOLNÁR András: Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. In „*Javítva változtatni*”. *Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai.* Szerk. MOLNÁR András. Zalaegerszeg 2000. 255–257.

javakból is eszközöltessék”.<sup>15</sup> A kölcsönök visszafizetésére semmiféle garanciát nem nyújtó hazai törvények ostromozásában nem nehéz felismerni Széchenyi István 1830-ban megjelent *Hitelének* gondolatvilágát. (Ebben egyébként nincsen szó kifejezetten a hitbizományokról.) Megemlítendő azonban itt egy ekkoriban megjelent másik, névtelen munka is, amely a *Hitelre* reflektálva és azt konkretizálva, dokumentumokkal alátámasztva mutatja be, hogy néhány magyar főúr miként csalt ki vagyonokat gyanútlan külföldi hitelezőktől.<sup>16</sup> Hogy az 1832. március 1-jére keltezett kis könyv volt-e Deákék kezében, azt nem tudhatjuk.<sup>17</sup> De a tájékozottabb kortársak előtt mindenestre nem voltak ismeretlenek ezek az üzelmek.<sup>18</sup> (Amelyeket nyilvánvalóan nem csak hitbizományosok folytattak.)

Győr vármegye ugyancsak fontosnak érezte, hogy „az illy jószágokon fekvő adósságok, a’ bírói végre hajtás alul ki ne vonattassanak”. A maguk részéről a jövőre nézve megtiltanák az újabb hitbizományok alapítását, a fennállók területét pedig úgy mérsékelnék, hogy a törvényes örökrész felét abból is ki kellene adni a többi gyermeknek.<sup>19</sup> Ez utóbbi motívum Torontál javaslatában is megjelenik. Ők úgy vélték, hogy az új alapításokat az országgyűlésnek kellene engedélyezni, a pazarló életmódot folytató haszonélvezőket pedig a vármegyék által kirendelt gondnok felügyelete alá helyezni.<sup>20</sup> Heves és Külső-Szolnok vármegye viszont a szerzeményi javakról való szabad rendelkezés jogára hivatkozva teljesen elveti az országos bizottság javaslatát.<sup>21</sup> Nógrád, Bihar és Komárom alapvetően a hitbizományok ellen nyilatkoztak, míg Temes nem akart állást foglalni a kérdésben.<sup>22</sup>

Az operátumok megtárgyalására és a vármegyék javaslatainak ütköztetésére az 1832–1836-os országgyűlésen nyílt lehetőség. Az 1832 végén megnyitott diétán elsőként – a királyi proпозиcióknak, s bár más szempontból ugyan, de a reformellenzék szándékainak is megfelelően – az úrbéri operátum megtárgyalására került sor. Ezt követte 1834 januárjától kezdődően a jogügyi munkálatok megvitatása.<sup>23</sup> Egyebek mellett ennek részét képezték azok a törvénytervezetek is, amelyek egyike kifejezetten a hitbizományokról szólt. Mint korábban már említettem, az országos bizottság a hitbizományok fenntartását javasolta, területüket 500 jobbágytelekre korlátozva. Ez tehát a kiindulópontja a kerületi ülésen 1834. július 12-én megkezdődött tárgyalásnak.

15 MOLNÁR 2000. 134–135.

16 *A’ mostani finantz-munkálatok fonákja különös viszonylattal a’ magyar privát kölcsönvételekre részleges kötelevek útján.* Kassa 1833. A munka eredetileg németül jelent meg az előző évben: *Die Kehrseite der modernen Finanz-Operationen: mit besonderem Bezug auf die Ungarischen Privatantleihen Partialobligationen. Eine aktenmassige Warnungstafel.* Heidelberg 1832.

17 Akár lehetett, mert még májusban is ülésezett a Zalai bizottság, és csak augusztusban mutatta be a javaslatot. Lásd MOLNÁR 2000. 263.

18 IVÁNYI-GRÜNWARD Béla: *Gróf Széchenyi István: Hitel. A taglatat és a hitellel foglalkozó kisebb iratok.* Budapest 1930. 59–60.

19 ...*Tekintetes [Győr] Vármegye által a’ Törvénykezés Tárgyát érdeklő Országos Kiküldöttségi munkálatnak megvizsgálására rendelt Választmányának első Ülése, mely alkalommal az érintett munka eránt következők észrevételek tétettek.* [H. n. é. n.] 35.

20 *Az országos rendszeres munkáknak megfontolására tekintetes Torontál vármegye által kirendelt küldöttségnek véleménye a’ törvényes tárgyban a’ tekintetes nemes vármegyének erre tett észrevételeivel, és határozásaival együtt.* [H. n. é. n.] 19.

21 *Tekintetes Nemes Heves és Külső Szolnok ... Vármegyéknek ... 1831-dik Esztendőben Boldog Aszszony Havának 24-dik napján tartatott Köz Gyűlésében hozott végzés által a’ Rendszeres Országos Munkák pontonként való felvétele, és a’ teendő Eszrevételeknek bémutatása végett kinevezett Küldöttségnek véleménye a’ Törvényes Tárgyakban...* [H. n. é. n.] 41.

22 *A’ magyarországi hitbizományok’* 1847. 244.

23 DOBSZAY Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848).* Budapest 2019. 425–427.

Erről a nyomdai úton előállított és a cenzúra által alaposan megrostált korabeli újságokkal szemben igen részletes és a felszólalók nevét is közlő beszámoló olvasható Kossuth Lajos kéziratosan terjesztett *Országgyűlési Tudósításaiban*. Innen tudjuk, hogy a szavazást megelőző kétnapos vitában összesen 23 személy nyilvánított véleményt a hitbizományok ügyében. A legelső felszólaló Kölcsey Ferenc szatmári követ volt, aki a szerzeményi jószágokkal való szabad rendelkezés kapcsán elvárná, hogy „a vagyonnal való élés a társadalom virágzását ne rongálja, hanem előmozdítsa”. Márpedig az ő vélekedése szerint az elsőszülöttségre alapozott öröklési rend komoly ellentéteket és irigységet szül az érintett családokon belül, emellett a jószág is több jövedelmet és ebből következően nagyobb társadalmi hasznot hozna, ha megosztana a családtagok között. Elrettentő és a nemzetre szégyent hozó példaként előkerültek beszédében az adósságokat felhalmozó és azokat vissza nem fizető hitbizományosok is. Úgy vélte, hogy a nemzetségek nevének fenntartása nem lehet indok a hitbizományok megmaradása mellett, mert „jó hazafi, közjóra dolgozó hasznos polgár parányi nevek közt is találkozik, s a közjó csak jó polgárokat kíván, de mennél többet, kik között a birtok eloszoljon”. Kölcsey tehát a maga részéről határozottan a meglévő hitbizományok eltörlése és a jövőbeni alapítások megtiltása mellett rakta le a voksát. Az őt követő felszólalók többnyire a fentiekben már előkerült érvek mentén elleneztek a hitbizományi intézményt és emelték fel szavukat az eltörlése mellett. Ezzel ellentétesen mindössze 6 követ nyilatkozott. Érdemes az ő érveiket külön is áttekinteni. Almásy Károly hevesi követ úgy érezte, hogy a nem elsőszülött családtagoknak igazából nem lehet oka a panasznak, hiszen a birtok szerzője akár idegenre is hagyhatná a jószágot. Ugyanakkor a hitelezőkre nézve sem igazságtalan ez a rendszer, mivel a hitbizományok nyilvánosan ki vannak hirdetve, ezért aki mégis ilyen birtokra ad kölcsönt, az meg is érdemli a sorsát. Egyébként pedig a nagyobb birtokok jobban jövedelmeznek és a birtokosaik is többet áldozhatnak a közcélokra. (Itt a tudósítás szerint „hosszas nevetés” kísérette a felszólalást.) A maga részéről nem változtatna semmit a fennálló szabályokon. Andrassy József esztergomi követnek az volt a véleménye, hogy nem lenne szabad visszaható erejű törvényeket hozni, emellett Almásyhoz hasonlóan ő is a nagyobb birtokosok fokozott teherviselő-képességét emelte ki. Ő „némely korlátozásokkal” képzelte el a hitbizományok jövőjét. A fejéri Szluha Imre, ugyancsak a szerzeményi javakkal való rendelkezés szabadságára hivatkozva, az eddigiek fenntartása és a jövőbeni alapítások 500 jobbágytelekre való korlátozása mellett szólt. Dókus László zempléni követ a jövőre nézve csak 100 jobbágytelek megkötését engedélyezné. A már létező elsőszülöttségi hitbizományokat fenntartaná, a koridősségi elven öröklődőket viszont megszüntetné. Ezt azzal indokolta, hogy az idősebb haszonélvezőktől eleve csekély innováció várható a gazdálkodás terén, különösen akkor, ha ezeket a birtokokat nem a saját gyermekeik öröklik majd. Végül Dubraviczky Simon pesti és Beöthy Ödön bihari követek a már meglévő hitbizományokat azzal a feltétellel tartanák fenn, hogy azok privilegiális ereje megszűnne, azaz a rajtuk lévő adósságok végrehajthatóvá válnának.<sup>24</sup>

A vitát követő szavazás során először az országos bizottság javaslatáról kellett nyilatkoznuk a követeknek, amelyet 35:13 arányban elvetettek. Így a következő kérdés a már fennálló hitbizományok jövőjéről szólt. Ezeket 22 követ – esetleg gyökeres megszorításokkal – fenntartotta volna, 1 személy tartózkodott, míg 25 követ az eltörlésük mellett voksolt. Tehát csekély többséggel ugyan, de kimondatott a hitbizományok megszüntetése. Ennek mikéntje azonban újabb vitát eredményezett, amelynek középpontjában a hitbizományokon lévő adósságok kérdése állt. Ez ugyancsak megosztotta a követeket, még azokat is, akik egyébként a

24 KOSSUTH Lajos: *Országgyűlési tudósítások III. 1834. március 25. – november 29.* Szerk. BARTA István. Budapest 1949. 161., 162.

hitbizományok eltörlése mellett voltak. A többség végül is úgy határozott, hogy a hitbizományon lévő adósságok csak a jelenlegi haszonélvező halála után legyenek behajthatók annak törvényes örökösain, vagy koridősbbségi (senioratusi) hitbizomány esetén a nemzetségének öröklésre jogosult tagjain. Mindezekről egy törvényjavaslat is készült.<sup>25</sup>

A hitbizományok ügyének tárgyalása 1834. július 21-én fejeződött be a kerületi ülésen. A kérdés tehát egyelőre csak a diéta előkészítő fórumán dőlt el, törvénnyé az országos ülésen való megtárgyalását követően válhatott volna – amennyiben sikerül meggyőzni a javaslatról a sokszor személyesen is érdekelt főrendeket. De erre már nem kerülhetett sor. 1834 augusztusának végén ugyanis, hosszas várakozás után, megérkezett az uralkodó leirata az elsőként tárgyalta úrbéri operátumról, így a következő hónapokban ennek vitatása kötötte le a rendeket. Ezt követően az ellenzéki vélemények elfojtására irányuló erőszakos törekvések miatt a kormányzattal egyre inkább elmérgesedő viszony, illetve a rohamosan fogyó idő miatt végleg lekerült a napirendről a munkálatok rendszeres megtárgyalása. A diéta 1836 tavaszán történt berekesztéséig legfeljebb néhány kiragadott javaslat került terítékre.<sup>26</sup> Ezzel a hitbizományok ügye egyelőre ad acta került. A következő, igencsak feszült légkörben zajló 1839–1840-es országgyűlésen sem történt előrelépés ebben a kérdésben.

#### HITBIZOMÁNYOK AZ ŐSISÉG KÉRDÉSÉNEK MELLÉKHADSZÍNTERÉN

Az 1840-es évtized elején kialakult új helyzet, amelyben az udvar lemondott a nyílt erőszak alkalmazásáról, a politikai élet megeléknkülését hozta magával. Ennek legfontosabb terepét a diéták közötti időszakban a megyegyűlések jelentették. A helyzet újszerűségét az adta, hogy ezek immáron nem egymástól többé-kevésbé elszigetelten működtek, hanem az erősödő sajtónyilvánosság hatására kialakulóban volt egy országos politikai közvélemény. A sajtó nemcsak passzívan tudósított a vármegyékben zajló eseményekről, hanem adott esetben azoknak irányt is igyekezett szabni, tematizálva a helyi közéletet. Ebben a törekvésben élen járt a liberális reformok mellett elkötelezett *Pesti Hírlap*, konzervatív részről pedig a *Világ*, majd a *Budapesti Híradó*.<sup>27</sup> A korabeli sajtó érdemi információforrást jelent a hitbizományok vonatkozásában is.

A reformpárti vármegyék tevékenységének összehangolására tett első kísérletet Vas megye kezdeményezte. Felhívását Szatmárban az 1841. február 24-i közgyűlésen hirdették ki, ahol rögtön el is fogadtak egy 12 pontból álló reformprogramot, majd megküldték véleményezésre a többi vármegyének. Bár a „szatmári 12 pont” nem tartalmazott különösebb újdonságokat és a saját szülőföldjén még ugyanazon év decemberében elbukott, de hatása így sem lebecsülendő, hiszen számos vármegye napirendre tűzte a tárgyalását.<sup>28</sup> Fazekas Csaba hívta fel a figyelmet arra, hogy a programot kezdeményező Somogyi Antal 1841 májusában az *Erdélyi Híradó* hasábjain részletes kommentárokat fűzött az egyes pontokhoz.<sup>29</sup> Ez azért érde-

25 KOSSUTH 1949. 162., 163.

26 DOBSZAY 2019. 428–431.

27 *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk. KÓKAY György. Budapest 1979. 739–740., 778.

28 *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Szerk. PAJKOSSY Gábor. Budapest 2006. 148–151.; VARGA János: Megye és haladás a reformkor derekán, 1840–1843. 1. In *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 11.* Szerk. KANYAR József. Kaposvár 1980. 206–210.

29 FAZEKAS Csaba: Somogyi Antal kommentárjai a szatmári 12 ponthoz. In *Levéltári évkönyv XIV.* Szerk. G. JAKÓ Mariann – VERES László – VIGA Gyula. Miskolc 2006. 183.

kes a számunkra, mert bár a hitbizományok az eredeti szövegben nincsenek megemlítve, Somogyi itt kitér ezekre is. Az első szatmári pont az ősiséget a bizonytalan birtokviszonyok okozójaként, ezáltal a hitelfelvétel akadályaként mutatja be.<sup>30</sup> Ez felszámolandó tehát, s mint hozzáteszi: „szükségesnek tartom azon intézeteknek, mik az ősiség’ pártolása végett állítottak fel, úgy mint a’ [...] fideicommissumoknak eltörlését” is.<sup>31</sup> Somogyi cikkét októberben közölte szintén a *Pesti Hirlap* is,<sup>32</sup> szélesebb olvasóközönséghez eljuttatva ezeket a gondolatokat. Ettől kezdve – a reformkor hátralévő éveiben – a hitbizományok sorsa többnyire az ősiség ügyéhez kapcsolódva kerül elő a különböző megnyilatkozásokban.

Noha Kossuth elhamarkodottnak érezte a szatmári program közzétételét, amely sokkolóan hatott a reformellenes nemesi közvéleményre,<sup>33</sup> alkalmasint azonban átvette és továbbgondolta a felvetések némelyikét. 1842 őszén öt vezércikket szentelt a hitbizományoknak, amelyekben az ősiség kérdésének tükrében, sőt azzal elválaszthatatlanul összefonódva látta a problémát. Az ősiség eltörlésének célja az, hangzik Kossuth érvelése, hogy a magyar nemes a vagyónának szabad tulajdonosává váljon, s ezáltal hitelhez juthasson. „És e’ vezérlő criteriummal szemünk előtt állítjuk fel czáfoltól nem retteghető axióma gyanánt azt, hogy ha ősiség eltörléséről van szó, a’ hitbizottságokat (majoratusokat, senioratusokat) jövedőre megengedni teljes lehetetlenség. – Eltörlőni az ősiséget, de megengedni majoratusok alapítását, nem előlépés volna, hanem hátralépés. Mit az ősiség ekkorig a’ birtok szabad commerciumából fölemészteni képes nem vala, azt jövedőben az ősiségi törvények fékétől megszabadult fideicommissum emésztené föl. [...] így törőlni el az ősiséget, annyit tenni, mint semmivé tenni a’ czélt, melly végett el akarjuk törőlni, egyszersmind pedig semmivé tenni a’ közép-nemességet is, melly e’ nemzet erejének életmagköve.” A hitbizományokat illetően Kossuth nem elégedne meg azok méretének korlátozásával. Kimondaná, hogy a jövőben „Majorátust alapítani bármi alakban tilalmas”. A már létezők vonatkozásában viszont, a törvénybe vetett bizalom kímélése érdekében, némileg engedékenyebb álláspontot képviselt az 1832–1836. évi kerületi ülés határozatánál. Tudniillik ott a jelenlegi haszonélvező halála után veszítenék el a kiváltságos jellegüket, szerinte azonban ennek csak a már élő várományosok halála után kellene bekövetkeznie. Ezek végül a birtok szabad tulajdonosaivá válnának.<sup>34</sup>

Kossuth fentebbi nézeteivel a konzervatív Szécsen Antal gróf bocsátkozott vitába a *Világ*ban. Az ősiségi törvények „módosításával” maga is egyetértett, de az ehhez kapcsolt következtetésekkel már korántsem. Ő úgy vélekedett, hogy „ha az ősiséget megszüntetjük, és egyszerre a nemesi birtok határtalan szabadkézenforgását mondjuk ki, napról napra növekedik hazánkban a birtoktalan nemesség (az aristocratiai proletariatusok) száma, mellyet kibebíteni a törvényhozási gondos előrelátás legfőbb föladásaihoz tartozandék. – Ha ez így van: ha a haza’s a közállomány érdeke megkívánja a hitbizottságoknak, – majoratusoknak – föllállítását”. Mielőtt az ősiséggel bármi történné, az új alapításokat törvényi intézkedéssel meg kell könnyíteni. Szécsen hozzáteszi egyébként, hogy nem korlátlanul akarja fenntartani a hitbizományokat, azok maximumát és minimumát meg lehetne határozni. Szerinte a probléma nem az intézmény lényegében van, hanem annak „túlságig vitt alkalmazásában” keresendő.<sup>35</sup> Kossuth és Szécsen tehát a hitbizományokat egészen más szerepben igyekezett láttatni az ősiség eltörlése utáni időszakban: előbbi a nemesi birtokok elnyelőjeként, míg utóbbi a

30 PAJKOSSY 2006. 150.

31 SOMOGYI Antal: Ősiség ’s hitel. *Erdélyi Híradó* 1841. 149–150.

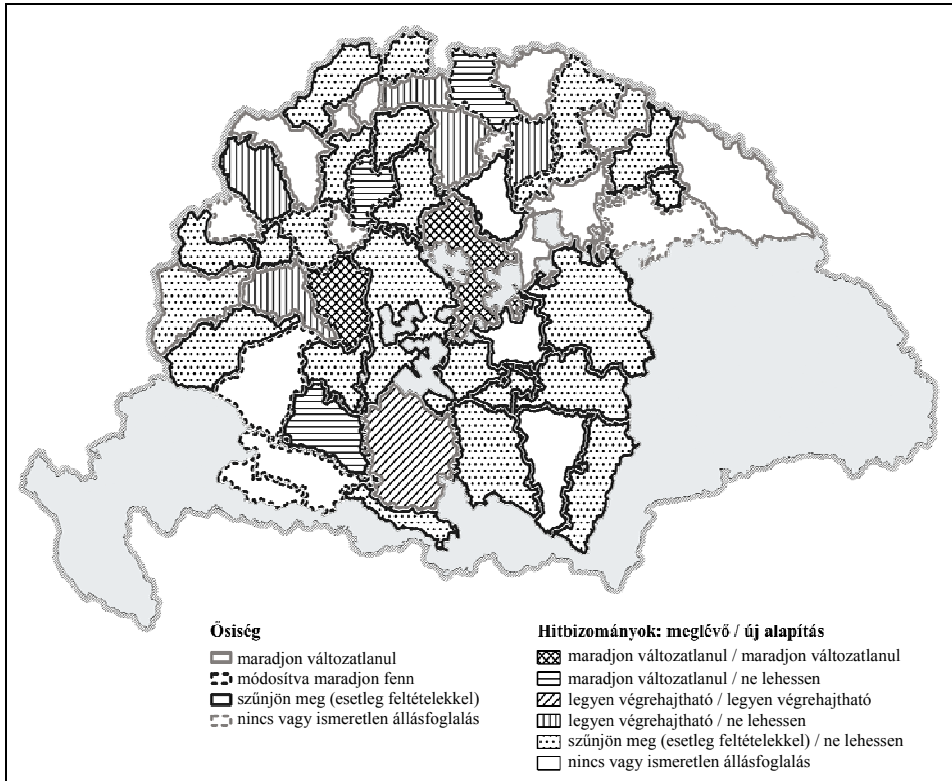
32 *Pesti Hirlap* 1841. 686.

33 VARGA 1980. 214.

34 *Pesti Hirlap* 1842. 601–602., 721–722., 729–730., 763–764., 773–774.

35 *Világ* 1842. 615., 695.

megmentőjeként tüntette fel azokat. (Ugyancsak reflektálni készült a *Pesti Hirlap* vezércikkeire a konzervatív Kállay Ferenc is, de az 1842 októberére keltezett írását csak jókora késéssel, a következő év nyarán közölte le a *Világ*. Az ötrészes cikksorozatban Kossuth tételes megcáfolására vállalkozott. Új szempontként a zsidó pénzemberek esetleges megjelenését emelte be a diskurzusba, amiről úgy vélekedett, hogy ettől nem kell tartani, mert „Zsidóknak nem kell földbirtok, ahhoz ’s oeconomia után legfelebb is kénytelenül nyulnak”.<sup>36</sup>)



*A vármegyék követutasításainak állásfoglalása  
az ősiség és a hitbizományok ügyében az 1843–1844. évi országgyűlést megelőzően  
(saját szerkesztés)*

A Kossuth–Szécsen pengeváltás már a következő országgyűlésre való ráhangolódás jegyében zajlott. Erre a maga eszközeivel mindkét tábor aktívan készült, s nem csak a sajtó útján. A liberális irányzat a szatmári pontokat köröztette a megyékben, ahol rendszerint egy választmányt küldtek ki azok véleményezése és a követutasítás megfogalmazására. A döntés azonban a vármegye közgyűlésének kezében volt, ahol érthették még meglepetések a re-

36 *Világ* 1843. 451–452., 461., 469., 501., 508–509. A zsidók polgári helyzetének rendezése ebben az időben folyamatosan napirenden volt az országgyűléseken, lásd: GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest 2001. 45–50.

formereket. Ahogy Szatmárban, úgy számos más megyében is a vagyontalan kismemesség alkotta a konzervatívok tömegbázisát. Őket részint egzisztenciális félelmekre apellálva, részint megvesztegetve sikerrel lehetett mozgósítani a tervezett reformok, s különösen az ekkoriban leginkább exponált kérdés, a nemesi adózás ellenében.<sup>37</sup> A hitbizományok sorsa továbbra sem tartozott a legsürgetőbb problémák közé, az ősiség kérdésének mellékszálaként azonban a megyék nagyobb részében szóba került. Az alábbiakban a korabeli hírlapok tudósításaira támaszkodva igyekszem országos áttekintést adni a diétát megelőzően – többnyire 1843 késő tavaszán – elfogadott vármegyei követutasítások vonatkozó részének tartalmáról.<sup>38</sup>

A pozsonyi országgyűlésre 49 vármegye küldhette el a követeit.<sup>39</sup> A fenti térképen ezek követutasító közgyűléseinek állásfoglalását ábrázoltam az ősiség és a hitbizományok ügyében. A megyék határvonalának színezése – a jelkulcsnak megfelelően – az előbbi, míg a megye felülete az utóbbira vonatkozóan ad tájékoztatást. Az ősiség felől közelítve a kérdéshez, 12 vármegye annak teljes és tökéletes fenntartása, 10 a kisebb-nagyobb módosítása mellett volt, míg 23 megye alapvetően az eltörlését szorgalmazta, esetleg bizonyos feltételekhez kötve. További 4 megye követutasítása – legalábbis a hírlapok közlései alapján – nem foglalt állást. Az arányok tehát meglehetősen kiegyenlítették voltak az ősiség támogatói és ellenzői között. Ha csak az eltörlés mellett állókat nézzük, akkor 18 vármegye egyszersmind a hitbizományok felszámolását is fontosnak érezte. További 2 megye csak az új alapításokat tiltotta volna meg, 3 pedig nem nyilatkozott az ügyben. Az ősiséget valamilyen formában fenntartani óhajtó megyék között az egyik végletet Heves és Külső-Szolnok, valamint Fejér jelentette, amelyek a meglévő hitbizományok változatlan fenntartása mellett ezek szaporítását is elfogadták volna. Ugyanakkor találunk itt 5 olyan vármegyét is, amelyek teljes egészében felszámolnák a hitbizományokat. Az ősiséget megőrizni kívánó megyék nagyjából harmada viszont, úgy tűnik, nem érezte megérintve magát ebben a kérdésben. A követutasítások alapján körvonalazódó álláspontok tehát úgy foglalhatók össze, hogy akik az ősiséget eltörlőnék, azok nagy többségében Kossuth véleményét osztva a hitbizományokkal is végeznének. Ellenben az ősiséget pártolók vagy csupán módosítani akarók nem sorakoztak fel Szécsen álláspontja, a hitbizományok megőrzése mögött.

Ezekkel az utasításokkal felvértezve vágtak neki a vármegyék az 1843 májusában megnyíló diétának. Az alsótábla kerületi ülésén 1843. július 3-án került terítékre az ősiség kérdése. Az ekkor megejtett szavazás alkalmával 32:12 arányban annak megváltoztatása mellett határoztak, amibe a teljes felszámolásának elvi lehetőségét is beleértették. A fő kérdés ettől kezdve a módosítás mértéke volt. A másnap folytatódó vitát végül Szentkirályi Móric pesti követ felszólalása döntötte el, aki rámutatott arra, hogy „az ősiség nem konkrét eszme, melyet egy szóban meg lehetne fogni. [...] Itt pusztán negatív törvényt hozni nem lehet, nem lehet pl. azt mondani: az ősiség eltörlötetik, hanem pozitív törvények helyébe más pozitív törvényt

37 DOBSZAY 2019. 436.

38 *Pesti Hirlap* 1842. 466–467., 901–902.; *Pesti Hirlap* 1843. 36–37., 42–43., 51–52., 58–59., 75–76., 90–91., 98–100., 115–116., 131–132., 146–147., 210–213., 219–221., 236–237., 247., 252–253., 261–262., 267–269., 277–278., 293–294., 302–305., 311–312., 314., 318–321., 326–329., 329., 345., 356–357., 443–444.; *Nemzeti Ujság* 1843. 237., 313.; *Hirnök* 1843. 131–132., 135–136., 148–149., 158–159.; *Jelenkor* 1843. 156–157., 191., 195., 205.; *Mult és Jelen* 1843. 163. Megjegyzendő, hogy bizonyos esetekben némi szubjektív mérlegelésre volt szükség a közölt tudósítások értelmezésekor. Az összképen azonban, úgy hiszem, ez nem változtat.

39 PÁLMÁNY Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. Budapest 2011. 25.

kell tenni; szabályozni kell az eladást, a zálogváltást, az örökösödést, a majorátusok megszüntetésének módját stb.” Éppen ezért azt javasolta, hogy nevezzenek ki egy választmányt, amely komplex módon áttekinti a problémát. A javaslat elfogadásra került és a bizottság a július 6-i ülésen meg is alakult.<sup>40</sup>

Az ősiség ügyében kiküldött választmány legközelebb bő egy évvel később, 1844. szeptember 7-én hallatott magáról, amikor a kerületi ülésen bejelentették, hogy elkészült a rábízott feladattal.<sup>41</sup> A bizottság liberális szellemben foglalt állást: mivel sem az egyéni, sem a közérdekkel nem tartotta összeegyeztethetőnek, ezért „legjobbnak látta az ősiség teljes és tökéletes eltörlését javasolni”. Ugyanakkor politikai szempontokat is mérlegelve két különböző törvényjavaslatot fogalmazott meg. Ezek közül az első azonnal, a második viszont fokozatosan, a birtokosoknak némi haladékot adva léptetné életbe a polgári földtulajdonviszonyokat. A hitbizományokra vonatkozóan az első törvényjavaslat fenntartja a jelenleg élő várományosok örökösödési jogát, de az esetleges adósságok a törvény kihirdetése után azonnal végrehajthatók lennének. A második javaslat annyiban különbözik ettől, hogy az élő várományosok kimúltáig minden szempontból fennmaradna a hitbizomány kiváltságos jellege, tehát nem esne végrehajtás alá. További alapításának lehetőségével egyik javaslat sem számol.<sup>42</sup> A két tervezet megvitatására azonban már nem maradt idő. Vagyis a hitbizományokkal kapcsolatban ezen az országgyűlésen sem történt előrelépés.

Mindentől függetlenül a nem nemesek birtokbírhatásával kapcsolatban a főrendi táblán is előkerült az ősiség és a hitbizományok kérdése. Az 1844. október 7-i ülésen Széchenyi István gróf – alaposan átértelmezve korábbi nézeteit – azt mondta, hogy „tán én voltam egyike az elsők közül, ki az ősiséget [...] nagy bajnak és rossznak tartván, egyenesen eltörölni kívántam, noha szándékomban mindig csak annak módosítása volt”. A gróf ugyanis attól félt, hogy a teljesen szabad birtokviszonyok közepette a külföldiek kezébe kerül a magyar föld. Ebben a kontextusban kerülnek elő a hitbizományok, amelyekkel kapcsolatban az álláspontja a következő: „Megvallom, hogy én nagy barátja vagyok a majorátusoknak a nemzetiség érdekében; de nem olly majorátusoknak, melly az országnak harminczadrészét teszi, ezeknek barátja nem vagyok, és e részben könnyen el lehetne rendelni, hogy egy megyének csak egy harmada vagy fele vagy tized része lehessen majoratus, a többit eladni lehessen, és ez is nagy javítás volna a mostani állásban.”<sup>43</sup>

Az eddigiekben megismert diskurzushoz képest egy merőben új szempont alapján közelítette meg a hitbizományokat Dercsényi János báró. A *Tanulmányok a kommunizmusnak egy humánus ellenszeréről* címet viselő, 1846-ban megjelent munkájának apropóját a Marx és Engels által később utópista szocialistának nevezett gondolkodók nézetei adták. Ezek (külföldi) terjedését látva attól tartott, hogy a vezetőik által befolyásolt tömegek könnyen felbuzdíthatók a „vagyonosb rendűek” elleni harcra. Az általa felforgatónak tartott mozgalmak vitorlájából az alsóbb „néposztályok” érdekeinek fokozottabb figyelembevételével lehetne kifogni a

40 *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Első kötet 1843 május 17-től július 12-ig.* Szerk. KOVÁCS Ferenc. Budapest 1893. 488–506.

41 *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Hatodik kötet 1844 szeptember 6-tól november 13-ig.* Szerk. KOVÁCS Ferenc. Budapest 1894. 10.

42 *Jelentése az ősiség tárgyában kiküldött kerületi választmánynak.* [H. n.] 1844.

43 *Hírnök* 1844. 473. 1844. évi IV. törvénycikk végül csak az országban született és valamely törvényesen bevett vallásfelekezethez tartozó személyeknek tette lehetővé a nemesi javak birtoklását. Megjegyzendő, hogy a kötött birtokok iránti új keletű vonzalmának Széchenyi már 1839 tavaszán jelét adta. Ekkor Pest vármegye követutasító közgyűlésén egy olyan javaslattal állt elő, hogy a nemesi birtokokat 50 hold alatt egyáltalán ne lehessen osztály alá venni. *Társalkodó* 1839. 177–180.



szelet. Például azzal, hogy a „parasztrend” számára biztosítják a létfenntartáshoz szükséges mennyiségű földtulajdont. Ennek akadályozói a hitbizományok, amelyeket szerinte „meg nem köllene engedni”. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a monarchiákban a hitbizományos nemességnek rendszerstabilizáló szerepe is van, ami viszont a fenntartásuk mellett szól. Ezért nem a hitbizományok megszüntetésében, hanem azok ártalmatlanításában érdemes gondolkodni. Dercsényi azt javasolja, hogy az „adás vevéstől egészen elvont” birtokokat – megfelelő biztosítékok mellett – az állam által kezelt és befektetett, de a hitbizományosnak kamatozó pénztőkére kellene átváltoztatni, azaz lényegét tekintve el kellene adni. A tőkéből az állam kölcsönt adhatna a „parasztrendnek” az úrbéri terhek megváltására is. Az ilyen pénzbeli hitbizományok felállítását nemcsak a nemességnek, hanem minden „néposztálynak” megengedné.<sup>44</sup>

A báró kezdeményezésére a Magyar Tudományos Akadémia 1846 augusztusában egy pályázatot írt ki a magyarországi hitbizományok reformjára. A felhívás szerint a pályázóknak azt kellett írásban bebizonyítani, hogy „kívánatos, sőt szükséges és hasznos volna a ’nemesség’ eddigi hitbizományi jószágait pénztőkére átváltoztatni”. A novemberi határidőig hat pályamunka érkezett be. A bírálóbizottság tagjai – Fogarasi János, Bertha Sándor és Trefort Ágoston – az első díjat Keresztúry Józsefnek, a másodikat Benczúr Jánosnak, míg a harmadikat Varga Somának ítélték oda. Az ő tervezeiket 1847-ben nyomtatásban is megjelentették. Miután a kiinduló alap Dercsényi munkája volt, ezért – nem meglepő módon – mindhárman arra jutottak, hogy a hitbizományokat feltétlenül pénztőkére kellene változtatni. Érveik között rendszerbe foglalva jelennek meg a korábban már megismert vélekedések, így a haszonélvezőkről feltételezett nemtörődömség, a birtokok egy kézben való felhalmozódásának hátrányai, a vagyonnal való rendelkezés szabadságának hiányából fakadó gondok, az ősiség kérdésköre, a családi és a közérdek viszonya, az idegenek és zsidók birtokképesége.<sup>45</sup>

A konzervatív és az ellenzéki pártok megalakulását (1846–1847) követően az előbbieket csak nagy általánosságban az ősiség módosítását ajánlották a küszöbönálló országgyűlésre készülő híveiknek.<sup>46</sup> Ellenben a liberális ellenzék által követendő mintának tekintett Pest vármegye utasítása kitért a hitbizományok ügyére is. Eszerint „Az ősiség eszméjével szoros kapcsolatban lévő hitbizományok, úgy mint azok jelenleg fennállanak, jövődjére nézve eltöröltetvén, és a már fennállóknak egyedül azon kiváltságos természetük vetvén el, miszerént kölcsön alapjául a törvény előtt nem szolgálnak.”<sup>47</sup>

Maga az országgyűlés 1847 novemberében nyílt meg. Az ősiség kérdését a december 9-i kerületi ülésen vették napirendre. A vitaindító a konzervatív Somssich Pál baranyai követ volt, aki a nemesi birtok hitelképtelenségére hivatkozva javasolta, hogy az ősiség „módosíttassék, ’s részben eltöröltessék”. A mintegy másfél tucat hozzászóló között ott találjuk Széchenyi István grófot, ekkor Moson vármegye követeként. Ő két alkalommal is felszólalt és aggodalmát fejezte ki amiatt, „hogya az ősiség eltöröltetik, ’s a’ nemzetiség megóvására egyéb

44 DERCSENYI János: *Tanulmányok a kommunizmusnak egy humánus ellenszereiről. Avvagy a népgazdaszat, a népoktatás és a nép politikai életének humanitási rendszeréről*. Pest 1846. 1–18., 66.

45 *A magyarországi hitbizományok’ 1847*. III–XI., passim. Katona Mór fél évszázaddal későbbi vizszoatekintése szerint a fenti munkáknak „Hatása azonban absolute nem volt, mint az akkori pénzvizszoonyok mellett nem is lehetett”. Arról nem is beszélve, hogy feltételezése szerint „az állampénztár nem is letétül kezelte volna a hitbizományi tőkét, hanem fordította volna saját céljaira. Bizonyos mértékben egy neme az állam járadék-adósságának lett volna.” KATONA Mór: *A magyar családi hitbizomány*. Budapest 1894. 188.

46 PAJKOSSY 2006. 196.

47 PAJKOSSY 2006. 207.

intézkedések nem tételnek, ezen eladósodott ország idegen kezekbe kerül”. Éppen ezért „még a’ hitbizományok fentartására is inkább ráállana, mintsem a’ m. nemzetiségnek ártson”. Illetve másodjára: „A’ majorátust ő igen esztelen scandalumnak tartja, de megvallja, még nincs vele tisztában, hogy nemzetiség’ tekintetéből ’s illő korlátok közt, ne tartassék-e fel.” Többekkel együtt azt javasolta, hogy minden megkötés nélkül küldjenek ki egy választmányt az ősiség tárgyában. Ez végül határozattá is vált.<sup>48</sup> Úgy tűnik azonban, hogy ez nem végzett a munkájával, mert az 1848. március 18-i kerületi ülésen Somssich már határozottabban sürgeti, hogy „azon pillanatban, midőn mindenkire a hazában, de főképpen a földbirtokos nemességre tetemes áldozatok várnak, szükségesnek tartá a nemesi birtokot felszabadítani az ősiség bilincseiből”. Ekkor személyesen őt bízták meg egy törvényjavaslat megfogalmazásával,<sup>49</sup> amit másnapra el is készített.<sup>50</sup> Ezt a március 23-i kerületi ülésen vitatták meg a rendek. Deák Ferenc hozzászólása nyomán végül az a nézet győzedelmeskedett, amely szerint az elkészült javaslat nem elég kimerítő, ezért jogi bonyodalmak okozója lehet. Éppen ezért elegendő elviekben kimondani annak eltörlését, a folyamatban lévő ügyeket felfüggeszteni, és a részletes törvény kidolgozásával a minisztériumot megbízni. Ennek szellemében fogalmazta meg Szentkirályi Móric az új, mindössze két paragrafusból álló törvényjavaslatot.<sup>51</sup> Ezt az alsótábla még aznap megszavazta,<sup>52</sup> a felsőtábla pedig március 29-én helybenhagyta.<sup>53</sup> Az 1848. április 11-én kihirdetett XV. törvénycikk tehát anélkül szüntette meg az ősiséget, hogy a hitbizományokat bármiféle módon szabályozta volna. Erre a szabadságharc kitérőre miatt 1848–1849 folyamán már nem is került sor.

## ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban a hitbizományokkal kapcsolatos közéleti diskurzus reformkori kezdeteit tekintettem át. Ebben az időszakban a hitbizományok ügye többnyire nem önállóan, hanem valamely nagyobb reformtörekvés mellékhadszíntereként került képbe. Először a rendszeres bizottsági munkálatok megyei, majd országgyűlési vitái jelentették a keretet ehhez. Később, az 1840-es évek elejétől kezdve az ősiség kérdéskörével összefonódva került ismét napirendre. E diskurzusfolyamban a liberális reformerek a „szabad föld – szabad ember” eszméjének jegyében igyekeztek érvelni a hitbizományok eltörlése mellett, amelyekben a polgári földtulajdon megeremtésének egyik kerékkötőjét, illetve tágabb értelemben a „feudális viszonyok” szimbólumát látták. Ellenben a konzervatívabb gondolkodású közéleti szereplők inkább fenntartották, sőt kiterjesztették, megerősítették volna a hitbizományi intézményt. Ők ugyanis a korlátozásoktól teljesen mentes birtokforgalomtól a nemesség további elszegényedését várták. Felfogásukban ennek egyik ellenszere volt a hitbizomány. Az elképzeléseit azonban

48 *Pesti Hirlap* 1847. 404–405., 409–410.

49 *Pesti Hirlap* 1848. 247–248.

50 *Pesti Hirlap* 1848. 252.

51 *Pesti Hirlap* 1848. 270., 274.

52 *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e néven Ötödik Apost. királya által szabad királyi Pozsony városában 1847-ik esztendei Szent-András hava 7-ik napjára összehívott magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél.* Pest 1848. 187–188.

53 *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországok e’ néven Ötödik Apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett Magyar-országgyűlésen a’ méltóságos Fő-rendeknél tartott országos ülések naplója.* Pest 1848. 447–449.

egyik tábornak sem sikerült keresztülvinnie. A hitbizományokkal kapcsolatos ügyek már a diéta előkészítő fórumán, az alsótábla kerületi ülésein elakadtak. Bár itt rendszerint a liberális álláspont kerekedett felül, de időhiány miatt az országos ülések, az alsó- és a felsőtábla plénuma elé már oda sem került a hitbizományok ügye. Ez jól érzékelteti a kérdés relatív súlytalanágát az egyéb reformelképzelésekkel szemben. A hitbizományok megtartása vagy megszüntetése körül kibontakozott, sokszor kiélezett küzdelmek tehát nem zárulhattak le 1848-ban. Az áprilisi törvények egyáltalán nem foglalkoztak a hitbizományokkal. Vagyis a probléma megoldása a későbbiekre maradt és a diskurzus sem zárult le ekkor.

UMBRAI LAURA

## **A FŐVÁROSI TEJMIZÉRIA, BUDAPEST TEJELLÁTÁSA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG<sup>1</sup>**

ABSTRACT

**LAURA UMBRAI: THE MILK PROBLEM OF THE CAPITAL CITY:  
THE MILK SUPPLY OF BUDAPEST UNTIL WWI**

Even by global standards the public food supply policy of Budapest was unique. The city government, apart from establishing the basic units of public food supply (slaughterhouses, food hall network, toll houses etc), started to establish its own plants. In 1905 it founded, first in Europe, the Community Horsemeat Plant, in 1909 the Community Bread Factory and in 1911 the Community Food Supply Plant. These factories all had the same goal, which was to protect the population against private enterprises and improve the standards of food supply by controlling both quality and prices, relying on their own factories. Milk consumption and the place of milk in the nourishment of the population was a special indicator of the level of urbanization.

The milk supply of big cities involved complicated economic, social and public health issues. This explains the increasing attention of the state, city governments and especially capital, directed at the dairy industry from the early 2th century.

Milk had a special place among basic foodstuffs. It was an indispensable, reasonably cheap but high value nutrient, but at the same time an exceptionally grave public health risk due its complicated storage and handling requirements and the ease with which it could be adulterated. Budapest had an increasing milk supply problem, therefore one of the biggest tasks of the city government was to attract more and even better controlled milk to the city. At the same time the social need for the organization of milk supply was formulated even more openly and served as an ideal initiative for giving the city's population another city-owned food supply plant that could guarantee prices and quality.

*Keywords:* food supply of Budapest, milk issue, public food supply plants, public health, dairy co-op

1 A tanulmány az MTA Prémium posztdoktori kutatói program és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete támogatásában készült.

Közel másfél évszázada megjelent szakíráások a tejet az ember egyik legfontosabb tápszereként említették. Így nevezte már Kresz Géza tisztiorvos is, aki azzal népszerűsítette a tejfogyasztást, hogy ez az egyetlen olyan élelmiszer-féleség, ami „önmagában egyedül képes az ember teljes táplálására... egyszerre tápanyag és gyógyszer”.<sup>2</sup> Budapest azonban egészen az 1920-as évek végéig folyamatos, a kritikus értéket többször is meghaladó mértékű tejszínessel küzdött.<sup>3</sup> A mennyiségi problémából fakadó közegészségügyi kockázatot pedig fokozta a rosszul kezelt, vagy a piaci lehetőségek által is ösztönzött hamisított tej megfőkézhetetlen városba áramlása.<sup>4</sup> A feladatát a közéletmezés kérdésében idejekorán felismerő városvezetésnek rövid időn belül az egyik legfőbb célkitűzése lett a tejkérdésben rejlő összetett gazdasági, közegészségügyi és szociális probléma megoldása. Ezek közül a legsürgetőbb pedig a közegészségügyi aspektus volt, hiszen a tej egyszerre volt nélkülözhetetlen táplálék és komoly veszély forrása is.<sup>5</sup> A következő évtizedek feladata tehát az lett, hogy a főváros minél több és minél jobban ellenőrzött tejet vonzzon a területére.

### HONNAN SZÁRMAZOTT A BUDAPESTIEK TEJE? A FŐVÁROSI AK TEJELLÁTÁSÁNAK HÁROM PILLÉRE

A főváros tejellátásának rendszere a dualizmus alatt fokozatosan alakult át. Kezdetben a lakosságot még eredményesen tudták ellátni a város területén működő tehenészetek. Budapest lakosságának megnövekedésével, illetőleg a helyi tehenészgazdaságok egyéb okokból következő háttérbe szorulásával egyre nagyobb szerepet kapott a város tejellátásában a vidék. A környékbeli települések mellett elsősorban a 19. század folyamán mintagazdaságokká fejlődő, a fajtaváltásból származó előnyöket<sup>6</sup> elsőként felismerő uradalmak (mint például az ercsi, a martonvásári vagy az alcsúti gazdaság<sup>7</sup>) egyre tekintélyesebb részt vállaltak a tejbeszállításban. Hosszú távon pedig a vasúthálózat fejlődésének volt köszönhető az, hogy a később-

- 2 KRESZ Géza: *Miként lehetne Budapest fővárosát jó, egészséges és megbízható tejjel s gyermekejjel ellátni*. Budapest 1883. 4.
- 3 SOLTY Ernő: *Budapest tejellátása*. Budapest 1936. 7. (Statisztikai Közlemények, 86/1.)  
A 19. század utolsó harmadában végbemenő népességrobbanás (1869-ben 270 685, 1890-ben 505 763, 1910-ben pedig már 880 371 fő lakta Budapestet), tökéletesen leképeződött a fővárosi tejkérdésben, hiszen amíg 1881-ben 16 tehen jutott a városban 1000 lakosra, addig ez a szám 1901-re már 7,4-re apadt/ vagyis a lakosság tejellátása pusztán a városi tehenészetekre támaszkodva megoldhatatlan problémává terebélyesedett volna.
- 4 KISS Gyula: A budapesti tejszínesség. *Városi Szemle* 1911. 404., KRESZ 1883. 9.  
Számos betegség (vörheny, diftéria, tífusz stb.) terjedése mellett a kortársak a gyermekhalandóság magas arányát is a rosszul kezelt tej számlájára írták. Az ötéves kort csak az élve születettek kétharmada élte meg, s a halálozási arányszám különösen a nem szoptatott, bélhurutban szenvedő csecsemők között volt kimagasló.
- 5 Vö. BALOGH Róbert: Mi van a tejenben? <http://www.ludovika.hu/magazin/muhely/2021/02/17/mi-van-a-tejenben/> (utolsó letöltés 2021. július 14.).
- 6 Vö. SURÁNYI Béla: A hazai korszerű tejgazdaság kialakulása (1867–1945). *Agrártörténeti Szemle* 2016. 25–27., 29., 31.; BODOR Antal: Budapest környékének gazdasági átszervezése. *Városi Szemle* 1945. 99–117. 102.; SURÁNYI Béla: A lapály szarvasmarha tenyésztése Magyarországon az I. világháborúig. *Agrártörténeti Szemle* 1982. 388–427. 391.; Egyesületi közlemények. *Gazdasági Lapok* 1874. 262.; Az OMGE szarvasmarhatenyésztési szakosztálya 1974. november 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve. *Gazdasági Lapok* 1874. 700.
- 7 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1407/b. 131486/1914-VIII. isz., 496/1914-VIII. isz.; KAPOSI Zoltán: A kiegyezés szerepe a magyarországi mezőgazdaság fejlődésében. *Agrártörténeti Szemle* 2017. 67–88. 85.; VÖRÖS Antal: A tejgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880–1895. *Agrártörténeti Szemle* 1865. 471–493. 487–489.

biekben a tejszövetkezetekbe tömörülő pesti és vidéki, kisebb és nagyobb, már modern tejtermelési technikákkal felszerelt tejjgazdaságok szerezték meg a budapesti tejjpiac jelentős hányadát. A tej iránt egyre nagyobb keresletet támasztó városi lakosság ellátásában azonban továbbra is jól mérhető szerepet játszott a környék településeiről érkező tejeskófa/Milchmeirein, vagyis a „battyuzó milimári”,<sup>8</sup> mely elnevezés hamar összemosódott a tejhamisítás fogalmával. A kortársak őket okolták a nitrátos vízzel hígított tejeknek a városban való terjesztésével. Ez a gazdasági károk mellett jelentősen megnövelte azt a közegészségügyi kockázatot, amit az ellenőrizetlen körülmények között tartott tehenekből származó tej fogyasztása már eleve magában hordozott.

„Kora hajnalban zörgött elő minden oldalról s szállta meg a kapu sarok-kövét. Messze sugárzott a fehérre sikkalt vödör sárga-réz abroncsa. Mert tiszta volt azon minden, csak a tej nem, amelyet előlben rejtegetett. A nagyobbik edényben a higabb »cselédtej«, az apróban a tejsűrű (igazabban a sűrített tej) melybe – szent Orfila a tudója – a legitalmasabb alkotórészeket keverte bele az élelmes milimarius, a ravasz milimaria és a takaros, de sunyi milimariska: az az ártatlan tekintetű, kerek arczu tejes leányka, aki ajtóru-l-ajtóhoz karikázott.”<sup>9</sup>

### A FŐVÁROS TEJELLÁTÁSÁNAK RENDSZERÉBEN BEÁLLÓ VÁLTOZÁSOK A TEJSZÖVETKEZETEK FEJLŐDÉSÉNEK TÜKRÉBEN

A tejelő tehenészetek fejlődését a juhtenyésztés visszaszorulása, illetve a nagyobb mennyiségű takarmánytermést eredményező váltógazdálkodás elterjedése indította meg, ami a városiasodással újabb lendületet kapott a 19. század második felétől. Nyugat-Európában a fölözögép feltalálásának köszönhetően már az 1870-es évektől megjelentek az első tejüzemek, vagyis a nagyipari keretek között zajló tejfeldolgozás is megkezdődhetett.<sup>10</sup> A magyar tejjpar akkor indult fejlődésnek, amikor a nagybirtokok a korábban preferált búzatermelés mellett, például a nyugati tejelőszarvasmarha-fajták meghonosításával, a belterjes mezőgazdasági tevékenység felé fordultak. A 19. század közepén beinduló folyamat eredményeként az 1850-es évekre már több olyan tejjgazdaságról tudni, amelyek jellemzően a nagyobb városok környékén, friss tej előállításával és forgalmazásával foglalkoztak. Budapest tejellátása stabilizációjának alapfeltétele is a modern tejjgazdaságok, majd az ezekre ráépülő tejüzemek létrejötte volt.

Az egész éven át viszonylag alacsony munkabefektetés mellett, nagy értéket termelő tejjgazdaságok üzemeltetését azonban számos tényező – például szakember- és tőkehiány – hátráltatta, de leginkább a tej értékesítésében rejlő kockázat rémítette el a tejjgazdaság alapításával kacérkodó mezőgazdászokat.<sup>11</sup> E tényezők és tévhitiek csökkentése érdekében a földműve-

8 MUSKOVICS Andrea Anna: Egy művelési ágazat virágzása és hanyatlása Buda-vidéken. A szőlőművelés vázlatos története. *Agrártörténeti Szemle* 2016. 1–24. 16. A néprajzi vonatkozásairól pedig: BEDNÁRIK János: A budakeszi milimárik. In *Jászberényi huszár. Hallgatói tanulmányok Kocsis Gyula 60. születésnapjára*. Szerk. HUBAI Gabriella. Budapest 2009. 131–152.

Bár a korabeli szakirodalom még milimári gazdaságoknak nevezte a már említett városi tehenészeteket is, a későbbiekben már csak a környék településeiről bejáró, saját termelésű, vagy az összevásárolt tejet, házról házra árusító kis egzisztenciákat hívták így. A főváros környéki települések közül Budakeszi volt az egyik legismertebb tejelő tehenészzettel foglalkozó, tejes kofáról elhíresült település.

9 ÁGAI Adolf: *Utazás Pestről Budapestre, 1843–1907*. Budapest 1908. 265–266.

10 SOLTNY 1936. 5.

11 VÖRÖS 1965. 473–475.; SZÁNTÓ András: Igyunk tejet – ha csak lehet! A Budapesti Tejcsarnok Szövetkezet dicsőséges karrierje. *Budapest* 2013. 5. 20. Az értékesítés körüli kockázatot a fejés és a szállítás körülményeire kifejezetten érzékeny tej esetén még tovább növelte a terjesztők megbízhatatlansága, illetve az általános tejjinség ellenére is fellépő, főleg a nyári szabadságok idején jellemző, időszakos tejjbőség. Ez utóbbi ellenszerét a Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet majd a tejjivók frekvenciált helyeken való felállításában találta meg. A német mintára megszervezett tejjivó-

lésügyi miniszter 1883-ban a szakértelméről, elhivatottságáról és szervezőképességéről ismert Egan Edét,<sup>12</sup> a frissen alapított Országos Tejgazdasági Felügyelőség élére nevezte ki.

A 19. század utolsó harmadában, a feldolgozó- és így az élelmiszeriparban is érzékelhető elmaradottság miatt, Budapest növekvő tejigénye nem a tejüzemek létesítése felé, hanem sokkal inkább a nyeresztes-kereskedelem fejlesztése, vagyis tej-nagykereskedelmi vállalatok alapítása (Dréher-féle tejnagykereskedés 1882,<sup>13</sup> Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet 1883,<sup>14</sup> Goldman József tejüzeme 1884, Magyar Királyi Államvasutak Fogyasztási Szövetkezete 1884, Magyar Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkezete 1893) irányába hatott. Így 1904-re már 22 nagy tejkereskedés működött a városban, amelyek közül a legnagyobbak napi 30–40 ezres tejforgalommal is dicsekedhettek.<sup>15</sup> 1910-re pedig a budapesti kisebb és nagyobb tejvállalatokon és a fogyasztási szövetkezeteken keresztül érkező tej mennyisége már meg is haladta a napi 300 000 litert. Ennek a tejmennyiségnek közel harmada a Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet közvetítésével került a városba,<sup>16</sup> a további harmadot pedig a másik hat legnagyobb tejvállalat szolgáltatta. A vállalatok többsége vagy saját fiókhálózatán keresztül árusította a tejet, vagy kiskereskedőknek adta tovább. A csábító értékesítési lehetőségek azonban a milimárik tevékenységét is fokozták, akik az 1910-es évekre már napi 50–80 000 literre növelték meg részesedésüket a tejbeszállításban.<sup>17</sup>

A városi hatóság a budapesti tejkereskedelem rendezésének kérdésével először az 1880-as években foglalkozott. Ekkor merült fel, hogy a rendszeresen visszatérő kolera felelőseit töb-

hálózat 1896-ban meginduló kiépítése eredményeként fővárosunkban is hamar kifejlődött a tejivás divatja és kultúrája.

12 VÖRÖS 1965. 479., FÜR Lajos: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890–1914). In *A magyar mezőgazdaság a 19–20. században (1849–1949)*. Szerk. GUNST Péter – HOFFMANN Tamás. Budapest 1976. 240. Egan nevéhez fűződik a hazai tejgazdasági szaktanfolyamok megindítása is. Az első önköltséges, 5 napos tanfolyamot 143 fő részvételével, 1886-ban szervezte meg. Innentől azonban még hosszú út vezetett addig, hogy 1890-ben megnyílhaton Lajos bajor herceg sárvári birtokán az első állandó tejgazdasági szakiskola.

13 VÖRÖS 1965. 484., 488.; E-s: A fővárosi tej. *Földművelési Érdekeink* 1881. 513–514.; A Mezőgazdasági Csarnok. *Ország-Világ* 1885. 426.

Dréherék a saját váli és szentlászlópusztai, 300 tehénnel büszkélkedő, 1879-ben létesített gazdaságukból származó tejet értékesítették a pesti üzletükben: „A tágas és egészséges istállók kiegészítő részét képezik az edénytisztító kamrák és a nagy jégvermek. [...] Mindjárt fejés után a tej jég segítségével 2-3 fokra hűtetik le és részint kannákban, részint dugaszolt palackokban a vasútra szállítatik [...] az uradalom külön szerkezetű jégvagont építettett [ez volt a Monarchia első hűtővagonja – U. L.] úgy, hogy ebben a tej jéghidegen érkezik a fővárosba.”

14 MATLEKOVICS Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. Budapest 1897. 425. (I. kötet).

A nyers tej értékesítésére alakult szövetkezetek közül az 1882-es alapítású szombathelyi egy évvel előzte meg az aradit és a vele egy évben életre hívott fővárosit. Pozsonyban 1886-ban, Győrben 1887-ben, Eperjesen és Miskolcon 1888-ban, majd 1891-ben Kassán, 1894-ben Pécsen alakult hasonló célú szövetkezet. Vidéken kistermelői tejgazdaságok alakulásáról is tudunk, melyek közül az első Vas megyében 1886-ban alakult meg, 1907-ben pedig a falusi tejszövetkezetek száma már elérte a 651-et (Szávai Ferenc Tibor szíves közlése alapján).

15 SOLTNY 1936. 8.

16 A Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet kérelme telekeladás iránt, BFL IV. 1407/b. 54460/1912-VIII. isz., 98/1913-VIII. isz.

A tejcsarnok folyamatosan növelte a város tejforgalmában való részesedését. Míg megalakulása évében még csak napi 3–4000 liter tejet értékesített, addig 1900-ra már 35 000-re, 1906-ra 55 000-re, 1912-re pedig már 80 000-re növelte az eladott vagy feldolgozásra kerülő tej mennyiségét.

17 A városban elfogyasztott tej 4–5%-át pedig még mindig a helyi, rossz minőségű tejet előállító tehenészetek szolgáltatták.

bek között a város területén fellelhető, zsúfolt, rozoga, elhanyagolt istállókkal felszerelt majoros/milimári gazdaságokban keressék.<sup>18</sup> Bár a vizsgálatok utóbb nem igazolták egyértelműen az eredeti gyanú megalapozottságát, a városi tehenészetek a hatóságok figyelmének központjában maradtak.

## 1. TÁBLÁZAT

*A majoros gazdaságok száma kerületenként a fővárosban,  
1889-ben és 1913-ban<sup>19</sup>*

Kerület	1889: istálló	1889: tehén	1913: istálló	1913: tehén
I.	66	433	15	n. a.
II.	10	72	–	–
III.	149	433	26	115
IV.	–	–	–	–
V.	2	29	–	–
VI.	57	450	10	96+64 <sup>20</sup>
VII.	115	715	16	125
VIII.	261	1 960	14	178
IX.	249	1 842	24	n. a.
X.	96	741	186	1 380
Budapest	1007	6 675	291	kb. 2 200
összes budapesti majoros gazdaságban megtermelt tej/nap		47 428 liter		kb. 15 400 liter
Budapesten fogyasztásra kerülő tej/nap		122 372 liter		kb. 400 000 liter <sup>21</sup>
A majoros gazdaságok részesedése		38,8%		4%

Forrás: *Kimutatás a budapesti majorságokról* 1913. BFL, IV. 1407/b. 148635/1913-VIII. Isz., 509/1913-VIII. isz.; Vörös Antal: *A tejgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880–1895. Agrártörténeti Szemle* 1965. 473.

1889-ben még napi több mint 47 000 liter tejet szállítottak a város piacaira ezek a tehenészetek, sőt még 1896-ban is elérte a városi tehenészetek mennyisége az ezret. A tízes évekre azonban a majorosok és az általuk tenyésztett szarvasmarhák száma annyira lecsökkent (mivel a gazdák inkább a tejtermelésről a hústermelésre, szántóföldi termesztésre vagy egyéb

18 P. Szabó József és Melly Béla jelentése a budapesti tejhelyzetről BFL IV. 1407/b. 98/1913-VIII. Isz., *Fővárosi Közlöny* 1909. október 29. Mell. 2., BODOR Antal: *Budapesti mezőgazdasága*. Budapest é. n. 49., SZÁNTÓ 2013. 18. Már 1886-ban összeírták a város területén működő több mint 1000 majoros gazdaságot, melyek kitelepítését a kolerajárvány központi bizottsága is szükségesnek vélte.

19 Egan Ede táblázatát közli: VÖRÖS 1865. 473.

20 *Kimutatás a budapesti majorságokról* 1913. BFL, IV. 1407/b. 148635/1913-VIII. Isz., 509/1913-VIII. isz. (A továbbiakban: *Kimutatás BFL 1913.*)

Az 1913-as felmérés szerint a VI. kerületben talált 160 tehénből 96 Tornai Izidor rákospalotai telepén élt, az ő gazdaságát nem számítva ebben a kerületben egy istállóra 7,1 tehén jutott.

21 304 753 liter (tejgazdaságok és fogyasztási szövetkezetek), kb. 80 000 liter milimári batyuzók, 15 400 liter pedig a majorosok által termelt tej mennyiségével számolva. Pontos adatokkal azonban csak a tejvállalatok esetében rendelkezünk. A majoros gazdaságokra vonatkozó tejtermelési adatot a tehenenként 7 liter tej számításával kapjuk.



más tevékenységre álltak át), hogy az 1913-as felméréskor a közfogyasztásra tejet termelő majorságot a IV. és a II. kerületben már egyet sem találtak. A kerületek adatainak összesítésével megállapítható, hogy az eltelt 25 év alatt az (átlagosan 6–8 állatot tartó) majoros gazdaságok száma a X. kerület kivételével mindenhol jelentősen csökkent.<sup>22</sup> A X. kerületben azonban újabb és újabb istállók létesültek, közel kétszeresére emelve az ott termelt tej mennyiségét. Erre a kerületre vonatkozóan tehát nem lehetett helytálló Rözsényi Ivánnak, a Vegyészeti és Élelmiszervizsgáló Intézet igazgatójának a pesti viszonyokra összességében igaz megállapítása, hogy „az egyes kerületek külső részein elszórva előforduló majorságok által termelt tej a fogyasztásra kerülő tej mennyiségéhez képest elenyészően csekély, és az is a közeli szomszédság tejszükségletének kielégítésére szolgál”.<sup>23</sup> Budapest egészére nézve az eltelt közel negyedszázad alatt nemcsak a majoros gazdaságok és a bennük tartott tehének száma, illetve az ezekből nyert tej mennyisége esett vissza számottevően (a korábbi huszadára), hanem a város tejjellátásának szerkezetében végbemenő változások miatt, a városi tehenészetekből származó tej piaci részesedése is 38%-ról 4%-ra csökkent. Más kérdés azonban, hogy bár a városi tehenészetek számos közegészségügyi problémának képezték melegágyát, az azokban zajló tevékenység ellenőrzésére legalább volt joga a városnak, amit viszont nem mondhatunk el a környék településeiről bejáró, a tejmennyiség tekintetében a városi tehenészeteknél akár 5-ször annyi tejet beszállító milimárik tehenészei esetében.

#### BUDAPEST DAJKÁJA, A BUDAPESTI KÖZPONTI TEJCSARNOK SZÖVETKEZET KÜLDETÉSE A VÁROS EGÉSZSÉGES TEJJEL VALÓ ELLÁTÁSÁBAN

Elsőként Egan Ede érvelt szakírásaiban amellet, hogy a fővárosi tejproblémákat leghatékonyabban egy a gazdákat tömörítő és érdekeiket képviselő szövetkezet megteremtésével lehetne megoldani. Ez – mentesítve a termelőket a szállítás és árusítás fizikai és anyagi terheitől – egy kézben összpontosíthatná a tej összegyűjtését, feldolgozását és árusítását, miközben a gazdaktól a tejet garantált áron venné át. A földművelésügyi miniszter és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület támogatása mellett, közel egyévnnyi előkészítő munkát követően, végül 1883. szeptember 20-án alakult meg a Józsefvárosban<sup>24</sup> a Budapesti Központi Tejcarnok Szövetkezet.<sup>25</sup>

- 22 A két vizsgálat között eltelt nagyjából negyedszázad alatt, bár jelentősen visszaszorult a milimári gazdaságok száma Budapesten, a még működő tehenészetek nem sokat változtak, hiszen a pesti külső kerületekben, ahol a majoros gazdaságok igazán jellemzőek voltak, a tehének száma arányosan csökkent a gazdaságok számának visszaesésével. Egyedül a VIII. kerületben feltűnő az, hogy bár csak minden 18. istálló maradt meg az 1889-ben működők közül, a kerület istállóinak átlagos tehenesszáma mégis megnövekedett. Valószínűsíthető azonban, hogy itt is lehetett egy nagyobb állatszám-mal büszkélkedő istálló, és az emelte meg a kerületi átlagot.
- 23 Rözsényi Iván előterjesztése a VIII. ügyosztályhoz a földművelésügyi miniszterúrnak a tejjelvizsgálatok során megtartandó istállópróbák témában készített leiratának tárgyában 1913. szeptember, BFL IV. 1407/b. 117661/1913-VIII. isz., 509/1913-VIII. lsz.
- 24 VÁRHIDY Imre: Adatok a Budapesti Központi Tejcarnok Szövetkezet szerepéről a főváros tejjellátásában (1883–1916). *Agrártörténeti Szemle* 1978. 172–180. 175.  
A Karpfenstein (ma Karácsony Sándor) utca 20. sz. alatt. Innen költöztek át a Rottenbiller 31. sz. alatti székhelyükre.
- 25 ÁGAI 1908. 266–267., Tejtermelő gazdák értekezlete. *Köztelek* 1898. febr. 23. 1. Az alapítók között volt báró Harkányi Frigyes, Karsai Ignác és Albert, Egyedi Arthur, Szent-Iványi Farkas, gróf Andrássy Aladár (a Tejcarnok első elnöke), Beniczky Gábor, id. Cséry Lajos stb. Az 1890-es években a híresebb tejtermelő tagok közé tartozott még: ifj. Cséry Lajos, Goldmann Adolf, Ivánka László, gróf Károlyi Sándor, Luczenbacher István, gróf Mailáth Géza és Egan Edét a Tejfelügyelőség élén váltó Pirkner János is.

Tagjai lehettek mindazok, akik legalább 100, egyenként 200 forint értékű üzletrészt jegyeztek, valamint vállalták, hogy jó minőségű, egészséges, teljes, vagyis lefözlötlen tejet szállítanak.<sup>26</sup> A szövetkezet hosszú távú stratégiája ugyanis a minőségen és a minőségellenőrzésen alapult. A tagok ellenőrzése már a fejes helyszínén megkezdődött, ahol az Egan Ede javaslatára alkalmazott állatorvosok időről időre megjelentek, illetőleg a tej szállításának körülményeit is kontroll alatt tartotta a szövetkezet. Az előírás szerint például a tejet a vasútállomásig – a zsírtartalom kicsapódásának minimalizálása érdekében – ruganyos kocsin kellett szállítani, az edényeket pedig meleg időben vizes ponyvával kellett letakarni. A tej szállításához a szövetkezet kannákat biztosított, melyeket a beszállítót azonosító plombával kellett lezárni.<sup>27</sup> A szállítmány központba érkezését követően az árut, a tej zsírtartalma és egyéb minőségi tényezők figyelembevételével, a valós értéke alapján fizették ki,<sup>28</sup> vagyis a gazdákat folyamatosan a minél jobb takarmány használatára és teljes értékű tej beszállítására ösztönözték.

„Ott ült külön szobájában egy komoly uri ember, forraló és hűtő eszközök, lombikok és göredek, savak, és erjesztő gombák, fokmérőkés görccsövek arsenálisában. Ez a komoly férfiú a vegyész... aki előtt szégyent vall minden hamisítás, aki meghatározza a casein-s a zsírtartalomnak a mennyiségét. A legöldöklőbb fegyver az ő kezében a Soxleth aerometurma. Amit az mutat, az az igazság.”<sup>29</sup>

A Tejcsarnok a fióküzleteiben a legnagyobb mennyiségben nyers tejet forgalmazott,<sup>30</sup> amit ekkor még a higiéniai követelmények messzemenő betartása ellenére is forralásra ajánlva árusítottak. A szennyeződések kiszűrése érdekében a tagok a gazdaságukban már kavicsszűrőket alkalmaztak, de a tejet a Tejcsarnok központi telepén újból átszűrték. 1906-ban 4 darab 2000 liter/óra kapacitású kavicsszűrő működött a Rottenbiller utcai telepen. Bár a pasztörizálás ekkor még egyáltalán nem volt általánosan alkalmazott eljárás, a Tejcsarnok forgalmazott már pasztörizált tejet is, amit hosszú perceken keresztül 65–70 fokon melegítettek, majd a hűtését követően sterilizált üvegekbe palackoztak. 1913-ban egy belügyminisztériumi rendelet határozta meg a pasztörizált tej fogalmát. Eszerint csak az a tej volt csiramentesnek tekinthető, amelyet 75 fokon 15 percig, vagy 80 fokon 4 percig melegítettek. Ugyanez a rendelet a tejpor és a kondenzált tej fogalmát is meghatározta, ezekből a Tejcsarnok számottevő tengerentúli forgalommal is büszkélkedhetett.<sup>31</sup> A szövetkezet kínálatában számos speciális tejfélése is szerepelt. Ezek közül az

26 Az 1907-es alapszabály már azt is meghatározta, hogy a tagoknak napi 80–120 liter tej beszállítását kellett vállalniuk.

27 A Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet alapszabálya – 1907, BFL IV. 1407/b. 41940/1912-VIII. isz., 98/1913-VIII. isz.

28 VÁRHIDY 1978. 175–176., VÖRÖS 1965. 480.

A kannákat egyenként vizsgálták meg az ellenőrök, és osztályozták a tejet a zsírtartalma, színe, szaga és íze alapján. Erre az ellenőrzésre szükség is volt, mert az első években a gazdák szakismertének hiánya miatt még a beküldött tej negyede rossz minőségű volt. A higiéniai szabályok megismeretése érdekében a szövetkezet tanfolyamokon bővítette a gazdák ismereteit. A hibátlan tejeiket óriási tárolómedencékbe gyűjtötték, és a feldolgozásukig 2–4 fokon hőmérsékleten tárolták. A gyengébb minőségű tejet alacsonyabb áron vették be, és azt vajjá vagy sajttá dolgozták fel.

29 ÁGAI 1908. 269.

30 A Szövetkezetet 1901-ben Gerlei Lajos vezetése mellett átszervezték. Ekkor tértek át fióküzletek nyitásával az önálló kiskereskedelmi értékesítés rendszerére, hogy a közvetítők kihagyásával olcsóbban és biztosan hamisítatlan tejhez juthasson a lakosság.

31 A tej. *Budapesti Hírlap* 1906. 151. IV. mell. 30., Körrendelet. BFL IV. 1407/b. 114473/1913-VIII. isz., 471/1913-VIII. isz., LÁNG Miksa: A tejről és higiénikus kezeléséről. *A Magyar Mérnök és Építész Egylet Heti Értesítője* 1906. 369–377.

egyik legkedveltebb az úgynevezett Székely-féle gyermekek<sup>32</sup> volt, amelynek kémiai összetétele közel azonos volt az anyatejével. Külön a betegek és gyenge gyomrúak számára diétikus tejet is előállítottak, illetőleg forgalmaztak cukorbetegeknek is tejkészítményt.<sup>33</sup>

A tejszint szintén teljesen gépesített körülmények között, óránként 6000 liter tej feldolgozásával állították elő. „A fölözést a centrifugális gép ejti meg, mely percenként 8000 forgást tesz. Ez az örült kerengés hajtja fölfele a tej színét.<sup>34</sup> Az automatikus töltő, melyet az elmés szerkezetű úszócsap gátol meg a kicsordulásban, gyorsan itatja meg a tölsérekhez hatossával illesztett vas-tag, fehér üvegű palackot, melynek szájában nyomban tolakszik bele a légmentesen záró dugó.”<sup>35</sup>

Az üvegek a palackozás során a termék fajtájától (tej, tejföl, tejszín) függően különböző színű, belül ónozott, kívül zománczott bádóg zárólemezt kaptak, amelyen a Tejcsarnok fel tüntette a töltés dátumát és a termék zsírtartalmát.<sup>36</sup>

A szállító kocsi a tejcsarnok udvarán várták a védjeggyel és ólomplombával ellátott tejes edényeket. A vásárlóknak pedig a boltokban vagy a házhozszállításkor az üvegekért cserébe betétdíjat kellett fizetni, vagy a csereüveget átadni a szállítónak. A betétdíj megfizetésére egy speciális, „Üvegbetétjegy” felirattal ellátott, valamint egy bepólyált babát a csőrében tartó golyót is ábrázoló sárgaréz érmét használtak.<sup>37</sup>

A Tejcsarnoknak szintén kedvelt terméke volt a vaj, melyet tejszínből a holsteini vajkőpülő gépek segítségével állították elő: „Egy haránt fekvő kádban akószám döntik bele a java tejet, aztán beleakasztják a szíjat, a kád megpördül, percenként 8000-szer – a fehér forgatagban, ebben a szelíd örvényben, nagyon rövid időn megterem a vaj, az édes vaj, melyet nyeles rostával halásznak ki az édes íróbul, s egy tündöklő márványasztal forgólapján amolyan csa-

32 Székely-féle szabadalmi leírások – 1904 és 1898-ból, BFL IV. 1407/b. 118723/1916-VIII. isz., 1294/1916-VIII. isz.; LÁNG Miksa: A csecsemők táplálására alkalmas tejekről. *Természettudományi Közlöny* 1907. 28–33. 33.; SZÉKELY Salamon: A gyermekek. *Orvosi Hetilap* 1903. január 11. 22.; VÁRHIDY 1978. 178.; A Központi Tejcsarnok Hirdetése. *Budapesti Újságírók Almanachja* 1909. 90.; RIEVEL Heinrich: *Tejhygiéne*. Budapest 1909. 184–192.

Az 1899-es, Székely Salamon és Kovács Imre királyi vegyészek nevéhez fűződő szabadalom alapján Európa több nagyvárosában is gyártottak csecsemőtejet. Az eljárás lényege az volt, hogy a 60 fokra felmelegített tehéntejből a kazeint 30 atmoszféra nyomású szénsavval kicsapatták, majd e nehezen emészthető sajtanyag szivacszerű anyagából a savót elkülönítették. Ehhez a savóhoz kevertek cukrot, és 1:2 arányban 10%-os pasztörizált tejszint. Az 1,1%-os, 2,2%-os és 3,3%-os zsírtartalmú gyermekek-tejet 1 és 2 dl-es üvegekben forgalmazták, 1902-ben napi 1500–1800 darabot előállítva belőle.

33 A tej. *Budapesti Hírlap* 1906. 151. sz. IV. mell. 30. A teljes tej átlagos tejcukortartalma 4,75%.

A Székely-féle eljárás alkalmazásakor a tejből először savót és túrót készítettek, majd a túró anyagát felhasználva állították elő a tápértéktartalmát teljesen megőrző, de már a tejcukortól mentes tejet. A Székely-féle diétikus tejet tilos volt felforralni, mert a készítésekor olyan eljárást alkalmaztak, amelynek során a káros baktériumokat kivonták a tejből, a tápértékét pedig az átlagos teljes tejénél magasabban, 700 kalóriában állították be.

34 A tej. *Budapesti Hírlap* 1906. 151. sz. 30. A tejszint 75 fokon pasztörizálták. A Szövetkezet forgalmazott 20% zsírtartalmú habtejszint és 10–15%-os kávétejszint is. Emellett árusítottak egy 45%-os zsírtartalmú tejszínből készült és tejsavkultúrával beoltott Crème fraîche nevű francia sajtkülönlegességet is.

35 ÁGAI 1908. 270.

36 A tejcsarnok üvegei. *Alkotmány* 1903. 119. 7. 1903 májusában megdőböntő hír járta be Budapestet. Kiderült, hogy a Tejcsarnok félliteres tejesüvegeibe  $\frac{3}{4}$  decivel kevesebb tej fért bele. A rendőrség és a Szövetkezet is azonnal megkezdte a vizsgálatot és a hibásan kalibrált 700 üveget kivonták a forgalomból.

37 A Központi Tejcsarnok Szövetkezet Hirdetése. *Budapesti Hírlap* 1909. 305. 84., VÁRHIDY Imre: Magyar robotjegyekről és bárczákrol. *Az Érem* 1975. 2. 46., BROWN Mervyn: Budapesti Központi Tejcsarnok Üvegbetétjegyei. *Éremtani Lapok* 2014. 147. 16. Ez utóbbi kivitelezés azonban csak az 1920-as évektől volt forgalomban, a korábbi nagyobb érmén a golyás motívum, amelyről a Tejcsarnok a Főváros Dajkája elnevezést kapta a pestiektől, még nem szerepelt.

pófákkal addig pofozzák, míg rengeteg gombóccá tömörül. Azután szétlapítják, koczkába hasogatják, mintába csömösözik... Aztán hűtik és hordják szanaszét.”<sup>38</sup> A tejcarnok kiváló minőségű édes teavaja<sup>39</sup> sokban hozzájárult ahhoz, hogy mindinkább kiszoruljon a környék településeinek gazdaasszonyai által kézi erővel, faedényekben készített, tehát a közegészségügy szempontjából megkérdőjelezhető, hagyományos köpült vaj. „Ez a hasonlíthatatlan zamatú vaj az ő aransárga színét nem a sáfránytól veszi, mint akár a budakeszi készítmény. Pedig az emberséges sváb asszony mélyen meg van felőle győződve, hogy a vaj és a túró dolgában elsők. A Ferencváros, a közel mezővárosok és falvak még ma is kétes vajakat küldöznek a főváros különféle vásárcarnokaiba. Persze a jó sváb asszonyok tesznek némi engedményt az »új dívatnak«. Ügyszólván: jóvá hamisítják a régebben elég hitvány árut.”<sup>40</sup>

### A TEJKÉRDÉS KÖZEGÉSZSÉGÜGYI KOMPONENSEI, AVAGY A FŐVÁROS ÁDÁZ KÜZDELME A TEJHAMISÍTÓK ELLEN

A Tejcarnok hosszú távú működése sokban hozzájárult a fővárosban uralkodó tejviszonyok javulásához, de a tejkérdésben rejlő összetett gazdasági, közegészségügyi és szociális probléma mindettől még nem oldódott meg. A legsürgetőbb, a hatóságokat is cselekvésre ösztönző tényező az ellenőrizetlen tej fogyasztásából fakadó közegészségügyi veszedelem volt.

A városban árusított tej minőségének javítása korántsem volt egyszerű feladat. A már a fejés, a tárolás és a szállítás körülményeire is rendkívül érzékeny tej, a kialakult termelési és elosztási szokások eredményeként, több kézen is keresztülment, és hasonló utat bejárt tejekkel keveredve ért végül a fogyasztókhoz. Ennek a hosszú folyamatnak pedig minden állomása újabb és újabb lehetőséget kínált a hamisítására vagy a gondatlan kezelésből eredő befertőződésére. A magas csecsemőhalandóság mellett a halálozások negyedéért felelős tbc terjedésében az ellenőrizetlen körülmények között tartott tehenek is komoly szerepet játszottak.

1900-ban a tisztí főorvos a következő ismert és elterjedt hamisítási eljárásokról számolt be:

„1. a vizezés, midőn a tejhez a mennyiség szaporítása céljából vizet adnak és ezzel a tej tápértékét is csökkentik, 2. a lefőlözés, midőn a tej zsírsanyagát kisebb nagyobb mérvben elvonják s ezzel a tej tápértékét már nagyobb mérvben csökkentik, 3. az egyidejű lefőlözés és vizezett vagy is midőn a tejet tápértékben leszállítják..., 4. keményítővel vagy liszttel vagy egyéb hasonló anyagokkal való keverés, 5. vegyi konzerváló anyagokkal való elegyítés, ilyenek a kettedszénsavas natron, borax, benzoesav, salicylsav stb.”<sup>41</sup> Emellett kifogásolható volt az ellés utáni kolostrumos tej is,<sup>42</sup> illetőleg ha a tej istállószennyeződéssel fertőzött volt, vagy nem megfelelő (például malomkonkollyal vagy egyéb romlott vagy penészes), esetleg mérges takarmánnyal táplált, vagy nem megfelelő módon gyógyszerezett, vagy egyenesen beteg tehénből fejték.<sup>43</sup>

38 ÁGAI 1908. 272., Dr. NEKÁM Lajos Sándor: *A budapesti vaj*. Budapest 1890. 1.

39 A teavaj elnevezés használata. *Fővárosi Közlöny* 1909. 1576. A teavaj édes tejszínből, a főzővaj pedig már savanyú tejből készült. A közforgalomba kerülő vajak esetében a csomagoláson jelezni kellett az eladónak, hogy az tea-, főző-, olvasztott vagy sózott vaj, illetőleg hogy tehen, juh, bivaly, vagy azok tejének keverékéből készült-e.

40 ÁGAI 1908. 272–273.

41 A tej termelése és elárúsítása tárgyában kidolgozott szabályrendeleti tervezet, *Fővárosi Közlöny* 1900. 1000.

42 KOZMA Dénes: A tejhamisítványok közegészségügyi bírálata. *Gazdasági Mérnök* 1906. 29. 5.

A borjú egyhetes koráig az anyaállat tejét tilos volt forgalmazni, a megfigyelések azonban arról tanúsítottak, hogy az ellés után még hosszú ideig annyira híg az állat teje, hogy az kevésbé élvezhető az emberek számára, és az ilyen tej forralásakor könnyebben oda is kozmált.

43 A tej termelése és elárúsítása tárgyában kidolgozott szabályrendeleti tervezet, *Fővárosi Közlöny* 1900. 1000.

Mindez jól mutatja, hogy a piacokon tartott tejvizsgálat megejtésekor – hiszen az sokszor összevásárolt, már korábban összeöntött tejet érintett – már túl késő volt az ellenőrzés, míg ha a szállítmány közvetlenül, ellenőrzés nélkül került a fogyasztókhoz, az már komoly egészségkárosodáshoz vezethetett.

A tej minőségének védelme két komponensből állt. 1895-ig a tejvizsgálatok egyedül a tejhamisítás kiszűrésére irányultak, vagyis azt ellenőrizték, hogy a tej tartalmazott-e hozzáadott vizet. A tej lefőlözését viszont semmi sem gátolta. Az 1895. XLVI. tc. azonban már 2,8%-os zsírtartalomban határozta meg a teljes tej még elfogadható, minimális zsírtartalmát, ez pedig még mindig tág teret biztosított a lefőlözésnek.<sup>44</sup>

A korántsem teljes körű vizsgálat ekkoriban úgy zajlott, hogy a vásárfelügyelőség ellenőrei minden frekvencián helyszínen (a vámokon és az utcákat járva) nagyjából havonta két alkalommal megjelenve, szűrőpróbaszerűen ellenőrizték a tejeseket. Az árut egy ügynevezett Kapeller-féle galactométerrel a tej színére, ízére és sűrűségére fókuszálva vizsgálták meg. Ez a módszer azonban azért sem volt célravezető, mert az árusok általában megvárták a vizsgálat befejezését, és csak utána vizezték fel a tejet, vagy már előre otthon a saját galactométerükkel beállították a vizezett tejet, s így a lakossághoz a rendszeren 24–26 fokos tej már csak 14 fokra felhígítva került.

A vízzel vegyítés már eleve magába hordozta a közegészségügyi kockázatot,<sup>45</sup> de a gyanútlan vásárlót további veszedelemnek is kitette az árus, ha a már megsavanyodott tej ízét valamilyen kémiai tartósítószer (szénsavas nátrium,<sup>46</sup> borax,<sup>47</sup> illetőleg szalicilsav) hozzáadásával próbálta semlegesíteni.<sup>48</sup>

A hatóságokat érthetően különösen foglalkoztatta a tejhamisítás visszaszorításának kérdése. 1889-ben Egan Ede bérkocsiba ült egy munkatársával, és vevőnek álcázva magukat, tíz napon keresztül próbavásárlásokkal gyűjtötte a város boltjaiból és utcai árusaitól a tejet, melyeket rendre be is vizsgáltatott a fővárosi vegyészeti intézettel. A bevett minták 12–23%-a (kerületenként változóan) már első ránézésre is fogyasztásra teljesen alkalmatlan volt. Az egyszerűen csak vízzel felöntött hamisítványoknak az aránya pedig elérte a 46–73%-ot. E téren a legrosszabb állapotokat a IX. (77%), a X. (61%), a VI. (57%) és a VIII., III. (53%) kerületben találták. A munkáslakta vidékek ilyen rossz szereplése ekkor még egyértelműen a városi tehenészetek számlájára volt írandó. Ezek tevékenységét ugyanis nem egészítette ki mezői gazdálkodás, ezért az állataikat legeltetés helyett csak rosszabb minőségű takarmányon tartották, miközben a tejet ezek a „városi milimárik” is rendszeresen vizezték.<sup>49</sup>

A tejet mindenfajta hűtés nélkül, az időjárás és a köztisztaság adott körülményeinek kitéve árusító utcai tejes kofák működésének korlátozására a tanács 1891 nyarán határozatban rögzítette a tej árusításánál követendő közegészségügyi irányelveket. Célként fogalmazták meg a teljes tejkereskedelem hatósági felügyelet alá helyezését, illetőleg a tej árusításának az utcákról, kapualjakkból, hivatalos árusítóhelyiségekbe (boltok, tejcarnokok, tejes kocsik, közpiacok) terelését, valamint annak előmozdítását, hogy a tej a fejest követően a lehető leghamarabb, már a reggeli órákban a fogyasztóhoz juthasson.<sup>50</sup>

44 Ez a türelmes hozzáállás elsősorban a főváros tejinségével magyarázható.

45 Melly Béla hozzászólása a közgyűlésen a tej vitához. *Fővárosi Közöny* 1907. 1766. A vidéki szennyezett víz, annak nitráttartalma miatt könnyen kimutatható volt a tejben, ezért a környékről bejáró, hamisítással foglalkozók általában már hazafelé vízvezeteki vízzel töltötték meg a kannáikat.

46 Szénsavas nátrium: közismertebb nevén a szóda, vagyis a nátrium-karbonát ( $\text{Na}_2\text{CO}_3$ ).

47 Bór.

48 KRESZ 1883. 4–5.

49 Egan Ede *A tej a fővárosban, Budapest* című 1890-es könyvét idézi Vörös Antal. *VÖRÖS* 1965. 481–482.

50 Határozat a tej árusításával kapcsolatban. *Fővárosi Közöny* 1891. 61. (július 3.) 3.

A már említett, a mezőgazdasági termények, termékek és cikkek hamisításának tilalmazásáról szóló, 1895. XLVI. tc. előkészítő munkálataiban ugyan a főváros is részt vett, az elkészült paragrafusok azonban még mindig csak a vízzel és egyéb úton hamisított tejnek és tejtermékeknek a forgalmazását tiltották meg. Ezért a főváros törvényhatóságának kellett vállalnia egy, a tejárusítás és elsősorban a házakhoz való tejszállítás szabályzatának kidolgozását, ami hosszú távon a tejárusítás igazolványhoz kötéséhez, illetve a hatósági ellenőrzés megszigorításához vezet majd. A Budapestre érkező tej minősége azonban egészen a századfordulót megelőző évekig így sem sokat javult. Míg 1891-ben a földművelési minisztérium által felvett adatok szerint a megvizsgált tej 12%-a volt romlott, 34%-a pedig hamisított, addig 1899-ben a Székesfővárosi Vegyészeti és Élelmiszervizsgáló Intézet vegyészei a VIII. és IX. kerület piacain bevizsgált tejek negyedét, a X. kerületi és a nyílt piacokon vett mintáknak pedig több mint a felét találták hamisítottknak. Meg is jegyezte a kérdéssel foglalkozó szakértő, hogy a város területén termelt tej minősége – utalva a szarvasmarhák szeszföldékből származó táplálékára – „a moslék tejek jellegét mutatja”. A híg burgonyából és kukoricából álló szeszmoslék, bár jól emészthető takarmány volt, könnyen szennyeződhetett, és magas savtartalma miatt a tejet hashajtó hatásúvá tette.<sup>51</sup>

A nagyarányú és szembetűnő minőségi előrelépés a vásárcsarnokrendszer 1897-es kiépítésének eredményeként következett be, innentől kezdve ugyanis kettévált az ellenőrzés a városban. A vásárcsarnokban árusított tej vizsgálatát az ottani felügyelő személyzet végezte, majd a vegyész a vásárcsarnokban berendezett laboratóriumában a durvább hamisítások kiszűrése érdekében rögtön ellenőrizte is a mintát.

Az igazi javulást tehát a vásárcsarnokokba érkező összes tejszállítmány szisztematikus ellenőrzése hozta meg, valamint az, hogy a tejárusok az árusítás egész ideje alatt az ellenőrző hatóságok felügyelete mellett tevékenykedhettek. Mindennek eredményeként a huszadik század első évtizedére a korábbi akár 50%-ot is elérő romlott és hamisított tej arányát 4% alá szorították, mely javulást a levéltári iratok is alátámasztják.<sup>52</sup>

A város területe egészét nézve azonban korántsem számolhatunk be hasonló előrelépésről. A vásárcsarnokokon kívül (a nyílt piacokon, a tejboltokban, az utcai forgalomban, vagy akár a házhoz szállításkor) a terület nagysága és a tejkereskedők óriási száma miatt jóval kisebb hatékonysággal működött az ellenőrzés, amelyet ez esetben is a vásárfelügyelőség személyzete végzett. A feladatot kerületenként egy felügyelő, néhány egészségőr és segédtiszt látta el, akiket a túlterheltségük miatt az Országos Tejgazdasági Felügyelőség közegei is kiegészítettek.<sup>53</sup> A vásárcsarnokokon kívül a folyamatos ellenőrzés helyett továbbra is csak razziaszerű eljárásról lehetett szó. Az utcai tejárusítók ellenőrzése sok nehézségbe ütközött: „...különösen a tejavizsgálatok kapcsán vannak anomáliák, hiszen gyalogos tejavizsgálóknak a kocsirol tejet árulókat kellene elkapniuk, azok meg hamar elpucolnak, ha hamis a tejük. Ha az ellenőrzés mégis megtörténik, akkor a közéletmezési tisztviselő a jegyzőkönyvet készíti, az altiszt pedig cipeli a mintákat, amik sokszor a 30 kg-ot is elérik. Ez utóbbival szintén nehéz lenne

51 A tej termelése és elárúsítása tárgyában kidolgozott szabályrendeleti tervezet. *Fővárosi Közlöny* 1900. 1003.

52 IX. kerületi előjáróság jelentése tejavizsgálat tárgyában, BFL IV. 1407/b. 68680/1913-VIII. isz., 231/1913-VIII. isz. A tanács VIII. ügyosztályának előterjesztése a fővárosnak tejjel való ellátása és a tejkereskedelem rendezése tárgyában. *Fővárosi Közlöny* 1909. 78. (október 29.) Mell. 17. A javulásban komoly szerepet játszott a vegyészeti vizsgálatok megtízszereződése, illetőleg a pénzbüntéstől való félelem is.

53 Tejhamisítások vizsgálata. *Fővárosi Közlöny* 1905. 1238.

szaladni.”<sup>54</sup> Az ellenőrzés a vásárcsarnokok falain kívül tehát sokkal kisebb hatékonysággal működött, amivel a hamisítók is tisztában voltak, nem is meglepő, hogy az utcákon a megvizsgált tej 35%-a még mindig hamisított volt.<sup>55</sup>

A tej körüli anomáliák a világháború kitörésével csak tovább nőttek: „A kapualjakban lévő tejcsernokok az utóbbi időkben elszaporodtak, mindenféle igazolvány nélkül árusítanak és hatósági ellenőrzés alatt sem állnak, hamis tejet árulnak, amik veszélyesek lehetnek a gyermekekre. A tejet reggel 4-től 7-ig mérik ki a kapualjakban [...] az ellenőrzés alól is ki tudják vonni magukat, mert eltűnnek [...] általában valamelyik nagykereskedő tejfeleslegét árulják...”<sup>56</sup>

A tejevizsgálat másik komponensére, a bakteriológiai vizsgálat elvégzésére, bár annak rendszeresítését folyamatosan sürgették a hatóságok, csak különösen indokolt esetben kerítették sort. Míg az 1895-ben alapított Vegyészeti és Élelmiszervizsgáló Intézetben folyó vegyészeti vizsgálatok harmada a tej kémiai vizsgálatát fedte le, addig a tífusz, a tbc és egyéb fertőzések kimutatására alkalmas bakteriológiai vizsgálatokat csak nagy ritkán, a tejevizsgálattal rendszeresen nem foglalkozó Bakteriológiai Intézet végezte el.<sup>57</sup>

A közegészségügy védelme érdekében és különösen a tbc terjedése miatt a városháza nem halogathatta tovább a tejforgalmi szabályzat megalkotását. Az első tervezet 1900 tavaszán került a tanács elé, amelynek elkészítését már 1898-ban egy tanácsi határozat, illetve egy belügyminiszteri leirat is megsürgetett. Ez utóbbi ki is emelte, hogy azt a közgazdasági szempontok mellett, elsősorban a közegészségügy, és főként a tüdővész terjedése megállításának igénye teszi halaszthatatlanná, ezért „Nagy gond fordítandó a piacra kerülő élelmi és tápszerek minőségének és tápláló értékének hatósági felügyelete és [...] folytonos ellenőrzés alá helyezendők maguk a tejgazdaságok és az ott alkalmazott egyének egészségi állapotuk [...] és a majorok tejelő marhaállománya, mely ha gyöngykóiban szenved szintén lehet terjesztője a tüdővésznek.”<sup>58</sup>

54 Budapest székesfőváros tanácsa VIII. közlélemzési ügyosztályának előterjesztése a tejkereskedelem rendezése és a főváros tejfel való ellátása tárgyában P. Szabó Ferenc és Melly Béla jelentése a tanácsnak a budapesti tej helyzetről 1909. október 15. (A továbbiakban: P. Szabó és Melly jelentése 1909. BFL). BFL 1407/b. 98/1913-VIII. sz., A tanács javaslata több szakon új végleges állások szervezése ügyében *Fővárosi Közlöny* 1912. 48. (június 18.) Mell. 44.

55 A tanács VIII. ügyosztályának előterjesztése a fővárosnak tejfel való ellátása és a tejkereskedelem rendezése tárgyában. *Fővárosi Közlöny* 1909. 78. (október 29.) Mell. 18.

56 Zugárusítás a kapualjakban, BFL IV. 1407/b. 13259/1914-VIII. sz., 718/1914-VIII. sz.

57 P. Szabó és Melly jelentése 1909. BFL. A városba az 1910-es években beérkező napi 272 000 liter tejből a Bakteriológiai Intézet mindössze csak 10 litert vett vizsgálat alá.

58 A tej termelése és elárúsítása tárgyában kidolgozott szabályrendeleti tervezet. *Fővárosi Közlöny* 1900. 1001. A beteg állatokról a tejbe jutó kórokozók közül a tüdővészért felelős tuberculozis baktérium volt a legveszélyesebb. Az elsősorban az istállózott, tehát nem szabadon lévő gulyákban élő szarvasmarhákat érintő gümőkórral éppen ezért viszonylag sokat foglalkoztak a hazai szakértők is. (Bebecslések szerint Magyarország szarvasmarha-állományának 8%-a, a székesfővárosban beistállózott tehéneknek meg 15%-a lehetett gümőkórral fertőzött a századfordulón. Mindez hatalmas veszélyt jelentett a lakosságra.) A betegség viszonylag lassan vált felismerhetővé, és a terjedésével szemben az egyedüli védekezés az állomány leölése adhatta meg. Ezt azonban a tetemes anyagi veszteség miatt csak ritkán alkalmazták. A 19. század legvégén bevezetett tuberkulin oltással már sikeresen tudták szűrni az állományt, de a lakosság igazi védelmét a pasztörizálás elterjedésétől várták a szakemberek. A probléma továbbra is abból származott, hogy a korszakban még egyáltalán nem ellenőrizték a teheneszeteket, így azt sem, hogy a gümőkórban akár évekig is szenvedő teheneket elvonták-e a tejadók köréből. De ugyanígy terjedhetett a tejfel a lépfene, a véres béllob, a száj- és körömfájás, a sugárgomba, de még a takonykór is. A tej azáltal is befertőződhetett, ha a fejést egy beteg személy végezte. Az ember által terjesztett betegségek közül külön kiemelték a skarlatot, a hagymázt, a kolera-t és a himlőt, illetőleg a diftériát. Ez utóbbi betegség volt az egyetlen olyan kórság, amivel kapcsolatban már rendelet tiltotta a tej kivételét olyan házból, ahol torokgyík (diftéria) előfordult.

A szabályrendelet-tervezet előterjesztésekor a tisztí főorvos hangsúlyozta, a törvény csak részleges lehetőséget biztosít a tejnek a termelés helyén történő ellenőrzésére, hiszen arra csak az adott város területén van joga a törvényhatóságnak.<sup>59</sup> S mivel Budapest nem küldhet ellenőrző közegeket a környék településein nagy számban fellelhető istállókba, ezért a problémára csak egy országos érvényű tápszertörvény megalkotása hozhatna megoldást. A budapesti tejszabályrendelet azonban még évtizedekig nem került tető alá, még 1913-ban is csak arról számolnak be az iratok, hogy annak készítése folyamatban van. A fővárosban így a tej közegészségügyi ellenőrzését a vásárcsarnoki szabályrendeletben foglaltakra és a kerületi előljáróságok által hozott szabályrendeletekre támaszkodva végezheték a hatóság közegei.<sup>60</sup>

A fenti hiányosság részleges semlegesítése érdekében már az első, 1900-as szabályrendelet-tervezet<sup>61</sup> is olyan átfogó és jól körülírt intézkedéseket tartalmazott, amelyek a tehenek tartásának hatósági engedélyhez kötésétől kezdve egészen a tej áruba bocsájtásáig a teljes tejforgalmat a kerületi előljáróságok illetékes szakközegei (a kerületi tisztiorvos, a kerületi mérnök, a kerületi állatorvos és a vásárfelügyelőség munkatársai) által gyakorolt hatósági felügyelet alá venné. A tervezet külön kitért az istállóügy<sup>62</sup> rendezésére is, melynek igényére már egy évvel korábban a belügyminiszter is felhívta a törvényhatóságok figyelmét. A szabályrendelet-tervezet részletesen taglalta a tejnek már a tehenészetekben történő egészséges kezelését, de további kérdéseket is: tárgyalta a gazdaságokban élő állatok és a velük dolgozók állandó egészségügyi ellenőrzésének szükségességét, emellett foglalkozott a tej kezelésének és szállításának felügyeletével, a tejtermékek osztályozásának egységesítésével, valamint a forgalomba hozatal ellenőrzésével, különös tekintettel a hamisítás megakadályozására.<sup>63</sup>

Bár az 1900-as tejforgalmi szabályrendelet, a fentiek szerint, végül csak tervezetben maradt, a tej minősége és különösen a városlakók tejjel való ellátásának mind biztonságosabbá tétele érdekében zajló tárgyalások folytatódtak, s ebben nemcsak a budapesti és az országos hivatalos szervek vettek részt, de bevonták a vizezett tej versenyében hátrányosan érintett tisztességes tejtermelőket is.

1906-ban a földművelésügyi miniszter felhívására a kerületi előljárók értekezlete, az addig szerzett tapasztalataik alapján javaslatot terjesztett fel az 1895-ös XLVI. tc. végrehajtási rendeletének kibővítésére. A javaslat tartalmazta a városba behozott tejnek a vámnál történő bevizsgálását, a környékről bejövő termelők és alkalmazottaik személyleírásukat tartalmazó községi igazolvánnyal való ellátását, a zárt edény használatot, de annak az igénye is megfogalmazódott, hogy a hamisítók nevét rendszeresen közöljék le a napilapok.<sup>64</sup>

Az 1907-ben Pécsen rendezett Első Tejgazdasági Kongresszus is a forgalomba kerülő tej ellenőrzésének további szigorítása mellett foglalt állást. Szintén ebben az évben készítette el a

59 A tej termelése és elárúsítása tárgyában szabályrendelet tervezet. *Fővárosi Közlöny* 1900. 1000. Az 1893-as XXXIII. tc. alapján került a székesfőváros területén az előljáróságok hatáskörébe a helyi istállók egészségügyi viszonyainak felügyelete.

60 Temesvár és Budafok átirata a budapesti tejszabályozás ügyében. BFL 1904/b. 84436/1913-VIII. isz. és 51885/1913-VIII. isz., 262/1913.VIII. isz.

61 A tej termelése és elárúsítása tárgyában szabályrendelet tervezet, *Fővárosi Közlöny* 1900. 1006–1010.

62 Uo. 1002. Ekkor egyébként már éppen előkészítés alatt állt az istállóügyi szabályzat, amelynek rendelkezéseit teljesen átvehetőnek vélte Schermann tisztí főorvos. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a tejtermelésre tartott teheneket az egészségi állapotuk felmérését követően hatóságilag törzskönyvezni kellene, így elkerülhető lenne az, hogy a mézárós, aki a vásáron frissen vásárolt, gümőkör miatt lesoványodott marháját felhizlalás céljából éppen majorosoknak adja ki.

63 Uo. 999.

64 Jegyzőkönyv a kerületi előljárók értekezletéről. *Fővárosi Közlöny* 1907. 1361–1362., Terményhamisítási ügyek. *Fővárosi Közlöny* 1907. 236.



fővárosi hatóság megbízására és a földművelésügyi miniszter felhívására<sup>65</sup> Ziegler Nándor vásárcsarnoki igazgató a fővárosi tejkereskedelemre vonatkozó, újabb szabályrendelet-tervezetét. Ez újdonságként kimondta, hogy a székesfőváros területén ezentúl csak a közfogyasztásra kerülése előtt valamely tejértékesítő egyesületbe szállított, és ott szakszerűen bevizsgált tejet lehessen árusítani,<sup>66</sup> valamint a tejárusítási engedélyeknek<sup>67</sup> és a kannaplombáknak törzskönyvbe való bejegyzését is előírta.

A tejhamisítás meggátolásának legfőbb garanciáját a leplombált kannáktól remélték a szakemberek, ezért a termelőtől kezdve, a nagykereskedőn át, egészen a kiskereskedőig, a tejkereskedelemben részt vevő összes szereplőt kötelezték a szakszerűen leplombált<sup>68</sup> edények alkalmazására. Bár 1907-re elkészült az 1895-ös mezőgazdasági termények hamisítása ellen hozott törvénynek a tejforgalom szabályzására vonatkozó, a korábbiaknál sokkal szigorúbb és precízebb végrehajtási rendelete,<sup>69</sup> a rendszer továbbra is számos ponton kijátszhatónak bizonyult.

Több irat is beszámolt például arról, hogy a tejhamisításon rajtakapott árusok ellenőrzéskor mások nevét mondták be (erről különösen a csomádiak voltak hírhedtek).<sup>70</sup> A tejkereskedők egyesülete 1909-ben pedig a következő jelenségre hívta fel a figyelmét Andrassy Gyula belügyminiszternek: „A tejtermelő gazdaságok a tejet ónozott pléhedényekben szállítják a tejnagykereskedőkhöz, aki a kannákat a kiskereskedőhöz juttatja kimérés céljából. A tejeskannák rendszerint a tulajdonos névjelzésével vannak ellátva és pedig mivel szokássá vált, hogy nagyobb részt a tejnagykereskedő szolgáltatja a szállításhoz szükséges kannát, a tejnagykereskedő névjelzésével. Azonban ezek folyton elkeverednek elsősorban a vasúton. Az üres kannák leadásánál a vasúti közegek nem figyelnek arra, hogy a címezett részére, mely kannák küldetnek, hanem csak azt nézik, hogy a fuvarlevél szerint hány kanna adandó át. E tárgyban gyakran fordultunk már a MÁV igazgatóságához, de célt nem értünk. A tejtermelő gazda gyakran 1-2 órányira fekvő vasúti állomástól a kannát megkapván, bár megállapítja, hogy a kanna nem az ő, vagy vevőjének kannája, mindamellett kénytelen a kannát használatba venni, mert a tej szállítása halasztást nem tűrhet, és a tej visszatartásával önmagát és vevőjét nagyobb károsodásnak tenné ki. De kicserélődnek a kannák a kiskereskedőnél is, akiknek többnyire több nagykereskedő szállít tejet, és aki a kannák visszaadásánál nem figyel arra, hogy kinek melyik a kannája. A kiskereskedők a kannát sokszor vissza sem szolgáltatják, hanem ócskavas kereskedőknek adják el. Az ellenőrzés annál nehezebb, mivel a tejet a kora reggeli órákban, a legnagyobb gyorsasággal kell leszállítani, és így valamennyi kanna átadási jegy-

65 P. Szabó és Melly jelentése 1909. BFL. 1907-ben Budapesten egy előljárási értekezlet foglalkozott a tejforgalmi rendelet megalkotásának előkészítésével. Ezen a tanácskozáson foglalták össze a később elkészítendő szabályzat alapelveit.

66 P. Szabó és Melly jelentése 1909. BFL. Ez röviden azt jelentette, hogy saját tejjel házalni a továbbiakban már nem lehetne. A vidéki kistermelő csak akkor hozhatna a városba tejet, ha azt valamelyik egyesületbe szállítja, házalni pedig csak az értékesítő egyesületek egyikétől beszerzett tejjel lenne szabad.

67 A tej termelése és elárúsítása tárgyában kidolgozott szabályrendeleti tervezet. *Fővárosi Közlöny* 1900. 1004–1005. A tejárusítás hatósági engedélyhez kötését, illetve a jól azonosítható plombarendszer alkalmazását már a Schermann-féle 1900-as tervezet is javasolta.

68 Jegyzőkönyv a kerületi előljárók értekezletéről. *Fővárosi Közlöny* 1904. 580. Korábban előfordult, hogy a hamisítók ólomplomba helyett viaszot alkalmaztak, illetőleg felfeszítették, majd újból visszazárták az ólomplombát, vagy nem azonosítható plombát használtak, sőt egyszerűen a plomba megsértése nélkül felemelték a kanna tetejét és lefölezték, vagy fel is vizezték a vidékről felküldött tejet. Budapest területén az ólomzár használatát 1904 végétől tették kötelezővé, innentől kezdve a vásárlófelügyelőknak azt is ellenőrizniük kellett, hogy a tejeskannák a plombák megsértése nélkül ne legyenek kinyithatók.

69 Jegyzőkönyv a kerületi előljárók értekezletéről – a tej forgalomba hozatalának újabb szabályai. *Fővárosi Közlöny* 1907. 1361–1362.

70 Csomád községi hamis tejek. *Fővárosi Közlöny* 1907. 1793.

zékének az aláírása is lehetetlen. A nagykereskedő is gyakran idegen kannákban szállít, így azokat vissza sem követelheti. Az idegen névvel ellátott kannák forgalomba hozatalát tehát semmi sem gátolja, sokan be sem szereznek új kannát, hanem mások kannáját veszik potomon áron az ócskavaskereskedőnél [...] akik iparszerűen üzik ezt [...] és lopott kannákat is vásárolnak. A fővárosban a kannalopás rendkívül el van terjedve, hiába lép közbe a rendőrség azzal, hogy lefoglalja azokat, később elárverezi, így módot nyújt arra, hogy újból forgalomba kerüljenek, a bűnös pedig hivatkozhat arra, hogy árverésen vette, így a tevékenysége legalizálódik. A kannák, azáltal hogy folyamatosan gazdát cserélnek, egyre jobban elrongálódnak, elkoszolódnak, ez veszélyezteti a közegészségügyet. A hatóságok büntetnek ugyan, de soha sem az igazi bűnöst, hanem azt, akinek a kannán a neve szerepel.<sup>71</sup>

A város mind biztonságosabb közéletléte miatt dolgozó szakemberei számára az évtizedes rendeletalkotási kísérletek, illetve az 1895-ös törvény újabb és újabb végrehajtási utasításai ellenére egyre világosabbá vált, hogy a tejmizéria megszüntetése érdekében hatékonyabb megoldáshoz kell folyamodni. Hiába a rendszer különböző pontjain beiktatott ellenőrzés, ha az utolsó pillanatban még mindig megtörténhet a tej felvizezése. A hamisítás teljes körű meggátolásának igénye vezette el a városi szakembereket ahhoz, hogy egy olyan központi tejbegyűjtő szerv megalakításának gondolatával kezdjenek el foglalkozni, mely az ellenőrzött tejet zárt edényekben, maga hozná forgalomba.

#### **A DRÁGULÁSI HULLÁM HATÁSA BUDAPESTI TEJVISZONYOKRA, A TEJÁRAK ÉS A TEJFORGALOM ALAKULÁSA A 20. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN**

A közegészségügyi problémán túl a tejkérdésnek gazdasági összetevője is volt. A tej árát számos tényező befolyásolta. A budapesti tejkereskedőkkel szerződött vidéki gazdák nagyjából a Budapesten forgalomba kerülő tej árának a 40%-áért adták át a nyers tejet. Erre terhelődött rá a szállítási költség, a budapesti vám, valamint a kannák beszerzési, tisztogatási és visszaküldési költsége, ami általában a tejnagykereskedőt terhelte. Ezek a járulékos költségek már önmagukban kiadták a tej árának további 25%-os emelkedését, amit csak növelt a nagy- és a kiskereskedelmi ár közötti, szintén nagyjából 25%-os árrés. Ez utóbbi nyereségből kellett fedeznie a tejkereskedelmi vállalatnak a telephely fenntartási költségét, a tej kezelésével, hűtésével és a kisboltokhoz való kiszállítással járó kiadásokat, illetőleg ebből gazdálkodta ki a kereseti adót, és viselte azt az üzleti kockázatot, amit az eladatlan mennyiség mellett a tej könnyen romlósága is növelt, a maradék 10% pedig a kiskereskedelem jövedelme volt.

A főváros lakosságszámának növekedése egyéb tejpiacon folyamatokban is tükröződött. Általános tapasztalat volt ugyanis, hogy az élelmiszercikkek áremelkedésével a hamisításuk mértéke is megnövekedett, vagyis egyre nagyobb százalékban vizezték fel a tejet az árusok, így az ellenőrzésekkel nem volt ritka a 30% víztartalommal bíró tej sem. A lakosság ezért nemcsak hogy drágábban vette a tejet a piacokon, hanem az esetek 35%-ában még ezt a megemelkedett árat is már a felvizezett tejért fizette ki. Az áremelkedés a vásárcsarnokokban beszerzett tej esetében is

71 A Tejkereskedők Egyesületének szabályrendelet kibocsátás iránti kérelme Andrassy Gyula belügyminiszter úrhoz. BFL IV. 1407/b. 127415/1909-VIII. isz., 528/1913-VIII. isz. A tejnagykereskedők egyesülete, mint ipartársulás, a saját védelmében egy kannacserélő állomást hozott létre 1909-ben, ahova az elkeveredett kannákat vihették vissza a tagok. Emellett 1913-ban számos javaslatot is tettek egy szabályrendelet alkotására vonatkozólag Andrassy-nak, melynek pontjaival (például hogy csak összezúzott kannát lehetne átadni az ócskavas-kereskedőknek) megakadályozhatóknak vélték a visszaéléseket.

kimutatható volt,<sup>72</sup> sőt a hamisításnak legkevésbé kitett palackozott tejnél is elérte a közel 30%-os növekedést a huszadik század első évtizede alatt.<sup>73</sup> Emellett a tejkereskedők és a tejtermelők által kötött kartellegeyzések<sup>74</sup> is a tej árának emelkedését hozták, csakúgy, mint a sok közvetítői kéz, melynek megléte a városi tejforgalmazás szervezetlenségére utalt.

A tej árának jelentősebb emelkedése már 1905-ben érzékelhetővé vált, de 1907 őszén drasztikus drágulást regisztráltak a statisztikák. Ekkor a gazdák a korábbi 10–13 filléres kilogrammár helyett, hivatkozva a megnövekedett termelési költségekre, 14–17 fillérért adták azt a tejet, ami a lakossághoz már 24–25 fillérért jutott el.<sup>75</sup> A hús és a kenyér mellett a tej volt az a legfontosabb alapélelmiszeri cikk, melynek az ára jelentősen megnőtt a huszadik század első évtizedében leírt drágasági hullám idején. Igaz, ez a drágulás, ami az 1897-es árakhoz képest 38%-os emelkedést mutatott,<sup>76</sup> meg sem közelítette az élelmiszerek átlagos drágulási arányát. Ezért a hatósági beavatkozás igénye nem a tej áremelkedéséből indult ki, hanem abból, hogy egy újabb árucikk folyamatos áremelkedése kapcsolódott bele az általános drágaság körébe, tovább növelve a terhet, amit a lakosság egésze érzett. Az ebből eredő hatósági szerepvállalás sürgetése pedig még érthetőbbé válik, ha hozzávesszük a közegészségügyi hiányosságok és veszélyek miatt már évtizedek óta meglévő nagyon erős társadalmi nyomást. Ezzel magyarázható tehát, hogy a fővárosnak a tejkérdésben tanúsított hozzáállása sokban mutat majd párhuzamot a hús és a kenyér ára, valamint a minősége biztosítása érdekében vállalt községi szerepvállalással.

A tej árnövekedését befolyásoló tényezők: a termelési viszonyok változása, például a dráguló munkabér, vagy a takarmányár emelkedése már magában hozzájárultak az árváltozáshoz. Emellett a szakembereket további aggodalommal töltötték el Budapest felé irányuló élelmiszer-szállítmányokat érintő változások is. A vasúti szállítási díjak megemelkedése, a szállítási kedvezmények megvonása, illetve a darabáru-tarifa alkalmazása is tovább drágította az egyre távolabbi vidékről érkező, és így egyre nagyobb szállítási költséggel terhelt tejet, melynek árát tovább növelték az olyan – a minőség védelme érdekében hozott – biztonsági intézkedések is, mint a palackhitelesítési kényszer.

72 SZŐNYI Gyula: *A fővárosi élelmiszerárak az 1897–1936. években*. Budapest 1940. 80. (Statisztikai Közlemények 93/1.) Megbízható árkimutatásokkal a vásárcsarnokrendszer létrejötté óta rendelkezünk. A tej 1897-es árának indexértékét 100-nak véve, 1899-től vált megfigyelhetővé a csökkenés, majd a tej ára 1900–1903 között 92-n stagnált, 1905-ben már 108, 1907-ben 112, majd egy rövidebb visszaesést követően 1910-től már ismét folyamatosan emelkedik, amit ezeknek az éveknek a 115-ös, 131-es, 135-ös és az 1913-ban pedig már 138-as indexszáma jelez.

73 P. Szabó és Melly jelentése 1909. BFL. A palackozott tej ára 1903-ig 21 fillér alatt volt, 1904-ben már 22 fillér, 1907-ben 24, 1909-re pedig elérte a 30 filléres átlagárát.

74 A fővárosi tejkereskedők kartellje, *Közlelek* 1896. 61. (július 29.) 1–2., A tejtermelő gazdák értekezlete. *Közlelek* 1898. 16. (február 23.) 1–2. 1896-ban például több cikk is tárgyalta a *Közlelek* hasábjain, hogy 12 fővárosi tejnagykereskedő cég kartellmegállapodást írt alá (amit egyébként az újság is lekötött). Ebben arra kötelezték magukat, hogy a termelőktől a szállítási és egyéb költséget is beleértve 6 és fél koronánál drágábban nem vásárolnak tejet, ugyanakkor a fogyasztóknak, és lehetnek azok akár viszonteladók is, 8 és fél koronánál olcsóbban nem adják el. Mivel a kartellmegállapodásokat törvény nem tiltotta, így a gazdáknak nem maradt más fegyverük, mint a tejkartell bojkottálása, amire a *Közlelek* fel is szólította az olvasóit.

75 P. Szabó és Melly jelentése 1909. BFL. Az árakat a belvárosi tejárusoknál vették fel. A külső, a munkások által lakott területeken nagyjából 2 fillérrel olcsóbban lehetett tejehez jutni, igaz, az ottani lakosság nagyobb mértékben volt kitéve a hamisításnak is. A viszonteladással foglalkozók sokszor még erre az árakra is rátettek további 2–3 fillér hasznot, így nem volt ritka a 30 filléres kimért tej ára sem a városban.

76 SZŐNYI 1940. 77. A vaj ára 35%-kal, a tejfölé meg 55%-kal emelkedett meg. A sajt és a tehéntúró a világháború előtt még nem játszott a közéletben számottevő szerepet.

Az 1906-os statisztikai adatok tanúsága szerint Budapest éves tejfogyasztása közel 100 millió kg tej volt, ami kerekítve napi 273 ezer kg tejet, egy lakosra nézve pedig évi 124, illetve napi 0,34 kg tejet jelentett. A fővárosba felhozott tejmennyiség kétharmada vasúton érkezett a városba,<sup>77</sup> a fennmaradó részt pedig kocsikon vagy gyalogosan szállították be többségében a város környéki falvakból. 1906-ban a városba érkező tej közel 40%-a a hét legnagyobb forgalmat lebonyolító tejvállalaton keresztül érkezett. Ezek szerepvállalása az elkövetkezendő években jelentősen megemelkedett. 1908-ra már a városba érkező tej 56%-át e tejvállalatok szállították be, amit a fogyasztási szövetkezetek által behozott 3%-ot kitevő mennyiség egészített még ki.

### A KÖZSÉGI TEJÜZEM ÖTLETE ÉS FELEMÁS MEGVALÓSULÁSA

A községi tejüzem megteremtése érdekében tett első lépésekhez az 1907-es nagyarányú tejár-emelkedés adta meg az addig még hiányzó lökést. A községi üzemek alapításában számyait próbálgató VIII. Közélelmezésügyi Ügyosztály elképzelései ekkor még csak arra irányultak, hogy valamilyen formában megnöveljék a városba érkező tej mennyiségét, s a kínálat emelkedése által árcsökkenést érjenek el a piacon. Ennek érdekében tárgyalást kezdeményeztek a Budapesti Központi Tejszarnok Szövetkezettel, mely a tej árának egyidejű csökkentése mellett a beszállított napi tejmennyiségnek akár 20 000 literrel való megnövelését is teljesíthetőnek vélte abban az esetben, ha a MÁV-nál a főváros kieszközölné számára a tarifakedvezményt.<sup>78</sup> Bár a tárgyalások ezen a ponton megszakadtak, a tejátvevő, kezelő és értékesítő községi tejvállalat alapításának gondolata ekkor fogant meg a városházán.<sup>79</sup>

A községi tejvállalat megalapításának első tervét 1908-ra dolgozta ki a vásárcsarnoki irodavezető tisztjét ellátó Perényi Szabó Ferenc. Elképzelése szerint a főváros a tejvállalat felállításával minőség- és árszabályozás formájában tudna a már létesült, illetve létesítés alatt álló községi élelmezési üzemekhez hasonlóan,<sup>80</sup> hathatósan fellépni a lakosság közegészségügyi helyzetének védelme érdekében.<sup>81</sup> Perényi az 1908-as tervzetében három elképzelést

77 P. Szabó és Melly jelentése 1909. BFL.

1906-ban a legtávolabbi pont, ahonnan tejet hoztak a városba a Budapesttől 209 km távolságra fekvő Bácsborsód volt. A város ellátásában a 150 km-es távolság egyáltalán nem volt ritka, ami azonban már mindenképpen igényelte a megfelelő hűtés biztosítását is. A korabeli számítások szerint a lakosság számának 100 000-es megnövekedéséből fakadó tejigény-emelkedést (napi 1/3 liter tejfogyasztással kalkulálva) újabb 5000 fejős tehén beállításával kellett volna fedezni ahhoz, hogy a piacon ne vezessen a lakosságszám növekedése miatt fellépő tejhiány áremelkedéshez. Ezt pedig mindaddig, amíg fajtaváltás eredményeként nem növekszik meg a tejgazdaságok hozama, egyedül csak az újabb és egyre távolabbi tejtermelő területek bevonásával lehetett biztosítani. Ez utóbbi megoldás magában hordozta az ár továbbemelkedését is, miután a fuvarkölttség megnövekedett.

78 JESZENSZKY Pál: A tejuzsora. *Köztelek* 1907. 2085. A Tejszarnok kérelmét végül az OMGE terjesztette fel (sikertelenül) a pénzügyminiszterhez, kérve, hogy a köztisztviselők szövetkezetéhez hasonlóan a Központi Tejszarnok is részesüljön a 70%-os tarifakedvezményben.

79 Ripka Ferenc indítványának tárgyalása a közgyűlésen *Fővárosi Közöny* 1907. 1672.

80 A községi üzemek (Hatósági Lóhús Üzem 1905, Községi Kenyérgyár 1909 stb.) megalapításának körülményeiről bővebben lásd: UMBRAI Laura: Mit evett Budapest. A főváros élelmezéspolitikájának kialakulása és működése az első világháború éveiben. In EGRI Gábor – KABA Eszter (szerk.): *1916. A fordulat éve? Tanulmányok a nagy háborúról*. Budapest 2017. 277–280. 267–301.

81 PERÉNYI SZABÓ Ferenc: Városi tejforgalom hatósági kezelésben, hivatalos jelentés. *Fővárosi Közöny* 1908. 64. Mell. 1–6. A Perényi-féle tervzet hosszú távon a közegészség biztosítása érdekében számolt annak lehetőségével, hogy a város tejellátásának egészét hatósági felügyelet alá vegyék. Ez esetben zárt láncként, a tej begyűjtésétől kezdve egészen az árusításig, teljesen a hatóság felügyelete alá kerülhetne a folyamat.

vázolt fel. A tejforgalomban való hatósági szerepvállalásnak az első állomása a külföldi megvalósult példák alapján az lenne, amikor a hatóság csak egy, a legvédtelenebb rétegek (cse-csemők vagy emberbaráti intézetek) tejjelállítását vállalná. A városi lakosság közegészségügyi helyzetét szem előtt tartó szakember számára azonban jóval kecsgetőbb volt a tejkérdésnek az az általánosabb megoldása, amikor a lakosság az összes tej- és tejtermékszükségletét a hatóság által kezelt tejszarnok közbejöttével szerezhetné be. Hiába volt azonban minden irányból indokolható egy monopolisztikus hatósági tejjelállítás megteremtése, nem véletlen, hogy külföldön a valós közegészségügyi igények ellenére sem találni minderre akár csak részlegesen is megvalósuló példát. A következő évek egyik kérdése éppen ezért az lett, hogy Budapest vállalhat-e úttörő szerepet a községi tejjelállítás megalakítása terén is, vagy a közegészségügyi célnak leginkább megfelelő monopolisztikus elképzelések felett végül az évtizedes hagyományokon alapuló magánérdek győzedelmeskedik.

Perényiék 1908-ban a reális lehetőségek felmérését követően a köztes megoldást választották, és a harmadik lehetőség kidolgozásán kezdtek munkálkodni. Ennek érdekében egy már működő, megbízható tejjelállalattal kerestek kapcsolatot, amellyel együttműködve és ennek nyomán megfelelő piaci részesedést szerezve, a város már meg tudna felelni a minőség- és árszabályozó feladatának. A rendszert hosszú távon abba az irányba tervezték továbbfejleszteni, hogy a jövőben a szövetkezet tagjain kívül is bárki küldhessen majd tejet a hatósági tejjelállalathoz, a kiskereskedők viszont csak hatósági engedéllyel, és folyamatos hatósági ellenőrzés mellett közvetíthetnék.<sup>82</sup> A községi tejjelállítás megalapításának nehézségeivel azonban a város házán is tisztában voltak, és ezzel magyarázható a terv óvatos lépésekben történő megvalósításra ajánlása is. A magánvállalatok ugyanis saját üzleti érdekeiket tartották szem előtt, ami rövid távon egyáltalán nem volt összeegyeztethető a közérdekkel, vagyis hogy a lakosság mind szélesebb körét, minél nagyobb arányban lássák el a lehető legolcsóbb, jó minőségű tejjel.

A napi 270 000 liter tej forgalmazásával kalkuláló községi tejjelállítás terve 1909-ben került a nyilvánosság elé. A város ekkor a földművelésügyi minisztérium támogatásával tárgyalásokat kezdeményezett a Központi Tejszarnok Szövetkezettel, amellyel együttműködve és azt továbbfejlesztve kívánta a megfelelő nagyságú piaci részesedés birtokában befolyásolni a budapesti tejkérdést. A tervek szerint az új tejjelállalati alapításához egyenlő arányban járult volna hozzá a főváros, az állam és a tejszarnok is, melynek eredményeként a Szövetkezet egy új telepet létesítene előbb napi 150 000 liter, hosszú távon pedig 270 000 literes tej forgalmazására.

Az egyeztetés ugyan megkezdődött, de hosszú évek múlva sem vezetett eredményre.<sup>83</sup> Ezért egy idő után a tárgyalások abba az irányba módosultak, hogy a remélt egyesülés helyett a Szövetkezet csak egy új, nagyobb kapacitású központot emelne, amihez a fővárostól kedvezményes áru telket kapna.<sup>84</sup> A magas telekárakra hivatkozva azonban a tárgyalások megint csak megszakadtak, így a főváros tejjelállalati koordináló elképzeléseinek megvalósítása újból elakadt, miközben a lakosság tejjelállalati tevékenysége egyre inkább a vidéki tejgazdaságokkal kapcsolatban lévő szö-

82 Uo. A nagyüzemi jelleg már önmagában is árcsökkenést jelenthetett volna, hiszen a tömeges szállítással, illetve gyűjtőközpontok kiépítésével a szállítás, az átvétel és az ellenőrzés költségeit lehetett volna csökkenteni. Emellett a kisebb terjesztők kiküszöbölésével a gazdától, a főváros közegein keresztül közvetlenül a fogyasztókhoz juthatott volna a termék, miközben megszűnik a vidék kartellszerű felosztása is.

83 A tejszarnok ugyanis ragaszkodott a szövetkezeti forma megtartásához, mivel az új vállalat keretében nem tartotta érvényesíthetőnek tagsága érdekeit. Feltehetően a vállalatba való beolvadás nem hozott volna annyi előnyt a Tejszarnoknak, hogy az feláldozta volna korábbi függetlenségét.

84 A Bihari útra tervezett komplexummal kapcsolatban is többször megszakadtak a tárgyalások, miután a Tejszarnok nem fogadta el a város által szabott napi 150 000 literes forgalom és a jó minőségű tej garantálására vonatkozó feltételeket.

vetkezetek kezében összpontosult. A hatóság szerepvállalása ezért elsősorban ezek ellenőrzésében és a tejjenség miatt továbbra sem nélkülözhető milimárik kordában tartásában merült ki.

A világháború éveiből már tudunk külföldön működő közhasznú városi tejüzem létesítéséről. A strassburgi Laiterie Centrale Rt. a városi hatóság több mint 80%-os részvénybirtoka mellett, 1914-ben létesült a környék nagyobb tejgazdaságainak bevonásával.<sup>85</sup> Ehhez hasonló üzem megalapítására a világháború közepén Budapest is tesz majd újabb kísérletet, amikor 1916-ban a Központi Tejcsernok vezetősége a termelés ellehetetlenülése miatt elhatározta, hogy részvénytársasággá alakítja a korábbi szövetkezeti formát.<sup>86</sup> A főváros ekkor a lakosság tejjelállításának érdekében úgy döntött, hogy megvalósítja régi tervét, és megszerzi a részvények többségét.<sup>87</sup> „Az elhatározást az összes érdekelt részéről a háború is megérlelte, úgy hogy ma már általános az a meggyőződés, hogy a főváros lakosságának tejjel való ellátásában a hatóságnak döntő szerepet kell játszania.”<sup>88</sup>

A város új részvénytársasága 1916 augusztusától a háborús körülmények dacára többekévé<sup>89</sup> beváltotta a hozzá fűzött reményeket. A fővárosi irányítás alá kerülő, de továbbra is az igazgatói posztot betöltő Gerlei Lajos<sup>90</sup> vezetése alatt álló Budapesti Központi Tejcsernok Rt., a jövedelmezőség elvének háttérbe szorításával, elsősorban a lakosság ellátásának biztosítását tartotta szem előtt. Vidéken a fővárosi lakosság számára rekvirált tej begyűjtésére telepeket létesített,<sup>91</sup> ahonnan saját hűtőkocsikkal szállította fel a tejet, miközben a nehéz fuva-

85 M. V.: Strasbourg városi üzemei. *Városi Szemle* 1935. 597–600.; *Temesvár – Városi Közlöny* 1911. 1. 120.; PATAKI Béla: Egy modern magyar város életéből. *Városi Szemle* 1912. 167–189., 173.; SZÁSZ Zoltán: „A magyar Manchester”. A modern Temesvár kiépítése. *História* 1992. 1. 15–18. 18. A kontinens első közszéki tejjállalata azonban mégis Magyarországhoz, azon belül pedig Temesvárhoz kötődik. Ott a városi tejközpont megteremtésének gondolatával a felszökő tejárák miatt már 1906-ban kezdtek foglalkozni, melynek eredményeként 1910. december 1-én meg is indult a központ működtetése. Temesvár ellátásában már 1908 óta komoly részt vállalt a napi 3000 liter tejet biztosító, Csekonics Endre gróf zombolyai uradalmán létesített tejértékesítő telep. A város ezt vette át, és a hűtőberendezéssel felszerelt helyi közvágóhidjára telepítette, miközben a tejet saját árusító bódéin keresztül értékesítette. Innentől kezdve Temesvár tejjigényének 40%-át a városi tejüzem biztosította, amivel érzékelhető tejárcsökkenést ért el.

86 Tanácsi jelentés a főváros közlélmzési állapotáról. *Fővárosi Közlöny* 1916. 2063–2064., SOLTY 1936. 10.

87 Tanácsi jelentés a főváros közlélmzési állapotáról. *Fővárosi Közlöny* 1916. 2063. A Szövetkezet végül 2 millió korona tőkével részvénytársaságot alapított Budapesti Központi Tejcsernok Rt. néven, amelynek részvényeiből a földmívelésügyi minisztérium jegyezte 40 000 koronás részesedéssel együtt a Budapesti Állatvásár Rt. másfél millió korona névértékű részvényt (vagyis az összes 75%-át) vett át.

88 Budapesti Központi Tejcsernok r.-t. *Köztelek* 1916. 1232.

89 Pikler lemondása a Tejhivatal vezetéséről. 1917. január 31. BFL IV. 1407/b. 7959/1917-VIII. sz., 2579/1917-VIII. sz., ua. 599/1917-VIII. sz., 1205/1917-VIII. sz. A főváros célja azonban csak bizonyos keretek között valósulhatott meg. A levéltár bővelkedik a Tejhivatal aktuális vezetőinek (előbb a statisztikai hivatal aligazgatója Pikler J. Gyula, majd Moussong Géza) Gerlei Lajossal vívott, eredménytelen küzdelmeit lejegyző iratokban. Ezek arról tanúskodnak, hogy a Tejcsernok szívesen helyezte a tejjegysek tejjigényének kielégítése elé a jobban fizető régi ügyfelei kiszolgálását. Vagyis hiába létesített a város közszéki tejjállalata, a tejjegyben Budapest mégsem tudta a magánérdekkel szemben érvényesíteni a városlakók érdekeit.

90 GERLEI Lajos. *Tejgazdasági Szemle* 1926. 13. (július 1.) 1.

91 A tejnagyerkeskedők és szövetkezetek számára rekvirált tejek. BFL IV. 1407/b. 127188/1917-VIII. sz., 1633/1917-VIII. sz., Budapest tejjelállása – Budapesti Központi Tejcsernok Rt levele az Országos Közlélmzési Hivatal vezető miniszter részére 1917. május 27. BFL IV. 1407/b. 44217/1917-VIII. sz., 1740/1917-VIII. sz. 1917 nyarán 62 községben vették igénybe a fővárosi lakosság ellátására a termelt tejet, ebből 41 a Budapesti Központi Tejcsernok Rt.-nek, 21 pedig az Általános Tejcsernok Rt.-nek szállította a tejet.

rozási és munkaerő-körülmények ellenére is az összes korábbi tejfiókját üzemben tartotta, sőt a város külső részein is biztosította a legrászorultabb rétegek számára a hatósági tejjelátást. Nem sokáig működött azonban fővárosi kézben a hatósági tejüzem, mivel már 1917 nyarán a város, a várható magas beruházási költségekre hivatkozva és egyéb összetevők figyelembevételével, részvényeit átadta a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltségébe tartozó Magyar Élelmiszerszállító Rt.-nek.<sup>92</sup> A hosszú éveken át tervezett városi tejüzem tehát még egy évig sem működött, mára pedig még az emléke is kiveszett a köztudatból.<sup>93</sup>

A korábbi nagyszabású elképzelésekből hosszú távon pusztán a háborús körülmények miatt 1916-ban tanácsi utasításra létrehozott, és egészen 1931 végéig működő, a rendelkezésre álló tej mennyiségének nyomon követésében és a működő tejvállalatok ellenőrzésében kulcsszerepet játszó Tejhivatal maradt meg, mely a továbbiakban a város tejjelátó rendszerében már megkerülhetetlen szerepet játszott.<sup>94</sup>

### ZÁRÓ GONDOLATOK

A lakosság tejfogyasztása, illetve a tejnek az ételmezési kultúrában elfoglalt helye különleges fokmérője az urbanizáció szintjének. Ezzel magyarázható, hogy a huszadik század elejétől egyre inkább megfigyelhetővé vált az államnak és főleg a tőkének a tejágazat felé forduló, mind erőteljesebbé váló figyelme. A közéleti üzemrendszerével világviszonylatban is egyedülálló főváros pedig a magánérdekkel folytatott küzdelmében az első nagy vereségét is pont ezen a közegészségügyi szempontból elsőrendű fronton szenvedte el, amikor alig egy-éves működése után, máig nem teljesen tisztázott körülmények között, részvényei nagyszabású átadása mellett döntött. A fővárosiak tejjelátása inntől a prosperáló és többségében egymással fuzionáló kisebb és nagyobb tejvállalatok kezébe került, ahonnan ellenőrzött körülmények között jutott a tej a fogyasztókhoz. Ebből a szempontból a huszadik század első fele a főváros hatósága szemszögéből is felfogható sikertörténetként. A két világháború közötti termelési nehézségek, valamint a tejnek a vajpiaccal való speciális összefonódása miatt ez az időszak sem hozhatott azonban a lakosság szempontjából tejbőséget, hiszen a budapestiek még a tejben a korábbi évekhez képest bővelkedő harmincas évek végén sem jutottak több tejhez, mint az első világháború kitörése előtt, a modern tejpiac formálódó korában.

92 *Gazdaság, pénzügyi és tőzsdei kompasz, Budapest 1926–27.* 2. kötet 145., A tejtörzszt. *Pesti Napló* 1917. 162. 372., A Központi Tejcsarnok ügye. *Budapesti Hírlap* 1917. 165. 19. A Kereskedelmi Bank érdekeltségi körébe tartozott a Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet régi nagy ellenfele, az Általános Tejcsarnok Rt. is. Többek között e két tejvállalat fog majd 1926-ban Budapesti Központi Általános Tejcsarnok Rt. néven fuzionálni.

93 *Fővárosi Közlöny* 1918. 28. (június 14.) Mell. 18–19.

94 MOUSSONG Géza: *Budapest tejjelátása.* Budapest 1931. 8., 64. (Statistikai Közlemények 66/3.) A Tejhivatal létrehozásának fő indokai között szerepelt, hogy a háború alatt megcsappant tejfelhozatalból, a tejnagyvállalatok készleteinek részleges igénybevételével, legalább a legrászorultabbak számára (gyerekek és idősek) biztosítsák az egészséges tejjel való ellátást, illetőleg egyre nagyobb szerepet kapott a Tejhivatal a vállalatok közegészségügyi ellenőrzésében is.

ESTÓK JÁNOS

**MARKETINGKOMMUNIKÁCIÓ  
ÉS AGROTECHNIKA MAGYARORSZÁGON  
A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN**

ABSTRACT

**JÁNOS ESTÓK: MARKETING COMMUNICATION  
AND AGROTECHNOLOGY IN MID-19TH CENTURY HUNGARY**

The paper examines the channels of communication through which information concerning up to date agricultural equipment and machinery reached Hungarian consumers and farmers in the mid-19th century. How did they acquire the necessary experience for mechanization and its advantages, the ability to choose between machine types or make decisions based on output or brand, or gain working knowledge of purchase prices and depreciation costs?

The basic method of reaching customers in Hungary was personal sale. Personal contact and persuasion helped ease the suspicion of customers to new products, which often was the consequence of the lack of knowledge. At the same time certain elements of non-verbal channels of communication were also employed in order to reach the target audience. In the period under survey, non-verbal channels had the same role as print media. Apart from newspapers these included business correspondence, textbooks, educational booklets, almanacs, yearbooks, official statements, trade signs, advertising boards, leaflets, price lists and catalogues. At shows the target audience could be reached in concentrated numbers and customers could choose from a large selection of products. The role of trial shows and competitions decreased with the growth and increasing effectiveness of the media.

Companies distributing agricultural equipment and machinery used surprisingly versatile marketing tools in mid-19th century Hungary. It can be stated that in the examined period some tactics that are well-known today had already appeared: the survey of consumer demand, the development of price levels and payment options, the conviction of consumers, the advertisement of the product and the communication of information and suggestions.

*Keywords:* agrotechnology, agricultural engineering, marketing communication, channel of communication, personal sale, nonverbal channels



A jobbágyfelszabadítás következményei és a formálódó piacgazdaság kényszerítő-ösztönző hatása soha nem látott keresletet teremtett korszerű mezőgazdasági eszközökre és gépekre Magyarországon a 19. század második harmadában. Mindehhez társult a gőzüzemű szállítási infrastruktúra, a gőzhajózás és a vasút gyors kiépülése, amely megkönnyítette a hazai agrártermékek piacra jutását és a szükséges gépek – jellemzően külföldről történő – beszerzését. Az agrotechnika korszerűsítésére adott esélyt a magyar szaknyelv és a magyar nyelvű tudományosság térnyerése. Az információ mennyiségének korábban nem tapasztalt növekedését és az információáramlás felgyorsulását eredményezte a nyomdatechnika fejlődése, a szaklapok és általában a nyomtatott termékek sokasodása, a postahálózat és a távírdák bővülése, forgalmának növekedése.

A mezőgazdasági eszközök és gépek bőséges áru kínálatát alapvetően a külföldi termékek piaci térfoglalása idézte elő Magyarországon a 19. század ötvenes–hatvanas éveiben. A későn induló belföldi gyártóknak, gépkereskedőknek nem csupán a külföldi kiváló minőségű árucikkkel kellett versenyezniük, hanem el kellett sajátítaniuk a vásárlók elérésének és vásárlásra ösztönzésének a nyugat-európai, amerikai cégek által alkalmazott módszereit is. Amíg a hazai cégek a termelés növelésére összpontosítottak, hogy ki tudják venni a részüket a hirtelen támadt piaci keresletből, addig a raktárra termelő külföldiek már a fogyasztó megnyerését tartották elsődleges feladatuknak.

A mezőgazdasági eszközöket és gépeket értékesítő marketingszemléletű<sup>1</sup> belföldi gyártók és kereskedők olyan termékek előállítására, eladására törekedtek, amelyekre fokozott és tartós kereslet támadt. Így kezdetben a talajművelő eszközökre (főként ekékre) fordítottak figyelmet, később a fogatos vetőgépekre és a cséplőgépekre. A hazai gyártók elsősorban ezeket fejlesztették, és a külföldi gyártmányokat a magyarországi felhasználói igényekhez „igazították”.<sup>2</sup> Hamar felismerték a célcsoportok elhatárolásának fontosságát is: kínálatukban a módos parasztgazdaságok, azaz a kisüzemek egyszerűbb gépei (kézi hajtású cséplőgép, szelelőrosta, kukoricamorzsoló, daráló stb.) éppen úgy szerepeltek, mint a nagybirtokok, vagyis a nagyüzemek nagy teljesítményű gépei, géprendszerei (gőzcséplőgép-garnitúra, fogatos aratógép). A gyártásba vont termékek körének a kiszélesítése észszerű lépésnek tűnt a kereslet kielégítésének szándéka szempontjából, de a tőkeszegény vállalkozások esetében szétforgácsolta a rendelkezésre álló erőforrásokat.<sup>3</sup>

A magyarországi keresletre az 1850-es években gyorsan reagáló, áruiknak piacot kereső külföldi mezőgazdasági gépgyárak tőkeerejükre támaszkodva igyekeztek minden korabeli kommunikációs csatornát felhasználni termékeik megismertetése, a célközönség meggyőzése, eladásaik növelése érdekében. Az erősödő piaci verseny egyre agresszívabb értékesítési módszereket eredményezett.

- 1 A marketing (a piacelemzésre épülő termékkör kialakítása, majd a termékek megismertetése és értékesítése) a mai értelemben vett összetettségében nem alkotta a vállalati stratégia részét a 19. század második harmadában Magyarországon. Erre szakosodott szakembereket sem alkalmaztak. A piaci verseny azonban arra szorította a cégeket, hogy a vevők megnyerése érdekében meghaladják a hagyományos kereskedelmi és (marketing)kommunikációs módszereket.
- 2 A külföldi gépgyárak is igyekeztek a sajátos vásárlói igényekhez alkalmazkodni, például a skót George Yull a Hornsby and Son cég magyarországi ügynöke az itteni elvárásokhoz igazította az angol cég egyes ekéit. Vö. *Gazdasági Lapok* 1858. 340., 612. (képpel illusztrálva). Az 1. és 2. sz. Yull-féle „magyar eke” gyártási jogát a Vidats-gyár szerezte meg 1859. január 1-től. Vö. Élni és élni hagyni. *Gazdasági Lapok* 1858. 655–657.
- 3 A ferencvárosi Vidats-gyár a piaci versenyben való talpon maradás esélyét a szakosodásban és a részvénytársasággá alakulásban, azaz külső tőke bevonásában látta. Törekvésük érdektelenség miatt kudarcba fulladt. Vö. JANKÓ Vince a Vidats-gyár részvénytársasággá alakításáról: *Gazdasági Lapok* 1859. 387–388.

Írásunkban arra keressük a választ, hogy milyen kommunikációs csatornákon jutott el a korszerű mezőgazdasági eszközökkel és gépekkel kapcsolatos ismeret, tudás a magyarországi fogyasztókhöz, a gazdálkodókhöz. Honnan tettek például a gépi vetés ismeretanyagára, azaz a gépi vetés lehetőségére és előnyeire, a vetőgépfajták közötti választás (szórva vagy sorvetés), a teljesítmény szerinti és a márkák közötti döntés képességére, a bekerülési, illetve az amortizációs költségek ismeretére?

Ha a vizsgált esetekre alkalmazzuk az általános kommunikációs modellt, akkor a folyamatot a következőképpen lehet leírni: a kibocsátó (gyártó, kereskedő) kódolt üzenetét közvetítő csatorna (médium) segítségével üzenetként továbbítja a befogadóhoz (vevő, felhasználó), aki azt értelmezi (dekódolja). A befogadó visszacsatolása a kibocsátó felé olyan interakciót eredményez, amely visszajelzi az üzenet megértését és kiváltja a kibocsátó választát. Médiumnak tekintünk minden olyan kommunikációs csatornát, amelyen a mezőgazdasági eszközök és gépek megjelentek a potenciális fogyasztók számára. Vizsgálatunkban a csatornák felosztásunk szerint lehetnek szóbeli, nem verbális és komplex felületek. Vizsgálatunk során az innováció elfogadási elméletre támaszkodunk, ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy a tőkés gazdaság kiépülésének korai szakaszában nemcsak a gyártók és a kereskedők szűken értelmezett marketingtevékenységét szükséges vizsgálni, hanem az egyéb kommunikációs csatornákat is, például az iskolarendszert, az egyesületek tevékenységét és egyes nem marketing céllal készült nyomtatott kiadványokat.

### A KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNÁK BŐVÜLÉSE

A jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben a belső piac bővülése mögött elsősorban a volt földesúri közép- és nagybirtokosok eszköz- és gépigénye állt. Ugyanakkor a paraszti népesség körében elősegítette a fogyasztás növekedését az írni-olvasni és számolni tudás elterjedése. A magyarországi népesség többsége analfabéta volt a 19. század közepén, ami még nagyobb arányban jellemezte a potenciális vásárlókat, az agrártársadalmat. Az elemi ismeretek hiánya az egyik alapvető akadályát jelentette a fogyasztók befolyásolásának, az eredményes értékesítésnek. Az analfabetizmus fokozatos fölszámolása az elemi iskolai oktatásnak volt köszönhető, ami lehetőséget teremtett az eszköz- és gépkínálat alaposabb megismerésére.

Az üzemnagyságot, a vetésszerkezetet és még számos elemet magába foglaló észszerű gépesítés a rendszerezett szakismeret átadását végző iskolák tudásanyagára alapozódhatott igazán. A mezőgazdasági szakoktatás leggyengébb pontja azonban éppen az alsó szintű képzés volt. Az egyéves képzési idejű, alig néhány állami, illetve magán földművesiskolába évente átlagosan 100–150 tanuló járt az 1870-es években. Az egyéb alsófokú mezőgazdasági szakiskolák száma és tanuló létszáma sem volt jelentős. Így a parasztagazdaságok eszköz- és gépvásárlásainak az elmaradását nemcsak a tőkeszegénység vagy az üzemmérethez igazodó árukínálat hiánya okozta, hanem a szakismeret elégtelensége is. Ráadásul az ötvenes-hatvanas évek kedvező értékesítési lehetőségeit a nyomásos gazdálkodással és a hagyományos eszközállománnyal is ki lehetett használni.

Az eladásokat nehezítette, hogy a vevők többsége nem rendelkezett a korszerű technika szakszerű kezeléséhez (a gépek beállításához és működtetéséhez) szükséges ismeretekkel. Ezt a hiányosságot kezdetben maguk a gyártók igyekeztek ellensúlyozni: a gyártelepen, a bemutatóraktárban vagy a géppróbákon adták át az ezzel kapcsolatos tudást. Vidats István pedig arra vállalkozott, hogy befogad pesti gyárába ügyes embereket néhány hónapra, akik ingyen megtanulhatják a kovács és esztergályos munkát, s így a mezőgazdasági eszközök és gépek javítását. A Magyar Gazdasági Egyesület (MGE) az 1850 őszén született felhívást a követke-

ző év nyarán megismételte a *Gazdasági Lapok* hasábjain, mert „nálunk a czélszerű gazdasági eszközök terjedésének legnagyobb akadálya a kezelők ügyetlenségében rejlik”.<sup>4</sup>

A közép- és nagybirtokosok – különösen a belterjes gazdálkodásra áttérők – már szakképzett mezőgazdászokat alkalmaztak. Képzésük az ötvenes években a magyaróvári, a hatvanas években az újraindult nagyszentmiklósi és keszthelyi tanintézetben (Georgikon) folyt. A kiegyezés után középfokú mezőgazdasági tanintézet nyílt Debrecenben, Kolozsvárott és Kassán. A mezőgazdasági tanintézetekben végzett gazdászok nemcsak elméletben, hanem a tangazdaságokban folytatott gyakorlatok során is megismerkedtek a gépesítés hasznáival, a korszerű agrotechnika működtetésével. Szakismeretükre alapozódhatott a közép- és nagybirtokosok eszköz- és gébeszerzése.

A szaporodó gazdasági egyesületek, iparos egyesületek, olvasóegyletek és más civil szervezetek fontos szerepet játszottak az ismeretátadásban, a gépesítés ösztönzésében. Kiemelkedett közülük a reformkori alapítású Magyar Gazdasági Egyesület (1862-től Országos Magyar Gazdasági Egyesület, OMGE), amely a gépesítés népszerűsítésében is széles körű tevékenységet végzett. Céljai között szerepelt, hogy a pesti Medárd-napi vásár alkalmával az egyesület területén, a Köztelken „Gazdasági *szerszámok* is állíthatnak ugyanott s szintazon alkalommal ki, olyanok tudni illik, melyek eddigelő nem voltak ismeretesek; s ezeknek feltalálói, készítői, szinte aszerint jutalmaztatnak, mint a találmány bece és haszna hozza magával.”<sup>5</sup> Az egyesület „Mű- és géptani (technicalai és mechanicali)”, majd „Gazdasági gép- és műtani” szakosztályában a mezőgazdasági ipar és a gépesítés iránt elkötelezett arisztokrata nagybirtokosok mellett gazdászati és műszaki ismeretekkel rendelkező szakemberek is tevékenykedtek. Az MGE vidéki fiókegyesületei segítségével országszerte közvetítette a gépek alkalmazásának előnyeit. Számos eszközt (kommunikációs csatornát) felhasználtak ehhez, például tanulmányi kirándulásokat, időszakos kiállításokat, gépprobákat, gépversenyeket, előadásokat, szaklapokat és ismeretterjesztő kiadványokat.

### SZÓBELI ÉS ÍROTT KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNÁK

A személyes eladás volt a vevők elérésének alapvető eszköze a 19. század második harmadában Magyarországon. A cégek személyes kapcsolatfelvételre törekedtek a potenciális vevőkkel, eleinte leginkább a tőkeerős nagybirtokok gazdálkodását irányító gazdatisztekkel. A bel-földi gyártók már csak azért sem nélkülözhatték a személyes kapcsolatot, mert kezdetben nem raktárra, hanem megrendelésre dolgoztak. A személyesség, a személyes meggyőzés segítette feloldani a vevők új termékekkel szembeni bizalmatlanságát, ami gyakran az ismerethiányból származott. Amíg a hazai gyártóknak és kereskedőknek az egyéb kommunikációs csatornák (hirdetés, szórólap, árjegyzék stb.) alkalmazását tanulniuk kellett, addig a személyes eladásban volt gyakorlatuk.

A gépgyárak a vevők elérése, a kellő számú megrendelés biztosítása – és a kereskedelmi jutalék megtartása – érdekében értékesítési tevékenységet is folytattak, azaz nem vált el élesen egymástól a termelés és a direkt eladás. A vevők közvetlenül a gyártótól vásárolhattak: a gyártelepen informálódhattak, megnézhatték és megvásárolhatták a kívánt terméket. A személyes

4 Figyelmeztetés gazdasági eszközök iránt. *Gazdasági Lapok* 1850. 223–224.; VIDACS István: Ajánlat és felszólítás gazdasági eszközök ügyében. Uo. 1079–1082. és *Gazdasági Lapok* 1851. 577–578.

5 Előszó. A magyar gazdasági egyesületről. *Mezei Naptár, Gazdasági kalendárium*. A nép használatául az 1840-dik szökö évre. Kiadja a M. Gazdasági Egyesület. Szerk. KACSKOVICS Lajos. Buda 1839. 17.

eladás új szintere jelent meg Magyarországon az ötvenes években: az eladási iroda. Elterjedésük gyorsaságát mutatja, hogy a hetvenes évek közepére a világ vezető mezőgazdasági gépgyárai vagy saját kézzben lévő eladási irodával, vagy képviselettel rendelkeztek Pest-Budán. A vásárlói igények és a külföldi cégek fővárosi jelenléte arra készítette a hazai gépgyártókat, hogy bizományosi raktárakat (lerakatokat), eladási irodákat szervezzenek a nagyobb vidéki városokban, ahonnan elláthatják a térséget.<sup>6</sup>

A mezőgazdasági gépekre szakosodott magyarországi kereskedelmi vállalkozások megszorodása, a jobbágyfelszabadítás következményei, illetve a külföldi, főként brit gépgyárak piaci megjelenésével függött össze. A vidéki városokban sokan vállalkoztak bizományosi gépforgalmazásra. Különösen ott voltak sikeresek, ahol nem működött jelentősebb, a termékei eladását is végző gépgyártó. A gépkereskedők jutalék ellenében a helyi piackörzeteket látták el kisebb-nagyobb eszközökkel és gépekkel. Szegeden például ilyen volt ifjabb Kretzberger Ferenc bizományosi raktára: „Alóljegyzett tisztelettel jelenti a t. c. uraságok és n. é. közönségnek, miszerint nála a közönség kényelmére már 12 éven át gazdasági gépek és szántó-eszközök raktára létezik.”<sup>7</sup> A külföldi gyárak kereskedelmi tevékenységének szemléletes példája a Clayton and Shuttleworth cég megbízásából Pesten 1858 februárjában létrehozott pesti „Angol gazdasági géptár”. Az egyszemélyes vállalkozást Érkövy Adolf képviselte, és a lincolni gyár termékei mellett egyéb szigetországi gyárak termékeit is forgalmazta, így a Howard és a Hornsby cégét. A vállalkozás hirdetése szerint: „Az ezen géptár feletti közvetlen felügyelet s intézkedés alulírott nál lévén, ez ügyben a szükséges felvilágosításokat megadja, a megrendeléseket elfogadja, s ha szükséges, utasítással, betanítóval stb. a vevőket ellátja.”<sup>8</sup> A kizárólag külföldi termékeket forgalmazó kereskedelmi cég létrejöttére válaszul a legjelentősebb hazai gépgyár tulajdonosa, Vidats István gyorsan reagált, és hatáson marketingfogással élt. Hirdetést tett közzé ugyanazon újság következő számában „Magyar gazdasági géptár” címmel: „Bátor vagyok a t. cz. gazdaközönséget géptáramra figyelmeztetni (2 nyul-utca 9-dik szám Pesten), gazdagon ellátva lévén minden a magyar gazda körülményeihez illő gépekkel, melyek mind munkatökély, mind szilárdság tekintetében a hírhedt angol gépekkel a versenyt mindenkor kiállhatják, olcsóság szempontjából pedig azt jóval is felül múlják.”<sup>9</sup> Érkövy az alacsonyabb eladási árakkal indokolta az angol gyártmányok pesti képviseletének létjogosultságát.<sup>10</sup> Keveset tudunk a személyes eladást folytató utazó eladási ügynökökről, akik fölke-

6 Vidatsnak már az ötvenes évek végén sikerült széles körű megbízotti hálózatot kiépítenie: „Minden a gyáramban készült gép- és gazdasági eszközért egy évig kezeskedem; kaphatók gyáramban és következő helyeken, úgymint: Sz.-Abonyban Vidats Jánosnál, Debreczenben Berger Henrik, Marienfelden Dörner Márton, Turkevén Frankó György, N.-Becskeken Frombach Ágoston, B.-Gyarmaton Gazdik Lajos, Kecskeméten Gyenes Sándor, Gyöngyösön Hám János, N.-Kanizsán Hauser János, Kassán Kollman Vilmos, N.-Váradon Kanitz A. M., Temesváron Krayér Max., Déésen Krémer Soma, Dömsödön Mesterfy Márton, K.-U.-Szálláson Niki Mihály, Egerben Reinprecht János, Adán Schneller Ferencz, Kenderesen Szinger József, Gyulán Vallner András. Pest, január hó 1857.” Vö. *Politikai Ujdonságok* 1857. január 28. A kisebb hazai gyártók is erre törekedtek, például Farkas István pesti gépész 1858-ban Debreczenben hozott létre géplerakatot. A személyes eladást egy Pestről küldött megbízottja végezte. Vö. *Gépgyári raktár. Falusi Gazda* 1858. 164.

7 Gazdasági gépek és eszközök. *Szegedi Híradó* 1862. október 4.

8 Az Angol gazdasági géptár. *Gazdasági Lapok* 1858. 60.

9 Magyar gazdasági géptár. *Gazdasági Lapok* 1858. 75.

10 Az Angol gazdasági géptár ügyében. *Falusi Gazda* 1858. 16. Az MGE gépészeti és építészeti szakosztálya alelnöki tisztét is betöltő Érkövy Adolf bizományosi szerepvállalása arra a dilemmára is példa, hogy a gépesítés mellett elkötelezett magyarországi agrárértelmiség a már bizonyított, kiváló minőségű külföldi termékek beszerzését támogassa vagy a születőben lévő hazai gyártást.

resték a potenciális vevőket, és a szóbeli meggyőzést nyomtatott ismertetőikkel, árjegyzékekkel erősítették meg.

A mezőgazdasági eszközök és gépek gyártásával és kereskedelmével foglalkozók a nem verbális kommunikációs csatornák számos elemét igénybe vették ahhoz, hogy a célközönséget elérjék. A nem verbális csatornák az írott médiával voltak azonosak a vizsgált időszakban. A fogyasztók befolyásolásának kiemelten fontos, de korántsem kizárólagos terepe volt a sajtó. Meglepően sokféle egyéb nem verbális csatornát használtak. Az újságokon kívül ide tartozott az üzleti levelezés, a szakkönyv, az ismeretterjesztő füzet, a kalendárium, az évkönyv, a hivatalos jelentés, a cég- és reklámtábla, a szórólap, az árjegyzék és a katalógus.

A nem verbális marketingkommunikációs csatornák közül az üzleti levelezés körébe tartozó írásos megrendelésnek különösen fontos szerepe volt. A vásárlási szándékot egyértelműsítő megrendelőlevél a vevő visszacsatolásaként értelmezhető: a szomszéd birtokon vagy az eszköz- és gépkiallításon látottakra, az árjegyzékben vagy hirdetésben stb. olvasottakra reagáló kommunikációs csatorna volt. Az 1830–1840-es években – magyarországi gyártás és forgalmazás híján – a korszerű gépek beszerzése a nagybirtokos arisztokraták külföldi utazásaihoz kapcsolódó személyes gépmegrendelés vagy levelezés útján történt. A levelezés a következő évtizedben is fontos információs csatorna maradt. A vevők így rendelték meg a gyártó országból, majd egyre inkább a bécsi, azután a pest-budai székhelyű gépkereskedőtől, illetve a Habsburg-monarchia területén (Bécs, Prága, Budapest) létrejövő és bizományosi értékesítést is végző gépgyárakból a brit, az egyesült államokbeli és a német termékeket. A képviselő (bizományos) lebonyolította a termék vásárlását, vámoltatását és szállítását is. Az ötvenes években sajátos helyzetet teremtett, hogy a hazájukat kényszerűen elhagyó 1848–1849-es emigráció tagjaiból néhányan – ellenszolgáltatás nélkül vagy jutalékért – közvetítettek a magyarországi vevők és a brit gyárosok között. Közéjük tartozott Pulszky Ferenc szécsényi uradalmának hajdani főtisztje, majd az emigrációban Kossuth titkára, Tanárky Gyula: „Én ezenel a t. cz. Magyar gazdaközönség előtt késznek nyilatkozom, j. é. martius 1-ső napjától kezdve, megrendeléseket angol mezőgazdasági eszközök és gépek vásárlására és Magyarországra szállítására bizományban teljesíteni, magamat e tekintetben előlegesen a legjelesb angol gépgyárosokkal összeköttetésbe helyezvén.” A *Gazdasági Lapok* tette közzé a Londonban kelt levelet, mert így „jóravaló angol gépek biztos utoni szerzésére nyílik alkalom.”<sup>11</sup> Mint arról már korábban szó volt, az ötvenes–hatvanas évek fordulójától megkönnyítette a külföldi gépek vásárlását, hogy számos külföldi cég nyitott eladási irodát és mintaraktárt Pest-Budán. Az üzleti levelezés azonban továbbra is fontos kommunikációs csatorna maradt: a vásárlók, különösen a nagyobb városok eladási irodáitól távolabb élők, a bevezetett termékeket levélben rendelték meg.

A szakkönyvek közül a marketingkommunikáció szempontjából azok voltak a legfontosabbak, amelyek a potenciális vevők számára praktikus ismereteket közöltek a gépesítésről, az üzemrethez igazodó ajánlást tettek, és segítettek az eszköz- és gépkínálatból történő választást. Az 1850-es évek második felének és a 1860-as éveknek legnépszerűbb gyakorlati ismereteket tartalmazó gazdasági szakkönyve – a Galgóczi Károly által írt *Mezei gazda népszerű gyám- és vezér-könyve, a mostani viszonyokhoz alkalmazva. Földbirtokosok, gazdaszettek és földmivesek használatára...* című – az egyes mezőgazdasági munkafolyamatokhoz kapcsolódva magyarázta el az egyes eszközök és gépek használatát. A több kiadást megélt, terjedelmes, ám világos szerkezetű és logikusan tagolt könyv néhány alfejezetcíme: „A különböző vasekék; s hogyan kell azokkal bánni?”, „Az irtó-eke és a vasborona” vagy a „Cséplőgépek”.

11 Angol eszközök és gépek ügyében. *Gazdasági Lapok* 1856. március 20. 135.

A legtöbb vásárlót érdeklő vasekék (fagerendelyen vas ekerészek) beszerzéséről többek között ezt írja: „Sokkal tovább tart a vaseke mint a fa, úgy hogy egy vaseke öt faekét is kiszolgál, és ha így felvesszük, nem jön többbe, mint a faeke.”<sup>12</sup>

A hivatalos évkönyvek és jelentések között számos olyannal találkozhatunk, amelyek a mezőgazdasági eszközökkel és gépekkel – hasznukkal, gyártásukkal, forgalmazásukkal és elterjedésükkel – kapcsolatos információkat is közöltek. Ide tartoztak például a szaktárca jelentései, az OMGE vagy a Magyaróvárott 1869-ben felállított Gazdasági Eszköz- és Gépkísérleti Állomás kiadványai. Az ilyen típusú nyomtatott termékek kommunikációs hatóköre, természetükből fakadóan, korlátozott volt. Ugyanakkor éppen a gépesítésre nyitott, tőkeerős közép- és nagybirtokon alkalmazott szakértelmiséget lehetett velük elérni. Szemléletes példája ennek az aratógépekkel kapcsolatos ismeretátadás, a vásárlók segítése. A fogatos aratógépek alkalmazása – az olcsó munkabérek mellett – leginkább csak a gabonatermesztéssel intenzíven foglalkozó közép- és nagyüzemekben lehetett gazdaságos. Az angol és az amerikai cégek már az 1850-es évektől kínáltak masinákat Magyarországon.<sup>13</sup> A gazdaközönség számára teljességgel ismeretlen, bonyolult műszaki tartalmú és drága aratógépek esetében különösen nagy jelentősége volt a pártatlan szakmai vizsgálatok eredményeinek, illetve a gépbemutatókról és gépversenyekről szóló kiadványoknak. A Gépkísérleti Állomás 1871. évi hivatalos közleménye nagy teret szentelt az aratógépekkel végzett vizsgálati eredmények közzétételére.<sup>14</sup> Az intézetben az oda beküldött gépeket vizsgálták, és nyilvános közleményükben csak a „kedvező bírálatokat” tették közzé. Javaslatot tettek – a szakszerű műszaki vizsgálatok összegzése mellett – a gépek vételére vonatkozóan is: „a közönség nemcsak azt akarja tudni, hogy melyik gép felelt meg a kísérleti állomásnál, hanem azon feltételeket is, melyektől általában a gépnek megfelelőisége függ, és ezáltal czélszerű alkalmazása előnnyel történhetik.” Felhívták a vevők figyelmét arra, hogy hiába felelős az intézet ajánlása, ha a vásárlást követően a gépek gyakorlati alkalmazása nem szakszerűen történik meg: „a kísérleti állomás csakis úgy vállalhatja el a szavatosságot az általa ajánlott gépekre nézve, ha a gépek azon gondossággal és értelmiséggel kezeltetnek, melyektől a jó üzleteredmény feltételeztetik.”<sup>15</sup> A gazdákat körültekintő vásárlásra biztatták: az üzemméret, a kisebb javítások, az évenkénti karbantartás mellett javasolták, hogy „szedetessük az új, előttünk ismeretlen gépet a használat előtt a gépgyár vagy gépüzletnek monteurje [gépszerelője] által a legkisebb részekig szét [...] továbbá el ne mulasztjuk magunknak a netáni javításoknak minkénti módját megmagyaráztatni...”<sup>16</sup> A Gépkísérleti Állomás közleménye az aratógépekről ábrákat, egyes géprészekről metszeti rajzokat közölt. Megadták az ismertetett gépek árát bécsi, illetve pesti átvétel esetén, és feltüntették a gépekhez járó, a vételárba foglalt tartalék alkatrészeket is.

A mezőgazdasági gépversenyekről ugyancsak készültek nyomtatott formában közzétett hivatalos kiadványok. Az 1860. évi tótmegyeri (Nyitra vármegye) Károlyi-uradalomban tartott ekeverseny előzetes tájékoztatójából kiolvasható, hogy annak célja egyszerre volt a gépesítésre ösztönzés és a vásárló gazdák védelme: „Egyébiránt versenyre bármely esetben is csak oly eke fogadtatik el, melyet az illető ugyanez alkalommal a kitett áron eladásra bocsátni is

12 GALGÓCZI Károly: *Mezei gazda népszerű gyám- és vezér-könyve, a mostani viszonyokhoz alkalmazva. Földbirtokosok, gazdatisztek és földmivesek használatára, de kiváltképen a magyar földmivelő nép számára.* Javitotta és bővítette: REISCHER Endre. IV. kiadás. Pest 1865. 97.

13 Belföldi gyártásokra ugyan történtek kísérletek, de versenyképes aratógéppel majd csak az 1890-es évek második felében – és akkor is kormányzati nyomásra – állt elő a MÁV budapesti gépgyára.

14 Vö. *Közlemények a magyar-óvári M. Kir. Gazdasági Felsőbb Tanintézetnél fenálló Gazdasági Eszköz- és Gépkísérleti Állomás köréből.* 1871. évfolyam. Szerk. FUCHS J. M. Bécs 1872.

15 Uo. 9.

16 Lásd „A gépeknek aratásra alkalmazása és vásárlása” című fejezetet! Uo. 14–21.

kész, s ugyanolyan ugyanazon áron bárkinek készíteni magát kötelezi, a mennyiben t. i. az illető kiállító különben is a készítéssel foglalkozó gépész vagy gyáros.”<sup>17</sup> A korszerű ekék munkáját vételi szándékkal figyelő gazdák közvetlen közelről és szántás közben tekinthették meg a hazai piacon kínált termékeket. Az ekeversenyt (az eke és munkájának értékelése) kiegészítő szántásverseny (a szántó ember ügyessége, a felszántott terület milyensége) pedig még tovább bővítette az egyes ekékről még a vásárlás előtt beszerezhető ismereteket.

A Vas vármegyei Sárváron megrendezett aratógépversenyt nyomatott jelentéséből megismerhetjük a bírálati szempontokat: az egyszerű és szilárd szerkezet, a dőlt gabonában is eredményes munkavégzés, a minél kisebb mag- és szalmavesztés, a könnyű szállítás mellett figyelembe vették a gép árát, „olcsóságát” is. Bekérték a bel- és külföldi cégektől a versenyre beküldött aratógépek gyári (a gyártelepen érvényes), illetve a pesti (vámval, szállítással terhelt) árát.<sup>18</sup> A szabályok, a bírálat és a verseny gyakorlati része egyaránt a gazdákat segítette a gépválasztásban. A versenyen részt vevő marokkrakó aratógépek mindegyike külföldi gyártmány volt, és a kilenc közül négyet magyarországi kereskedők (Fehér és Tsa, Szekrényessy, Kotzó Pál, Budapest), illetve forgalmazásukat jutalék ellenében végző hazai gyáros (Mayer Enok, Szombathely) nevezték be.<sup>19</sup> A cséplőgépeiről Magyarországon is elhíresült Clayton and Shuttleworth angol cég messzelátó marketingfogása volt, hogy a versenyen győztes amerikai (Johnston Harvester & Comp., Brockport, USA) gyártmányú „Johnston Harvester” aratógép angol bizományosaként a győztesnek járó tíz aranyat a versenyt rendező gazdasági egyesület számára ajánlotta fel.<sup>20</sup>

Sajátos helyet foglaltak el azok a nagyközönség számára is elérhető hivatalos jelentések, amelyek a nemzetközi kiállításokról, a világkiállításokról számoltak be. Az 1878. évi párizsi „egyetemes kiállítás” mezőgazdasági eszközeit és gépeit bemutató, a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium (FIKM) által íratott jelentés képes ábrákkal szemléltetve foglalta össze az agrotechnika korabeli állapotát és a fejlesztési tendenciákat. A kiadvány részletesen kitért a vetőgépeivel szereplő Kühne cégre, és sikertermékére, a „Hungária Drill” nevű kanalas sorvetőgépre, amely nemzetközi összehasonlításban is kiállta a próbát.<sup>21</sup> A jelentésekbe foglaltak orientáltak a termékválasztásban a vásárlókat.

A direkt marketing sem volt ismeretlen az ötvenes-hatvanas években. Az árjegyzékek (és katalógusok) irányítottan jutottak el a célközönséghez: levélben megfogalmazott kívánságra az ingyenes árjegyzékeket a cég költségére juttatták el az érdeklődőhöz. Az érdeklődők az árjegyzékekhez, katalógusokhoz az eladási irodákban, a bemutatóraktárakban és a kiállításokon is hozzájuthattak. A megrendelt újsággal is postázhatták az ismertetőket.<sup>22</sup> A szigetországi cégek kezdetben csak angol katalógussal szolgáltak, amit kifogásoltak is: „Láttam is azóta több angol géppárnak német nyelven kinyomott catalogjait; de magyar nyelven még mi sem jött előmbé. Legyen szabad reménylenünk, hogy különösen azon gyárosok, kik jelennem Pes-

17 *Tájékoztató a Magyar Gazdasági Egyesület által 1860 június 2-án Tóthmegyeren rendezendő eke- és szántásverseny alkalmára.* Pest 1860. 7.

18 *A Vas megyei gazdasági egyesület elnökségének jelentése az 1874. július 7., 8. és 9-én Sárvárott megtartott aratógép-versenyéről.* Szombathely 1874.

19 Uo. 1–7.

20 Uo. 19.

21 *Gazdasági eszközök és gépek. Hivatalos jelentés a Párisban 1878-ban tartott egyetemes kiállításról.* Szerk. RODICZKY Jenő. Budapest, 1879. 26–28.

22 Erre utal az a hirdetésszöveg („ezen lapok mellett szétküldött Clayton Shuttleworth-féle gépjegyzékben”), amelyet az Angol gazdasági géptár képviselője, egyben a *Falusi Gazda* című lap szerkesztője tett közzé. Vö. Az Angol gazdasági géptár ügyében. *Falusi Gazda* 1858. 16.

ten géptárákat nyitnak”, megteszik.<sup>23</sup> A katalógusok az egyes termékek megnevezésén és árán kívül a használatukra vonatkozó rövid leírást, gyakran fekete-fehér ábrát is tartalmaztak. Ismertették a vásárlás és a szállítás feltételeit. Előfordult, hogy – a vállalkozáshoz kapcsolódó alapvető információkon (cím, megközelíthetőség stb.) túl – képes ábrán mutatták be a gyártelepet. A borítón vagy más kiemelt helyen madártávlatból szemlélhető gyárépület a gépi energia felhasználását jelző kéményes kazánházzal és a felhalmozott anyagkészlettel és a folyami, később a vasúti összeköttetésre utaló kapcsolattal a vásárlói bizalom erősítését szolgálta.

A szórólap (rölap, hirdetemény) a marketingkommunikáció elterjedt eszköze volt. A szórólapok egy-egy termék vagy termékcsalád előnyeit hangsúlyozták a hirdetésekhez hasonlóan, de annál részletezőbben. A gépkiallításokhoz és termékvásárokhoz is kapcsolódhattak a kiállító cégeket felsoroló, helyszínrajzot tartalmazó anyagok. A szórólapok tulajdonképpen olyan kishirdetemények voltak, amelyeket kitűzhettek kocsmában, malomban vagy osztogathattak bemutatóraktárakban, eladási irodákban, gépkiallításokon és versenyeken a gyártók, a kereskedők vagy a kiállítások szervezői. A messziről látható cégtáblák, a mezőgazdasági eszközöket és gépeket árusító üzletek, bemutatótermek bejárata mellett elhelyezett feliratok, a kirakatok és a belső térben elhelyezett szöveges-ábrás reklámok ugyancsak fontos kommunikációs eszközök voltak.<sup>24</sup>

Az elemzett időszakban vitathatatlanul az újság volt a legszélesebb gazdaközönseget elérni képes írott médium. Az újságokhoz rendeléssel lehetett hozzájutni. Témánk szempontjából különösen fontos, hogy a megrendelők nemcsak magánszemélyek, hanem jogi személyek, például egyesületek (gazdasági egyesület, iparoskör stb.) is lehettek. Az újságok a mezőgazdaság gépesítéséről, az egyes eszközök és gépek műszaki tartalmáról, hasznáról folytatott diskurzus mellett számos mellett, az ismeretátadást szolgáló információt hordoztak: belföldi és külföldi kiállításokról, versenyekről szóló beszámolókat és hirdetéseket közöltek.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után, az abszolutizmus idején a politikai lapok száma ugyan visszaesett, de a szaklapoké gyarapodott. A mezőgazdasági szaklapok közül a legtekintélyesebbek a Magyar Gazdasági Egyesülethez, majd az OMGE-hez kapcsolódtak. Ide tartozott a *Gazdasági Tudósítások* (1837–1841), a *Magyar Gazda* (1841–1848), az 1849/1850-ben induló, majd 1860-tól az MGE hivatalos közlönyévé váló *Gazdasági Lapok*. Írásaik jellemzően magas szintű szakmai igényességgel készültek. Ugyanakkor vállalták a gyakorlat által még nem igazolt újítások népszerűsítését is, például 1839-ben a gazdák figyelmébe ajánlották – ábrát is közölve – az cseksai uradalom tisztartójának találmányát, egy nagy teljesítményű kukoricamorzsoló gépet.<sup>25</sup>

A *Gazdasági Lapok* megrendelőinek számáról értékes adatot közölt 1862-ben az Érkövy Adolf szerkesztette *Gazdasági Füzetek*: „Ime a »Gazdasági lapok«ból szétküldetett 1849-ben 370 példány, 1850-ben 430; 1851-ben 624; – 1852-ben 778; – 1853-ban 862; – 1854-ben 917; – 1855-ben 1102; – 1856-ban 1272; 1857-ben 1496; 1858-ban 1482; 1859-ben 1469; 1860-ban 1185; 1861-ben 1028 példány.”<sup>26</sup> A mezőgazdasági szaklapokat főként agrárszakemberek, az innovációra hajlamos és képes földbirtokosok és földbérlők olvasták. Jelentősé-

23 TANÁRKY Gyula: Az arató és kaszálógépek 1856-ban és 1857-ben. *Gazdasági Lapok* 1858. 159.

24 A plakátokat hordozó hirdetőoszlopok a 19. század végén, és csak a nagyobb városokban hódítottak teret. A mezőgazdaság gépesítésével összefüggő mozgó – omnibuszok, lóvasúti kocsik oldalán elhelyezett – reklámokról, hirdetőtáblákról nincs tudomásunk.

25 A konstruktor a gép mintáját felajánlotta az MGE-nek. Vö. Kukorica morzsoló gép. *Gazdasági Tudósítások* 1839. 113–115.

26 Szellemi forgalom a mezőgazdasági ismeretterjesztés körében az utóbbi nyolczvan év alatt. I. M. gazdasági folyóiratok. *Gazdasági Füzetek. I. füzet*. Szerk. és kiadja: ÉRKÖVY Adolf. Pest 1862. 8.



güket növelte, hogy olvasóik közülük került ki a közép- és nagyüzemek tisztikara (jóságigazgatók, intézők), illetve belőlük rekrutálódott 1867 után a mezőgazdaság ügyét kormányzati szinten irányító szaktarca, a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium hivatalnokainak egy része. A *Gazdasági Lapok* már külön rovatot szentelt a gépesítésről, az egyes gépekről szóló írásoknak, de a lap hasábjain önálló, nagy terjedelmű írásokat is közöltek – időnként a címdalalon – a témában. A világ vezető mezőgazdasági gépgyárai konkurenciájának kitett belföldi gyártók vállalkozásainak és termékeinek ismertetésével az újságok mintegy ingyen reklámot biztosítottak, és közvetve a hazai termékek vásárlására ösztönöztek. A hazai gyártókra és termékeikre irányuló figyelmet jelzi, hogy egy vita kapcsán Röck István nagy teljesítményű „lóerőre idomított”, azaz járgányos cséplőgépevel négy alkalommal is foglalkoztak.<sup>27</sup> Az újdonságokat és azok munkáját jellemzően képes ábrák segítségével tették értelmezhetőbbé, és gyakran szerkezeti rajzokat, gépmetszeteket is közltek.

A cikkek, a hirdetések érzéketlenül mutatják, hogy a mezőgazdaság gépesítésének mely területét tartották egykorúan a szakírók, a gazdaszok a legaktuálisabbnak. A *Gazdasági Lapok* 1862. évi évfolyamának „Gazdasági ipar, építészet, földművelési eszközök és gépek” című rovatában például a legtöbb írás a vetőgépekről, a cséplőgépekről és az aratógépekről szólt. A nagyobb mezőgazdasági üzemek valóban ezeknek a nagygépeknek az alkalmazásával voltak elfoglalva, viszont a parasztgazdaságok és általában a kisüzemek sokasága számára a hatékonyabb és gyorsabb munkát végző ekék és egyéb talajművelő eszközök beszerzése volt napirenden. A szaklapok teret engedtek a vitának és az olvasói (felhasználói és gyártói) véleményeknek is. A *Gazdasági Lapok* hasábjain 1862-ben kibontakozott vita egyrészt a tisztítóművel ellátott, a gabonát zsákba töltő járgányos és gőzlokomobilos cséplőgépekről, másrészt egy külföldi gyártó (Clayton and Shuttleworth, Lincoln, Anglia) és a hazai gépgyártókat megtestesítő pesti Röck István között folyt. A vitát az váltotta ki, hogy Virág Pál két cikkében is vitatta a lóerővel hajtott Röck-féle cséplő munkájának teljesítményét: „a munkaeredményre nézve és egyéb kellékekben a Claytonféle gőzgéptől Röck úr gépe messze elmarad.”<sup>28</sup> Válaszul több mint húsz elégedett felhasználó a hazai gyártmányú járgányos cséplőgép mellett nyilatkozott: a „cséplőgép szilárd szerkezetére s munkaképességére nézve, várakozásunknak nemcsak hogy tökéletesen megfelelt, de azt jóval felül is multa.”<sup>29</sup>

Az olvasói levelek között olyanok is előfordultak, amelyek inkább tekinthetők elégedettséget tükröző, a terméket, a gyártóját vagy a forgalmazóját reklámozó írásnak, mint tapasztalatból nyert szakmai véleménynek. A *Gazdasági Lapok*ban olvashatunk például két egymás alá tördelt rövid írást: az egyikben, a hirdetményben a pesti Ungár Gyula gépész arról értesíti a gazdaközöniséget, hogy gyárát (a valóságban műhelyét, bizományosi raktárát) a pályaudvarral átellenben lévő házába (Váci út 41.), a fapiac felé teszi át. A másik, a „Dicséret annak, aki megérdemli” című cikk szerzője arról írt, hogy az Ungárnál vásárolt cséplőgép használatakor „csudálattal tapasztalta” annak kiváló teljesítményét, ezért tiszta lelkiismerettel ajánlja Ungár Gyula „gyártmányát”.<sup>30</sup>

27 Vö. *Gazdasági Lapok* 1862. XIV. évfolyam. Tárgymutató a „Gazdasági Lapok” 1862. egészévi tartalmáról. V. Gazdasági ipar, építészet, földművelési eszközök és gépek.

28 Virág Pál: Clayton-féle 8 ló erejű gőzgép két évi munka-képessége és eredménye. *Gazdasági Lapok* 1862. január 5. 5–6. A vitát Virág újabb cikke zárta le, amelyben nem vitatva a Röck-féle járgányos cséplőgép érdemeit, a gőzlokomobilos cséplést nevezte a jövő útjának, a Clayton-féle gépet a cséplőgépek „királyának”. Vö. Clayton gőz- és Röck zsákoló cséplőgépe. *Gazdasági Lapok* 1862. június 15. 418–419.

29 Nyilatkozat. *Gazdasági Lapok* 1862. április 27. 289.

30 UNGÁR Gyula: Figyelmeztetés a gazdaszat érdekében; STEIN György: Dicséret annak, aki megérdemli. *Gazdasági Lapok* 1862. 427.

Első pillanatra meglepőnek tűnhet, hogy a mezőgazdaság gépesítéséről szóló írások nem csak a szaklapokban, hanem más tematikájú újságokban, például a családi lapokban is gyakoriak voltak. Az 1850-es évek második felének és az azt követő évtizednek legolvasottabb hetilapja, a *Vasárnapi Újság*, mondhatni rendszeresen tájékoztatta előfizetőit a korszerű mezőgazdasági eszközökről és gépekről. A politikától magát távol tartó lap igyekezett minden fontos, új és érdekes dologról hírt adni. A szépirodalmi írásokat éppen úgy közölték, mint sokak érdeklődésére számot tartó természettudományos ismereteket, műszaki vívmányokat, ismereteket. Így válik érthetővé, hogy a hetilap számos cikke foglalkozik a mezőgazdaság, az ipar, a gőzhajózás vagy a vasútépítés újdonságaival. A mezőgazdasági eszközökről és gépekről szóló írások nem kaptak külön rovatot. Ugyanakkor a „Gazdasági beszélgetések” és a „Tárca” című rovatban gyakran olvashatók rövidebb híradások, olvasói levelek ebben a témában. Előfordult az is, hogy a mezőgazdasági szaklapokra hivatkoztak vagy azokból vettek át cikket, például a *Magyar Gazdából*, amelyet átdolgoztak a könnyebb érthetőség céljából.<sup>31</sup> A terjedelmesebb önálló cikkek szólhattak egy-egy hazai gépgyárról vagy egyes gépekről, illetve a gépesítés hasznáról is. A nagy olvasottságú családi lapnak fontos szerepe volt az újjal szembeni előítéletek eloszlatásában. Sokat számított írásainak közérthető nyelvezete, vagy a kérdés-felelet módszer alkalmazása. Fiktív párbeszéddel is éltek, például egy falusi gazda és egy pesti úr „megszóltatása” révén. A cikkek rávilágítottak a gépesítés előnyeire és hátrányaira. A gépek vásárlása és alkalmazása pozitívumának tekintették, hogy időt takarít meg, a kézinél olcsóbb és jobb munkát végez, kevesebb veszteséggel dolgozik, időjárástól függetlenül használható (például kézi cséplőgép fészerbe állítva), és használatuktól nagyobb termés-eredmény várható.<sup>32</sup> A cikkekből leírtakat esetenként adatsorokkal, táblázatokkal támasztották alá. Sőt, praktikus tanácsokat is olvasni lehetett a gépek kezeléséről vagy helyes beállításáról. Nagy jelentősége volt a leírtakhoz társuló vizuális ismeretátadásnak: szemléletes ábrák segítségével mutatták be a gépeket munkavégzés közben, géprajzokat közöltek az esetleg még sohasem látott masinákról.<sup>33</sup> Beszámoltak a mezőgazdasági gépbemutatókról és gépversenyekről. A vizsgált termékek, gyártók és forgalmazók hirdetési rendszeresen megtalálhatóak az újság reklámjai között.

A korszerű mezőgazdasági eszközöket és gépeket kínáló, a vásárlásösztönzést és a fogyasztók gondolkodásának formálását célzó hirdetések már az 1840-es években megjelentek Magyarországon. A külföldi és belföldi gyártók, a kereskedők újságokban és egyéb nyomtatott kiadványokban reklámozták cégüket, termékeiket. Kezdetben a hirdetések nem csupán az eladni kívánt árura összpontosítottak, hanem igyekeztek általában a gépek hasznáról és a cég megbízhatóságáról is meggyőzni a célközönséget, azaz nagy súlyt helyeztek a fogyasztók gondolkodásának befolyásolására. A későbbiekben mind tartalmukban, mind formájukban sokat változtak a reklámok, ami összefüggésben állt a nyomdatechnika fejlődésével, de nem csak azzal. A belföldi vállalkozások más információkat hangsúlyoztak a cégindulás-kor, és másokat a beérkezett állapotukban. Az indulás körüli időben a hirdetések nem rövid és lényegre törő, azaz első pillantásra is figyelemfelkeltő és könnyen megjegyezhető elemekből álltak, hanem hosszúságú leírásokat tartalmaztak. A vásárlói bizalom elnyerése érdekében, a terjedelem adta keretek között, bemutatták a gyárat, a műhelyt. Gyakran felsorolták a gyártott termékek körét. A széles áruválasztékkal azt kívánták jelezni a potenciális vásárlóknak, hogy

31 Az ekék fejlődéséről cikksorozatban, gazdasági szaklapra is hivatkozva számoltak be. DIENES Lajos: Az ekékről. *Vasárnapi Újság* 1855. 402–403., 410–412.

32 Vö. Aratás és cséplés. *Vasárnapi Újság* 1855. 223–224.

33 Albán-féle vetőgép. *Vasárnapi Újság* 1855. 315–316.

„minden egy helyen megvehető”. Egy-egy hirdetésbe akár több termék ábráját és ismertetését is beleszorították. A termékleírásba belefoglalhatták az eszköz, a gép napi teljesítményének adatait is, ezzel megadva annak lehetőségét, hogy a potenciális vevő összehasonlítsa azt az elavult használatban lévővel, illetve az üzemnagysággal, a vetésszerkezettel. A hirdetésekben tájékoztattak az árról, amelyet jellemzően a „legkedvezőbb”, a „legolcsóbb” stb. jelzőkkel illettek. Leginkább a külföldi tőkeerős cégek feltüntették az előnyös fizetési feltételeket, vagyis a részletfizetés lehetőségét. Az árjegyzékekhez, katalógusokhoz hasonlóan a hirdetésekben is feltüntették, ha garanciát vállaltak termékeikért, azaz „egy évig kezeskednek” érte. A kedvező megítélés érdekében rendszeresen feltüntették a kiállításokon, versenyeken szerzett elismeréseket. Előfordult, hogy a konkurens cégről vagy annak termékéről személyes üzenetet is a hirdetésbe foglaltak. A személyesség másként is megjelenhetett: elégedett vásárlói véleményt vagy ismert személy ajánlását illesztették a hirdetésbe.<sup>34</sup> Közölték a gyár, a kereskedelmi lerakat helyét. Sokszor kínáltak postacím megadása esetén ingyenes és postaköltségmentes részletes árjegyzéket. A korai hirdetések tehát a vásárlásra ösztönzést, a meggyőzést sokoldalú ismeretátadással kapcsolták össze.

Az 1870-es évektől a hosszas leíró jellegű hirdetések helyébe a termék ábráját közlő, kiemeléseket alkalmazók léptek. A befutott cégről, a bevezetett termékről már nem kellett hosszasan gyözködni a potenciális vásárlót. A gépesítés haszna általános elfogadást nyert. A reklámok az új, a továbbfejlesztett termék kiemelésére, az újdonság lényegére összpontosítottak. Egyre fontosabbá vált a vizuális elemek alkalmazása a vásárlásra ösztönzésben: nagy méretű, részletgazdag ábrákkal irányították a figyelmet az értékesíteni kívánt termékre. Esetenként már hazai cégek vagy termékek márkareklámjával is találkozhatunk: például a Vidats-eke esetében, amely országosan ismert és keresett árucikk volt. A Kühne-gyárat pedig az 1870-es évektől fokozatosan sikerült a vetőgépek fogalmával összekapcsolni a belföldi vásárlók gondolkodásában.<sup>35</sup>

Mezőgazdasági eszközöket és gépeket reklámozó hirdetések nemcsak az újságokban szerepeltek, hanem számos más nyomtatott termékben is. A gyártók és a kereskedők arra törekedtek, hogy hirdeteik megtalálhatóak legyenek minden olyan kiadványban, amely eljuthat a potenciális vásárlókhöz. A parasztgazdák ugyan nem rendelték meg a szaklapokat, nem vették meg a szakkönyveket, a módosabb, a piacra termelő gazdákat tömörítő gazdasági egyesületek ellenben megtehették.

A vizsgált témával összefüggő írott média ismertetését – az időrendet és az olvasottságot tekintve – a kalendáriumokkal kellett volna kezdeni. Ugyanakkor a kalendáriumok többsége nemcsak vegyes tartalmú volt, hanem nagyon egyenetlen színvonalú is. A bennük közölt írások gyakran korszerűtlen vagy tudományosan nem igazolható állításokat tartalmaztak. Különösen igaz ez a ponyván kiadottakra. Mégsem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy valamely kalendárium biztosan megtalálható volt minden agárértelmiségi és parasztember polcán. Ráadásul a kalendáriumok a könyvekhez, de még a gazdasági szaklapokhoz képest is jóval nagyobb példányszámban jelentek meg. Amíg a Magyar Gazdasági Egyesület szaklapja, a *Magyar Gazda* 1300 példányban látott napvilágot 1848 előtt, addig az általuk ki-

34 A pesti Farkas István gépész egyik hirdetésében az általa forgalmazott Hensmann-féle cséplőgépek kiválóságát a *Gazdasági Lapok* 1854. és 1855. évi számaiban megjelent „legnagyobb megelégedettséget” tükröző vásárlói visszajelzésekkel támasztotta alá. Vö. *Gazdasági eszközök és gépek. Gazdasági Lapok* 1856. március 20.

35 A külföldi gépek keresettségét, magyarországi térfoglalását jól jelzi, hogy a vetőgépeiről elhíresült angliai Garrett gyár neve köznevesült, és magával a gépi vetéssel lett sok helyütt azonos: garétol, azaz géppel vet.

adott *Mezei Naptár* mintegy 60 ezerben.<sup>36</sup> A színvonalas általános és földműves kalendáriumok a mezőgazdasági eszközökről és gépekről szóló ismereteket jellemzően a szántóföldi munkákról, a rétművelésről vagy más terjedelmesebb témákba ágyzták. Előfordult, hogy egyes eszköz- és gépcsoportokról önálló írást közöltek. A *Mezei Naptár* például már indulása évében, 1840-ben nagy terjedelemben foglalkozott a talajművelő eszközökkel. Ábrákat is közölve ismertette az ekeszerű gépek széles körét és munkájuk várható hasznát.<sup>37</sup> Ezek a fogatos munkaeszközök elsősorban a nagyüzemek számára kínálták a talajművelés újfajta lehetőségét. Az irtó-, a kapáló- vagy a töltögetőekéé ugyanis még a következő évtizedekben sem alkották a paraszti üzemek természetes eszközkészletét. Ott a faekékről a félvas ekékre történő áttérés volt napirenden. A korszerű ekékről az 1842. évre szóló *Mezei Naptár* írt bővebben. Sőt, a kalendárium mögött álló MGE még az ekebeszerzések segítésére is vállalkozott: „Ki szorgalma által néhány forintot félre takarítani képes, s agyagos, sikeres földje erősebb, mégis könnyen járó ekét kíván, szokatlan ekétől pedig nem irtózik, s marháját kimélni akarja: hasznosan fogja pénzét illy eke megszerzésére fordítani. A M. Gazd. Egyesület hozzá folyamodóknak szivesen ajánlja közbenjárását minél jobb és olcsóbb hasonló ekék megvásárlására.”<sup>38</sup>

Feltűnő, hogy a hatvanas években a kalendáriumban megsokasodtak a megerősödő bel-földi gyártókról, különösen a Vidats-gyárról szóló reklámírások, hirdetések. „A gazdasági gépek használatáról általában s különösen” című szöveg szerzője a kisebb mezőgazdasági üzemekben is eredményesen használható gépeket alkalmazásuk hasznossága szempontjából képekkel illusztrálva ismerteti. Az írás a Vidats-gyár termékismertetőjeként is felfogható, mivel példaként kizárólag a cég gyártmányait mutatja be. Vásárlásukra ösztönözve kiemeli a külföldi termékekhez hasonló minőségüket és alacsonyabb beszerzési árukat.<sup>39</sup> A kalendárium hirdetései között az olvasó megtalálhatta a Vidats-gyár részletes árjegyzékét is. A Ballagi Mór szerkesztette 1865-re szóló *Protestáns képes-naptárban* a Vidats-gyár többoldalas marketinganyagot tett közzé.<sup>40</sup> Röviden ismertették a gyárat, az eladási eredményeiket és a kiállítási sikereiket, majd számos eladásra kínált termékük leírását közölték. A szöveget két nagy méretű képpel illusztrálták: a gyár látképével és az eredetihez képest javított és szabadalmaztatott Vidats-eké rajzával. A gyár- és termékismertetést egy másik kalendáriumban is közzétették.<sup>41</sup> Az olvasók nem ekkor találkozhattak először a Vidats cég agresszívabb reklámfogásaival.<sup>42</sup>

36 A Galgóczy Károly által közölt adatokról bővebben: VÁRI András: *Urak és gazdászok*. Budapest 2009. 87.

37 Gazdasági és közhasznú ismeretek. *Mezei Naptár, Gazdasági kalendárium*. A nép használatául az 1840-dik szökő évre. Kiadja a M. Gazdasági Egyesület. Szerk. KACSKOVICS Lajos. Buda 1839. 24–27.

38 *Mezei Naptár, Gazdasági kalendárium 1842-dik közönséges évre*. Kiadja a M. Gazdasági Egyesület. Szerk. KACSKOVICS Lajos. Pest 1841. 34.

39 MEDVE Imre: A gazdasági gépek használatáról általában s különösen. *Az ország tükre. Képes naptár-évkönyv 1863-ik esztendőre*. Szerk. BALÁZS Sándor. Pest é. n. 64–69.

40 Vidats István gépgyára Pesten. *Protestáns képes-naptár 1865. évre*. Szerk. BALLAGI Mór. Pest é. n. 1–4.

41 Vidats István gépgyára Pesten. *Családos házigazdáknak és gazdasszonyoknak, népnevelőknek, helységelöljáróknak, iparosoknak és földművelőknek való képes kalendárium*. Szerk. MAJER István. Pest é. n. 1–4. Mindkét 1865-re szóló naptárban Farkas István pesti gépgyáros és mások is hirdetése megismétlődik. Közös kiadójuk, a Heckenast Gusztáv könyvkiadó minden bizonnyal kedvező árat biztosított a többszörözött hirdetéseknek.

42 *A Politikai Ujdonságok* című hetilap (a *Vasárnapi Ujság* melléklapja) 1861. évi számában Vidats János (István idősebb fia) és Jankó Vince kétszer háromnegyed oldalas terjedelemben, szöveggel és a termék munka közbeni nagy méretű ábrája segítségével reklámozták „6 lóerejű s gabonatisztító és zsákoló szerkezettel ellátott cséplőgép”-üket, és ismertették árjegyzéküket. Vö. *Politikai Ujdonságok* 1861. június 5.

Az Angliából hazatért és Vidats István vállalatvezetőjévé lett Jankó Vince föllépésével a gyár kereskedelempolitikája új lendületet vett, és kommunikációja a szigetországi tapasztalatok mentén új elemekkel bővült.

A kalendáriumokban közzétett hirdetésekbe előszeretettel illesztettek fametszetek alapján készült szemléletes képeket. Farkas István például az ötvenes évek végén a *Déliabáb képes naptár*ba pesti kisüzemének mozgalmas, nagy forgalmat sejtető utcafrontját tetette be. A Weiss F. és Ungar cég négy sematikus géprajzot és középpontba helyezve egy gőzcséplési jelenetet illesztetett képes-szöveges hirdetésébe. Egy-egy sikertermékének ábrájával szerepelt Vidats István (nevezetes ekéjével) és Temlin Károly (szórórostájával). Utóbbi ábráján „a”, „b” és a többi betűjelzések láthatók, azaz költségkímélés céljából a képet valamely – a gép működését is ismertető – katalógusukból emelték át ide.<sup>43</sup> A sok olvasóhoz eljutó kalendáriumok hatékony reklámfelületek voltak, amit a mezőgazdasági gépgyártók láthatóan ki is használtak.

### KOMPLEX MARKETINGKOMMUNIKÁCIÓS ESZKÖZÖK

Magyarországon a 19. század második harmadában a marketingkommunikáción belül kiemelt szerepe volt a mai értelemben vett komplex eszközöknek, amelyek egyszerre éltek a szóbeli és az egyéb csatornákkal. Ide tartoztak – jellemzően egymásba fonódva – a bemutatók, az időszakos kiállítások, a termékvásárok, a géppróbák és a gépversenyek. A mezőgazdaság korszerűsítését szolgálták azok a bemutatók, amelyeket az 1830-ban megalakult Állattenyésztő Társaság, azután a Magyar Gazdasági Egyesület szervezett a pesti Köztelek udvarán és a mellette fekvő beépítetlen területen. A tenyészállatok mellett mezőgazdasági eszközöket és gépeket is bemutattak. Az egyesület korszerű eszközökből és gépekből álló mintagyűjteményét a Széchenyi István és Andrássy György gróf által Angliából hozatott tárgyak alapozták meg az 1830-as évek elején. Az egyesület háza (kezdetben Károlyi György gróf volt majorsági háza) időszakos kiállításoknak és a tárgyak mellett műszaki leírásoknak, szerkezeti rajzoknak is helyet adott. Mindez alapját jelentette az egyesület által az 1860-as évek végén létrehozott állandó gazdasági kiállításnak a Köztelek új, egyszintes, majd háromemeletesre bővített Úllői úti székházában.

A külföldi tapasztalatszerzésnek és a jó példák hazai alkalmazásának költségeit általában csak a nagybirtokosok tudták állni a reformkori Magyarországon. Batthyány Kázmér gróf például a bicskei uradalmában használt Zugmayer-féle javított ekéjét, sorvetőgépét és boronáját állíttatta ki az érdeklődőknek.<sup>44</sup> Az újfajta mezőgazdasági eszközök és gépek pesti bemutatása a fejlődés lehetséges útját jelezte. A *Magyar Gazda* 1841-ben címlapján tudósított arról, hogy a „m. Gazd. Egyesület keletkezése óta mutatásul és kiállítás végett sem juhok sem gazdasági eszközök nagyobb számmal meg nem hoztak a köztelekre, mint az idén. E tünelemény, mint a közrésztvét emelkedésének örvendetes tanúsága, ujjabb ösztönt nyújt az Egyesületnek ebbeli munkásságát s a mezei gazdaság érdekeinek öszpontosítására célzó törekvéseit jövendőre kettőztetni.”<sup>45</sup> A Török János által írt beszámoló kiemelte a bemutatott ágyékék

43 Vö. *Déliabáb képes naptár 1858-ra*. Szerk. FRIEBEISZ István. Pest 1857. XIX–XX., XXX., XXXIV.

44 Állatmutatási és műszer-kiállítási szemle. *Gazdasági Tudósítások*. Szerk. KACSKOVICS Lajos. Pest 1840. 102–103.

45 TÖRÖK János: Állatmutatás és eszközkiállítás a köztelken. (Pesten, június 5–7.) 1841. *Gazdasági Tudósítások*. Buda 1841. A beszámoló megjelent a *Magyar Gazda* című lapban is. Vö. TÖRÖK János: Magyar Gazdasági Egyesület. Állatmutatás és eszközkiállítás a köztelken. (Pesten, július 5–7. 1841. [helyesen: június, E. J.]) *Magyar Gazda* 1841. július 15.

nagy számát, és az új, a fagerendelyes vasekék közötti választás vonatkozásában is állást foglalt: a Zugmayer- és a hohenheimi-féle eke elterjedését a „köznép” között megakadályozza, hogy a falusi mesterek nem tudják javítani, pótolni a meghibásodott ekerészeket. A Cseh- és Morvaországban divatozó ruchadlo ekét tudhatná ugyan falun is javítani, de agyagos talajon nem dolgozik jól és a munkája leginkább csak keverőszántásra alkalmas.<sup>46</sup> Az MGE tehát a kiállításokhoz kapcsolódó írásaiban a szakszerű talajművelés elterjesztésében, az újfajta talajművelő eszközök beszerzésének elősegítésében is közreműködött.

A vizsgált időszakban elfogadott, majd letűnt ismeretátadási csatorna volt a tanulmányút és a gépgyártók gyakorlati bemutatója. Az MGE központja és fiókegyesületei tagjaik számára látogatásokat szerveztek a piacra termelő, a gépesítésben előjáró uradalmakba. A tapasztalatról beszámoltak az egyesület szaklapjában. A mintakövetés (az úri birtokok és a parasztgazdaságok vagy a belterjes gazdálkodásra áttérő és a hagyományos módon gazdálkodó paraszttok vonatkozásában is), a „másnál bevált” tapasztalata a technikai, technológiai megújulás, a megfelelő eszköz és gép kiválasztása irányába mozdíthatott a későbbiekben is. A magánosok mintagazdaságain kívül a gépesítés gyakorlati példáiként szolgáltak a mezőgazdasági közép- és felsőoktatás tangazdaságai vagy 1868 után az állami ménésbirtokok. A magyarországi mezőgazdasági gépgyártás születésének időszakában a cégek is tartottak bemutatókat: a potenciális vevők a gyárudvaron felállított gépeket munka közben láthatták. Farkas István pesti gépész például termékei reklámozása mellett gépbemutatóra hívott hirdetésében: „továbbá van szerencsém meghívni a t. cz. gazda közönséget egy amerikai tovább hordozható cséplő gép próbájára, mely aug. 1-ére van kitűzve, délutáni órákban látható, már azért is kívánom ezen cséplőt próbára tenni, hogy minél nagyobb nyerjen meggyőződést a t. cz. gazda közönség a gép tökéletessége- és jólétéről.”<sup>47</sup>

A Vidats-gyár még ennél is tovább ment: megegyezett egy Pest-Budához közeli földbér-lővel, hogy birtoka egy részét csak a cég termékeivel művelni, „hová tisztelt vevőink is meggyőződés végett bármely időben kirándulhatván” azt megtekinthetik és tájékozódhatnak a jószágfelügyelőtől gépeik munkájáról.<sup>48</sup> Az eseménymarketing e nehézkes módját a kommunikációs csatornák bővülése fölöslegessé tette.

A mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó ipari termékeket vagy azokat is felvonultató időszakos kiállításokat nem csak az MGE szerveztek. A negyvenes években például az iparmű-kiállításokon ismerkedhettek a látogatók a Magyarországon újdonságnak számító vagy itthon újonnan előállított mezőgazdasági eszközökkel. Gelléri Mór szerint 22 136 fő volt a fizető látogatók száma az 1846-ban megrendezett tárlaton. Az érdeklődés nagyságát érzékelteti, hogy Pest-Buda népessége ekkoriban lépte át a százhuszezret. Ezen a kiállításon mutatkozott be, és nyert „kis arany-érdempénzt” a később ekéjével országos népszerűséget elérő Vidats István pesti gépész.<sup>49</sup>

Az eszköz- és gépeladások szempontjából fontos volt a sok embert vonzó Medárd-napi vásár Pest-Budán. Ehhez igazították a Köztelken rendezett nagy nyári kiállítást. Az 1857. évi vásár idején megtartott eszköz- és gépkiallítás látványosan jelezte, hogy a földesúr-jobbágyi

46 Uo. 71–72. A következő évben megrendezett eszköz- és gépbemutatóról a *Magyar Gazda* még bővebb terjedelemben számolt be. Ekkor is a talajművelésre, leginkább a korszerű ágyékkékre és beszerzésükre helyezték a hangsúlyt. Vö. *Magyar Gazda* 1842. június 30. 817–830.

47 *Budapesti Hírlap* 1853. július 27. 950.

48 Vidacs István gépgyára 1861-ben (folytatás). *Magyar Gazda, a mezei ipar s államigazgatási ismeretek heti közlönye*. Pest 1861. február 5. 91.

49 GELLÉRI MÓR: A kiállítások története Magyarországon. In *Magyar Ipartörténet*, gyármonográfiák és ipartörténeti kiadványok tára. Szerk. SZTUDINKA Ferenc. Losonc 1908. 4. 31., 35.

viszony felbomlásával, a polgári értelemben vett szabad földtulajdon megteremtésével gyökeres változás történt a korszerű mezőgazdasági technikához való viszonyulásban is. Korábban nem tapasztalt számban mutatták be a világ élvonalába tartozó külföldi gépgyártók az eladásra szánt termékeiket. A kiegyezés előtt két esztendővel pedig sosem látott méretű mezőgazdasági kiállítást rendeztek a Medárd-napi vásár idején: a „juh-, sertés- gazdasági eszköz- és géпкиállítás” helyszínéül Pest-Buda népszerű pihenőhelyét, a Városerdőt (ma: Városliget) választották. Ezt a kiállítást is az OMGE szervezte. A szervezők ugyan a malmászat, a vízemelőgépek, a fészekbevető gépek és az aratógépek bemutatását várták a belföldi és külföldi cégektől, de az ötvenhárom kiállító 796 benevezett tárgya lényegében lefedte a mezőgazdaság gépesítésének minden területét.<sup>50</sup> A kiállítások látogatottságáról kevés és bizonytalan adattal rendelkezünk. Az 1865. évi kiállítást megtekintők számáról az egyik gazdasági lap tájékoztatta az olvasóit: „első nap szombaton körülbelül 800-an, vasárnap 6200- és hétfőn 6300-an látogatták.”<sup>51</sup> Budapest lett az ország mezőgazdasági gépkereskedelmének és gépgyártásának központja.

A magyarországi mezőgazdasági gépkereskedelemnek még nem létezett országos hálózata a 19. század második harmadában. Részben ezt pótolták a megsokasodott vidéki kiállítások: bemutatók, próbák és versenyek. Az OMGE fiókszervezetei által szervezett rendezvényeken a gazdák azonnal és közvetlenül a gyártótól vagy annak képviselőjétől tudtak ismereteket beszerezni a kívánt termékekről.<sup>52</sup> Fontos volt az eladó és a potenciális vevő közötti interakció, és a hitelesség érzetét keltő személyesség is. Lehetőség nyílt a kapcsolatépítésre vagy a már meglévő ápolására. Az időszakos kiállítások egyben termékvásárok voltak. Így a cégek számára a kiállítások és vásárok teret adtak a vásárlói igények feltérképezésére (piackutatás), a termékek bemutatására és értékesítésére is. Az erre az alkalomra kiállított eszközöket és gépeket meg lehetett tekinteni, illetve egyesek munkáját a gyakorlatban (géppróba vagy gépverseny) látni is lehetett. A gépversenyek segítették a megfelelő termék kiválasztását. A versenyek eredménye nagy hatással lehetett az értékesítésre, ezért a gyártók igyekeztek azokon jelen lenni. A gépprobát, a versenyt hosszas szakmai előkészítés előzte meg: ismertették a verseny-szabályokat, a bírálati szempontokat. A rendezők újságokban – esetleg külön kiadványban – jelentették meg a kiállított tárgyak listáját, a kiállítók névsorát, és közzétették az eredményeket is. Az 1876. évi szegedi országos kiállítás tárgymutatója nemcsak a kiállító cégeket és bemutatott termékeiket sorolta fel, hanem az eszközök és gépek eladási áráról és a cégek korábbi elismeréseiről is tájékoztathatta az olvasókat.<sup>53</sup> Mindez hasznos „ingyen” reklámot jelentett a rendezvényen megjelent, illetve a versenyeken jól szereplő cégeknek, termékeiknek. Az újságírók is ki akarták elégíteni a kiállítások iránti olvasói érdeklődést, ezért jelen voltak, majd beszámoltak az ott történekről és a próbák, a versenyek eredményeiről. *A Magyar Közgazda* 1865. június 11. száma egyrészt ismertette az OMGE által szervezett pesti kiállítást és gépbemutatót, másrészt szerkesztői jegyzetben szövézte a lap munkatársai meghívásának az elmaradását: „reméljük, a rendezőség figyelme, még arra is kiterjed, hogy még az olyan kis lapocskának is, mint a »Magyar Közgazda« jegyet küldjön, a mi még a legnagyobb rendezés mellett is lehetséges ugyan, de a mi a mostani alkalommal nem történt és annyival

50 *Jegyzéke az orsz. Magyar Gazdasági Egyesület által 1865. június 3–7-ik napjain a Városerdőben rendezett Juh-, sertés-, gazdasági eszköz- és géпкиállítás tárgyainak.* Pest 1865.

51 Az orsz. magyar gazdasági egyesület kiállítása. *A Magyar Közgazda. Nemzetgazdasági közlemények a biztosítás, közlekedés, ipar, kereskedés és mezei gazdaság teréről.* Pest 1865. június 11. 387.

52 A nagy országos kiállítások (1876, Szeged; 1879, Székesfehérvár; különösen: 1885 és 1896, Budapest) marketingkommunikációs hatása már kívül esik vizsgált időszakunkon.

53 *Az 1876. évi magyar országos ipar-, termény- és állatkiállítás név- és tárgymutatója. II. füzet.* Szerk. GELLÉRI Mór. Szeged 1876. 97–103.

inkább megrovandó, minthogy oly egyének vitték a rendezést kik maguk is szolgálják a journalistikát és így annak mellőztetése tőlük legkevésbé várható.<sup>54</sup>

A mezőgazdasági kiállítások (bemutatók és termékvásárok) alapvető célja az volt, hogy előmozdítsák a térség fejlődését. Ennek a törekvésnek a megkopását, az eredeti cél kedvezőtlen irányú módosulását vetette föl egy a *Magyar Pénzügy* címlapján megjelent írás a nyolcvanas évek elején. A szerző szerint az egyre nagyobb számban megrendezett kiállítások egyrészt a külsőségek (ünnepélyes megnyitó, beszédek, vacsora stb.) felé fordultak, másrészt a gépgyárosok és a gépkereskedők marketingeszközévé lettek: „Bátran el lehetne nevezni gazdasági kiállításainkat néhány gépgyár kiállításának. [...] A mint az egyik kiállítás véget ért, a gyár képviselője hirtelen csomagolt és utazott a szomszédmegyei kiállításra, hogy ott is, ugyanazon tárgyával arany- vagy ezüst-érmét nyerjen. Annyira redukálódott a gazdasági kiállítások értéke, hogy most már csak egyes angol vagy belgiumi gépgyárosok reklám-piaczául szolgálnak.”<sup>55</sup>

A potenciális vevők elérésének kezdeti nehézségei értékelték föl a termékvásárral összekapcsolt kiállításokat a 19. század középső harmadában. A cégek könnyen elérhették a kiállításokon koncentráltan megjelenő célközönséget, a vevők pedig kivételes nagyságú áruki-nálatból válogathattak. A bemutatók, a versenyek szerepe a vidéki eladási irodák, raktárak országos kiépülésével, a média bővülésével és hatékonyságának növekedésével csökkent. A gyártók és a kereskedők az olcsóbb kommunikációs csatornákat részesítették előnyben.

## ÖSSZEGZÉS

A mezőgazdasági eszközöket és gépeket forgalmazó cégek meglepően sokféle marketingeszközt használtak Magyarországon a 19. század középső harmadában. Az elemzett évtizedek technológiai viszonyai mellett természetes, hogy a marketingkommunikáció ma használatos elemeiből a legnagyobb részt az ATL (above the line) eszközök foglalták el, amelyek közül kiemelkedtek a nyomtatott anyagok. A BTL (below the line) eszközökből kitűnt a személyes eladás, illetve az olyan komplex elemek alkalmazása, mint a termékvásárral egybekötött kiállítás. Fontos szerepe volt tehát a gyakorlati ismeretátadásnak, az eseménymarketingnek. Megállapíthatjuk, hogy már a vizsgált időszakban feltűnnek a ma is jól ismert és széles körben alkalmazott taktikai eszközök: a fogyasztói igény (kereslet) felmérése, az árszínvonal és a fizetési módok kialakítása, a fogyasztó meggyőzése, a termék reklámozása, a tájékoztatás és a meggyőzés kommunikációja. A marketinggel foglalkozó szakirodalom a 20. századi tömegtermeléssel hozza összefüggésbe a modern vállalati marketing stratégiai gondolkodásmód menti alkalmazását. A vizsgált esetben – a korszerű mezőgazdasági eszközök és gépek vonatkozásában – azonban a megrendelés, majd a raktárra való termelés időszakában ugyan nem rendszerbe foglalva, de a marketingeszközök ma használatos kombinációjának minden egyes elemére találunk példát. A magyarországi gépesítés legkorábbi szakaszában a gépgyártó és kereskedelmi cégek kényszerűen nagy súlyt helyeztek az ismeretátadásra a vevők megnyerése, az értékesítés eredményessége érdekében. A bővülő kommunikációs csatornák révén az agrártársadalom egyre szélesebb körét elérő tudásátadással hozzájárultak a korszerű agrotechnika felhasználói elfogadásához, elterjedéséhez.

54 Az orsz. magyar gazdasági egyesület kiállítása. Szerkesztői megjegyzés. *A Magyar Közgazda*. Pest 1865. június 11. 389.

55 KENDE Zsigmond: A gazdasági kiállítások. *Magyar Pénzügy* 1883. szeptember 27.





SZÁVAI FERENC

## TUDÁS ÉS DIGITALIZÁCIÓ KIHÍVÁSAI A MEZŐGAZDASÁGI TERMELESBEN

ABSTRACT

**FERENC TIBOR SZÁVAI: CHALLENGES OF KNOWLEDGE AND DIGITALIZATION IN AGRICULTURAL PRODUCTION**

One of the challenges facing agricultural production is the ever increasing demand for food. Two hundred years ago the farm manager (a member of the intelligentsia) had an important role in food provision, combining available assets in order to maximize gain. The great paradigm of traditional agricultural production was the green revolution, followed by precision farming. In the present day we are in a new stage of the latter. Owing to the information explosion the tools are now available, but the knowledge to use it is still lacking. Transitioning into precision farming is a world tendency, although it spreads in a diffuse manner. Hungary has created the Digital Agriculture Strategy according to which it plans to modernize its agriculture. The task on the educational level is similar to the one in the era of traditional agriculture, that is to develop farm managers, farmers thinking with “precision”, who are able to utilize their tools in order to maximize gain in the current circumstances.

*Keywords:* precision farming, factors of production, paradigms of agricultural production, green revolution, innovation, informatics, digitalization, information system, data processing, geoinformatics

### 1. A MEZŐGAZDASÁGI MODERNIZÁCIÓ, A MEZŐGAZDASÁG STRATÉGIAI SZEREPE, A SZAKKÉPZÉS KIALAKULÁSÁNAK FŐBB INDÍTÉKAI

Napjainkban a precíziós mezőgazdaság elterjedése eltérő mintát mutat. Az eddigi tapasztalataink alapján elmondhatjuk, hogy a mezőgazdaság digitális átalakulása, a precíziós technikák használata folyamatban van, de az átalakulás lassabban bontakozik ki, mint más iparágakban. Az ENSZ számításai szerint 2050-re 9,7 milliárd ember él a földön. A fenti számokat és trendeket átgondolva arra a következtetésre juthatunk, hogy a lépéstartás érdekében a mezőgazdasági termelésnek néhány évtized alatt 50–100%-kal kell növekednie. A mezőgazdasági művelésre rendelkezésre álló földterület ugyanakkor csökken.<sup>1</sup>

Lássuk a mezőgazdaság szerepét a gazdasági fejlődésben! A 18. század második felében a mezőgazdaság iránti érdeklődés szélesebb rétegekben erősödött. A korszakban – átmenet a

1 BÖGEL György: Digitális transzformáció a mezőgazdaságban. *Magyar Tudomány* 2018. 5. 693–701., 694. és 697.

hűbéri rendszerből a kapitalizmusba – az ún. „új mezőgazdaság”-ra való átállás folyamatát számos társadalmi, technikai és ismeretelméleti faktor hiánya akadályozta. A „hagyományos” (természeti) gazdálkodást nem a piaci szükségletek (törvények) szabályozták, a természeti faktorok határozták meg: így a talaj termőképessége, az időjárás változása, az elemi károk, a talaj kémiai összetétele stb. Ugyanakkor a jobbágyi érdekeltség a termelésben, valamint a technikai fejlesztésben rendkívül csekély volt.<sup>2</sup>

Kulcskérdés: a növekvő népesség eltartása, illetve hogy mennyi energiához juthat az ember. Ez mind a termékek ipari előállítására, mind pedig a mezőgazdasági termelésre értendő, mivel ez utóbbi az élelmiszerben megkötött kémiai energiát biztosítja az ember számára.<sup>3</sup>

A tradicionális mezőgazdaság felszámolásának legfontosabb eleme volt: a kényszermunka megszüntetése, a 18. század második felében a természettudományos ismeretek, a biológia fejlődése, a gépesítés eredményei. Ugyanakkor az „ipari forradalmat” harminc-ötven évvel megelőzte – az európai országok többségében – egy mezőgazdasági fejlődési folyamat, amely vezető szerepet játszott az ún. „tradicionális társadalom”-ban. A mezőgazdasági fejlődés hatása az ipari forradalomra elsőként mutatkozott meg a demográfiai robbanásban, amelynek népességellátó igénye hatással volt a mezőgazdaság iránti érdeklődés növekedésére.<sup>4</sup>

A tradicionális társadalomból (rurális) a modern piacgazdaságba való átmenet történeti megközelítése egy lehetséges modernizációs elmélet. Ennek eredményeként a 19. században a „tradicionális társadalmak” helyét modern társadalmak foglalják el, valójában tehát a kapitalizmus kiépítésének előfeltételei teremődnek meg, Max Weber szerint a szabad tulajdon, a szabad piac, a kalkulálható technika, a racionálisan áttekinthető jogrendszer, a szabad munkaerő és a gazdasági élet piacosodása.<sup>5</sup>

Az átállás legfontosabb történeti faktora Eric Lionel Jones szerint a tengerentúli felfedezések, a késő középkori gazdasági krízis, a monetáris bázis kiszélesítése, új területi államok kialakulása és a bérmunka megjelenése volt.

Az általános gazdasági fejlődéshez Rondo Cameron szerint a mezőgazdasági termelékenység ötféleképpen járulhat hozzá, egyben az általános fejlődésben stratégiai szerepe volt. A mezőgazdasági szektor kitermelhet egy népességtöbbletet, amely nem mezőgazdasági foglalkozást űz, élelmiszert és nyersanyagot termelhet a nem mezőgazdasági népesség ellátására, a mezőgazdasági népesség piacot jelenthet a gyáripar és szolgáltató ágazat számára, tőkét szolgáltathat a mezőgazdaságon kívüli befektetés számára, a mezőgazdasági export külföldi valutát hozhat a többi ágazat javára.<sup>6</sup>

A mezőgazdasági szakképzés kialakulásának főbb indítéka a 19. század első felében a kameralizmus, a tudomány fejlődése, az egyesületek és társaságok és az emberbaráti mozgalom volt.<sup>7</sup>

- 2 OROSZ István Die Anfänge des Zerfalls der traditionellen Landwirtschaft in Mittel- und Osteuropa. In *Modern Age – Modern Historian. In Memoriam György Ránki (1930–1988)*. Ed. Ferenc GLATZ. Budapest 1990. 135–150.
- 3 KERÉNYI Attila: *Európa természet- és környezetvédelme*. Budapest 2003. 63.
- 4 Paul BAIROCH: Die Landwirtschaft und die industrielle Revolution 1700–1914. In *Europäische Wirtschaftsgeschichte: Die Industrielle Revolution*. Szerk. Carlo CIPOLLA – Knut BORCHARDT. Stuttgart – New York 1976. 306–330.
- 5 Max WEBER: *Gazdaságtörténet*. Budapest 1979.
- 6 Rondo CAMERON: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Budapest 1994. 362–369.
- 7 Kurt RENNERT: Ursachen für die Gründung des landwirtschaftlichen Instituts Hohenheim vor 175 Jahren und sein Beitrag zur Entwicklung des landwirtschaftlichen Bildungswesen Deutschland. In *Hohenheimer Themen. Zeitschrift für kulturwissenschaftliche Themen*. Hg. Ulrich FELLMETH – Harald WINKEL. 1993. 45–72.

A mezőgazdaság iránti érdeklődés mellett a tudomány önállósulása (különválása a kamerálistától) jelentette a lehetőséget annak eredményeinek terjesztésére az egyesületekben és a kameralista tanszékeken. Az európai agrárgazdaságtan első jelentős képviselői, a francia fiziokraták<sup>8</sup> (François Quesnay, Marquis de Mirabeau, Anne Robert Jacques Turgot) irányították a közvélemény figyelmét a mezőgazdaságra. Döntő változás volt a mezőgazdaság fejlődésében az Albrecht Daniel Thaer által alapított „racionális iskola” tevékenysége.<sup>9</sup> Közvetlen előzményt Thaer elméletéhez az angol Arthur Young és Adam Smith, a német kamerálisták és „hausväter” csoport (például Johann Heinrich Gottlob von Justi, Johann Beckmann, Otto von Münchhausen) jelentették.<sup>10</sup>

Thaer a gazdasági romanticizmussal angol hatásra szembeállítja a tőkés haszonelvületét, véleménye szerint csakis a német mezőgazdaság tudományos alapokra helyezése vezetheti ki azt az elmaradottságból. A hagyományos mezőgazdasággal szembeállítja a „racionális mezőgazdaság”-ot, amely a tudomány eredményeinek az alkalmazásával igyekezett a termelési tényezőket számba venni és egyben a lehető legnagyobb hasznot elérni.<sup>11</sup>

1812-ben az *Annalen der Fortschritte der Landwirtschaft* című folyóiratban megjelent írásában már négy termelési tényezőt nevezett meg. Elméletében a három termelési tényező (egyén, tőke és földbirtok) kiegészült egy negyedikkel, amit „intelligenciának” nevezett el. Ezt azonosította az ismeretekkel, ügyességgel és alkotó tehetséggel. A fenti termelési tényezők kiemelt fontossága volt Thaer számára, ez biztosította a tudományosság érvényesülését az üzemvezetésben.<sup>12</sup> Kialakítási, fejlesztési eszközként a szakembereket képző intézeteket, gazdasági egyesületeket, mintagazdaságokat, a folyóiratokat és szakirodalmat nevezte meg.<sup>13</sup> Az „értelmesség” hiánya a termelési tényezők számbavételét akadályozta meg, azok helyzete pedig döntően befolyásolta a legnagyobb haszon elérésének módjait.

A mezőgazdasági egyesületek mellett az egyetemeken működő kameralista tanszékek voltak a racionalizmus legkorábbi hordozói. Ezek a 18. század elejétől szerveződtek, a gazdálkodókat azonban igazán nem érték el. A 18–19. század fordulóján erősödött a felismerés, hogy növelni kell a szakmai képzettséget, ám a hétköznapi gazdálkodók nyelvezete egészen más volt, mint a tudományos. A mezőgazdasági szakmai innováció gyakorlati értékét is be kellett bizonyítani.

A fontosabb indítékok közül külön említést érdemel az emberbaráti mozgalom, annak hatása a mezőgazdasági szakképzésre, különösen a svájci Pestalozzi és Fellenberg hatására.

Ugyanakkor jelentős változásokon ment át az általános oktatás. Míg a 19. század első felében zömében az alapképzés megteremtése, az általános iskolakötelezettség bevezetése, az analfabetizmus csökkentése volt a legfőbb cél, addig az iparosodás előrehaladtával megjelent a szakemberszükséglet. Ez a rohamos gazdasági növekedéssel, ezáltal a képzési mobilitással

8 Rolf WALTER: *Wirtschaftsgeschichte. Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart*. Köln–Weimar–Wien 1995.

9 Albrecht Daniel THAER: *Grundsätze der rationellen Landwirtschaft*. Berlin 1809. 1. kötet. 3–8. 4–17. §; valamint: Joosep NÖU: *Studies in the Development of Agricultural Economics in Europa*. Uppsala 1967. 53–84., 108–184.

10 Ernst KLEIN: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft im Industriezeitalter*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 1973. 35–44.

11 Volker KLEMM – Günther Meyer: *Albrecht Daniel Thaer. Pionier der Landwirtschaftswissenschaft in Deutschland*. Halle. Niemeyer, VEB, 1968. 43–44.

12 NÖU 1967. 118–119.

13 Albrecht Daniel THAER: *Leitfaden zur allgemeinen landwirtschaftlichen Gewerbs-Lehre*. Berlin. Real-schulbuchhandlung. Wien 1815. 3.; 7. és 167–190., 253–277. szakasz; valamint Eckhardt SCHREMER: „Faktoren, die den Fortschritt in der deutschen Landwirtschaft im 19. Jahrhundert bestimmen.” *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*. 1988. October. 33–77.

volt összefüggésben. A termelés igényelte az ipari képzettséget, a szakembereket, az ipari gazdasággal összefonódott a technika. A meglévő emberi erőforrást mozgósítani akarták, az iparosítás további segítésére.

Ennek legfontosabb eszköze volt a magánszemélyek figyelmének felhívása a képzés iránt, a piacorientált technikai lehetőségekre, illetve a tudás importjára vagy termelésére. S végül a munkamorál fejlesztésére. Ennek megfelelően a vállalkozói célcsoportot, a technikusokat, mérnököket, s a munkásságot lehetett ilyen irányban fejleszteni.<sup>14</sup>

## 2. A HUMÁN TŐKE, SZAKKÉPZÉS ÉS A MEZŐGAZDASÁG MODERNIZÁCIÓJA<sup>15</sup>

A termelési tényezők bővítésének oldaláról érdemes kiindulni. Hármass felosztása a klasszikus közgazdaságtan terméke. Ennek megfelelően a mezőgazdasági termelés növekedését összekapcsolhatjuk egyrészt az erőforrások jobb kihasználásával: a talajváltó módok, a fajtakiválasztás javulásával, a technikai eszközök nagyobb számú alkalmazásával. A termelékenységhez egyre növekvő tőke bevonására volt szükség, illetve a termelést végző, irányító bővülő szakismereteivel. Rondo Cameron megfogalmazásában a humán tőke a megszerzett tudásszint tartós állapot és kategória, két termelési tényező kombinációja.<sup>16</sup>

A mezőgazdasági fejlődés hatása az ipari forradalomra elsőként a demográfiai robbanásban mutatkozik meg. Ennek legkorábbi jelei a 18. század első felében jelentkeztek az európai országokban, különösen Angliában. Megszűnt a népesség ingadozása, csökkent a halálozási mutató, fokozatosan nőtt a népesség száma. A halálozási arányszámok csökkenésében az orvostudomány eredményei mellett a megtermelt és a rendelkezésre álló táplálék mennyiségének növekedése jelentette a legnagyobb hatást. A népesség száma egyenes arányban állt a történelemben először a mezőgazdasági területek növekedésével. További hatásként említhető, hogy a vásárlóerő erősödésével a fogyasztási cikkek szükséglete emelkedett. Elsőként a ruházati cikkek iránt nőtt a kereslet, a gyapjú használatának az elterjedésével a textilipar adta az első lökést az ipari forradalomnak. A modern vas- és acélipar megszületésének első lépését jelentette az ipari forradalom előtt járó mezőgazdasági fejlődés technikai szükséglete. Végül az ún. mezőgazdasági fejlődés hatását gyakorolt az iparosításban részt vevő vállalkozásokra és annak pénzügyi támogatására.<sup>17</sup>

A mezőgazdasági átalakulás főbb irányainak tekintetében az ipari forradalom időszakában elsőként a népesség és a termelés emelkedését, a termelés javítását lehet kiemelni. Ugyanakkor fokozatosan csökkent a mezőgazdasággal foglalkozók aránya az össznépességben belül. Lényeges változási jegy volt a mezőgazdasági területek átalakulása, nőtték a megművelt területek, jelentős migráció indult el, megkezdődtek a folyószabályozások. A művelési ágak arányában eltolódás következett be a szántóterületek javára, amiben a földreformoknak is szerepe volt. Az általunk tárgyalt korszak harmadik átfogó átalakulási iránya volt a technikai jellegű változások egész sora.

De ide sorolható a bekerítések hatása, a vetésforgó változása, az új növények termesztése, a termékváltás javítása, a használt eszközök feljavítása. Ezek mellett a gépi hajtóeszkö-

14 Peter LUNDGREEN: *Bildung- und Wirtschaftswachstum im Industrialisierungsprozeß des 19. Jahrhunderts*. Berlin 1973.

15 SZÁVAI Ferenc: A szakképzés szerepe a mezőgazdaság modernizációjában. *Képzés és Gyakorlat: Training and Practice*. 2007. 1. 5–19.

16 CAMERON 1994. 30–33.

17 BAIROCH 1976. 316–330.

zők elterjedését, a gépi erő alkalmazását, a talajkémia és a műtrágyák megjelenését, a kártevők és gombafélék elleni védekezést, a genetikai ismeretek fejlődését lehetne kiemelni. A negyedik fő átalakulási irány volt a termelésben jelentkező változékonyság és specializáció.

Mindez jelentette az új növényfajták alkalmazásának módjait, az intenzív talajváltó gazdálkodás megalapozását. Végül átalakulási irányként nevezik az új mezőgazdasági munkavégzési technikák gyakorlati kiszélesítését, az élelmezésben fontos új növények terjesztését, a piaci ismeretek közvetítését, az agrárszövetségek létrehozását.

Az európai agrárfejlődés alapjegyei után arra keressük a választ, hogy a 19. század kezdetétől mely minőségi faktorok befolyásolták és fejlesztették a gazdálkodási készenlétet, tehát a munka (mint termelési tényező) oldaláról az „intelligencia” kialakításának hatóeszközei voltak. Ebből a nézőpontból a racionalizmus hordozójaként vizsgáljuk a tudomány eredményeit közvetítő többfokozatú szakképzési rendszereket, azok kontinentális fejlődését. Különösen a felsőfokú gazdasági akadémiák szerepét. A racionalizmus legfontosabb hordozói az egyetemi tanszékek működését követően az önálló mezőgazdasági tanintézetek voltak. Megjelenésük a 18. század végére és a 19. század elejére tehető. Európa első gazdasági iskoláját Tessedik Sámuel 1779-ben alapította Szarvason, amelyet saját erejéből 1806-ig tartott fenn. Ezt követte a trnowai parasztiskola (Csehország) 1791-ben, amelyet Schönfeld alapított és 1799-ig működött. A kontinens első felsőoktatási (főiskola) jellegű intézményét gróf Festetics György alapította 1797-ben Keszthelyen, amely történetének első szakaszában (1848-ig) már mint „vegyes” típusú iskola végezte feladatait. 1797-ben Caspar Voght a Hamburg közelében fekvő birtokán Groß Flottbekben (Holstein) alapította Németország első mezőgazdasági iskoláját, amelyet Lucas Andreas Staudinger vezetett 1812-ig. 1799-ben alapította Nákó Kristóf a nagyszentmiklósi „kis mezőgazdasági iskolát”, amely eredeti szervezetében 1855-ig állt fenn. Ugyanekkor nyílt meg Schwarzenberg herceg jóvoltából Böhmisch-Krumauban egy mezőgazdasági tanintézet, amely 1851-ig működött. Albrecht Daniel Thaer cellei (1802) és möglini (1806) intézetével csaknem egy időben alapította a svájci Philipp Emanuel Feltenberg 1807-ben Hofwylben mezőgazdasági tanintézetét.<sup>18</sup>

Az üzemvezetéshez szükséges intelligencia kialakításának legfőbb színtere volt ekkor a mezőgazdasági iskola, legyen az állami, magán- vagy éppen egyházi vagy városi tulajdonban.

Ahogy láttuk, a mezőgazdaság stratégiai szerepének ellátásában a humán tőke és tudomány jelentette az emeltyűt kezdetben, a termelés fokozásának érdekében. Ezt a korszakot többféle elnevezéssel is illelhetjük. Rurális, tradicionális korszaknak, talán, ha a mezőgazdasági fejlődést szakaszoljuk, akkor ezt valójában a nulladik típusnak nevezhetjük el. Ahogy csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, úgy javult a gépi eszközök alkalmazása a termelésben. A tradicionális társadalomban a termelés volumene alacsony volt, a népességszám is egyensúlyban volt. A modern kori mezőgazdaság fejlődésében az első szakaszt a 20. század elejére helyezik. Ekkor a mezőgazdaság képes volt ellátni a lakosságot élelmiszerekkel, de ehhez nagyon nagy számú, kis méretű gazdaság volt szükséges, amelynek működtetése a lakosság egyharmadát igényelte. Munkaintenzív termelés volt ez még mindig alacsony produktivitással. A második szakaszban új jelenségekkel kellett szembenéznie a mezőgazdaságnak, a túltermeléssel és az egyre fogyó munkaerő okozta kihívásokkal. A második világháborút követő évtizedekben zajlott le az az eseménysor, ami számos kutatásfejlesztési erőfeszítésnek és oktatási (technológiai transzfer) programnak köszönhető a kibontakozását.<sup>19</sup> Ez

18 Günther FRANZ: *Universität Hohenheim*. Stuttgart 1968. 296–297. és CSIKI László: *Mezőgazdasági szakoktatásunk kialakulása, fejlődése és mai helyzete*. Budapest 1943. 7–31.

19 Digitális Jólét Program. Magyarország Digitális Agrár Stratégiája 2019–2022. 2019. augusztus. 5.

a zöld forradalom<sup>20</sup> egyrészt a természet- és műszaki tudományokban, másrészt a gazdálkodásban és a vezetési módszerekben kereste a megoldást a termelékenység problémájára. Szorgalmazták a szintetikus műtrágyák és növényvédő szerek használatát, a munkaszervezésben, az irányításban, az adminisztrációban modern megoldásokat alkalmaztak.<sup>21</sup> A magyar mezőgazdaság illeszkedik a világ mezőgazdaságának az átalakulási tendenciáihoz, de természetesen sok területen sajátos képet mutat.<sup>22</sup> Az egyre növekvő népesség élelmiszer-szükséglete, az általános technikai fejlődés hozta létre azt a precíziós mezőgazdaságot, ami a mezőgazdasági termelés harmadik nagy csomópontját jelentette, és ami végérvényesen elvezet bennünket a mezőgazdaság negyedik nagy fejlődési szakaszához, amely egyben kikövezi a fejlődés útját a kezelő nélküli műveletek és az automatikus döntési rendszerek számára. A mezőgazdaság csúcsa, az 5.0 szakasz vélhetően a robotikán és a mesterséges intelligencia valamilyen formáján alapul majd. De nézzünk csak bele az első vizsgálati pontunk után abba, hogy ma milyen tendenciák jellemzik a mezőgazdaságot!

### 3. A SZÉP ÚJ VILÁG:<sup>23</sup> ÚT A DIGITALIZÁCIÓ FELÉ

Mára, ahogy változott a világ, gyorsan nőtt a lakosság, egyre több élelmiszere van szükség. Ma a Föld lakossága egyre nő, ráadásul területileg is átrendeződés zajlik. Nagy probléma lehet, ha a kereslet nincs összhangban a kínálattal. A megoldást a termelékenység növelésében kell látnunk a fenntarthatóság kombinálásával.<sup>24</sup>

Ugyanakkor a kontroll nélküli népességrobbanás túlnőne a szűkös erőforrásokon, de a környezetet is tönkretenné. Az emberiségnek több erőforrásra van szüksége az élelem előállításához, a globális felmelegedés pedig ökológiai katasztrófákhoz vezethet. A fejlett ipari országokban azonban a népességnövekedési modell helyett ma csökkenést látunk, ami kevesebb fiatal munkást eredményez, az emberek tovább élnek, gondot okoz eltartani a megnövekedett számú nyugdíjast. A világ fejletlen országaiban magas a születésszám. A fejlett ipari országokban zuhan a népességszám, mindez meghatározza a 21. század alakulását. A történelem során a csökkenő népesség csökkenő hatalmat is jelentett. Európa szempontjából ez ma már a helyzet. A nemzetközi hatalmat érinti a népességcsökkenés.<sup>25</sup>

Kétségtelen, hogy a gazdaság teljesítményének egyik látványos mutatója a gazdasági növekedés, enélkül nehéz elképzelnünk ma a haladást. De természetesen fontos a kimerülő készletekre is gondolnunk. Többten megkongatták a vészharangokat már az 1970-es években. Elsőként Forrester, majd Meadows foglalkozott vele, könyv formájában a modell „Dynamics of Growth in a Finite World” címen jelent meg. Meadows modellje<sup>26</sup> kétséget kizárólag jobb

20 A szakirodalomban a „zöld forradalom” elnevezést a korábbi szakaszra is vonatkoztatták. Lásd: Jan Luiten VAN ZANDEN: The first green revolution: the growth of production and productivity in European agriculture, 1870–1914. *The Economic History Review* (Oxford) No. 2. (1991. május) 215–239.

21 BÓGEL 2018. 695.

22 Lásd erre a problémára összefoglaló jelleggel: FEHÉR György – GUNST Péter – ESTÓK János – VARGA Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2004*. Budapest 2008.

23 *A Szép új világ (Brave New World)* Aldous Huxley 1931-ben írt és egy évvel később megjelentetett regénye. A mű – mely egyébként egy disztópia (negatív értelmű utópia) – Huxley leghíresebb és legmaradandóbb alkotása. A tanulmány megírását az a kíváncsiság ihlette, hogy valóban mit is hozhat számunkra a jövő belátható és kevésbé belátható időn belül.

24 BÓGEL 2018. 694.

25 George FRIEDMAN: *The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century 2010*. New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 2010. 52–57.

26 D. MEADOWS et al.: *A növekedés határai harminc év múltán*. Budapest 2005.

volt, mint Forresteré, több szakmai kérdést megválaszolt. Minden jel arra mutat, hogy a készleteket gyorsabban elhasználjuk a bolygónkon, mint ahogy azokat újratermelni tudnánk. A jelenlegi életszínvonal tovább tartósan nem fenntartható. Ilyen helyzetben nem segít, ha a korlátokat megszüntetjük, ez a helyzetet csak rosszabbá teszi. E célból még rosszabb, ha a szükséges készleteket tartósan korlátoznunk kell. Minél gyorsabban cselekszünk, annál jobb lesz az eredmény. Sajnos semmi jel arra, hogy tettünk-e valamit, vagy éppen utánagondoltunk volna, hogy miként kell ezt csinálni. A globális aggodalomra okot adó fő trendek:

1. gyorsuló iparosítás,
2. gyors népességnövekedés,
3. széles körű alultápláltság,
4. meg nem újuló erőforrások felélése,
5. környezetrombolás.<sup>27</sup>

A népesség és az erőforrások közötti versenyfutás két problémát vetett fel:

- az erőforrások totális kimerítésének kérdését,
- a hagyományos energiaforrások egyre szűkösebbek, növekszik az árak, s egyre fokozódik az igény a napenergia kutatása iránt.<sup>28</sup>

Az agráriumban is megkerülhetetlen a digitalizáció, az új eszközök és az adatok elemzése révén fenntarthatóvá tehetjük a termelést – vélekednek a szakemberek. A modern technikák adhatnak választ az éghajlatváltozás kihívásaira, valamint arra is, hogyan oldható meg a túlnépesedés okozta kihívás. Liam Condon emlékeztetett, hogy a Föld lakossága 2050-re nagyjából 10 milliárdra duzzad. Ennyi ember kiszolgálásához a jelenlegi mezőgazdasági termelés megduplázásra van szükség.

A túlfogyasztás és a hiány egyszerre jelen van, ezt példázza, hogy napjainkban is több mint 800 millió ember éhezik. A problémát az okozza, hogy a túlnépesedés olyan területeken jelentkezik, ahol nehéz az élelmiszer-termelés. Ráadásul ezeken a területeken a gazdaságok 85 százaléka kisebb mint 2 hektáron gazdálkodik.<sup>29</sup>

A „mezőgazdaság 1.0” kifejezést a 20. század elejének állapotára értik. A kép nagyon vegyes, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma ekkor egyre zsugorodott. Jellemezte a rendszert a munkaintenzív módszer alacsony produktivitással. De képes volt ellátni a lakosságot élelmiszerrel nagyszámú kisméretű gazdasággal, amelynek működtetése a lakosság egyharmadát igényelte. Tanulmányunk első fele reflektál erre, a szakértelem és tudás szerepének a kidomborításával. A humán tőke (az emberi erőforrás) itt is szerepet kapott, ugyanúgy, mint fog napjainkban. Csak természetesen ez a szakasz más és más helyzeti pozíciókkal és kihívásokkal rendelkezik.

A „zöld forradalom”-nak nevezett paradigma (fázis) egyben a „mezőgazdaság 2.0” volt, amely az ötvenes évek végén kezdődött. Ebben a szakaszban a módszerekre és a műszaki és technikai tudományok fejlesztésére alapozták a termelékenység növelését.<sup>30</sup> Ekkor a mezőgazdasági gyakorlatban megjelent a „plusz” nitrogén és egyéb új szintetikus anyagok, mint a műtrágyák, a növényvédők szerek, valamint a sokkal hatékonyabb speciális gépek, amelyek

27 SZÁVAI Ferenc: Global Trends, Forecasts and Economic Challenges up until 2035. In *Proceedings of 8th International Scientific Conference on Climate Change, Economic Development, Environment and People (CCEDEP 2019)*. Ed. Marko MALOVIĆ. Sremska Kamenica 27–41.

28 American National Intelligence Council (NIC). *Global Trends 2025: A Transformed World*. 2008.

29 Túlfogyasztás és hiány: digitalizációs kényszerben a mezőgazdaság.

<https://magyarmezogazdasag.hu/forras/vghu> (utolsó meglátogatás: 2021. augusztus 3.).

30 Digitális Jólét Program 2019. 5.



relatív olcsó inputként jelentkeztek, és amelyek által drámaian megnövekedett a termelési potenciál és termelékenység. A „mezőgazdaság 3.0”, a „precíziós gazdálkodás” az eredetileg katonai célra kifejlesztett GPS-rendszeren alapult. De az egész informatikai fejlesztést katonai célból hozták létre és egyetemi központokat kötöttek össze. A precíziós gazdálkodás által biztosított megoldások voltak:

- Iránytartás (automatikus kormányzás): az 1990-es években a GPS-jeleket a manuális iránytartásra használták. A technológia fejlődésének eredményeként a légi permetezésnél jelent meg. Az első automatikus kormányzás az 1990-es évek végén valósult meg. A 2000-es évek során az iránytartás pontossága elérte az 1 cm-t.
- Érzékelés és szabályzás: az 1990-es években a gabonabetakarító gépekbe építettek terménymennyiség monitort, amelyek a GPS-helymeghatározáson alapultak. Az első változó mennyiségű kijuttatás (VRT) szintén ezekben az években indult. Az új alkalmazást az alacsony műtrágyaárak és a magas kijuttatási költségek indukálták. Az első években a VRT-alkalmazás talajminta-vételezésen alapult, elterjedését viszont a termésmennyiségi adatok monitorizálása gyorsította fel.<sup>31</sup>
- Telemetria/távérzékelés: A telemetria technológiája a járműpark megfigyelésén alapul. Ez az eljárás a 2000-es évek elején tűnt fel a szállítási feladatok igénye alapján. A módszer alapja a hálózati technológia, amelynek segítségével a gazdaságok logisztikai folyamatai optimalizálhatók.
- Adatfeldolgozás: A mezőgazdasági üzemeltetés szoftvere az 1980-as évek elején a személyi számítógépek megszületésével vált széleskörűen használhatóvá.

A precíziós gazdálkodás a műveletek pontos végzését teszi lehetővé, a táblán belüli változások követését a táblaszintű beállítások helyett, illetve az állati egyedek kezelését a teljes állomány helyett. Az egyes növény elérése és fejlesztése a cél. A világban persze sok gazdálkodónak fogalma sincsen arról, hogy mi az a precíziós gazdálkodás, ugyanakkor a fejlődés általános menete halad tovább, az egyedek optimális fejlődéséhez szükséges igények kielégítése, vagyis az agronómiai teljesítmény optimalizálása a ráfordítások csökkentésével. A mezőgazdaság 3.0 tulajdonképpen a precíziós gazdálkodási technológiák által elérhető előnyök fokozatos megvalósítása. A célkitűzés a hatékonyság általi költségesökkentéstől elmozdulni a profitabilitás irányába, amely a tárgyilagos és kreatív eljárások által megvalósítható alacsonyabb költségek és jobb minőség vagy a különféle új termékek kifejlesztésében nyilvánul meg. Az intelligens megoldások megjelenése a kulcskérdés.<sup>32</sup>

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a zöld forradalom a harmadik világban alig ismert, a precíziós gazdálkodás pedig sok helyütt mintha kísérleti fázisban lenne. Így a két nagy innovációs hullám, a zöld forradalom és a precíziós gazdálkodás egymásba csúszott, torlódott. Sok gazdálkodó talán nem is tudja, mi az a precíziós gazdálkodás, de a fejlődés általános menete lehetővé teszi a további technikai előrehaladást.<sup>33</sup>

Globális kitekintésben világosan látszik, hogy nagyon nagy különbségek vannak a munkaerő alkalmazásának tekintetében. Sajnos nagyon nagy a pazarlás, nagy tömegű agrárlakosságot köt le az élelmiszer előállítására, az emberi képességeket alacsony határfokkal használják ki. A világ mezőgazdaságában foglalkoztatottak zöme elmaradott mezőgazdaságú országok-

31 JÓRI J. István: CEMA: A digitális mezőgazdaság fejlődésének története. *Agrofórum online* 2017. május 23. (utolsó megtekintés: 2021. augusztus 3.).

32 JÓRI 2017.

33 BÓGEL 2018. 698.

ban él. Ez mintegy 1 milliárd keresőt jelent, akik 88%-ban elmaradott országok mezőgazdaságában dolgoznak.<sup>34</sup>

A döntések meghozatalánál a digitális adatbázisok jelentik az alapot, a precíziós mezőgazdaság jelentősége (mezőgazdaság 4.0) a 2010-es évek elején felerősödött, köszönhetően egyes technológiai elemek fokozott fejlődésének:

- Olcsó és fejlett szenzorok és elektromos indító szerkezetek
- Alacsony költségű mikroprocesszorok
- Széles sávú hálózati kommunikáció
- Felhőalapú ICT (infó-kommunikációs technológia) rendszerek
- Big data (adatdömping) analitikák

A 2010-es években az okos technológiák szinte szabványként jelentek meg a traktorokon, be-takarítógépeken és egyéb eszközökön:

- Okos szabályzású műszerek (fedélzeti számítógépek)
- Nagyszámú szenzor a gépüzemeltetésben és a termelési műveletekben
- Előnyös automatizálási képességek (kormányzás, magelhelyezés, permetezés)
- Járművekbe beépített kommunikációs technológia (telematika)

További megoldásokat vezettek be:

- Új algoritmusokkal működő, nem fizikai szolgáltatásokat fejlesztettek ki, amelyek az adatokat értékes információvá alakítják annak érdekében, hogy optimalizálják a terméket és a termelési folyamatot, csökkentsék a veszélyeket, limitálják a külső káros hatásokat, mint a gépmeghibásodás, az időjárási problémák, a betegségek.
- Létrejötték olyan mezőgazdasági ökoszisztémák, amelyek képesek a különböző forrásokból (táblán/gazdaságban működő szenzorok vagy eszközök, illetve külső források) származó adatok kombinálására. A gazdálkodók a műszerfalon keresztül valós vagy majdnem valós időben hozzájutnak az információkhoz, és ezáltal képesek minőségi döntést hozni a pénzügyi eredmények növelése érdekében.
- A különböző mezőgazdasági és élelmiszeripari résztvevők közötti kooperáció. Az élelmiszerlánc ellátásában érdekelt ökoszisztémák résztvevői közötti kapcsolat alapját a digitális adatok jelentik. Azonos adathalmaz alapján a szolgáltatók eltérő szolgáltatást ajánlanak a különböző résztvevőknek.

Mindezek eredményeként a mezőgazdasági gép nemcsak egy eleme a komplett termelési rendszernek, hanem egy különösen fontos elemévé vált. Nemcsak a legnagyobb adatgeneráló, hanem megvalósítója is az adatok alapján készített terveknek, térképeknek, illetve termelési modelleknek.

A „mezőgazdaság 4.0” a mezőgazdasági műveletek külső és belső hálózati integrációján alapul. Ez azt jelenti, hogy az információ digitális formában a mezőgazdasági termelésben részt vevők számára rendelkezésre áll; a kommunikáció a külső partnerekkel – mint beszállítók és végfelhasználók – elektronikusan történik; az adattovábbítás, -feldolgozás, -értékelés pedig

34 KOMAREK Levente: A világ mezőgazdaságának termelési feltételei és tényezői. 2.2.2. A munkaerőhelyzet. In HORVÁTH József – KOMAREK Levente: *A világ mezőgazdaságának fejlődési tendenciái*. Hódmezővásárhely 2016. 31.

(nagyreszt) automatikusan. Az internet alapú portálok lehetővé teszik a nagy mennyiségű adat továbbítását és hálózatba juttatását gazdaságon belül és külső partnerek felé egyaránt.

A rendszert gyakran nevezik „okos mezőgazdaságnak” (*smart farming*) és „digitális gazdálkodásnak” (*digital farming*), mivel okos technológiát alkalmaz a mezőgazdaságban. Az okos eszközök szenzorokból, elektromos indítószerkezetekből, digitális „agyból” és kommunikációs technológiából épülnek fel.

A mezőgazdaság 4.0 teremti meg a fejlődés útját a kezelő nélküli műveletek és az automatikus döntési rendszerek számára. Az általunk belátható „mezőgazdaság 5.0” várhatóan a robotikán és a mesterséges intelligencia működésén alapul majd.

Napjaink két precíziós gazdálkodása, hulláma társadalmi szinten is változásokat hoz, a foglalkoztatás, oktatás és a szakmák terén is.<sup>35</sup>

### *A precíziós mezőgazdaság öt szintje*

Az informatikai eszközök és alkalmazások a termelés volumenének bővítésében, a minőség javításában és a hatékony termelésben támogatják a gazdálkodókat, valamint a mezőgazdasági termékek fogyasztók általi ellenőrizhetőségének lehetőségét és a környezeti fenntarthatóság elősegítését. A mezőgazdasági termelést támogató informatikai alkalmazásokat öt nagy csoportra oszthatjuk:

1. termelési folyamatokat támogató alkalmazások, amelyek közvetlenül a mezőgazdasági termelés egyes tevékenységeit segítik automata vagy félautomata beavatkozásokkal;
2. üzemszintű termelésirányító rendszerek, amelyek a gazdaságok vezetéséhez nyújtanak információkat, a döntéstámogatás, illetve a termelők szintjén integrálják az egyes folyamatokat;
3. termékpályák mentén létrejövő, a termékpálya-integrációkat segítő rendszerek, amelyek támogatják az integráció folyamatát mind a termelők, mind az integrátorok oldaláról, szükség szerint kapcsolódnak a termelői szintű rendszerekhez;
4. szakmai háttérrendszerek, amelyek a termelők és integrátorok által működtetett rendszerekhez nyújtanak háttéradatokat, valamint gyűjtik és elemzik a termelői szinten létrejövő adatokat;
5. közigazgatási háttérrendszerek, amelyek a közigazgatás és a termelők közötti ügyintézési, hatósági, nyilvántartási folyamatokat támogatják (például támogatás, termékpálya-ellenőrzések).<sup>36</sup>

A már mintegy hat éve indult magyar precíziós gazdálkodás szakmai mozgalom immár a harmadik kötetét jegyzi: a konferenciakötet a *Megoldások és megtérülés* alcímet kapta, és bemutatja a 2018-as PREGA-konferencia előadásait. Hatalmas lehetőség ez a magyar mezőgazdaság számára, egyben innováció, ugyanakkor jövedelmezőségi és hatékonysági kérdéseket is felvet. Bemutatja a precíziós gazdálkodás jó gyakorlatait is, illetve a fogalomalkotás jelenlegi szakaszát. A tanulmányok egy része foglalkozik a munkaerőhiány fogalmával, mások saját cégük tapasztalatait adják közre.<sup>37</sup>

35 BÖGEL 2018. 700.

36 Digitális Agrár Stratégia 2016. 7.

37 *Precíziós gazdálkodás. Megoldások és megtérülés*. Válogatás a PREGA 2018 Precíziós Gazdálkodási és Agrárinformatikai Konferencia előadásaiból. Szerk. MILICS Gábor. Budapest 2018.

A Digitális Agrár Stratégia (DAS) előkészítését követően öt projekt megvalósítására került sor: 1. elkezdődött a digitális agrárakadémia előkészítése, 2. az agrár-szaktanácsadók képzésére vonatkozó rendszer kidolgozása, 3. agrár-adatintegrációs program kidolgozása, 4. az agrárvállalkozások segítése és támogatása az agrárinformatikai klaszter vezetésével, 5. a digitális agrár rezsisökkentés programjának elkészítése. Ezeknek az a feladata, hogy előkészítsék a DAS 2.0 verziójának megalkotását.<sup>38</sup> Magyarország 2015-ben kezdett hozzá a DAS kidolgozásához. Ebben a tekintélyes anyagban szó esik a jelenlegi megoldásokat gátló tényezőkről is.

#### 4. TECHNOLÓGIA VAN, TUDÁS NINCS

A stratégiát és a hozzá kapcsolódó háttéranyagokat lapozgatva azt olvashatjuk, hogy a hazai mezőgazdaságban az informatikai megoldások terjedésének legfőbb gátja volt a humán erőforrás felkészületlensége, készségei és attitűdje. A mezőgazdasági üzemek számát figyelembe véve 3000, az informatikát és a mezőgazdasági folyamatokat egyaránt ismerő, az alkalmazásokat tervező, üzemeltető, a felhasználókat oktató és tanácsadást nyújtó szakember hiányzott az ágazatból. További gátat jelentett a támogatáspolitikai, amely az agrárinformatikai innovációt, a meglévő termékek elterjesztését, valamint a szükséges képzést és tanácsadást nem tekintti prioritásnak. Sem a Vidékfejlesztési Program, sem a GINOP, sem hazai források nem támogatták kellő mértékben a termelők szükséges fejlesztését, attitűdváltását, illetve az alkalmazások, szolgáltatások fejlesztését és elterjedését sem. Nem volt optimális továbbá a szabályozási környezet, amely nem veszi figyelembe az új technológiák megjelenését, azok gazdasági hatását, így jelentősen nehezítette például a nemzeti adatvagyonhoz üzleti céllal való hozzáférést, valamint a drónok termelési célú alkalmazását.

A hazai mezőgazdaság eddigi legnagyobb technológiai ugrását az 1970-es években élte meg, az amerikai nagyüzemi technológiai láncok és a hozzá kapcsolódó tudás megvételeivel. Akkor a világszínvonalú technológia segítségével közel kétszeresére sikerült növelni a termés volumenét és minőségét. Mára hasonló lehetőség előtt állunk, most azonban nem a gépi technológia fejlesztésével érhetünk el sikereket, hanem az infokommunikációs eszközök fejlesztésével, elterjesztésével és az ehhez kapcsolódó tudás kijuttatásával termelői szintre.

A stratégia megállapítja, hogy a hazai agrárágazat informatikai fejlesztéséből származó gazdasági előnyök 2016-ban kihasználatlanok. A meglévő fejlesztések szigetszerűen működnek, azokat emberek kötik össze, jelentős adat- és adatminőség-vesztést eredményezve. A támogatásokkal vásárolt technológiák alapfelszereltségébe tartoznak az „intelligenciát” biztosító eszközök, azok azonban csak megfelelő integráltsággal biztosítanak valódi gazdasági előnyt.<sup>39</sup>

Több tanulmány foglalkozik a precíziós gazdaság jelentőségével, ugyanakkor kritikusan megállapítják, hogy annak terjedésében a legnagyobb korlát az ember. A Magyarországon a mezőgazdaságban hasznosított 5,3 millió hektár területből csak 2 milliót művelnek meg olyan eszközökkel, amelyek megfelelnek a precíziós navigációs alkalmazásoknak. A legnagyobb gond a képzés hiánya, de más kritika is elhangzik, nevezetesen az, hogy a mezőgazdasági munkaerő nagy része fél a technológiai fejlesztéstől.<sup>40</sup>

Napjaink felgyorsult informatikai fejlődése újabb komoly kihívást jelent a mezőgazdasági vállalkozók számára. A hozzáférés még drága, a tudás még nincs meg, megindultak az első

38 Uo. 11.

39 Digitális Agrár Stratégia 2016, valamint <https://ivsz.hu/digitalis-agrar-strategia/> (utolsó letöltés: 2021. augusztus 3.).

40 POPP József – ERDEI Edina – OLÁH Judit: A precíziós gazdálkodás kilátásai Magyarországon. In *International Journal of Engineering and Management Sciences (IJEMS)* 2018. 1. 133–147., 141.

kezdeményezések e tekintetben, de a folyamatok gyorsan terjednek, és aki nem akar változtatni, az végleg lemarad. A recept hasonló, mint kétszáz évvel ezelőtt, a mezőgazdasági üzem munkarejének egyben intelligens, „precízen” gondolkodó üzemszervezőnek kell lennie, a mai kor követelményeinek megfelelően alkalmazva a technikai eszközöket, hogy a rábízott üzemből a lehető legnagyobb hasznot termelje ki.<sup>41</sup>

Ahogy már elmondtuk, a mezőgazdaság 4.0 megalapozza a fejlődés útját a kezelő nélküli műveletek és az automatikus döntési rendszerek számára. A „mezőgazdaság 5.0” várhatóan a robotikán és a mesterséges intelligencia valamilyen formáján alapul majd. Ez komoly kihívást jelent a termelés tudatosításában, növelésében, az egyetemi oktatásban, hogy olyan hasznos ismereteket nyújtson a fiatal nemzedéknek, amelyben a legmodernebb eszközöket, termelési technikákat, informatikai ismereteket közvetíti számukra.

Nem is férhet ahhoz kétség, hogy a mezőgazdaság Magyarországon stratégiai jelentőségű, napjaink eseményei pedig abban győznek meg bennünket, hogy még inkább azzá válik az új uniós fejlesztési ciklusban, valamint a globális tendenciák hatásai közepette. Sőt ennek a korszaknak nyertese is lehet Magyarország, ha jól ismeri fel a lehetőségeit, a mezőgazdasági fejlődés korigényeit.

Ennek a lehetőségét és fontosságát fogalmazza meg immár a legújabb digitális agrárstratégia 2022-ig, körvonalazza a mezőgazdasági fejlesztés főbb területeit, konstatálva az elméleti és gyakorlati szaktudás hiányosságait is. A megfogalmazott célokban ott található a humán erőforrás fejlesztésének szükséges formáit, a felsőoktatás és a szakképzés és tanácsadás támogatását, ami az információs környezettel együtt komoly szerepet kapott. A tudás és a szakképzettség ma is elkerülhetetlen tényezője a mezőgazdasági üzem (vállalkozás) eredményességének, a kor igényeinek megfelelő újítások alkalmazása ma is fontos, sőt hatványozottabban, mint több száz évvel ezelőtt. Minden hasonló jelenség mást jelentett, de a lényeg ugyanaz, enélkül nem beszélhetünk megfelelő modernizációról és haladásról akkor sem, és ma sem.<sup>42</sup>

41 POPP-ERDEI-OLÁH 144.

42 Digitális Jólét Program. 2019. 35., 59–60.

---

# KRÓNIKA

---

## EMLÉKEZÉS SZABÓ FERENC (1935–2021) KÖNYVTÁROS-LEVÉLTÁROS-MÚZEUMIGAZGATÓRA

Szabó Ferenc 1935. március 13-án született Orosházán parasztpolgári családban. A szegedi egyetemen magyar–történelem szakon végzett. 1961-ben a „legszögédibb szögédi” Bálint Sándor tanítványaként néprajzból doktorált. 1960-tól 1965-ig a Szegedi Állami Levéltár levéltárosa volt, majd a Gyulai Állami Levéltár (1968-tól Békés Megyei Levéltár) igazgatója 1982-ig. Tanulmányaival, előadásával, újságcikkeivel ismertté tette az intézményt. Mentette és gyarapította az iratanyagot s a kutatómunkához szükséges szakkönyvtári gyűjteményt. Elindítja 1967-ben Kristó Gyula *Olvasókönyv Békés megye történetéhez* című kötetével a levéltár forráskiadvány-sorozatát. 1969-ben Bálint Ferencsel elkészíti a Békés Megyei Levéltár második fondjegyzékét és 1982-ben levéltár-ismertető kiadványt ad ki.

A levéltáros szakma kiemelkedő személyisége volt, úgy is, mint akinek munkássága elismeréseként hivatalos kutatóhelyé minősítették a levéltárat. 1969-től 1987-ig a Levéltári Tanács tagja, 1980–1982 között levéltári szakfelügyelő.

Tevékeny levéltári munkáját 1982-ben befejezi, mivel a Békés megyei múzeumi szervezet igazgatójának nevezik ki. Kezdeményezi a gyomai Kner Nyomdaipari Múzeum megalapítását. Létrehozza a megye irodalomtörténeti gyűjteményét. 1971-től tizenkét kötetel gyarapítja a *Békés megyei múzeumok közleményei* sorozatot. Külön figyel a helyi, települési és magángyűjteményi anyagokra, és fejleszti a kistérségi tájmúzeumokat. Tagja a Múzeumok Tanácsának, a Szegedi Akadémiai Bizottság mellett működő Történettudományi Szakbizottságnak, az MTA Történettudományi Bizottságának, a Magyar Történelmi Társulat vezetőségi és választmányi tagságának.

A szakmában köztudott volt alaposága. A történetírásban az ellenőrzött kutatások birtokában a forrásokkal is alátámasztott objektív megítélést és erre építve egy újraszervezett, rendszerbe foglalt szintézist fogadott el. Kerülte az elfogultságot, az érzelmi, indulati megközelítést. Lexikális tudásának szigorával például kijelentette, hogy Tibori János történész Áchimról szóló doktori disszertációját csak az véleményezheti, egyáltalán olvashatja, aki igazoltan foglalkozott a témával. Mivel tizenöt év szükséges egy fiatal kutatónak ahhoz, hogy a megfelelő ismeretanyagot megszerezze! A történetírás emberének tudnia kell, hogy mit tártak fel, mit írtak meg eddig és mit hallgattak el.

Vallotta, hogy mind emberileg és egyéniség szempontjából, mind pedig társadalomtörténeti, emlékezetpolitikai, oktatási szempontból hiteles megítéléshez kell eljutni és ezt népszerűsíteni. A történeti szociográfia és a társadalomnéprajz módszerével szerette bemutatni a társadalmi rétegeket is egy-egy történeti személyiség megítélésénél.

Szabó Ferencnél a kutatási módszereket illetően felmerült, hogy egyre jobban visszavonul a papírra nyomtatott betűnek a használata, olvasása. Azt képviselte, hogy a technikának nem szabad a könyveket kiszorítani, csak egymást kiegészítve létezhetnek az idők végezetéig. Egy

japán professzor dolgozószobáját Japánban megtekintve megállapította, hogy a szakmunkák, lexikonok, a fontos történeti munkák éppúgy ott sorakoztak könyvespolcán, mint nála.

Ez a tudós is ragaszkodott a nyomtatott változathoz, mert technikailag utánozhatatlan az a közvetlenség, ami a papírra nyomtatott betűből árad. Továbbá a papíralapú információszerezés hosszabb, mint a technikai, de egyben alaposabb is, és meghosszabbítja a kutató vagy az olvasó koncentráloképességét is. Mindketten megjegyezték, hogy manapság a fiatalok nem olvasnak, illetve keveset olvasnak, mindössze 20 percig lehet a figyelmüket lekötöni.

1955-től 2014-ig szóló írásairól a Munkácsy Mihály Múzeum, a Magyar Nemzeti Levéltár Békés megyei Levéltára és a Békés Megyei Könyvtár bibliográfiát adott ki Héjja Julianna Erika főlevéltáros összeállításával. Sorozatszerkesztők: Ando György, Erdész Ádám (Gyula–Békéscsaba 2016).

A kötet 611 címléírásban mutatja be majd hatvanévnnyi munkásságának ívét több tudományterületet érintve. 595 tétel Szabó Ferenc saját munkájának címe, 16 tétel róla szóló irodalom. Ez utóbbi azért csak ennyi, mert levéltári és múzeumigazgatói munkája, mely 1996-ig tartott, sok szervezőmunkát igényelt és ez elvitte a kutatáshoz szükséges időt. Széles körű munkássága a magyar művelődéstörténet része. A Dél-Alföld kiváló ismerője, város- és községtörténeti monográfiák szerkesztője és részben írója is. Többek között Orosháza, Mezőberény, Gyoma, Vésztő, Hódmezővásárhely, Öcsöd, Medgyesegyháza, Makó helyiségeket említhetjük. Békés, Csongrád, Csanád megye településtörténeti köteteit szerkesztette részletes historiográfiai tanulmányok közreadásával.

Jelentős honismereti munkássága is. Kiemelendő a *Békési Élet* című folyóirat felelős szerkesztési munkája, melyet 1966–1990 között végzett. A folyóiratban, melynek megszűnését nagyon fájálta, 1966-tól 1986-ig 200 művelődéstörténeti írás jelent meg. A róla szóló szakirodalom kiemeli az 1964-ben megjelent *A dél-alföldi betyárvilág* című kötetét, mely ez ideig etalonnak tekinthető. Jancsó Miklós filmjének is szakmai útmutatást adott. A folklórtudomány illetékesei is „kézikönyvként” használják.

1955-ben jelent meg első publikációja *Justh Zsigmond életének és munkásságának emlékei Orosháza környékén* címmel. Justh 1890-es évek elején Szentetornyán működő parasztszínházáról, a Csongrád és Békés megyei néphagyományokban élő betyárvilág alakjairól, Rózsa Sándorról, Farkas Jancsiról, Babáj Gyurkáról, valamint Szabó Mihály (1830–1887) orosházi gyalogos közvitéz 1866-os königrázi csatáról szóló verses históriájáról ír. A népet ismerése, annak bemutatása egész munkásságát végigkíséri. Tudományos cikkeiben is fontosnak tartja ennek bemutatását. Levéltári források felhasználásával írja néprajzi témáit. A betyárvilágtól elér a közbiztonság, később a közigazgatás általános és speciális kérdéseihöz. Például a külterületi tanyák ismeretében kutatja gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból Békés megye újratelepítését, s ezzel együtt közelebbről a nemzetiségeket, melyek a török pusztítás után népesítik be az elvadult tájat, ahol már csak kis létszámban él a magyarság.

Mindezek magas színvonalú település-, megye- és régiótörténeti ismeretanyagot követeltek meg a történésztől. 1965-ben a Nagy Gyula által szerkesztett *Orosháza története és Orosháza néprajza* című kiadvány szerzőgárdájához tartozik. Az 1970-es évektől már ő szerkeszti szakemberek és helytörténészek bevonásával Békés, Csanád és Csongrád megye településtörténeti monográfiáit.

Országos szakmai körök ismerik el munkáját az elsők között megjelent Vésztő és Mezőberény monográfiák közreadásakor. Békés megye irodalmi hagyományait is szemmel tartja Szabó Páltól Féja Gézáig, a Vésztő-Mágori Népi Írók Panteonjáig mindenkit.

A Vésztő-Mágor Történelmi Emlékpark életre keltése is nevéhez fűződik. Éppúgy a Grün-, Réthy-, Kner-, Tevan-féle műhelyek (nyomdák), illetve a békési, orosházi kisebb nyomdák világa is általa lett ismertté gazdaság- és művelődéstörténeti szempontból.

Könyvtár, múzeum és levéltárügy hármában közigazgatási, társadalom- és gazdaságtörténeti írásaival együtt agrártörténeti munkássága is jelentős. 1964-től nyomon követhetjük a viharsarki földmunkás-megmozdulásokról (1891), a battonyai agrárszocialista zendülésről (1891) szóló írásait.

Újabb adatok az 1891. évi viharsarki agrárszocialista szervezkedések kiterjedéséről. Csánádapáca, Magyarbánhegyes és Mezőkovácsháza környékének földmunkássága 1891 május–júniusában (*Békési Élet* 1966. 1.). Az első nagy aratósztrájk Békés megyében, 1872 (*Békési Élet* 1967. 2.). Adatok az 1891. évi Békés megyei agrárszocialista mozgalom Arad és Csongrád megyei kapcsolatairól, visszhangjáról (*Békési Élet* 1969. 4.). Az uradalmi cselédek harca a kollektív szerződésért Békés megyében, 1919-ben (*Békési Élet* 1969. 4.).

*Békéscsaba mezőgazdasága az örökválságtól az első világháborúig 1846–1914. Tanulmányok Békéscsaba történetéből.* Szerk. Kristó Gyula – Székely Lajos. Békéscsaba 1970. 123–168. *Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől napjainkig. Békés megye gazdasági földrajza.* Szerk. Szabó Ferenc. Békéscsaba 1974. 113–175. *Az aratómunkások Magyarországon. 1848–1944.* Agrártörténeti tanulmányok 13. köt. Bp. 1985. 380. könyvismertetés (*Békési Élet* 1987. 3.). *A békéscsabai szegényparasztság önkormányzati és érdekvédelmi küzdelmei 1860–1868 között. A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből. Tanulmányok, forrásközlemények* című kötet szerkesztése, Békéscsaba 1988. (A Békés megyei múzeumok közleményei 11.)

*Két és fél évszázad az Alföld történetéből. Válogatott tanulmányok.* Szerk. Erdész Ádám. Szeged (Békés Megyei Levéltár – Csongrád Megyei Levéltár) 2008. 438 o.

A *Dél-alföldi évszázadok* 25. kötetben 28 db tanulmánnyal van jelen Szabó Ferenc, ennek jelentős része agrártörténeti témájú munka.

A Nagyalföld 18–20. századi múltját kutató történészként a Békés megyei szlovákság ismerője volt. A szlovák evangélikusság népoktatásban, nevelésben, közösségformálásban betöltött szerepét nagyra értékelte. Tessedik Sámuel öröksége és az európai horizontú Szeberényi Lajos Zsigmond tudós lelkes könyvei útmutatást jelentettek számára. Többször kiemelte Szeberényi Lajos Zsigmond *A parasztság története a legrégebb időktől napjainkig. Történeti áttekintés* (Budapest 1937) című könyvét, melyben véleménye szerint az egész Európa benne van, és a paraszti érdekvédelem is. Azt vallotta, hogy ez a könyv ma is 70%-ban elfogadható, mert nagy életismeretre támaszkodik.

A történész mintegy ötven éven át jelen volt az Áchim L. András-szakirodalomban is. Részt vett az Áchim Centenárium (1971) akadémiai rendezvényén, és az emlékkötet egyik szerkesztője volt Pölöskei Ferenc történész mellett.

Ugyancsak aktív résztvevője volt a politikus halálának 100. évfordulója (2011) alkalmából megtartott tudományos emlékülésnek is. Az itt elhangzott „Áchim L. András és a birtokos parasztság” című tanulmánya egy fontos problémára mutat rá.

„Áchimnak és mozgalmának a saját földdel bíró parasztkra gyakorolt hatása hosszú ideig nem volt kellő mélységgel és elfogultságok nélkül tárgyalt kérdés. Akkor juthatunk megbízható eredményhez, ha a szinte teljes egészében Békéscsabához és vidékéhez kapcsolódó és – mai kifejezéssel élve – modellezhető problémakört legalább két nagyobb összefüggésben megvizsgáljuk: egyfelől beillesztjük a város 1914 előtti társadalmi, hatalmi és művelődési szerkezetébe, közviszonyaiba, másfelől pedig belebocsátkozunk a korabeli politikai élet, a parlamenti és a parlamenten kívüli, de az Országházba törekvő pártok mérlegelésébe.”



(*Áchim L. András öröksége / Dedicstvo Ondreja L. Áchima*. Szerk. Molnár M. Eszter – Uhrin Erzsébet. Budapest 2012. 265 o.)

Az Áchim Emlékbizottság tagjaként az európai és hazai agrártörténeti szempontok figyelembevételével koordinálta az emlékév tudományos programjait, Áchim Budapesten (Vajdahunyadvár) történt köztéri szobrának felállításáig. Különös jelentőséggel bír, hogy éppen az agrárpolitikus, parlamenti képviselő születésének 150. évfordulója előtt egy hónappal (2021. február 16-án) hunyt el Békéscsabán a kórházban. Orosházán temették el március 12-én.

Nagy adománya a sorsnak, hogy kezdeményeztem egy portréfilm elkészítését életéről, munkásságáról. A filmet Bagi László ([www.videokronika.hu](http://www.videokronika.hu)) forgatta Szabó Ferenc gyulai otthonában, több ezer kötetes szakkönyvtári dolgozószobájában. Sajnos a munkát félbeszakította a halál!

A felvett 6 órás dokumentumfilm méltón emlékezik Békés megye szülőttére. A dél-alföldi történészek, levéltárosok, muzeológusok, néprajzosok személyiségére, egyetemektől az intézményekig, Szegedtől Debrecenig, aki az Alföld nehéz hűségében élt és alkotott.

Az eljövendő generációk, különösen a tudós vénájú fiatalok köszönettel tartoznak neki.

*Molnár M. Eszter*

## ZIMÁNYI VERA EMLÉKEZETE

Zimányi Vera, az MTA Történettudományi Intézetének volt tudományos főmunkatársa és a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának nyugalmazott egyetemi tanára, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának alapító tagja, nyugalmazott egyetemi tanára, professor emeritája, életének 92. évében, 2021. április 20-án visszaadta lelkét Teremtőjének.

Zimányi Vera a neves Erzsébet Nőiskolában szerezte meg széles alapú műveltségét, nyelvtudását, majd beiratkozott az akkor még Pázmány Péter Tudományegyetem névre hallgató Bölcsészettudományi Kar történelem–angol szakára. Harmadéves korában a két főszak mellé felvette az éppen akkor megszervezett levéltár szakot is. Érdeklődése már az egyetemi évek alatt a gazdaságtörténet felé fordult. Szakdolgozatát Bethlen Gábor gazdaságpolitikájából írta, amely kutatás úttörő jellegű volt – az olyan kitűnőre sikerült, hogy megjelent a *Századok* 1953. évi számában. Mivel a politikától és a párttól távol tartotta magát, ígéretes tehetsége és kitűnő tanulmányi eredménye ellenére vidékre, a Nyíregyházi Levéltárba helyezték, ahonnan hamarosan eljött. Egy rövid ideig a Kulturális Minisztérium alá tartozó Levéltárak Országos Központjában (LOK) dolgozott, majd hamarosan bekerült az akkori Országos Levéltárba, ahol kezdő szakemberként igen nagy feladatot bízta rá; a szovjet megszállás következtében Körmenten szétdőlt és súlyosan sérült herceg Batthyány család levéltárát kellett újrendeznie. Az enyészettől megmentett iratokat Keszthelyről teherautószámra hozták fel a Szent István-bazilika padlására és pincéjébe, ahol megkezdődhetett a rendezés. Elmondása szerint úgy képzelte el az iratok csoportosítását, hogy a kialakítandó kútfők a kutatók kérdésfeltevései szerint legyenek áttekinthetők – ez viszont nem a proveniencia elvén alapul, de meggyőzte Ember Győzőt, az akkori főigazgatót is elképzelésének helyességéről. A munkát olyan sikeresen végezte el, hogy első cikkeit, könyveit ennek anyagából írta. Ő lett a Batthyány-levéltár, illetve a Batthyányak szakavatott kutatója.

Az 1957-ben megindult *Agrártörténeti Szemle* I. évfolyam 3–4. számában meg is jelent a levéltári rendezés során készített első tanulmánya: *Nezsider (Neusiedl) község történeti statisztikája a XVI–XVII. században* – hiszen a községet Batthyány I. Ferenc horvát-szlavón bán a szalonaki uradalomhoz csatolta. Ezután Zimányi Vera (ekkor még Mráz Vera néven) szinte évről évre jelentetett meg agrártörténeti cikkeket az *Agrártörténeti Szemle*ben és a *Történelmi Szemle*ben. Első kötetét, *Der Bauerstand der Herrschaft Güssing im 16–17. Jh.* (Burgenländische Forschungen. Heft 46. Eisenstadt, 1962) is az általa rendezett Batthyány-anyag alapján írta meg. A Batthyányak másik nagy uradalmának történetét is feldolgozta: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a 16–17. században* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968).

Szorgalmas és precíz munkáját elismerték, ennek köszönhetően 1963-ban először mehetett ki Ausztriába a vasfüggöny mögül, ahol találkozott az idős Batthyány herceggel is, aki

nagyon szívélyesen fogadta. Ígéretet kapott arra, hogy a kimenekített és a család tulajdonában maradt 1526 előtti okleveleket lefényképezheti. Nem rajta múlt, hanem az akkori bürokratikus levéltári gépezeten, hogy ez elmaradt.

1963-ban, addigi tudományos munkásságának elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetébe került, ahol nyugdíjba vonulásáig kereken harminc évet töltött el. A tudományos szellem itt jóval szabadabb volt, mint máshol, és az 1970-es évektől az Intézet Nyugat felé is nyitott. Ebben az időben a kutatók már mehettek nemzetközi konferenciákra; nemcsak Keletre, hanem Nyugatra is, sőt ösztöndíjat is nyerhettek. Akkoriban élte nagy korszakát az Annales Iskola és a német alapokon nyugvó gazdaságtörténeti irányzat. Zimányi Vera ösztöndíjai során, elsősorban Párizsban, megtanulta a gazdaságtörténeti, majd az ártörténeti kutatás módszerét. A francia és a német gazdaságtörténeti irányzat kiemelkedő teljesítménye abban áll, hogy a konjunkturális mozgások fogalmát a gazdasági szféráról kiterjesztette a társadalmi élet egyéb zónáira is, és a „longue durée”-vel a globális történeti folyamatok legmélyebb, alapvető rétegét vizsgálta.

Zimányi Vera azt kutatta, hogy a magyarországi kora újkori gazdasági és társadalmi jelenségek milyen kontextusban állnak a nyugat-európai fejlődéssel. Ehhez természetesen alapvető agrártörténeti kutatásokat, a mezőgazdasági termelést és annak termelékenységi adatait kellett sokévi levéltári kutatással gyűjteni. Ennek eredményét egy munkacsoporton belül Kirilly Zsigmondnéval, Makkai Lászlóval és N. Kiss Istvánnal közösen jelentette meg a *Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában* címen az *Agrártörténeti Szemle* X. évfolyamában (1968. 1–2. szám). Az első nagy ártörténeti munkáját is európai összefüggésben tárgyalta, és a kiváló osztrák levéltáros-történészsel, Harald Pricklerrel, az ő forrásfeltáró adataival együtt jelentette meg az *Agrártörténeti Szemle* 1974. évi 1–2. számában: *Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra*.

A történész asszony megrajzolta a Magyar Királyság bekapcsolódásának folyamatát a kora újkori világgazdaságba, összehasonlította az európai és a magyar demográfiai adatokat, mélyreható kutatásai során feltérképezte a magyar külkereskedelmet, leginkább a marhakiivitelt vizsgálta a vámnaplók alapján – a Batthyányak marhakereskedelméről szóló tanulmányát is az *Agrártörténeti Szemle* III. évfolyamának 1. számában jelentette meg –, és ártörténeti kutatásai során bebizonyította, hogy hazánk gazdasága, a nagy trendek szorosan kapcsolódnak a nyugat-európaihoz, és azzal együtt mozognak. Egyszerűen az új szemléletű 16–17. századi magyar gazdaság- és társadalomtörténetet ő írta meg. Ez került bele a tízkötetes nagy összefoglalóba is, amellyel már korábban (1981-ben) elnyerte az akadémiai doktori címet. Ennek az összefoglaló munkának angol nyelvű változata is megjelent: *Economy in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary 1526–1650* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987 [Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae]). Zimányi Vera jól látta, hogy a magyarországi gazdasági és társadalmi jelenségek önmagukban nem magyarázhatók, pláne nem a kelet-európai folyamatokhoz kapcsolva. Az ország sokkal inkább volt közvetlen kapcsolatban Nyugat-, mint Kelet-Európával. Az 1960-as években még le sem lehetett írni, hogy Magyarország fejlődése a nyugat-európaihoz és nem a keleti blokkhoz kapcsolódik, hiszen a marxista „moszkovita” irányzat ezt diktálta.

Zimányi Vera alapos gazdaságtörténeti kutatásai gyümölcszeként számtalan cikke jelent meg magyarul és idegen nyelven, illetve sokoldalú nyelvtudása révén számos nemzetközi konferencián tartott előadást. A nyugat-európai modellt leképező hazai gazdasági fejlődésünkkel megismertette a külföldi szakembereket, akik között olyan nagyságokat találunk, mint Wilhelm Abel, Fernand Braudel, Jean-François Bergier, Jean Bouvier, Georges Duby, Witold Kula, Emmanuel Le Roy Ladurie – hogy csupán néhány nevet soroljak fel azok kö-

zül, akikkel együtt vett részt nemzetközi konferenciákon, öregbítve a hazai történetírás hírét. Munkássága igen széles körű; a Batthyány-uradalmak történetétől kezdve a harmincad- és kereskedelem-történeti tanulmányain, a magyarországi ármozgásokról írt cikkein át a Dányi Dezsővel közösen megjelentetett ártörténeti kézikönyvén át a Zrínyiek tengerparti uradalmának nagy forráskiadványáig, de a tízkötetes *Magyarország története* szintézis gazdaság- és társadalomtörténeti fejezeteit is ő írta meg. Ezek az írások ma is alapvető munkáknak számítanak. Szívesen szerkesztett képanyagot a kötetekhez, így nemcsak a *Magyarország története 1526–1686 I–II.* kötetéhez, hanem a Hegyi Klára által magyarul, németül és angolul is megjelentetett *Az oszmán birodalom Európában* (Corvina, Budapest, 1986) című munkához is. Gazdaságtörténeti érdeklődése később kiterjedt és tágult az életmódtörténeti kutatás irányába.

Az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa volt, amikor 1985-ben a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Karának dékánja felkérte, hogy vállaljon aktív szerepet a főiskola egyetemmel szervezésében; ebben nagy segítséget jelentettek kiterjedt nemzetközi kapcsolatai. Évekig tanított itt egyetemes történetet. Jegyzeteiből összeállított ideiglenes tankönyvét hosszú évekig használták, és még ma is forgatják a diákok. Közvetlen, szeretetteljes egyénisége sok tanítványt vonzott óráira.

1992-ben a Magyar Katolikus Egyház legfőbb vezetői és világi tudósok közös akaratából újra megalapították a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karát. Zimányi Vera ebben a munkában is aktívan részt vett, az egyetem alapító tagjai között tartjuk számon. A Kora Újkori Tanszéken, amelynek rövid ideig vezetője is volt, újkori egyetemes történelmet és forrásolvasást tanított. Elévülhetetlen érdemeket szerzett a Történettudományi Doktori Iskola megalapításában is, ahol egészen 2007-ig tanított. Ezután előrehaladott szembetegsége miatt visszavonult a tudományos élettől, de még egy-egy előadás megtartását örömmel vállalta, és egykori diákjainak és a doktori iskolásoknak szívesen és nagy odaadással tartott konzultációt – hiszen egész életét a magyarság története tanulmányozásának szentelte, az volt élete célja és értelme.

A Batthyányak uradalmait és a történelmi Magyarország nyugati területeit – a mai Burgenlandot – kutató történész érdemeit 1990-ben az osztrák állam egyik magas kitüntetésével (*Das Grosse Ehrenzeichen des Landes Burgenland*) ismerték el, majd 2001-ben itthon a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjével méltatták munkásságát. Az 1995-ben alapított Professzorok Batthyány Körének is méltán választották tagjai közé.

Zimányi Vera életének utolsó évtizedét – betegsége következtében – visszavonultságban töltötte, ám most, hogy elment, óriási űrt hagyott maga után. Eltávozott az 1970-es, 80-as, 90-es évek nagy történész-nemzedékének utolsó tagja is közülünk.

Kedves Vera, Isten nyugosztaljon békében!

Budapest, 2021. augusztus 15.

J. Újváry Zsuzsanna

## A DÉL-DUNÁNTÚL AGRÁRTÖRTÉNESE: T. MÉREY KLÁRA (1927–2021)

Ismét kevesebben lettünk: 94 éves korában elhunyt T. Mérey Klára, a történettudomány doktora, a dél-dunántúli terület híres gazdaságtörténésze, agrárkutatója, aki számtalan könyvben és tanulmányban foglalkozott a múlt folyamataival, eseményeivel. Klárrika, ahogy mindenki hívta (s amit ő el is várt), ahhoz a generációhoz tartozott, amelynek tagjai az 1950-es években kezdték pályafutásukat, s akiknek munkáit, amelyek sokszor több évtizedes kutató- és feltáró munka nyomán születtek, ma is alapműveknek tarthatjuk. T. Mérey Klára – néhány év tanári munkája után – 1952-ben, az akkori időben Dunántúli Tudományos Intézetnek, később az MTA alá került, s Regionális Kutatóközpontnak nevezett szellemi műhelyben kezdte meg szakmai pályafutását, ahol olyan gazdaságtörténészekkel dolgozhatott együtt, mint a dél-dunántúli kőszénbányászat nagy ismerője, Babics András; a baranyai mezőgazdaság kutatója, Rúzsás Lajos; avagy a négy évre az Intézetbe került híres gazdaságtörténész, Tóth Tibor. Közülük 2011 óta már csak Klárrika élt, de ma már sajnos ő sincs közöttünk.

T. Mérey Klára mai szemmel nézve, amikor meglehetősen híján vagyunk új történelmi munkahelyek létrejöttének, igen érdekes módon kezdett foglalkozni a hazai mezőgazdaság múltjával. Egy Tolna megyei sváb faluból (Lengyel) származván adódott az agrárium felé irányuló vonzalom, hiszen a gyakorlatból is jól ismerhette a régi mezőgazdaság működését. Édesapja az akkor Apponyi-uradalom erdésze volt, így szinte adódott, hogy a tudományos kutatási munka intézeti kiosztásakor a mezőgazdaság-történet jusson a pályakezdőnek: Rúzsás Lajos kapta Baranya megye, T. Mérey Klára pedig Somogy megye kutatásának feladatát. Jó és kellemes feladat volt ez, hiszen Somogy agrártörténetének addig is gazdag irodalma volt, amely főleg a 19–20. század pozitívista gazdaságtörténet-írás révén jött létre. Abban a korban az agrártörténelmi kutatás nem a számítógépnél kezdődött, hanem a levéltárban. A Kanyar József vezetésével kialakított Kaposvári Állami Levéltár (később Somogy Megyei Levéltár) jó szakmai háttérbázis volt, hiszen mind a jobbágyokra, mind az uradalmakra vonatkozóan bőséges forrásanyag állt rendelkezésre. A levéltári kutatást – ezt tudhatjuk rövid életrajzi visszaemlékezéséből is – ekkor szerette meg, és ez el is kísérte egész életére. Amilyen szorgos hangyaként kutatta számos vonását Somogy múltjának, amelyen belül főleg a parasztság érdekelte. Első munkája 1953 januárjára készült el *Az agrárszocialista mozgalmak Dél-Dunántúlon 1905-ben* címmel; a tanulmány még ugyanabban az évben a *Századokban* is megjelent. T. Mérey Klára komolyan vette a szakmáját, amelyhez igyekezett a legszélesebb ismereteket megszerezni: latin, német és ógörög tudása mellett még a gödöllői agráregyetemen is járt, hogy jobban megismerhesse a növény- és állattant.

A parasztság és a paraszti földbirtoklás problematikájáról számos tanulmányt jelentetett meg. Ez lett az 1959-ben benyújtott kandidátusi disszertációjának is a témája; a védésre 1961-ben került sor. Az értekezés egyik fontos kérdése volt – a korabeli marxista felfogás tantételei mentén –, hogy a Mária Terézia-féle úrbéri rendezést követően csökkent vagy nő-

vekedett a jobbágyság telki állománya? Az évek során egyre több szaktanulmánya jelent meg a paraszti földkérdésről, az erdőgazdálkodásról, egyes falvak (Karád, Sand) birtokrendszeréről, paraszti társadalmáról. Ezek között a legnagyobb jelentőségű az Akadémiai Kiadó által megjelentetett műve, *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba* (1965) volt, amelynek nemcsak a szöveges, hanem a táblázatos anyaga is igen informatív. A szerző szisztematikus munkával tárta fel a megye falvainak jobbágybirtoklásra vonatkozó sajátosságait. A helytörténészek máig sokat használgák könyvét. Tegyük hozzá, hogy T. Mérey Klára kutatásai, publikációi szorosan illeszkedtek a kor változásaihoz: az 1960-as évek országos szinten is az agrártörténet-írás felívelő kutatási időszaka volt. Gondoljunk csak arra, hogy ebben az évtizedben olyan alapmunkák jelentek meg, mint a Szabó István szerkesztette *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, Zimányi Vera *A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágyság a XVI–XVII. században* című könyve, Szabó István faluközösségekre vonatkozó kötetei (1966, 1969), vagy éppen Rúzsás Lajos munkája (1964) Baranya megyét illetően.

De az 1960-as évek nyitottabb kutatási lehetőségei más szempontból is sokat jelentettek, s ez T. Mérey Klára munkásságában is világosan tükröződik. Az agrártörténeti kutatásai során már addig is sok uradalom anyagát nézte át, de most lehetősége nyílt arra is, hogy az akkori Csehszlovákiában, Nyitrán a gróf Hunyady család anyagát kutassa. Mivel a grófi családnak Somogyban a 19. század első felében több mint 80 000 magyar hold birtoka volt, így a bőséges forrásoknak köszönhetően számos pontban tudta kiegészíteni korábbi kutatási eredményeit, s ugyanakkor áttekinthette egy jól működő uradalom rendszerét. Ebből számos olyan publikáció született, amelyet ma is sokszor forgatunk. Bemutatta az uradalom majorsági gazdálkodását (1970); az uradalom parasztságának változásairól önálló kötetet írt (1976), majd pedig jóval később, már 85 évesen egy önálló kötetben jelentette meg az uradalom 1822. évi leltárát, állagleírását. (Sokan ismerhetjük ezt a mentalitást, amikor az embert a kezdeti, fiatalkori szakmai kutatások és források szinte egész életében elkísérik...) A külföldi kutatás mellett számos nemzetközi konferencián is részt tudott venni előadással. Mutatja szakmaiságát, hogy 1962–2006 között összesen 11 munkája jelent meg az *Agrártörténeti Szemle* hasábjain.

Fontos volt ugyanakkor T. Mérey Klára gondolkodásában, hogy mezőgazdaság-történeti kutatási eredményeit még szélesebben tudja bemutatni, s ennek több, a megyéről született elemzés lett a következménye. A Somogy megye dualizmus kori gazdasági és társadalmi változásait bemutató kötet máig nem megkerülhető alapmunka, amely azért is fontos, mert német nyelven is megjelent, vagyis a közép-európai gazdaságtörténeti kutatásoknak is részévé vált. Legalább ennyire fontos volt, hogy bekapcsolódott a helytörténeti jellegű, az 1970-es évektől fellendülő város- és falumonográfiák megírásának folyamatába. Szinte majdnem mindegyik településmonográfia 1850-től vagy a kiegyezéstől kezdődő és az első világháborúig tartó fejezetét T. Mérey Klára írta meg. Ennek során született meg Boglárlelle, Barcs, Babócsa, Szigetvár, Nagyatád, Balatonszárszó, Balatonszemes, Ságvár, Siófok, Marcali, Kötöcsé stb. települések kapitalizmus kori történeti fejezete.

Az 1970-es évek közepétől T. Mérey Klára egyre nagyobb kedvvel fordult a dél-dunántúli térség ipartörténete felé. Az agrártörténeti kutatásokhoz kapcsolódóan e téren is végzett egyes települések kézművesiparára, vagy általában az iparára vonatkozó vizsgálatokat (Tolna, Simontornya, Mohács stb.). Az ipar története is másfél évtizedes projekt lett, amelynek – hasonlóan a mezőgazdaság-történethez – nagyon fontos eredményei születtek meg. A térség iparának feldolgozásához már nagy tömegű statisztikai forrásanyag is rendelkezésre állt, nem véletlen, hogy a gyáripari statisztikák, a kamarai jelentések, a népszámlálások foglalkozási adatai, az ipari címtárak egyre jelentősebb forrásanyagot adtak számára, amit természetesen nagy tömegű levéltári adattal tudott kiegészíteni. Az ipar persze az agrárjellegű Dél-Dunántúlon számos ponton szorosan kapcsolódott a mezőgazdasághoz, vagyis korábbi kutatásai jó

alapját jelenthették az ipar elemzésének. E korszak legfontosabb alkotása egyértelműen az Akadémiai Kiadónál megjelent *Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején* (1985) című kötete lett, amely a négy megyére és Pécs törvényhatósági jogú város történetére szolgál alapvető információkkal. Ipartörténeti kutatásai során már ki is lépett az öt leginkább érdeklő 19. századból, s több olyan írást is közölt, amelyek a második világháborúig szövegesen dolgozták föl az iparosodás témakörét, jelesen a gyáripar változásait. Mutatja Klárka sokoldalúságát, hogy nemcsak településtörténeti szintről indulva, hanem az üzemek felől is érdemi munkákat tett le az asztalra, így például a pécsi ipart illetően fontos kötete a dohánygyár történetének feldolgozása. Talán az utolsó nagyobb lélegzetű ipartörténeti könyve volt a 2001-ben megjelent *Kaposvár ipartörténete*, amelynek társszerzője éppen e sorok írója. Több évtizedes ipartörténeti kutatásaiban egyre szélesebb lett a vizsgálati ív, s egyre több regionális szemléletű elemzést végzett.

Az ipartörténet mellett szakmai pályafutásának utolsó szakaszában nagy figyelemmel fordult a településtörténet, s azok földrajzi meghatározottsága irányába. Addig is foglalkozott már különböző tájak történetével (Völgység, Zselic stb.), de most lehetősége nyílt arra, hogy egy 1982-ben végzett bécsi kutatás során talált, 1810–1812-ből származó országleírást tanulmányokká, kötetekké formáljon. Ezt a munkát már nyugdíjas éveiben végezte, hiszen 1990-ben befejezte intézeti működését. Mindamellet továbbra is aktív maradt. Számos ösztöndíjat nyert el, amellyel kisebb-nagyobb kutatásokat tudott végezni. Egy aktív kutatónak mindig nagy probléma a nyugdíjba vonulás, nem véletlenül írta életrajzi visszaemlékezésében, hogy „Az első nyugdíjas év rettenetes volt...” – hiszen hiányoztak a segítő kezek, kollégák stb., de energiái nem csökkentek. Nyugdíjasként írt tanulmányt Tolna mezőváros 18. századi történetéről (1991); bekapcsolódott a pécsi várostörténeti kutatásokba is, már említettük a dohánygyári kötetet (1997), majd megírta a megye ipartörténeti áttekintését (1999), néhány kisvárosi monográfiába szóló tanulmányt, s a Kaposvár ipartörténetét feldolgozó könyvet (2001) is. Mint Tolna megyéből származó, széles körben ismert kutató jelentette meg Szekszárdon 2000-ben a *Tanulmányok. Rendhagyó válogatás egy életműből* című tanulmánykötetét, amelyben munkássága áttekintésére tett kísérletet. 2005-ben látott napvilágot *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején* című könyve. Ezt követően még 2007-ben is megjelent egy tanulmánykötete öt korábbi, de talán kevésbé vagy alig ismert helyen publikált munkájával, s akkor nem is részletezzük azokat a köteteket, amelyek a térség vármegyéinek 1810 körüli katonaföldrajzi állapotát mutatják be. Végül megemlítjük a már korábban jelzett Hunyady-uradalom leltárának közlését (2012).

T. Mérey Klára személyében egy fáradhatatlan kutatót veszítettünk el. Érdeklődése még idősebb korában sem lankadt a gazdaságtörténet-írás iránt. Volt alkalmam többször is meglátogatni otthonában, ahol egyértelműen a hírekre, szakmai újdonságokra, információkra kiéhezett szakemberrel beszélgethettem. Még ekkor is érdeklődéssel fordult az egyetemi oktatók munkái felé, de még az új angol vagy német gazdaságtörténeti irányzatokról, vagy a kvantitatív gazdaságtörténet-írásról is mesélhettem neki. Tartalmas 94 évet élt, s csak reménykedni merek abban, hogy sok hazai agrártörténésznek lesz lehetősége hasonlóan hosszú és szép pályát befutni.

Pécs, 2021. november 14.

*Kaposi Zoltán*

## FEHÉR GYÖRGY: A SZÁRMAZÁS KÖTELEZ. GRÓF KÁROLYI SÁNDOR 1831–1906

Budapest, Gondolat Kiadó, 2019. 498 oldal

Fehér Györgynek, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum nyugalmazott főigazgatójának tudományos életművében meghatározó szerepet játszik a dualizmus kori magyarországi agrármúlt vizsgálata. Néhány évvel ezelőtt Darányi Ignác életéről írt tartalmas monográfiát (*Darányi Ignác élete 1849–1927*, Budapest é. n. [1917]), most a dualizmus kora másik meghatározó agrárszakemberének, gróf Károlyi Sándornak életét és tevékenységét bemutató monográfiával jelentkezett. De már aktív éveiben is számos tanulmányban elemezte a dualizmus kori mezőgazdasági szakigazgatást, a kísérletügy alakulását, az agráriusok politikai elképzelését, az agráriusok és a merkantilisták politikai vitáját, Darányi birtokpolitikáját, de Darányi és Károlyi levelezését is. Felkészültsége, eddigi kutatómunkája alapján ő volt a legalkalmasabb arra, hogy Darányi mellett Károlyi Sándor monográfiáját is megírja.

A monográfiairás új virágkorát éli, az összefoglaló elemzések mellett egyre több életműelemzés jelenik meg, amelyek hozzájárulnak az adott történeti korszak mélyebb megértéséhez. Fehér György Károlyi Sándor-biográfiája ebben a műfajban a legjobbak közé tartozik.

A magyar történeti szakirodalomban Károlyi Sándor és társai mozgalmát többnyire a liberális kapitalizmus elleni konzervatív támadásnak tekintették. Azt általában nem illették kritikával, hogy Károlyi Sándor és társai, az agráriusok politizálásuk alapján a közjogi kérdés helyett a szociális helyzetet tartották, de „gazdavédő” mozgalmukat álságosnak vélték, mert arra hivatkoztak, hogy a feudális eredetű nagybirtok saját céljaira vállalta fel a parasztbirtok korlátozott védelmét. Durvább megfogalmazás szerint az agráriusok, s köztük Károlyi Sándor társadalmi reakciójának valódi célja a nagybirtok és a dzsentri feudális eszközökkel való körülbástyázása volt.

Nemcsak a marxista, de a liberális szakirodalom sem alakított ki túlságosan jó véleményt Károlyi Sándorról. Ebben a helyzetben kellett Fehér Györgynek reális képet felvázolnia Károlyi életművéről. Mindezt csak igen széles körű kutatások alapján tehette meg, amelyben a kiadatlan levéltári források mellett nemcsak Károlyi Sándor és kortársai írásai, de a dualizmus korában már igen nagy létszámú sajtó is szerepet játszott. A 498 lap terjedelmű monográfia minden tudományos kritériumnak megfelel, a Fehér György által kialakított Károlyi Sándor-kép minden eddiginél valószínűbb és a forrásoknak megfelelőbb.

Ehhez természetesen a biográfiák szabályainak megfelelően Károlyi Sándor életútját kelendő alapoossággal kellett végigkísérni, beleépítve politikai, gazdasági tevékenységét, iránymutató írásait.

Károlyi Sándor a magyarországi arisztokraták legjelesebbjei közé tartozott, évi 42 673 forint földadót fizetett (99.), s birtokai révén 1892-ban a 31. legnagyobb birtokkal rendelkező magyarországi arisztokrata volt. (62 726 kataszteri hold).

Annak a 18. századi Károlyi Mihály ezredesnek volt a leszármazottja, aki bárói, majd grófi címet is szerzett. Hasonló nevű őst a Rákóczi-szabadságharcból ismerjük, ő volt a csa-



lád első nagy birtokszerzője. Akár jellemzőnek is tekinthetjük az arisztokrata családok életútjára, hogy Károlyi Sándor grófot a 18. századi Bécsben kinevelték, mert a magyaron kívül csak latinul beszélt, az 1831-ben született Károlyi Sándor gróf anyanyelvének viszont a szerző szerint a francia nevelőnőtől tanult francia nyelvet tarthatjuk, és magyarul, de németül is később tanult meg, mint franciául, s magyar nyelven sohasem vált jó szónokká. Ebben a családi körülmények is közrejátszottak. Édesapja, Károlyi István éveken keresztül volt a Monarchia párizsi követségének katonai attaséja, első felesége is egy francia hölgy, Georgina Dillon volt. Tőle született Sándor fiútestvére, Ede. Édesapjuk másodszor gróf Esterházy Franciskát vette feleségül; ő volt Sándor édesanyja. Károlyi István mindkét felesége beteges természetű volt, 1844-ben Esterházy Franciska is elhalálozott. Életének nagy részét külföldön töltötte, jórészt Itáliában, hogy betegségét gyógyíttassa. Fia is vele volt, így gyermekkorában aligha hallott magyar szót. Változás csak akkor következett be, amikor anyja halála után a piaristák, majd a pesti jogi kar hallgatója lett.

Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc Károlyi István családjának életében is változásokat hozott. Lelkes szabadságpártiak voltak. Az apa 20 mázsa ezüsttel támogatta az önálló magyar pénzügyek megteremtését, fiai a nemzeti hadsereg tisztjei lettek, Ede őrnagy, Sándor alhadnagy, majd főhadnagy rangban. Sándor részt vett a szenttamási sáncokon a szerbek elleni harcokban. A fegyverletételkor Klapka alatt szolgált Komárom várában. Így szabad elvonulást kapott és nem került fogságba, de a kényszerlakhelyül kijelölt Görögország helyett 1849 után Belgiumban és Franciaországban élt, s Párizsban a Rue de Rivoliban palotája is volt. Az érdeklődését a mezőgazdaság kérdései iránt először a jeles szakíró, Ploetz Adolf keltette fel. A szövetkezeti mozgalmat Párizsban Frederic le Pay révén ismerte meg.

Fiait a politika világvál Károlyi István ismertette meg az 1850-es években, a családi hagyományoknak megfelelően függetlenségi alapokon. (Károlyi Istvánt 48-as tevékenysége miatt két év börtönre ítélték.) A Teleki László vezette Határozati Párt tagjai lettek, de Teleki öngyilkossága után előbb Ede, majd Sándor is Deák-pártiakká váltak.

Fehér György áttekinti Károlyi Sándor e korai korszakának publicisztikáját és politikai tevékenységét is. Római tudósítóként elemzi a francia és német külpolitikát. Felfigyel a bonapartizmus liberalizálódására. Írásainak jellemzője, hogy bonyolult kérdéseket is tud egyszerűen és érthetően megfogalmazni. Írásaiban megjelenik a későbbi Károlyi Sándor véleménye is, amikor hiányolja a „nemzetgazdasági” eszmék és a szociális reformok megjelenését a politikában. A liberális szabadkereskedelem híve, de nem tiltakozik a korszak nagy vasútépítései során a főbb vonalakon a „kamatbiztosítás” ellen (50.). Észreveszi, hogy a magyar gazdaság legfőbb problémája a tőkehiány.

Nem lehet megkerülni a biográfiában a szociálpolitikus Károlyi Sándor gazdálkodását, vállalkozásait. Feltűnő, hogy a magát a szabadkereskedelem hívének tekintő Károlyi birtokainak fele az arisztokrácia elveihez igazodva hitbizomány. Így nem része a szabad birtokforgalomnak. A reformkorban még leírások születtek a legjobban gazdálkodó nagybirtokokról, Károlyi Sándor birtokai, amelyek mintegy kétharmada magánkezelésben volt, a gazdálkodás átlagos szintjét meghaladta ugyan, de nem volt mintagazdaság. Az átlagosnál magasabb szint abban jelentkezik, hogy megvalósultak a modernizáció bizonyos elemei. A birtokok közül kettő, a főti és a rákospalotai Pest megyében, a derekegyházi Csongrád megyében volt. A század utolsó harmadában a gabonaválság hatására a Károlyi-uradalmakban is előtérbe került az állattenyésztés. A szarvasmarhatartásban figyelmet fordítottak a többes hasznosításra (igásállat, hízó marha, tejelő állat), előnyben részesítették a tiroli fajtákat. A juhtenyésztést a gyapjúértékesítés irányította, a mangalicasertések tenyésztését pedig a budapesti piac igénye. A növénytermelésben megjelent ugyan a doh, a szántóföldi gazdálkodást azonban a gabonatermelés uralta a kezdődő gabonaválság ellenére. Károlyi birtokain igyekeztek védekezni a korszak

legnagyobb szőlőbetegsége, a filoxéra ellen. Rezisztens oltványokkal próbálkoztak, ez azonban nem volt eredményesebb, mint más birtokokon. A gazdaságok gépellátottsága (gőzcsep-lőgépek, vetőgépek stb.) az átlagosnak felelt meg.

A gazdálkodás célját az 1872-ben született „tiszti rendszabályok” fogalmazták meg a nyereségességben. Amivel Károlyi Sándor alkalmazottai jobb helyzetben voltak, mint más nagybirtokosokéi, az a szociális kérdés megjelenése a rendszabályok között; az alkalmazottak orvosi ellátása, a biztosítás lehetősége a munkaügyekben, azaz azok a kérdések, amelyeket Károlyi Sándor országosan is hirdetett szociálpolitikájában.

Itt kell megjegyezni, hogy más arisztokratákhoz hasonlóan Károlyi Sándor gazdálkodásában is jelentkeztek a földbirtokon kívüli elemek. Részese volt a vasútépítéseknek a főváros környékén és a Dél-Alföldön a vízrendezési vállalkozásokban. Részvényes volt több pénzintézetben, és számos városi ingatlanok is tulajdonosa volt. Jellemzőek voltak rá mindazok a vonások, amelyekkel a „nemzeti arisztokráciát” szoktuk megkülönböztetni.

Az 1880-as években rendeződött csalási helyzete is. Reménytelenül szerelmes volt bátyja, Ede feleségébe. Ede halála után (1879) nem volt akadálya, hogy Kornis Klarisszát 1881-ben feleségül vegye. Boldog családi életet éltek, bár gyermekük nem született (119.). Károlyi Sándor buzgó, gyakorló katolikus volt, szerepet vállalt a Szent István Társulatban, pápai kitüntetésben is részesült, s 1884-ben azért lépett ki a Szabadelvű Pártból, mert annak a házassággal kapcsolatos véleménye nem egyezett a katolikus egyház tanításával. Apjához hasonlóan, aki angol stílusú templomot építtetett Főton, 100 ezer forinttal támogatta az angyalföldi karmelita templom építését, s életében állítólag 15 millió forintot költött jótékony célokra (148.). A francia forradalom liberális jelszavai közül a testvériséget tartotta a legfontosabbnak, mert az egyezett meg leginkább vallása tanításaival. Éles fellépése az uzsorakamat ellen bizonyára nem volt független a katolikus tanításoktól.

Az országos szintű politizálást a Szabadelvű Párban kezdte, majd az Apponyi vezette Nemzeti Pártban folytatta. Kezdeti sikertelen választási szereplései után 1881-et követően folyamatosan újraválasztották, és tagja a volt a képviselőháznak. Szakmai hozzáértése jól érvényesült számos kérdésben a vízsabályozástól a regálék szabályozásán át az agrárvámok kérdéséig. A vízsabályozásban megvédelmezte Vásárhelyi Pál és Széchenyi István elképzeléseit, ezzel a Tisza vidékén 3,6 millió hektárral nőtt az ármentesített, szántóföldként hasznosítható terület. A Monarchia vámterületének védelmezése olykor bizarr nézetekben öltött testet. Tiltakozott a Vaskapu szabályozása ellen, mert ott könnyebben jött volna be az orosz búza.

A parlamentben Károlyi Sándor maga is kötődött a pártokhoz, de a közjogi kérdést, amelyre a magyarországi pártok politizálása épült, nem tartotta a legfontosabbnak. Úgy vélte, a politizálásnak a társadalmi kérdésekre kell alapulnia, illetve a társadalmi egyesületekben folytatott politizálást ugyanolyan fontosnak tartotta, mint ami a pártokban folyt. Ilyen társadalmi egyesületnek tartotta az Országos Magyar Gazdasági Egyesületet (OMGE), amelynek Csongrád megyei tagozatában már 1859-ben elnökké választották. Ilyenek voltak a gazdakörök, a falusi önszegélyező egyletek stb.

Megerősítette felfogását az 1885 őszén Budapesten tartott nemzetközi agrárkongresszus, amelynek létrehozásán sokat fáradozott, s kapcsolatait felhasználva jeles külföldi notabilitásokat sikerült Budapestre hoznia.

A társadalmi egyesületek fontosságának felismerése vezette el Károlyi Sándort a szövetkezetek propagálásához. Politikájának lényegét az utókor nem véletlenül a szövetkezeti mozgalommal kapcsolja össze. A szövetkezeti mozgalom előzményei a legfontosabb európai államokban, Angliában (egészen Owenig visszamenőleg), Franciaországban és Németországban megtalálhatók voltak. Említettük, hogy Károlyi Sándor már az emigrációban megismerkedett Le Pay nézeteivel, akivel személyesen is találkozott. A szövetkezeti eszme a klasszikus

kapitalizmus túlkapásai ellen kívánt fellépni. Hirdette a szubszidiaritást, azt, hogy a jelenségeket a keletkezésükhöz legközelebb eső szinten kell megoldani. Az osztályharcral szemben az osztálybékét propagálta, így eszköz volt a szocialisztikus mozgalmakkal szemben is. Károlyi nem volt elméleti ember, a szövetkezetek társadalmi egyesületeként érdekelték. Mozgalma a „demokratikus liberalizmus” és nem a szociális demokrácia alapján állt. Az 1890-ben alapított *Szövetkezés* című hetilap ezeket a tanokat terjesztette.

Célkitűzéseit először a hitelszövetkezetek révén kívánta megvalósítani (220.). A mezőgazdasági kisbirtokosok tökeigényét csak az ágazaton kívülről lehetett fedezni. A hitelezésben túlkapások érvényesültek, nem volt határa az uzsorakamatnak, olykor a váltó mögé bújatták az uzorát. Raiffeisen hitelszövetkezeti modelljét figyelembe véve született meg a Pest megyei Hitelszövetkezet alapszabálya 1886-ban, amely minta lehetett a többi kisbirtokos hitelszövetkezet számára is. A mozgalom a 90-es évekre úgy kiszélesedett, hogy 1894-ben 170 községben 149 helyi szövetkezet működött. Kétségtelenné vált azonban, hogy állami támogatás nélkül a hitelszövetkezetek rendszere nem képes fennmaradni. Ezért volt fontos a szövetkezeti törvény létrejötte. Ez Károlyi számára csalódást hozott, mert az állam ellenőrizni akarta ugyan a szövetkezeteket, de támogatni kevésbé.

A másik szervezet, amely eszköze volt Károlyi célkitűzései megvalósításának, a Magyar Gazdaszövetség volt. Ez sem kötődött pártokhoz, feladata volt ennek ellenére a „földművesek érdekeit a politikai téren is érvényesíteni” (280.). A Gazdaszövetség legfontosabb céljának a kapitalizmus és a szocializmus elleni harcot tartotta. Ez jelent meg az 1893-ban alapított *Hazánk* című hetilapban és a *Magyar Gazdák Szemléje* című folyóiratban, de Károlyi *Gönci levél* című írásában is. A Gazdaszövetség tekintélyes társadalmi szervezet volt, 760 szervezetben 72 ezer taggal. A kortársak közül is a Gazdaszövetség élén álló Károlyi Sándor volt a legkevésbé rokonszenves. Ady Endre ezért is nevezte őt Kártevő Sándornak.

A szövetkezeti célok megvalósításának harmadik eszköze az 1898-ban létrehozott Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezete, azaz a „Hangya” volt. Kétségtelen, hogy a kisbirtokosok nemcsak a tökehiánytól szenvedtek, amit a hitelszövetkezetek segítségével igyekeztek megoldani, de értékesítési nehézségeik is voltak, amit a Hangya szövetkezetek révén igyekeztek megszüntetni. Ugyanakkor a Hangya feladata lett volna a beszerzés során a fogyasztási javak hosszú láncolatának kikerülése is. Annak ellenére, hogy a hazai kereskedelmi körök ellenségesek voltak a Hangyával szemben, Károlyi Sándor még élete utolsó évében is szívügyének tartotta a Hangya szövetkezetek fejlesztését.

A 80-as évek végén és a századforduló éveiben egészsége megromlott, ennek ellenére sem vonult vissza a parlamenti politizálástól. A Nemzeti Párttal együtt visszalépett a Szabadelvű Pártba, majd a Tisza Istvánnal való konfliktus miatt végleg kilépett a kormánypártból.

Károlyi Sándor életének és tevékenységének részletes áttekintése után Fehér György nem tekinthetett el a máig is sokféle formában vitatott életmű mérlegre tételéről. A könyv VI. fejezetében, amelynek címe: „Véleménye államról, politikáról, gazdaságról, társadalomról”, ezt a feladatot végzi el. Gondolom, nemcsak számomra, de más olvasó számára is ez a kötet legértékesebb és legmélyenszántóbb fejezete. Elsőként össze kellett foglalnia Károlyi Sándor életművének általános jellemzőit. Fehér György szerint Károlyi „agrárius konzervatív” volt, aki vezetője volt az agráriusoknak, de nem volt első számú ideológusuk. A jelenségeket (még az elméletieket is) a gyakorlat oldaláról közelítette meg. Konzervatív agrárius nézeteiből fakadt, hogy a közjogi politizálás helyett a gazdasági, szociális politizálást kívánta megvalósítani. A klasszikus liberális szemléletől eltérően bizonyos esetekben szükségesnek tartotta az állami beavatkozást, más esetekben viszont feleslegesnek, sőt károsnak. A szövetkezetekben látta a parlamenten kívüli legfontosabb érdekképviseleti formákat. Érdekes lenne továbbgondolni a kérdést, mi volt az oka, hogy az I. világháború előtt a magyar parlamentarizmus nem

jutott el a szociális, társadalmi alapon szerveződött pártok országgyűlési képviselőiségéig. Arra is választ kellett adni, igazolódott-e, hogy Károlyi célja csak a nagybirtok és a dzsentribirtok feudális körülbástyázása volt? Erre feltétlenül nem a válasz. Károlyi valóságos célja volt a „kisemberek” (kis- és törpebirtokosok, kisiparosok, munkások) érdekképviselete, úgy, hogy ezek a rétegek ne kerüljenek a szocialista eszmék befolyása alá. Ezért vált a szociális protekcionizmus szószólójává. A társadalmi békét ezzel a protekcionizmussal és nem erőszakkal kell megteremteni, az erőszak csak végső eszköz lehet a béke fenntartására.

Károlyi Sándor életműve ebben az aspektusban távolról sem lehet annyira elutasító, mint némely kortársaknak és az utókor jelentős részének. Fennmaradt azonban egy nagyon súlyos vád, az agráriusok és Károlyi Sándor antiszemizmusa. Kortársai közül saját unokaöccse, Károlyi Mihály nevezte nagybátyját „módszeres antiszemitának”. A modern történetírásban eléggé elterjedt volt az a vélemény, hogy az agráriusok kifejlesztették a nacionalizmus harmadik ágát, az antiszemizmust. Aligha lehet tagadni, hogy az agráriusok között sok antiszemita (például Zselénszki Róbert) akadt.

Károlyi Sándor magánlevelezése sem hagy kétséget felőle, hogy nem szerette a zsidókat, vagy legalábbis a zsidók bizonyos csoportjait. Még élete végén is úgy vélte, a zsidók nem alkalmasak arra, hogy a jövő „nemzetállam egyik letéteményesi legyenek”.

Már a kortársaik is antiszemita megnyilvánulásnak vélték Károlyi fellépését az uzsora ellen. Ő azonban hangoztatta, hogy az uzsorakamat nemcsak a zsidókat jellemzi s nem a zsidók, hanem az uzsorás zsidók és más uzsorások ellen kell fellépni. A hitelszövetkezetek ezt a feladatot oldották volna meg. Összekapcsolták az antiszemizmussal Károlyiéék harcát a tőzsdei határidős üzlet ellen. Pedig itt is csak a fogyasztóhoz eljutó áru többszörös drágulását akarták megakadályozni. Ezt a célt szolgálták a fogyasztási és értékesítési szövetkezetek.

Fehér György Károlyi antiszemizmusa ügyében is a józan vizsgálódások talaján áll. Károlyi olyan értelemben antiszemita volt, hogy félt a keleti határokon beözönlő galíciai zsidóktól, magánleveleiben ennek hangot is adott, de nem sürgetett jogszabályokban olyan diszkriminációt, ami a Horthy-rendszert jellemezte, nem állt a faji megkülönböztetés talaján. Könyve ebben az értelemben is segíti az utókor tisztánlátását.

Miben kell látnunk Fehér György Károlyi Sándor-monográfiájának jelentőségét? Nem gyártott új elméletet Károlyi életművének magyarázatához, de sorra vette mindazokat a forrásokat, amelyek lehetőséget adnak Károlyi megítéléséhez. A minden korábbinál gazdagabb forrásbázison jutott el következtetéseihez, amelyek nem mutatták Károlyit olyan gonosz arisztokratának, aki egész életében a parasztok kizsákmányolását tekintette fő céljának. Sőt, már XIII. Leó előtt komolyan vette vallásának a szegények megsegítésére vonatkozó parancsát, meggyőződése szerint valódi segítséget kívánt nyújtani a kisembereknek. Ha az általa ajánlott eszközöket sem a kortársak, sem az utókor nem sorolta a megvalósítható realitások közé, s személyiségét sem mindig tartotta a legalkalmasabbnak céljai megvalósítására, az emberi tisztességét nem kérdőjelezheti meg. Azon kevés magyar arisztokrata közé tartozott, aki tudta, a vagyon valóban kötelezettséggel jár. Fehér György kötete az eddigi legjobb írás Károlyi Sándor megértéséhez.

*Orosz István*

## MAGYAR DŰLÁS. TANULMÁNYOK A KÉNYSZERKOLLEKTIVIZÁLÁSRÓL

Szerkesztette Galambos István – Horváth Gergely Krisztián  
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága,  
Budapest 2019. 228 oldal (Magyar vidék a 20. században 4.)

2018 decemberében volt hatvan éve, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága határozatot hozott a mezőgazdaság teljes körű kollektivizálásáról, amelynek végeredményeként a parasztság mint társadalmi nagycsoport megszűnt létezni. A szomorú évforduló alkalmából a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az Országgyűlés Hivatala konferenciát szervezett, amelyen a NEB és a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont közös Vidéktörténeti Témacsoportjának történész és levéltáros kutatói is részt vettek. A bemutatásra kerülő kötet ezen előadások kibővített verzióit tartalmazza Galambos István (NEB) és Horváth Gergely Krisztián (MTA BTK) szerkesztésében, akik egy-egy tanulmányt is jegyeznek a kiadványban. Az előszóban a szerkesztők hangsúlyozzák, hogy a kollektivizálás volt a magyar társadalmat érő utolsó, tömeges állami erőszak a 20. században, amely mindmáig egy „kibeszéletlen társadalmi trauma”-ként azonosítható, és amelynek kellő mértékű szakirodalmi feldolgozása sem történt meg.

A tanulmánykötet tizenegy fejezete széles spektrumot alkotva fedi le a kényszerkollektivizálás előzményeit, folyamatát, gazdasági és társadalmi következményeit, illetve a parasztságot ért sokrétű atrocitásokat, több esetben részletes megyei adatokkal érzékeltetve a társadalmi katasztrófát. Az írások szerteágazó forrásbázison alapulnak: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának és a megyei levéltárak anyagai mellett Budapest Főváros Levéltárának és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának számos dokumentumát is felhasználták a szerzők. Egy másik jelentős forrásbázist képeznek – a bőséges szakirodalom mellett – a korabeli rendeletek, pártiratok és -jelentések, jegyzőkönyvek, valamint a folyóiratok. Egyes tanulmányok megírásához további adalékként szolgáltak az események szemtanúinak visszaemlékezései, illetve a velük készített interjúk is.

Az írások részletesebb ismertetése előtt fontos bemutatni azokat a fókuszpontokat, amelyek leginkább jellemzik a kötetet; azaz, hogy melyek azok a kérdéskörök és témák, amelyeket a szerzők – akár más-más aspektusból – elemeznek. Elsőként említendő az a több szerző által is kiemelt tény, hogy a – Rákosi-féle kollektivizálási hullámot (1948–1956) úgymond túlélő – parasztság volt az utolsó társadalmi tömb, amely 1958-ig még magántulajdonon alapuló létformákban élt, és emiatt a szocialista társadalom megvalósításáért harcoló kommunista párt akadályként, sőt – ahogy több visszaemlékezés is bizonyítja – legyőzendő ellenségként tekintett rá. Mind a szovjet modellt követő kommunista párt retorikájában, mind a kollektivizálást elszenvedő parasztság körében egyértelműen kimutatható, hogy a termelőszövetkezetei megszervezésére egyfajta harci cselekményként tekintettek.

Az ebben a harcban alkalmazott eszközökre és módszerekre valamilyen mértékben szinte minden fejezetben kitérnek a szerzők. A metaforánál maradvá, a kommunista párt egy komplett fegyverarzenált (agitációs brigádok bevetése; megfélemlítés, fenyegetés; beidézés, éjszakai zaklatás; a pszichikai és lelki terror, illetve a fizikai erőszak legkülönbözőbb formáinak alkalmazása stb.) vonultatott fel a hagyományos paraszti társadalom eltörlése érdekében. Ezáltal valósítva meg a „szocialista bekerítés” gyakorlatát, amely több írásban szintúgy vissza-köszön: a parasztok a legtöbb esetben maguk is ráeszméltek, hogy csak egyetlen út, a téesszhez történő kényszerű csatlakozás maradt számukra. A központi hatalom ugyanakkor – tudva a parasztok beléptetése során elkövetett erőszakról – mindent megtett az események tabusítá-

sa és a felelősség áthárítása érdekében, hiszen a belépésnek – papíron – önkéntesnek kellett lennie: a parasztnak megtöltötták, hogy beszéljenek a belépési nyilatkozat aláírásának körülményeiről, illetve az atrocitások elkövetéséért a hatalom helyi kiszolgálóit (agitátorok, települési és járási vezetők) tették felelőssé. Emellett fontos kiemelni azt is, hogy természetesen sem közigazgatási, sem pártvonalon nem indult vizsgálat erőszakos fellépés miatt, ellenben téveszervezés elleni izgatás címszóval meglehetősen sok. Összességében a hatalom védte a saját embereit, míg a parasztnak, ha tudta és lehetősége volt rá, elítélte.

A tanulmányok érzékeltetik és hangsúlyozzák, hogy a „szocialista bekerítés” következtében a parasztságnak nem volt esélye elkerülni földjei tagosítását és téeszekbe szervezését. Ennek ellenére az egyéni ellenállás különböző passzív és aktív formáit alkalmazták (bujkálás az agitátorok elől, az agitátorok leitatása, a belépési nyilatkozat aláírásának halogatása és feltevélekhez kötése stb.), de van példa a kollektív ellenállásra is (belépési nyilatkozatok csoportos visszakövetelése, aláírásgyűjtés), amelynek egyik legextrémebb esete a nyírcsaholyi aszszonytűntetés volt. A parasztság bátor, ám esélytelen ellenállása nem akadályozhatta meg a kollektivizálás – a párt szemszögéből nézve – sikeres lebonyolítását, ugyanakkor emögött nem társadalmi támogatottság állt, hanem a helyi települési és járási párt- és tanácsi vezetés erős agitációs és propagandatevékenysége, illetve pszichológiai nyomása.

A kényszerkollektivizálás parasztságra történő ráerőszakolásával párhuzamosan több tanulmány szerzője hívja fel a figyelmet a téeszek működésével kapcsolatos egyedi gazdaságirányítási problémákra és hiányosságokra. Az egyik legszélsőségebb esetként a gyapottermelés gazdasági szempontból teljességgel indokolatlan megindítása említhető, amely – akár csak a termelőszövetkezetek szervezése – mutatja a politikai vezetés akaratát és erőszakosságát: a gyapot erőltetett hazai termesztése „koncentráltan hordozta magában” a Rákosi-diktatúra agrárpolitikáját (szovjet modell, erőszak alkalmazása, termelékényszer). Az irreális elvárások mellett az erőszakkal megszervezett téeszekre számtalan működési nehézség (munkaerőhiány, alacsony kereseti lehetőségek, rossz munkamorál, intézményesített lopások, szakszerűség hiánya stb.) volt jellemző, így – dacára a hatalom által sikeresnek beállított működésüknek – alig volt a szövetkezetek között, amelyek gazdaságilag fenntarthatóan működött volna.

A politikai vezetés által célba vett parasztság nemcsak földjéhez, hanem vallásához is erősen ragaszkodó csoport volt. A kollektivizálás lebonyolításában a kommunista párt az Állami Egyháziügyi Hivatalnak is komoly szerepet szánt egy 1962. május 17. és június 17. között végrehajtott országos felmérés keretében. A rendkívül részletes kérdőív célja az volt, hogy kiderítsék, vajon az egyház képviselői segítik vagy akadályozzák a termelőszövetkezetek megalakítását. Az állampárt emellett elfogadta a papok téesztagságát, de ösztönözni nem akarták őket, mert azt szerették volna elérni, ha a papság egyházi minőségében illeszkedik be a „szocialista társadalomba”.

A fejezetek rövid ismertetése előtti zárópontként fontos kiemelni a kényszerkollektivizálás akár máig ható társadalmi következményeit, valamint ezzel összefüggésben a kollektivizálás erőszakosságának relativizálását, amely az események emlékeztetere is hatással lehetett, sőt azt bizonyos esetekben át is alakíthatta. A szerzők közül többen is említik a „téeszpszichózis” kialakulását, amely legtöbbször deviáns, önpusztító magatartásformákban (alkoholizmus, öngyilkosság) jelentkezett a paraszti társadalom azon tagjainál, akik nem tudták feldolgozni földjük elvesztését, korábbi életük, életvitelük egyik napról a másikra történő megszűnését. Emellett, a kollektivizálás másik súlyos következményeként, tömeges elvándorlás indult meg a falvakból; a településeken élő fiatalok, valamint azok a parasztnak, akik szabadulni tudtak földjeiktől, nehéz szívvel továbbálltak. Az exodus, a „menekülő falu” képe mélyen megérintette a korszak íróit és szociográfusait, akik munkáikkal a középosztály figyelmét próbálták felhívni a magyar társadalom megoldatlan problémáira az 1960-as és 1970-es években. Töb-

ben is írtak a kuláküldözésről és a kollektivizálás 1958 és 1962 közötti második hullámáról a szűk mozgástér ellenére, a nyílt erőszak ábrázolását azonban csak néhányan (Csoóri Sándor, Féja Géza, Csák Gyula) vállalták: köteteik közvetítették az értő olvasók számára a vidéki Magyarország valóságát.

A kötet főbb témáinak áttekintése mellett röviden érdemes külön-külön a tanulmányokra is kitérni, közlési sorrendben. Ö. Kovács József *A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig* című írásában a föld és a földpolitika jelentőségének vizsgálata mellett hangsúlyozza, hogy a kollektivizálás az 1956 és 1990 közötti időszak „egyik legtömegesebb, ugyanakkor tabusított, negligált” eseménye volt. Felhívja a figyelmet a diktatórikus rendszerek által alkalmazott politikai eszköztár alkalmazására, amely az emberek emlékezetének átstrukturálását célozta („kényszerű felejtés politikája”). A tanulmányban bemutatja a kollektivizálási kampányokat, a szocialista „terror” társadalmi gyakorlatát és az arra adott társadalmi reakciókat.

Balogh Dorottya tanulmánya (*„A gyapot politikai növény, és jövőre még nagyobb területen kell természetünk!” Az erőltetett gyapottermesztés Békés megyei sajátosságai az 1950-es évek első felében*) a hazai gyapottermesztés 1948 és 1955 közötti abszurd történetét dolgozza fel, amelynek politikai és társadalompolitikai tényezői meglátása szerint legalább annyira hangsúlyosak, mint gazdasági aspektusai. A szöveg részletes betekintést enged a politikai vezetés által „fehér arany”-nak nevezett növény magyarországi megjelenésébe, termelésének megindításába – kimondottan a Békés megyei eredményekre fókuszálva.

Az „Új szakasz? A termelészövetkezet elhagyásának fikciója 1953-ban” című tanulmány – amelyet az egyik szerkesztő, Galambos István írt –, a Nagy Imre 1953. július 4-én elhangzott beszédét követően meginduló kilépési hullám körüli és azt követő eseményeket mutatja be egy nagygyapteszter (Szabolcs-Szatmár megye) télesztég példáján keresztül. A szerző a parlamenti beszéd kijelentései mellett – amelyek összhangban álltak a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozatával is – elemzi a párt- és államapparátus, illetve a belügyi szervek tevékenységét, hozzáállását is.

Csikós Gábor tanulmányában (*„A Jászság a megyében a legkeményebb harci terület.” A hagyományos paraszti társadalom felszámolásának első évtizede a Jászságban [1945–1956]*) kiemeli, hogy a változások téje a hagyományos parasztvilág léte volt. Időrendben haladva mutatja be először az 1945-ös földreform jászsági megvalósulását, az 1948-cal kezdődő első kollektivizálási hullámot és a parasztság arra adott „képzelt és valós” válaszait, illetve a termelészövetkezetek működésének 1949 és 1955 közötti időszakát.

Cseh Géza *„Minden kényszer nélkül.” A mezőgazdasági tulajdonviszonyok átalakítása Szolnok megyében az 1956-os forradalomtól a kollektivizálás befejezéséig* című írásában a téesztaszervezés mintaterületének számító Szolnok megyét vonta vizsgálódása körébe. Bemutatja azokat a súlyos működési zavarokat, amelyek a téeszteket jellemezték a forradalmat követő időszakban, majd rátér a kommunista hatalmi restauráció 1957–1958-as időszakára. Tanulmányának zárásaként a mezőgazdaság teljes körű kollektivizálásának Szolnok megyei végrehajtását, annak egyes aspektusait és eredményeit mutatja be.

Rigó Róbert *Kényszerkollektivizálás Kecskemét térségében* című tanulmánya az előző íráshoz hasonló, területi megközelítésű cikk. A szerző egy érdekes területet választott elemzés alapjául, hiszen – ahogy írja – Kecskemét volt a tizenkét törvényhatósági jogú város közül az, ahol 1945-ben és 1947-ben is a leginkább elutasították a Magyar Kommunista Pártot és szövetségeseit. További érdekesség, hogy az országosan kuláknak nyilvánítottak közel 20%-a Bács-Kiskun megyében élt. E tények fényében kerülnek bemutatásra a kényszerkollektivizálás megyei folyamatai és eredményei, valamint – külön kiemelve – az izzási téesztaszervezés kivizsgálása is.

Farkas Gyöngyi *Kollektivizálás – paraszti ellenállás. A nyírcsaholyi asszonytüntetés, 1960* című tanulmánya a kollektív ellenállás egyik extrém példáját tárja az olvasó elé. A szerző az írás bevezetőjében áttekinti a különböző ellenállási formákat, majd a címben is szereplő tüntetés részletekbe menő bemutatását végzi el az asszonyok megszerveződésétől egészen a demonstráció rendőri felosztatásáig. Érdekes kérdése a tanulmánynak a férfiak szerepének, álláspontjának a rekonstruálása, amelyre – a szerző szerint – a jelenlegi források figyelembevételével nem adható egyértelmű válasz.

*Bekerítés és társadalmi ellenállás. A parasztság kollektivizálása Zalában az 1956-os forradalom után* című tanulmányában Káli Csaba is egy sajátos vonásokkal rendelkező területet választott vizsgálati területként, hiszen Zala megyében volt az egyik legkevesebb az átlagosan juttatott földterület, illetve a természeti adottságok és a birtokstruktúra nem kedvezett a kollektív gazdálkodásnak. A forradalmat követő kollektivizálási hullám mellett a szerző az 1956 előtti, Rákosi-féle kísérlet sikertelenségét is bemutatja.

Czetz Balázs írásában („*Vannak olyan emberek, akikkel másképp bánni nem lehet.*” *Kollektivizálás és erőszak Fejér megyében a forradalmat követően*) szintén a forradalom utáni tömeges téveszelhagyási hullámot követő időszak bemutatására fókuszál, Fejér megyét illetően. Elemzését két szinten végzi el: egyrészt megvizsgálja a Fejér megyei tanács vizsgálóbizottsága által végzett tevékenységet, a szervezési munka intenzitását; másrészt „alulnézetből”, az érintettek szemszögéből is az olvasó elé tárja a megyei kollektivizálás folyamatát.

*Az egyházak és a kényszerkollektivizálás. Egy 1962-es felmérés szempontjai és összefoglaló megállapításai* című írásában Soós Viktor Attila kiemeli, hogy a kollektivizálás során nem kizárólag a föld elvétele állt a középpontban, hanem a vidéki, falusi közösség megtörése; hitével, vallásával együtt. A tanulmány az Állami Egyházügyi Hivatal kollektivizálásban játszott szerepét mutatja be az intézmény által 1962. május 17. és június 17. között lebonyolított országos felmérés kérdéseinek és eredményeinek alapos ismertetésével.

A kötet utolsó tanulmánya Horváth Gergely Krisztián írása, amely a „*Kétségbeesésben írtam.*” *Kuláküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban* címet viseli. A szerző azt vizsgálta kutatásában, hogy az 1960-as és 1970-es évek írói, szociográfusai hogyan próbálták műveikben a társadalom valós helyzetét úgy ábrázolni, hogy az a tipikus élethelyzeteket a regnáló hatalom szemüvegén keresztül a rendszer egészét erősítő kritikaként jelenítse meg. Megállapítása szerint az elvégzett rekonstrukció eredményeként a levéltári forrásokból és az egykori szemtanúk életinterjúiból kiolvasható kép tárul az olvasók szeme elé.

A kötet – akárcsak a kiadvány apropóját jelentő, a NEB és az Országgyűlés Hivatala által közösen rendezett konferencia – méltó módon emlékezik meg az 1948 és 1962 közötti kollektivizálási hullámok eredményeként megsemmisített paraszti társadalomról, és hívja fel a figyelmet a kérdéskör további vizsgálatára. A tanulmányok számos további kutatási témát és kérdést vetnek fel, így remélhetőleg a korszakkal foglalkozó történészek közül többen is a kollektivizálás történetének és különböző aspektusainak vizsgálata felé fordulnak majd; ezzel hozzájárulva az érzékeny, de szakirodalmi téren kellően nem feldolgozott téma – a történelmi emlékezet szempontjából is szükséges – bemutatásához.

*Horváth Balázs*



**ZOLTÁN KAPOSÍ – VIRÁG RAB (ED.):  
ECONOMIC AND SOCIAL CHANGES: HISTORICAL  
FACTS, ANALYSES AND INTERPRETATIONS**

Studies on Economic and Social History from Southern Transdanubia I. Working Group  
of Economic and Social History, Regional Committee of the Hungarian Academy  
of Sciences in Pécs, 2021. 171 oldal<sup>1</sup>

Tartalmas, a 18–20. század gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozó tanulmánykötet jelent meg 2021 elején, amely a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottságának Gazdaság- és Társadalomtörténeti Munkabizottsága által jegyzett Dél-Dunántúli Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanulmányok sorozat első kötete. A szerzők – hét különböző intézmény munkatársai, többségében egyetemi oktatók, illetve doktoranduszok – kiemelt figyelmet fordítanak a Dél-Dunántúl térségével foglalkozó kutatások minél szélesebb réteghez történő eljuttatására, és az utánpótlás-nevelésre is. Az elmúlt években számos kutatási eredmény látott napvilágot, amely a munkacsoport tagjaihoz köthető; a jelenlegi kötetben találunk szintetizáló és új kutatási kérdéseket bemutató tanulmányokat egyaránt. Alapul a Munkabizottságnak a Magyar Történelmi Társasággal 2020. november 26-án megrendezett közös konferenciáján megvitatott előadásai s az azokból készített szaktanulmányok szolgáltak. A nemzetközi láthatóságot biztosítandó az értekezések angol és német nyelven születtek. A konferencia szervezői – egyben a kötet szerkesztői –, akik mindketten egyetemi oktatók s elkötelezettek az utánpótlás nevelése mellett, ezért egyértelműen arra helyezték a hangsúlyt, hogy a már ismert szakemberek tanulmányai mellett helyet kapjanak a gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozó, a pécsi egyetem két doktori iskolájában tanuló hallgatók is. Közülük négyen a PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolához, négyen pedig a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskolájához, az „Európa és a magyarság a 18–20. században” című Doktori Programhoz tartoznak.

A kötet tizennyolc tanulmányt tartalmaz, amelyekben döntő súlyt képviselnek a városokkal foglalkozó modernizációs és átalakítási folyamatokat elemző részek. Kisebb mértékben reprezentált az országos tendenciákat vagy egy-egy gazdasági ágat bemutató írás.

A várostörténettel foglalkozó tanulmányok között Kaposi Zoltán tanulmánya a délnyugat-dunántúli régió legnagyobb piaci központjának iparosításával foglalkozik. Nagykanizsa tipikus agrárvárosi jellegét az 1880-as évektől kezdődő iparosítás törte meg; a tömeggyártás kialakulásának jellemzésére három módot azonosított a szerző. Kiemelendő és helyi innovációkra alapuló vállalkozások alapítása, amelyek akklimatizálódása elősegítette a város fejlődését; ezek lenyomatait mind a mai napig érezhetjük. Hasonló fejlődési dinamikát mutat be Szabó Máté; tanulmányában Barcs dualizmus kori fejlődését elemzi – az uradalmi falutól a regionális központi szerepkörig. Rendkívüli természeti és földrajzi helyzetének köszönhetően a település csomóponti szerepköre vitathatatlan. Őt vasútvonallal találkozott itt, a 20. század elejére nevét a fa- és malomiparral kapcsolták össze, gazdasági növekedését az első világháború és a szerb megszállás törte meg. A dinamikus fejlődés harmadik példáját olvashatjuk Gonda Tibor tanulmányában, aki Pécs város esetében mutatja be a turizmus aranykorát a tudatos városfejlesztési döntések és az összehangolt beruházások tükrében. Az 1930-as évek urbanizációs és infrastrukturális fejlesztéseit alapozta meg a pécsi városvezetés költségvetése és vagyonomeg-

1 A kötet elérhetősége: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23767/kaposi-rab-economic-and-social-changes-wgeshrchasp-pecs-2021.pdf?sequence=3&isAllowed=y>

osztása. Nagy Imre Gábor Pécs város vagyongazdálkodását és bevételeit kategorizálja 1872 és 1914 között. A város vagyonelemtárát vizsgálva (51–52.) szembeveti az ingatlanokból és a jogokból beszedett jövedelmek aránya. Lengvári István tanulmánya szintén Pécs városához kötődik, az egyetemi oktatást vizsgálja az első világháború végétől a második világháború végéig terjedő időszakban. Az Erzsébet Tudományegyetem orvosi karán tanuló hallgatókra vonatkozó főbb statisztikai adatokkal ismerkedhet meg az olvasó. Kiderül, hogy a 2267 végzett hallgatóból csupán 18,5% volt nő, akik háromnegyede az 1921–1930-as években végzett. A végzett hallgatók felekezeti hovatartozására, születési helyére és családi hátterére vonatkozó adatok is megismerhetőek; izgalmas lett volna egy férfi–női összehasonlítás ezen adatokra vonatkozóan, például az apák foglalkozását tekintve. A megyeszékhelyhez közeli Sikonda történetét ismerteti meg az olvasóval Nyári Tamás, hasonlóan Gonda Tiborhoz az 1930-as éveket azonosítja a sikerrel. Nyári Tamás tanulmánya rávilágít a fürdő történetének egyediségére, habár az szovjet modell alapján működött mint éjszakai szanatórium; Magyarország első idősek otthonát itt hozták létre, és az itt szerzett tapasztalatokat szerte az országban felhasználták. Az egyik legjelentősebb bányászszanatórium volt, ma Bányászati Utókezelő és Éjjeli Szanatórium Egészségügyi Központ néven él tovább.

A Dél-Dunántúl térségét elhagyva Szombathely és Vas megye pénzügyi kerülményei kerülnek a főszerepbe Halász Imre tanulmányában. Bemutatja a soproni adminisztratív körzethez tartozó székhelyek 1853-ban elért profitját; a kiegyezés utáni pénzügyi struktúrát; a takarékpénztárak főbb adatait Vas megyében. Az összehasonlító táblázatokból kiolvasható, hogy 1899-re a Dunántúlon Baranya megye rendelkezett a legkevesebb (9 db) takarékpénztárral, viszont a profit és realizált forgalom tekintetében nagyságrendekkel megelőzi Zala megye 27 db és Tolna megye 17 db takarékpénztárát. A városok elemzése között az olvasó mindig várja, hogy a fővárosokhoz kapcsolódó gazdaságtörténeti elem is előkerüljön. Czina Sára cikke Budapestet mint kávévárost<sup>2</sup> mutatja be. A kávéházak közösségi térként is funkcionáltak, 1895-ben több mint 600 kávéház szolgálta ki a főváros kulturális és kulináris igényeit. A tanulmány a New York Kávéház főbb történéseit és jövedelmezőségét, tulajdonosi körét taglalja három periódusra bontva.

Márta Fata, Pavletits Péter és Zsindely Borbála Rózsa elemzése nagyobb földrajzi egységeket fog át. Országos demográfiai tendenciát helyezett új kontextusba a tübingeni egyetem professzora, Márta Fata, aki a II. József uralkodása alatt végbemenő szervezett német betelepítést mint hosszútávú pozitív gazdasági és társadalmi folyamatot írta le. Párhuzamot vont a magyar nemesség reformok elleni erős ellenállása, és az ennek hatására bevezetett jobbágyrendelet között. Időben közel kétszáz évet ugorva szintén országos folyamatot vázol fel Pavletits Péter, aki a keskeny nyomtávú kisvasutak infrastruktúrában betöltött szerepével ismerteti meg az olvasót. Ezt a közlekedési elemet a turisztikai attrakciókhoz köti (133. Map 1), amely mint alpinfrastruktúra és mint élményelem kapcsolódik az idegenforgalmi szolgáltatási palettához. A szerző saját készítésű képeivel színesíti tanulmányát. Zsindely Borbála kisebb területi egységet, Baranya megyét mutatja be a 20. századi malomipar vonatkozásában. A korabeli lapok analízise rávilágít a malomipar szervezett működésére mind nagyobb, mind helyi kontextusban. A Dunagőzhajózási Társaság és a megyei malmok kényszerű együttműködéséről olvasva szembeveti a ráutaltság, a függőségi viszonyok állandósulása. A malmok helyzetére az állami intézkedések (államosítás, vízhasználati jogok visszavonása) elsőként csak „érzékeny csapást”, majd megsemmisítő vereséget mértek, ezt a tendenciát szemléletesen mutatja a malmok számának alakulása (164. Fig. 1).

2 Kosztolányi Dezső: Budapest a kávéváros. *Budapesti Negyed* 4. (1996) 7–11.

Három tanulmány vállalkozik egy-egy személy életútját vagy annak egy kevésbé ismert részét szemléltetni. Rab Virág egy meglehetősen sokoldalú személyiséget mutat be, aki pénzügyminiszter, tanár, közgazdász, író, politikus és a Magyar Tudományos Akadémia tagja is volt egy személyben. A tanulmány Hegedüs Lóránt tevékenységeinek kapcsolódási pontjaira, karrierfejlődésének befolyásoló tényezőire (személyes befolyás, társadalmi érzékenység, történelmi kontextus) világít rá. Lukács Gábor – Szanati Angéla – Bacsai Zsuzsanna értekezése a Festetics-uradalom igazgatójáról, Nagyváthy Jánosról szól, akinek munkássága a keszthelyi agrárfőiskola (Georgikon) létrehozásában meghatározó jelentőségű volt. Jóságkormányzói munkájával és könyveivel nemcsak Közép-Európa első mezőgazdasági felsőoktatási intézményeinek alapításához (1797), hanem a magyarországi agrárgazdaság elméletének és gyakorlatának megteremtéséhez is hozzájárult. A tanulmány pontosan és részletesen végigvezet Nagyváthy szerzői munkásságán, és ismerteti az egyes munkák hatásait különböző családok vagy intézmények életére. Pelles Márton (doktori kutatásainak szeleteként) Polnay Jenő vezetői szerepét demonstrálta az Atlantica Sea Navigation Company sikereiben. A társaság dinamikus fejlődését 1907-es alapításától az első világháború kezdetéig mutatja be: a társasághoz köthető kikötők hálózatát, az éves árbevételt elemezve. A szerző Polnay és a Társaság sikereként az innovatív vezetői képességeket, a gazdasági kapcsolatok erősségét, a pontos tervezést és a gyors reakcióképességet határozta meg.

A kötetben több szerző érintőlegesen, de négy szerző (szerzőpáros) kiemelten foglalkozik az uradalmi gazdálkodás, a mezőgazdaság tématerületével. Poór Judit – Tóth Éva cikke a szőlőtermesztés fontosságát támasztja alá költség- és bevételi adatokkal a keszthelyi Festetics-birtok területén. Borsy Judit írásában a pécsváradi alapítványi uradalmi kerület szőlőtermesztéséről kapunk átfogó képet. Fritz János az elvándorlás és a munkavállalók szerepét írja le a pomerániai mezőgazdaságban az első világháború előtti időszakban. Luka Dániel a magyar földpolitikát elemzi 1944 és 1967 között. A tanulmány célja a földtörvényalkotás és végrehajtásának analízise; a földstruktúrában bekövetkező trendeket és változásokat kíséri végig. A radikális intézkedések leírása egyértelműen bemutatja a magántulajdon korlátozását, eltörlésének igényét kormányzati részről.

A tanulmánykötet mindenképpen elgondolkodtató, számos történelmi eseményt új kontextusba helyező írásokat tartalmaz. Elolvasását mindenképpen ajánlom, akár a történelmi ismeret felfrissítése a cél, akár egy-egy téma mélyebb megismerése.

*Horeczki Réka*

# AZ AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE KÖZLÉSI ÉS HIVATKOZÁSI SZABÁLYZATA

## 1. KÉZIRAT

- 1.1. A szerkesztőség agrártörténeti, társadalomtörténeti, történelmi témájú, máshol nem publikált tanulmányokat, recenziókat, forrásközléseket, beszámolókat, megemlékezéseket fogad el közlésre – az alábbi formai feltételek teljesítésével.
- 1.2. Kérjük, hogy a szerzők kéziratuk szövegét **elektronikus formában**, Microsoft Word .doc, .docx vagy .rtf kiterjesztésű formátumban, CD-n vagy e-mailen juttassák el a szerkesztőséghez (agrartortszemle@mmgm.hu), és tüntessék fel a kapcsolattartáshoz szükséges **adataikat is** (név, telefonszám, e-mail cím, postacím). (A szerkesztőség a személyes adatokat természetesen bizalmasan kezeli.)
- 1.3. **Melléletek.** A **táblázat(ok)** elhelyezhető(k) a szövegben. A **nem szöveges melléleteket** (térkép, kép, rajz, ábra) külön fájlban (ne a szövegbe beágyazva) és a lehető legjobb minőségben (de legalább 300 dpi felbontásban), pontos képaláírással együtt adják le (.xls, .tiff, illetve .jpeg formátumban). Kérjük, minden esetben jelöljék meg a táblázat/térkép/rajz/ábra **forrását**. A külön fájlban beküldött melléletek száma lehetőleg ne haladja meg a 6 darabot, és helyüket egyértelműen jelöljék meg a szövegben belül.
- 1.4. A tanulmányok/közlemények **terjedelme** melléletekkel együtt ne haladja meg a másfél–két szerzői ívet (legfeljebb 80 000 leütés).
- 1.5. Tanulmánya/közleménye leadásával egy időben kérünk a szerzőtől egy 1000–1500 leütés (kb. fél oldal) terjedelmű **rezümét** magyar nyelven, illetve öt kulcsszó megadását a tanulmány vonatkozásában.
- 1.6. Recenzió esetén a recenzeált munká(k)nak kérjük az összes könyvészeti adatát feltüntetni (szerző/szerkesztő, cím, alcím, kiadás helye, kiadó, oldalterjedelem, melléletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése).
- 1.7. A tanulmányok/közlemények szerzői számára megjelenés után 1-1 tiszteletpéldányt és digitális különlenyomatokat, a folyóirat többi szerzője számára 1-1 tiszteletpéldányt biztosítunk.
- 1.8. A szerkesztőséghez eljuttatott kéziratokat, adathordozókat nem áll módunkban visszaküldeni.

## 2. HIVATKOZÁS

- 2.1. Kérjük, hogy hivatkozásait **lábjegyzetek** (és ne végjegyzetek) formájában fűzzék írásukhoz (használják a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját). Külön irodalomjegyzéket nem közlünk.
- 2.2. A jegyzetek és a további hivatkozások formájára vonatkozóan kérjük, hogy az alábbi elveket kövessék.

### 2.2.1. NYOMTATOTT MŰVEK

- A mű **szerzőjének** vezetéknevét verzálissal (nagybetűvel), keresztnévét kurrenssal (kisbetűvel) írjuk, utána kettőspontot teszünk. A továbbiakban a vezetéknevvel és az évszámmal hivatkozunk a műre, a név és a szám közé nem teszünk írásjelet. Több szerző (vagy szerkesztő) esetében a teljes neveket gondolatjellel és szóközzel, a további utalásnál szóközők nélkül választjuk el.

Például:

KAÁN Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben*. Budapest 1939. 15–16.

KAÁN 1939. 28.

SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czepléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból I–II*. Pest 1863.

SZILÁDY–SZILÁGYI 1863.

ÁCS Pál et al.: *Magyar kódex 3: Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete, 1526–1790*. Budapest 2000. 99.

ÁCS et al. 2000. 102.

- A mű **címét** kurziváljuk (dőlt betűvel írjuk), és utána pontot teszünk. A címet és az (ugyancsak kurzivált) alcímet ponttal választjuk el. A megjelenés helye és éve közé nem teszünk írásjelet. Ha valamelyik hiányzik, ezt szögletes zárójelben jelöljük [H. n., é. n.]. A kiadókat nem írjuk ki. Budapestet nem rövidítjük. Az oldalszám után mindig pontot teszünk, és csak akkor jelöljük külön, hogy oldalszámról van szó (például egy levéltári hivatkozás esetében – jelölhetjük így: pag.), ha ez valamilyen okból nem egyértelmű. A sorozatot a jegyzet végére írjuk, zárójelben.

Például:

GRÁFIK Imre: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén*. Budapest 1971. 30. (Néprajzi Közlemények XV/1–4.)

GRÁFIK 1971. 32., 44–46., 53.

- A **szerkesztett/gyűjteményes kötetben, évkönyvben** megjelent írásra való utalás az In szócskával történik (kettőspont nélkül). Ilyenkor csak a gyűjteményes kötet/évkönyv címét kurziváljuk, és a továbbiakban vagy a kötetből idézett szerző nevével és a megfelelő évszámmal, vagy – ha nem egy konkrét szerzőre, hanem

csak egy szerkesztett kötetre utalunk – a mű címével (hosszú cím esetében az értelemszerűen rövidített címével) hivatkozunk rá. A szerkesztői (vagy egyéb közreműködői) minőséget rövidített formában adjuk meg (szerk., összeáll., ford., vál., jegyz. stb.).

Például:

BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In *Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. KÁZMÉR Miklós. Budapest 2009. 169–206.

BIRÓ–MOLNÁR 2009. 177.

VIGA Gyula: A gyümölcs a népi árucserében. In VIGA Gyula: *Utak és találkozások*. Miskolc 1999. 163–164. (Officina Musei).

VIGA 1999. 170.

*Békéscsaba néprajza*. Szerk. GRIN Igor – KRUPA András. Békéscsaba 1993. 174. (A továbbiakban: *Békéscsaba néprajza*.)

- Ha **folyóiratra, hetilapra** vagy **napilapra** utalunk, csak a folyóirat/hetilap/napilap nevét kurziváljuk, majd megadjuk a megjelenés évét, a folyóirat/hetilap/napilap számát és az oldalszámot. Nem adjuk meg az évfolyamot.

Például:

VADAS András – KISS Andrea: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés. *Soproni Szemle* 2009. 2. 239–252.

VADAS–KISS 2009.

- **Idegen nyelvű** hivatkozásnál az eredeti nyelvű rövidítéseket és jelöléseket hagyjuk meg. Az idegen nyelvű szerzőnél/szerkesztőnél előrekerül a vezetéknev, a keresztnéve(ke)t vesszővel választjuk el. A keresztnévet írjuk ki (ha csak kezdőbetűvel jelölték, lehetőség szerint egészítsük ki).

Például:

J.[ohann] BURGER: Reise nach Ungarisch-Altenburg. In *Verhandlungen der k. k. Landwirtschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge, 2. Band 1. Heft, Wien 1833. 94.

BURGER 1833. 96.

Basile KERBLAY: Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. In *Peasants and Peasant Societies*. Ed. Theodor SHANIN. London 1971. 150–161.

KERBLAY 1971.

- Ha ugyanattól a szerzőtől egyazon évből több műre hivatkozunk, az évet a, b, c-vel jelöljük megkülönböztetésül, és közöljük is, hogy a továbbiakban így fogunk rá hivatkozni.

Például:

Anton WITTMANN: *Landwirtschaftliche Hefte III. Fortsetzung der Vorbegriffe*. 2. Aufl. Wien 1829. 14. (A továbbiakban: WITTMANN 1829a.)

- Ha bármilyen okból nem egyértelmű, hogy az első előfordulás után hogyan hivatkozunk egy műre (azonos vezetéknevű szerzők; bizonytalan évszám; túl hosszú cím stb.), akkor zárójelben adjuk meg a további formát.

Például:

NAGY József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal. Eger 2007. 301. (A továbbiakban: NAGY J. 2007.)

SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest 1864. 2., bőv. kiad. Budapest 1886. (A továbbiakban: SALAMON 1864.)

*Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadatnak. Írta: Mikes Kelemen az említett fejedelem néhai kamarása, most pedig az eredetképpen való magyar kézírásokból kiadta Kultsár István az ékesszólásnak tanítója*. Szombathelyen, nyomtatta Siess Antal József, 1794. (A továbbiakban: MIKES 1794.)

### 2.2.2. LEVÉLTÁRI HIVATKOZÁSOK

- **Kiadatlan levéltári források** esetében kérjük, hogy az első hivatkozást követően a továbbiakban rövidített formában hivatkozzon a forrásra (a rövidítést az első hivatkozásnál adja meg). A jelzet minden esetben az irat (tétel stb.) levéltári helyét kövesse, a legnagyobb egységtől kiindulva a legkisebbig.

Például:

Magyar Országos Levéltár Belső miniszteri normák gyűjteménye (a továbbiakban: MOL XIX-B-1-az.) 16-422/1970. 56.d. A BM Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztató Osztálya állománytáblázata. 1965. június 8.

- **Levél- és kéziratári forráskiadványok** esetében a levéltár és a hivatkozott iratot magába foglaló állag nevét, valamint az irat címét az első előfordulás alkalmával kérjük teljes néven/címen megadni. A további rövid hivatkozási formákat adják meg zárójelben. Ismételt hivatkozásnál az őrző intézménytől az állagig már csak a rövidített formában hivatkozzanak; az irat címét szintén lehet rövidíteni. (A levéltár nevének rövidítése, a szekció betűje és a fond száma után ne tegyenek se vesszőt, se pontot.) Ilyen kiadványok esetében használhatók a pagina (pag.), recto (r), verso (v), numero (Nr), folio (fol.), szórtan (passim) jelzések.

Például:

Magyar Országos Levéltár (MOL) E 152 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma. Acta Jesuitica (a továbbiakban: E 152 Acta Jesuitica).

Az Egri Érsekség Levéltára (ÉÉL) Gazdasági Levéltár. I. ActaJurium. Liber 5. Fundatio seminarii Agriensis (a továbbiakban: Fundatio sem. Agr.).

- ### 2.2.3. Ha INTERNETES FORRÁSRA
- vagy a világhálóról letöltött anyagra hivatkozik, adja meg a honlap pontos címét és a honlap felkeresésének/az anyag letöltésének dátumát. Ha

olyan műről van szó, amely nyomtatásban is megjelent, csak az internetes hivatkozást nem fogadjuk el.

Például:

[http://mta.hu/data/cikk/12/67/93/cikk\\_126793/Kocsis\\_Gyula\\_Agrartortenet.pdf](http://mta.hu/data/cikk/12/67/93/cikk_126793/Kocsis_Gyula_Agrartortenet.pdf)

(utolsó letöltés: 2013. január 10.).

VARGA Zsuzsanna: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelészövetkezetek érdekérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIV. kötet*. Debrecen 1997. 239–268. Lásd még: <http://www.hbml.archivportal.hu/data/files/145062504.pdf> (utolsó letöltés: 2013. március 10.).

*Az Agrártörténeti Szemle Szerkesztősége*  
Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár  
1146 Budapest, Városliget, Vajdahunyadvár  
Levélcím: 1367 Budapest 5. Pf. 129.  
E-mail: [agrartortszemle@mmgm.hu](mailto:agrartortszemle@mmgm.hu)



## CONTENTS

### PAPERS

László PÓSÁN: Vegetable and fruit production in mediaeval Prussia .....	1
Tünde VERES: The conditions of serfs on the Regéc estate of the Rákóczi family based on late 17th century sources .....	17
László Ferenc NOVÁK: The original Hungarian spirits, brandy and pálinka .....	55
György FEHÉR: Count Sándor Károlyi, an aristocratic landowner .....	95

### ESSAYS

Tamás Gergely KOVÁCS-VERES: The censuses of four market towns in Borsod County, 1698 .....	117
Péter GERENCSÉR: Further India: farm management on the Kapuvár estate of the Nádasdy family .....	157
Dániel BALLABÁS: The beginnings of public discourse concerning entailed lands in the Reform Age .....	181
János ESTÓK: Marketing communication and agrotechnology in 19th century Hungary .....	195
Laura UMBRAI: The milk problem of the capital city: the milk supply of Budapest until WWI .....	213
Ferenc Tibor SZÁVAI: Challenges of knowledge and digitalization in agricultural production .....	233

CHRONICLE .....	245
-----------------	-----

BOOK REVIEWS .....	255
--------------------	-----

### Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

---

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár. Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Magyar Nemzeti Banknál vezetett számláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár könyvadásátjánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10–17 óra között.

Előfizetési ára 950 Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár főigazgatója

Olvasószerkesztő: Ruttkay Helga

Műszaki szerkesztő: H. Balázs Zsuzsa

HU ISSN 0002-1105